

Станислав Краков

ЖИВОТ ЧОВЕКА НА БАЛКАНУ

НАШ ДОМ • L'AGE D'HOMME

Библиотека
ОТПОРИ

2004.

СТАНИСЛАВ КРАКОВ

ЖИВОТ ЧОВЕКА НА БАЛКАНУ

Наш дом • *L'Age d'Homme*

ОД ИСТОГ ПИСЦА

Кроз буру, роман (Цвијановић, 1921)

Крила, роман („Време“ 1922)

Кроз Јужну Србију (издање аутора, 1926)

Наше последње победе (издање аутора, 1928)

Човек који је изгубио прошлост, роман (рукопис није сачуван)

Пламен четништва („Време“, 1930)

Милан Недић, у два тома,

први 1963, други 1968, ново издање, Београд, 1995.

СЕЋАЊЕ НА ОЦА

Видим га увек како седи за столом своје библиотеке и смеши ми се преко наочара. Макар писао фебрилно или мирно, слагао ретке марке у велики албум или чистио и ређао старе паре своје нумизматичке колекције, никад ми његова врата нису била затворена, никада ми није рекао, малом детету које сам била, да му сметам. А то је било пре Другог светског рата у Београду. И тако је остало целог његовог живота, макар где био.

Први светски рат као баук је био већ далеко а Други још није претио. Живот у нашој породици је био леп и пун прича о бившим борбама, страдањима и победама. Било је дискусија о политици, прича о љубави, лепим женама, тужним људима, као о уметничким догађајима и великим путовањима. Иностранство је увек изгледало златно и чаробно, али љубав за земљу остајала највећа и света. Када је крајем тридесетих година тати било понуђено место амбасадора у Вашингтону, он је само узвикнуо: „Шта, хоће да ме одвоје од моје отаџбине!“

Кућа је скоро увек била пуна породице и пријатеља који су остајали на ручку или на вечери. Мића Недић, ујак мога оца, био је велики адмиралтер мојих рецитовања и позоришних комада, док ми је Димитрије Љотић љубио руку као малој дами, чему сам се увек смејала. Највише се сећам Растка Петровића како улази у салон и прави се да мора да се сагне да не би лупио главом у врата.

Мама, Иванка Иванић, и баба, Милица Михајловић, биле су зубни лекари. Мама је била скоро завршила медицину у Риму, када је баба, прва жена зубни лекар на Балкану – имала је свој кабинет на Unter den Linden у Берлину а у Београду зубни лекар краљу Петру I – због здравља морала да напусти ординацију, што јој је тешко пало. Зато је мама, као девојка, наставила студије дентиста у Паризу и преузела кабинет своје мајке. Како је мама писала новеле и поеме, упознала је тату у друштву онда модерних писаца као Црњански, Винавер, Растко Петровић, Дероко и други, једног лепог пролећног дана на тераси „Москве“. Тата је онда био млад

писац и новинар и издао „Кроз буру“ (1921) и „Крила“ (1922). Већ је имао велику ратну прошлост и био познат као један од последњих романтичара. Завршио је био правни факултет а пре свега био новинар, критичар филмски, позоришни и књижевни, путописац, као и уредник политичке рубрике „Политике“, а после главни уредник „Времена“. Исто је био уредник часописа „Наша крила“ и власник листа „Телеграм“, а пред рат уредник и директор Радио Београда. Татиној пасији за филм сам се дивила и чим сам била у стању да нешто разумем гледала сам са узбуђењем „За част отаџбине“ (који ће 1993. године бити прекрштен у „Голготу Србије“). Од свог интересантног света који нам је у то време долазио, најбоље се сећам Фрица Ланга који ме је цупкао на колену, био страшно златан и имао озбиљне пројекте за филмове с татом које је рат прекинуо.

Цело то време мога детињства тата је био мој херој. Увече, пред вечеру, пошто би прекрстио ноге и док сам ја седела на једној од његових ципела љуљајући се као на клацкалицы, тата ми је причао историју богова са Олимпа, ратовања старих Египћана са Хититима, наше народне песме са подвизима Краљевића Марка. Његови описи су били тако живи и тако различити да сам заувек запамтила те дивне приче. Татина библиотека – десет хиљада ретких књига од којих две хиљаде инкунабула – учинила је да научим да читам врло рано само да бих могла да пронађем шта ту има тако интересантног да тата сатима чита и прегледа заљубљено старе корице. Филателистичка колекција ме нимало није пасионирала док нумизматика, као и колекција египатског накита и грчких старина су ме одушевљавале. Стара византијска колекција је била најдража моме оцу и после, у избеглиштву, када је морао да продаје део по део онога што је спасао, последња је отишла византијска нумизматичка колекција. Тешко се растајао и са Цар Лазаром и Цар Душаном. Продато је било само Србима у иностранству који су имали могућност да то купе за њихове приватне колекције или као дар манастирима које су дизали у Америци.

Кад је почео своје колекције, тата је говорио нашим сељацима да ако нађу старе зарђале паре, мале и веће статуице, оружје, накит, макар шта старо, да то њега јако интересује. У почетку сумњичави, сељаци су брзо видели да има један луд новинар који добро и поштено плаћа старо гвожђе које они налазе на пољима која ору. Временом су му доносили чак ћупове пуне старих пара, златне огрлице и бразлетне за које су они тако више добијали него да су то продавали као чисто злато.

Пред крај рата, када се због комуниста одлазило у емиграцију, у нади да ћемо се сви ускоро вратити, тата је гледао све што је створио и говорио: „Тридесет година сам све скупљао и уређивао,

нећу сада све да упропаstim. Инкунабуле треба завити и специјално спаковати у сандуке. Марке се не могу вући по торбама, а нумизматичка колекција се не замишља сручити у џакове када сам сваку пару толико година чистио, каталогирао и слагао.“

Исто је тако било тешко са мамином колекцијом танагра, сувише деликатном пошто од теракоте, као и изванредно ретким старим српским иконама које су моји родитељи спасли од паљења у манастирима у Јужној Србији крајем двадесетих година, толико ретким да је краљ Александар лично долазио у наш стан да их види.

После тако огромног и плодног рада мога оца двадесетих и тридесетих година, долази тешко време окупације о коме је он веома опширно писао у првој („На оштрици ножа“, 1963) и другој књизи („Препуна чаша чемера“, 1968) о генералу Милану Недићу. Трећа је остала незавршена, као и ова аутобиографија, због његове преране смрти 1968. године. О свом емигрантском животу, написао је свега три поглавља о првим годинама у Аустрији, који су једна врста трагичног епилога „Животу човека са Балкана“.

Љубав мога оца за нашу земљу била је неизмерна. Као пре рата за Вашингтон, није хтео ни сада да чује за ма какав дефинитиван дом осим Париза који је био одувек „point de chute“ и друга привремена отаџбина свих емиграната. Сваке нове године тата је отварао шампањ са нама да идућу годину слаavimo у Београду. Вредно је радио као новинар и филателиста али то је било далеко од његове драге Србије. Мамина трагична смрт 1955. га је погодила још дубље. Ја сам била већ удата и мајка двоје деце, далеко од њега, иако је уредно долазио и писао ми два-три пута недељно. Благодарехи његовој личности и његовом шарму, имао је пуно пријатеља од којих су највећи, верни у тешким данима и болести, биле породице Цветковић, Масаловић, Roche и нарочито швајцарска фамилија Caloz, за које немам речи да им захвалим како су га обилазили и неговали док није дошао, у септембру 1968, авионом код нас у Женеву у столици за болеснике, па онда у болницу у St. Julien-en-Genevois. Камен би проплакао да га је видео како је изгледао. Рак панкреаса га је за пар месеци сломио. Дан пре смрти, пошто је, добро негован, добио осам килограма, читао је и писао док сам ја срећивала последња писма пријатеља која су стизала из свих крајева света. Гледајући ме нежно, окренуо се и чврсто ми стегао руку: „Мицика моја, све ће бити у реду и вратићемо се, видећеш.“ Умро је напрасно, у недељу 15. децембра, од амболије у плућима, питајући сестру која га је неговала: „Qu'est-ce qui m'arrive ma soeur, qu' est ce qui m'arrive?“ Леп и благи осмех му је био на лицу када сам га последњи пут пољубила.

Милица Арсенијевић-Краков

У Ивердону, Швајцарска, 3. јуна 1997.

УВОДНА РЕЧ

Кажу да у последњим тренуцима живота самртник види пројектовану у свести целу своју прошлост. Три пута сам већ ушао у те последње секунде, а једном био и закорачио са обе ноге преко те тајанствене границе између живота и смрти, али никакву пројекцију дотле доживелих догађаја нисам имао.

Ипак, у дугим данима и још дужим ноћима које сам по планинама и шумама целог Балкана, у највећој неизвесности и опасности, проживљавао пуних седам година прве моје младости као војник, а потом сасвим касније и под сасвим другим поднебљем као човек изван закона, имао сам често изненадне визије које су се распрскавале као ватромет у мојој узнемиреној машти. У њима сам откривао и понављао многе протекле тренутке који, стављени један уз други, чине живот једног човека.

Тај живот, живот једног човека са Балкана, одиграван у једном чудном вртлогу националних, верских, идеолошких, политичких и друштвених сукоба, страсти, међусобног уништавања, немилосрдних судбина, језивих трагедија, често усред једне херојске симфоније подвига и страдања, желим овде да евоцирам. Али још више од тога доживљеног живота, желим да задржим у сећању безбројне смрти, често анонимне али узвишене као у античким трагедијама, којима сам био немоћни сведок и које су се утисле у моју судбину и испресецале мој живот на јасно одређене етапе.

Четири велика рата, кроз које сам имао прилике да провучем свој живот, иако ту доста оштећен, неколико револуција, државних удара, атентата, грађанских ратова, дали су том мом животу један драматичан декор и, још више, једно опште обележје. Јер то што ја хоћу да евоцирам – то није само мој живот, то је – отклонивши детаље – углавном живот милиона људи са једног истог географског подручја и из једне исте историјске епохе, често неразумљиве и невероватне за оне који су били изван тога простора и изван тога времена.

Судбина ми је била дуго изванредно наклоњена, а потом, као и скоро свим мојим сународницима, постала је врло свирепа.

Познао сам високе тачке успона и сву горчину и понижење када се додирне дно људског друштва. Ако је авантура увек непредвиђени обрт, увек изненађење, најчешће опасност, често блештави успех а још чешће сурови пад, онда сам проживео једну луду, често блиставу а често болну авантуру свога времена и свога родног тла.

Седао сам за трпезе многих краљева и био срећан што сам могао да као једину храну испечем шаку кукурузних зрна на ватри која је издисала. Корачао сам стотине метара преко језивог моста начињеног од лешева људи и коња, не додирнувши ногом земљу претворену у густу и дубоку блатну масу, и ношен сам као победник кроз улице покривене цвећем, на рукама раздраганих девојака. Познао сам, понекад се и спријатељио са многим шефовима држава и моћним диктаторима, али сам зато имао прилике да упознам и њихове такмичаре, па чак и целате. Један од највећих потентата савремене Европе слао ми је свој лични авион да ме – са око 2.000 километара одстојања – доведе на његов garden-party, да бих касније, приљубљен лицем уза зид, са рукама више главе, осећао на леђима додир цеви митраљета људи истог тог мог љубазног домаћина.

Био сам партнер на бакари у Кану и Довилу милијардера Блументала и бившег португалског краља Мануела, да бих касније играо у коцку шећера покер у тамничном „казино Бурбаки“ са камбриолером Jeanot, једним агентом Виетмина и једним белгијским хомосексуалцем.

Два места су ми, у мојој земљи, уз фанфаре, под заставама и цвећем, предале диплому свога почасног грађанина, а једно чак дало моје име једној својој главној улици, док сам се, коју годину касније, морао да скривам по неприступачним планинским свратиштима под лажним именом, са лажним занимањем и лажном народношћу.

Једна енциклопедија моје земље забележила ме је као „великог јунака из ратова“, док ми је, освајајући место мога становања, један нови господар дао назив „народног непријатеља“.

Добио сам осамнаест одликовања, од којих су пола ратна, и добио сам три смртне пресуде.

Имао сам највећи приватни музеј у својој земљи и морао сам да скупљам добровољне прилоге да бих сахранио ону особу која је била саставни и најбољи део мог живота, који овде износим.

Ако сам данас ушао међу оне које је мој румунски колега Виргил Георгију назвао „људима из 25. часа“, људима од којих је сваки једна путујућа трагедија, онда је то зато што нас је до тога довео Запад својим неразумевањем и непознавањем. Неразумевањем и непознавањем ни услова, ни састава, ни жеља, ни менталитета, ни потреба како целог европског Југоистока, тако, и нарочи-

то, оне судбоносне раскрснице каква је за целу Европу кроз векове био и данас остао Балкан.

Ако ова моја далека и блиска сећања допринесу да људи срећеног, емпиричног и несентименталног Запада упознају тежње и потребе, полете и страдања бар мога српскога народа – а оне су исте за све народе са Балкана – народа који је само у току непуне половине столећа, коју сам ја проживео, изгубио трећину свога становништва бацајући се непоштедно у крв и пропаст да би достигао оне снове какви су људска слобода, национална независност, државна равноправност и колективна част, онда ћу сматрати да сам испунио најважнију своју животну мисију, и да ми је три пута био дат рок баш да бих тај посао обавио.

Станислав Краков

У Паризу, 1968. године.

Први део

КРОЗ РАТОВЕ

I. КРАЉ И КРАЉИЦА СУ УБИЈЕНИ

Иако је већ давно било прошло осам часова, тог јутра, 29. маја 1903, предавање у основној школи у Књажевцу, у Србији, није почињало. Ларма у учионици је била заглушна. Одједном су се врата отворила и наша учитељица, млада, весела девојка, ушла је врло озбиљна:

– Децо, данас нема предавања. Одмах идите право својој кући...

Поново се проломила вика којом смо ми, осмогодишњи малишани, поздравили ову, за нас пријатну, одлуку.

У матроском оделу, са ђачком торбом на леђима, пошао сам са још двојицом својих другова. Пролазили смо главном улицом ове граничне вароши од три и по хиљаде становника. Иако је једва било девет сати, свугде под липама и кестеновима мирисало је печено месо са роштиља. Али крај масних пањева са којих су се пушили још врући испечени јагањци нису сада стајали печењари ни звали пролазнике. Људи су, скупљени у гомилице, нешто живо објашњавали. Зачудила су ме два жандарма, који су се са бајонетима на пушкама, шетала посред главне улице ове вароши у којој је свако сваког познавао. Нешто се догађало.

Када сам ушао у кућу затекао сам мајку врло узбуђену, уплашену. Мој отац, лекар 14. пешадијског пука, који је овде био у гарнизону, био је послао по војнику–болничару цедуљу мојој мајци:

„Краљ и краљица су убијени. Пук је у приправности. Остајем у касарни. Ти и Сташа немојте излазити из куће“.

Ово је био мој први додир са историјом, врло бруталан, јер краља Александра Обреновића и краљуцу Драгу видео сам лично када су годину дана раније први пут посетили источну Србију. У Књажевцу је тада за њих била спремљена нова кућа једног од најбогатијих трговаца. Из целе вароши се тада купио намештај, све што је било најбоље, да би се спремио апартман достојан Владара. Тада сам трчао поред ~~војника~~ који су из нашег стана

носили за краља и краљицу два наша атласна јоргана, две лампе са великим абажурима, као и један јапански параван од лака. Пошто је и моја мати врло активно суделовала у припремању краљевског стана, то сам и ја био поред мајке и других неколико дама које су на уласку у кућу дочекале краљевски пар који је стигао у дворској кочији, окруженој гардистима на коњима.

На мене је највећи утисак учинио краљев црвени генералски мундир са много одликовања. Његово је лице било врло младо, са малим подшишаним брковима. Имао је насмејане, благе очи иза бинокла. Од краљице Драге ми је остало у сећању само њено велико перје на шеширу и њене велике груди.

Ако у овом тренутку, када сам од мајке сазнао за ту драму, нисам знао ни разумео ко је убио краља и краљицу и зашто, то сам кроз неколико дана сазнао сасвим у детаљима. Наш сусед и пријатељ мога оца, капетан Цветковић, био је пре овог догађаја изненада отпутовао на одсуство у Београд. Сада се вратио као историјска личност у Књажевац.

То што се касније називало „завером двадесет деветог маја“ имало је свој почетак или бар један од почетака ту, у Књажевцу, у улици у којој смо ми становали, у стану нашег пријатеља Цветковића. Неколико месеци раније он је крстио свог сина и било је чудно колико је официра из разних крајева земље, а највише из Београда, дошло на то крштење. Задржао сам у сећању – јер смо и ми били на том крштењу – имена и личности капетана Драгутина Димитријевића – Аписа, јер ми је будућност донела разне сусрете са њиме, као и капетана Ристића, због његове чудно трагичне судбине. То крштење је, у ствари, био један од првих већих састанака завереника који су спремали краљеубиство.

Иако су ме истерали из собе, када је по повратку из Београда капетан Цветковић дошао код мога оца, ја сам, напрежући слух, из дуге собе сав узбуђен слушао детаље те драматичне ноћи 28/29. маја. Ноћни долазак пред Двор групе официра–завереника, којима је на челу био Апис. У Двору су их њихови саучесници чекали. Коњички поручник Петар Живковић, доцнији диктатор Југославије, једва је успео да откључа главну дворску капију изнутра. Друга врата су динамитом морали да дижу у ваздух. Настало је пушкарање са гардистима на стражи и Апис је добио три пушчана метка у груди. За то време краљ и краљица су нестали. Настало је узбудљиво јурење кроз празне дворске одаје. Што је време више протичало, завереници су били све узнемиренiji да гарнизон, који није био у завери, не буде поведен од краљу верних официра и не опколи Двор. У једном тренутку један од завереника је предложио да, ако буду опкољени, изврше колективно самоубиство. И тада се, изненада, иза једне завесе чуо шум. Официри су разгрнули

завесу и отворили врата једног плакара из кога су се појавили краљ и краљица, само у ноћном оделу. Пре него што је иједна реч изговорена, са свих страна су запраштали револвери и неколико удараца сабљом у пала тела завршило је владање династије Обреновића. Један од гостију са крштења, капетан Ристић из Врања, први је пробо сабљом скоро наго тело краљице Драге. Једном чудном игром судбине, непосредно после ове драме, десна рука капетана Ристића је почела да атрофира. Лечење, одлажење у бање – долазио је и код мог оца на консултовање – ништа није помогло. Атрофирање је било тако стално и прогресивно да је капетан Ристић умро као богаљ.

Када су се баш тада пред Двором појавиле трупе и почели да се купе грађани, завереници су бацили кроз прозор крвава полунага тела краљевског пара пред оне који су са свих страна долазили. Са прозора је један од завереника узвикнуо:

– Живео краљ Србије Петар Карађорђевић!

Драма је била завршена и једно ново поглавље историје Србије је почело.

*

У току месеца јуна краљ Петар Карађорђевић је стигао у Београд из Женева, где је дотле живео као сиромашан емигрант и где је превео књигу John Stuart Milla „О слободи“.

Једног дана дошао је у наш стан командант пука, врло свечан и, већ са врата пружајући обе руке моме оцу, узвикнуо:

– Докторе, дошао сам да вам честитам. Па зашто ви ћутите и не говорите да сте род са нашим новим краљем. То сад сви знају, јавили су нам из Београда.

Мој отац, Пољак из Варшаве, мало је знао о томе, али је моја мати била врло поносна што је била праунука кнеза Станоја из Зеока, прве жртве 1804, коме су у масовном покољу свих српских првака, названом „сеча кнежева“, Турци одсекли главу и тиме убрзали подизање устанка под Карађорђем, дедом новог краља Србије Петра I. Потомци кнеза Станоја, Станојевићи, из које је породице била мати моје мајке, били су врло блиски рођаци кнеза Александра Карађорђевића, оца новог српског краља.

Усред ових догађаја мој отац је изненада добио премештај из Књажевца за граничну тврђаву Кладово на Дунаву. Мој је отац био задовољан овом променом јер је у Кладову имао да буде не само војни лекар већ и једини лекар за читав тај срез.

Као на Дивљем Западу, путовали смо три дана у једном затвореном фијакеру од Књажевца до Кладова крај граничне реке Тимока и потом кроз густе храстове шуме у Крајини које никада

нису биле без хајдука. Мој отац је држао откопчану футролу свога револвера, али никакав непријатни сусрет нисмо имали. Четвора воловска кола која су као конвој носила наш намештај остала су данима иза нас.

Била је већ пала трећа ноћ од нашег напуштања Књажевца када смо угледали светлости малог рибарског града Кладова. Наш фијакер је одскакао преко старе турске разваљене калдрме. Зауставио се пред јединим хотелом, који је имао само приземље. Радознали становници овог малог места од хиљаду и пет стотина душа почели су да се купе око фијакера:

– Дошао је доктор.

Баш у том тренутку врата кафане су се отворила и сопственик хотела је истрчао сав узбуђен:

– Докторе, брзо, спасавај ми жену...

Како је мој отац имао под руком свој турсо, утрчао је у кафану. Ми смо седели у фијакеру и чекали. Мало касније угледао сам оца где излази насмејан.

Хотелијеровој жени забола се кост од рибе у једњак и почела је да се гуши. Мој отац јој је извадио кост и његова репутација доброга лекара је већ прво вече била створена.

Сутрадан смо се увезли у стару турску тврђаву Фетислам, на неколико километара од вароши, у којој је био гарнизон од неколико стотина људи. Превезли смо се преко висећег моста и крај тешке гвоздене капије изашла је стража да ода почаст моме оцу.

Добили смо велику засебну кућу која је овде, као у колонијама, због многобројних змија, била високо изидана тако да се у њу морало улазити споља преко више камених степеница. Змије су, у прво време, биле прави кошмар за мене, а за моју мајку читавог нашег боравка у Кладову. Ја сам се временом на њих навикао. Било их је свугде. Сваког дана смо их налазили у остави и кујни, које су биле у засебној згради, где су тражиле млеко, висиле са греда таванице, подвлачиле се под ормане, улазиле у сандуке. У штали где је био коњ мога оца, сеиз никад није смео да завуче руку у сено да не би наишао на змију. Али их је највише било између камења огромних градских бедема, испод којих су били дубоки казамати, који су раније служили као затвор. Баш у казамату, најближем нашој кући, у коме смо држали кокоши, био је раније затворен, после побуне Источне Србије 1886. године против краља Милана, касније чувени српски државник Никола Пашић.

За мене је кладовска тврђава била обећана земља. Присуство великог броја војника, у чији сам живот волео да се умешам и да га делим, огромни опсадни топови на бастioniма, цитадела усред тврђаве, са високим кулама и висећим мостом, у коју се улазило

само босоног или у папучама јер је била пуна десетина тона експлозива и барута, подземни лагуми, све је то за мене било чудесно. Највећи број цивилних пацијената мога оца били су аласи-рибари и зато нам је сто био увек пун кавијара и најбоље дунавске рибе. Рибари су научили моју мајку да пече кечигу, умотану у пергамент, на ражњу на тихој ватри, те је то постало моје најомиљеније јело.

Ту сам први пут дошао у додир са иностранством – ако се тако може назвати. Кладово је било на тромеђи. Чамцем сам често прелазио у Турн Северин, у Румунију, или у Оршаву, само неколико километара даље, у Аустро-Угарску. А између те две за мене стране земље открио сам још једну: Турску. Боље рећи, један изгубљени део Турске. Ту, крај Оршаве, у сред реке пуне вртлога, као енклава, било је мало утврђено острво Адакале, последњи остатак турске владавине на Дунаву. Када сам се први пут искрцао из великог рибарског чамца, који је једва одржавао равнотежу усред јаких брзака, у зеленило овог малог отока, као да сам дошао у једну земљу која је била из друге епохе и са другог континента. Адакале је теоријски припадало Турској, али на њему, сем једног шефа места, који је био као шеф једне велике породице, уопште није било власти. Ни полиције, ни царине, ни суда, ни болнице. Људи су живели тихим, непромењеним животом. Заливали су своје баште и чували неколико оваца и потом долазили у центар пред једину кафану, под расвећалим дрвећем, да ту лагано срчу кафу или једу рахатлокум. Живот је на њих потпуно био заборавио. Последњи пут се одиграла на овом острву мира и среће једна историјска драма равно сто година раније. У једној јулској ноћи, 1804. године, на ово острво су стигле лађом на којој су бежале из Београда четири злогласне београдске дахије–четири одметника од султана али четири целата за Србе. Они су бежали испред устаника Карађорђевић. Али нису побегли јер је следеће ноћи пришао острву други чамац, пун српских устаника, које су водиле две војводе. Дахије су похватане, на обали су им одсечене главе, опране у Дунаву и послате за Београд. Од тада се Адакале искључило из историје и ушло у свој мирни, патријархални живот. Тек после Балканских ратова (1912–13) Аустро-Угарска је посела острво и упознала га са свим обавезама, законима и дужностима које модерна држава намеће својим поданицима.

*

У лето 1904. отишли смо моја мајка и ја бродом за Београд да присуствујемо крунисању краља Петра I. У исто време Србија је прослављала и стогодишњицу Карађорђевог устанка.

Цео један спрат у малој кући, у којој је била нека кројачица, преко пута старог београдског двора у Краља Милана улици, био је закупљен од потомака кнеза Станоја из Зеока да би они одавде могли да буду блиски посматрачи тријумфа Карађорђевића.

Први пут сам тада видео краља Петра I када се појавио пред самим Двором на беломе коњу покривеном великом ашом са извезеним монограмима и грбом. Краљ је био огрнут скрлетним плаштом оивиченим хермелином: враћао се из Саборне цркве у којој је био крунисан. На глави је имао круну исковану од месинга са топа свога деде Карађорђа; у једној руци је држао краљевски скиптар од злата а у другој земаљски шар, такође од злата. Узде његовог коња су држала четири питомца Војне академије.

Учествовао сам у општем одушевљењу, викао из свег гласа и толико се бацакао са својом кузином, такође старом девет година, да смо одједном разбили прозор крај кога смо стајали и стакло се са јаким треском сручило на улицу, у густу масу света која је доле стајала – баш када је краљ Петар упутио свој поглед нама, његовим ближим и даљим рођацима. То је била права драма. На тресак стакла цео свет се окренуо ка нама, полицајци су се устрчали, помишљајући на могућност атентата, и поглед краља Петра је био зачуђен. И мене и моју кузину, уз неколико ћушки, родитељи су отерали из собе на улицу, те смо онако мали, иза високог зида густе масе пред нама, слабо могли да видимо наставак краљевског дефилеа у коме су пролазили средњевековни оклопници из епохе цара Душана, највећег српског владара, и вучени топови из Карађорђевог устанка.

*

У лето 1906. био сам завршио четврти разред основне школе у Кладову као најбољи ђак. Управитељ школе Милић био је захвални пацијент мога оца. Требало је сада да на јесен отпутујем за Београд код своје бабе и ујака да бих тамо учио гимназију. То је било последње лето мога срећног детињства у кладовској тврђави.

Једног дана упао је у нашу кућу командант тврђаве, један крупни високи Црногорац, који је имао цео чопор деце, од којих је увек бар једно било болесно. Командант је овог пута био онако исто свечан и узбуђен као што је то био пре три године командант 14. пука када је дошао да честита моме оцу рођаштво са новим краљем.

– Докторе, докторе, имате да частите. Добио сам акт од дивизије. Његово Величанство вас је изабрало за свог личног лекара за време боравка овог лета у Брестовачкој бањи. Докторе, то је велика част за све нас.

Неколико дана касније опет смо путовали фијакером данима кроз шуме и планине за Брестовачку бању, да тамо мој отац дочека краља Петра, у чијој се интимној близини одједном нашла цела моја породица.

Мој отац је био по читав дан уз краља у бањској вили која је постала провизорни двор и долазио је кући само на спавање. Моја мати је такође често била позивана од краља на ручкове и вечере, а ја сам се задовољавао пакетима слаткиша који су за мене имали нарочиту вредност јер су били са краљевске трпезе.

Са краљем су у бањи била и оба његова сина – престолонаследник Ђорђе и краљевић Александар, оба врло одушевљени пецароши. Убрзо сам им постао чест пратилац у њиховим пецарошким експедицијама дуж речице која је ту протицала и у којој смо тражили пастрмке. Ђорђе, младић од деветнаест година, врло непосредан, али често и груб, сматрао је мене дечка од једанаест година као „*quantité négligeable*“ и тражио је само да не правим много ларме и да не плашим рибу. Александар, две године млађи, био ми је ближи и опходило се са мном као прави gentleman, говорећи ми увек ви.

Мој отац је убрзо стекао велике симпатије краља Петра. Овај стари сенсирац¹⁾ и легионар страначке легије из рата 1870. године, јако се интересовао за све што се тицало Француске. Мој отац, пољски емигрант, који је дуго живео као лекар у Паризу одакле је, одушевљен српском ствари, са својим српским колегама пошао 1885. године да буде лекар–доброволац у српској војсци у рату са Бугарима, био је овде на свом терену. Краљ Петар и он су ту често налазили заједничке познанике и сећања.

Једног дана краљ Петар је говорио о Мадагаскару и није могао да се сети које је године била на њему прва побуна против Француза. Док су сви ћутали, мој је отац рекао:

- То је било 1895. године, Величанство.
- Откуд ви то памтите, докторе.
- То је година рођења мога сина.

Па пошто се моје рођење поклапало са историјом Мадагаскара, то је краљ Петар зажелео да ме види. Једног дана чекао сам га на стази којом се увек шетао. Позвао ме је себи и питао како се зovem, шта сам до сада учио и какав сам ђак. Онда изненада:

- А шта си изабрао да будеш?

Пошто сам се збунио при овом првом разговору који сам имао са једним краљем, то је мој отац одговорио:

- Ја мислим да студира технику, Величанство.
- Не, докторе, Ваш син ће бити војник. Ја то већ сада видим.

¹⁾ Који је завршио француску војну академију St-Cyr.

Ја сам задовољно климао главом и краљ ме је помиловао по образу. Кад ми је пружио руку да се опрости, ја сам му је пољубио. Он се насмејао и још једном ме је помиловао.

Када је, после више од месец дана лечења, краљ Петар напустио Брестовачку бању, мој отац је пратио краљевски караван кола на коњу. Велика и густа прашина која се дизала са сеоских путева при проласку толиких кола, и у којој је данима јахао, учинила је да је мој отац, дошавши са краљем у Београд, изненада пропљувао крв.

И када сам у кладовској тврђави дочекао мога оца, по повратку из престонице, он је донео краљеву слику са потписом, педесет златника, играчке и књиге за мене, али и почетак туберкулозе.

*

У јесен 1908. године пошао сам у трећи разред Друге београдске гимназије. Годину дана раније и мој отац је добио премештај за Београд и постао лекар београдског 18. пешадијског пука. Једне ноћи, почетком октобра; пробудила ме је лупа на улици и тресак. Један за другим тутњали су преко београдске калдрме топови и каре. Батерија је пролазила за батеријом. Ујутро је мој отац, као и обично, отишао рано у пук на коњу, јер су касарне биле изван вароши, на Бањици, а ја сам пошао у школу. Опет сам видео узбуђење по улицама као на дан 29. маја 1903. У дворишту гимназије је врело. Пред нашом гимназијом појавила се група студената. Један је вукао велику српску заставу и викао:

– Напред, Друга гимназијо!

Већ су јутарњи листови били објавили огромним насловима да је Аустро-Угарска била извршила анексију Босне и Херцеговине. Ни наши професори нису мислили овог дана на предавања и већ се пред гимназијском зградом формирала огромна поворка која је кренула ка центру Београда – Теразијама. Напред је био студент са заставом, али су убрзо искрсле и друге заставе, веће и мање.

– Доле Аустрија! Доле ћелави Фрања! Живела Босна и Херцеговина! – проламало се из наших редова.

На Теразије су стизале друге поворке са истим заставама и истим поклицима. Све се сливало као река ка Позоричном тргу на коме је био споменик Кнеза Михаила, који је данима и недељама постао наше збориште. Попевши се на самог кнежевог коња, драматург Нушић, разбарушене косе, харангирао је окупљени свет, тражећи рат Аустро-Угарској:

– Рат Аустро-Угарској! – драли смо се нас хиљаде, као поманитали.

На споменик се потом попео народни гуслар Перуничих и уз гусле певао о српској Босни.

Фанатизовани, полазили смо одавде на аустроугарско посланство у Крунској улици, али су нас густе кордони жандармерије заустављали.

Данима је Београд кључао у грозници. Данима смо ми сасвим напустили школу и крстарили београдским улицама, урлајући до промуклости против Аустро-Угарске. Сада је најчешће на челу јахао на белом коњу књижевник Нушић, најуспелији писац комедија, али сада врло драматичан, са једним широким бурским шеширом на глави и српском тробојком као лентом преко груди. Долазили смо често и пред стан престолонаследника Ђорђа и поздрављали га као будућег српског цара, позивајући га да објави рат Аустрији. Каткад се престолонаследник појављивао на балкону и поздрављао нас. Једном нам је одржао и ватрени говор, рекавши да је са нама и да, ако нема другог пута, он је и за рат кад је у питању Српство Босне и Херцеговине. Овај говор је направио велики дипломатски заплет, протестне ноте Аустро-Угарске су учестале, краљ Петар је одржао лекцију из државништва свом старијем сину, а нама су забранили даље манифестације и министар просвете је наредио да, чим почну предавања, капије свих гимназија буду закључане. Али сваки нови моменат у том дипломатском догађају који је назван „анексиона криза“ стварао је код нас нове експлозије. Узалуд су гимназијски фамулуси закључавали капије. Студенти су долазили под наше прозоре. Како је мој разред био на другом спрату, једног дана смо угледали како се на нашем отвореном прозору појављује горњи крај огромних степеница. Неколико студената су их стављали уза зид да би нас извели из закључане гимназије. Један за другим смо силазили низ степенице и једног тренутка наша гимназија је изгледала као средњовековна тврђава на коју се врши јуриш. Свугде су низ степенице слетали ученици, док су други са приземних спратова истакали кроз прозоре. Поново су се београдске улице проламале од наших огорчених узвика.

Споменик кнеза Михаила је постао мобилизационо место за уписивање добровољаца. Представници Народне одбране и других патриотских организација су ту правили спискове свих оних који су хтели да буду добровољци у евентуалном рату са Аустро-Угарском. И ја сам сатима чекао док сам дошао на ред да будем уписан. Како сам имао само тринаест година, то су ме примили у „Добровољачки корпус“ као болничара, и ја сам већ следећег дана извукао из ствари свога оца једну траку са Црвеним крстом, ставио је себи на мишицу и са њом долазио на предавања.

Мој отац, иако је био тешко болестан и јако бацао крв, био је са пукотом на положајима који су се утврђивали према Сави на

Бановом брду и тамо сам одлазио скоро сваког дана да бих био у другој грозничавој атмосфери, војничкој.

Зима је донела мало стишања, али у пролеће 1909, када је једног дана влада Краљевине Србије, под притиском руског цара и Великих сила, дала изјаву да „анексијом Босне и Херцеговине нису ни у чему повређена права Краљевине Србије“, дошло је до највеће експлозије огорчења у Београду. Тога јутра наше манифестационе колоне са заставама и узвицима, са Нушићем на коњу и Перунчићем на другом коњу, са гуслама у руци, пошле су на Министарство спољних послова пред чијом су фасадом паљени листови који су објавили владину декларацију. Неко је из гомиле одједном узвикнуо:

– Напред на министарство!

Како је пред улазом у министарство била гвоздена ограда, то смо се бацили на њу и један од гвоздених шиљака ми је раздерао цело одело, али није зауставио наш налет. Одбацили смо и жандарме који су покушали да нас задрже и већ смо били пред закључаним вратима, која бисмо сигурно развалили да се није проломио један јак узвик:

– Војска долази!

Сви су се наши погледи окренули на Краља Милана улицу за нама, чијом је средином, трчећим кораком, долазила чета пешадије са бајонетима на пушкама. Официр који је био на челу, држећи исукану сабљу, командовао је:

– Стој! Налево у фронт! Клекни. Готовс!

Војници су нагло клекли и пушчане цеви су биле уперене право на нас који смо извирали свугде испред и иза гвоздене ограде Министарства спољних послова.

То је било све тако нагло да не само да нисмо имали времена да се уплашимо, већ нисмо у првом тренутку ни схватили шта се догађа.

Војници су напунили пушке и официр је већ дигао сабљу. И само тренутак пре него што је могао плотун да покоси десетине ако не и стотине нас, један пуковник који се појавио пред војницима, преотео је младом официру команду.

– Не пуцај! – дрекнуо је на војника.

Потом је командир чете викао:

– Ко вам је то наредио? Забрањујем вам да употребите оружје!

Потом је командовао војницима да устану и да узму пушке к ноzi.

Иако се ово све одиграло за неколико секунди, имали смо времена да поскачемо са ограде и испред фасаде министарства и да грунемо ка малим споредним улицама које су се спуштале ка Вознесенској цркви.

Када се требало тући, онда сам хтео да имам бар оружје. Отрчао сам у собу свог ујака, капетана Милутина Недића, који је са нама становао, и нашао његов револвер, јер је очев био са њиме, на положају на Сави. Са револвером у џепу вратио сам се у Краља Милана улицу али је већ тамо владао ред. Жандарми су посели улицу, демонстрати су се растурили на све стране, а војници су стајали још збуњени, са пушкама к нози, не знајући зашто се све ово одиграло.

Као последњи пркос „капитулантској политици“, у Народном позоришту је, пред препуном салом, игран Нушићев „Хаџи Лоја“, вођа муслиманских устаника који се борио против аустроугарских окупационих трупа 1978, када је Аустрија била први пут окупирала Босну и Херцеговину. На позорници је Хаџи Лоја са устаницима Србима, православним и муслиманима, па чак и католицима, бранио последње упориште – Хусрев-бегову џамију у Сарајеву. Позоришна сала је одјекивала од пушчане пуцњаве и дим барута нас је све опијао и доводио у екстазу. Један за другим, устаници су падали. И када се, најзад, кроз пуцњаву појавио на вратима аустроугарски официр, напред џамије је стајао само смртно рањени Хаџи Лоја.

– У име Европе, предајте се! – викнуо је аустроугарски официр.

– У име Европе, ми смо изгинули.

На овај одговор сала Народног позоришта је полудела и Београд је то вече видео последњу луду манифестацију своје „анексионе кризе“.

*

Једног леденог јутра 1910. године, док је кошава носила снег кроз пусте београдске улице, мој отац, као и обично, иако је био сав у грозници, хтео је да пође на Бањицу у своју амбуланту у касарни. Већ је неколико дана био болестан, бацао је крв, али никако није хтео да изостане са дужности. Узалуд га је моја мати молила да остане.

– Има их који су болеснији од мене и којима је моја помоћ потребна.

Није могао више да се држи на коњу, те му је командант пука, иначе лични пријатељ, послао своја кола.

То вече кола су вратила мога оца скоро без свести, у температури преко 40. Изненада је избило запаљење плућа, болест коју је он најуспешније код својих пацијената лечио. Целу ту ноћ су долазили други лекари, његове колеге, али по већ уплаканим лицима мајке и њених видео сам да је стање све горе. Ујутру су ме повели у очеву собу, управо собу у коју је сада први пут био смештен. Отац је хтео да ме види.

Ушао сам на прстима и гледао узбуђено у свога оца као да га први пут видим.

Његове дуге, таласасте косе, једва проседе, биле су забачене уназад као увек, али је његово издужено лице артисте имало тако жут тон, каквог још никад нисам видео. Само су његове јагодице биле зажарене. Његов орловски нос, који му је давао расни изглед, постао је био сасвим танак, скоро провидан. Једино су његове плаве очи, иако замућене, биле благе и насмејане, као увек када би ме видео. Његови дуги бркови, танки и шиљасти, падали су наниже као код пољских шљахтица на гравирама из 17. века. Цео његов израз је био из тог доба, изузев кратке шпицасте брадице à la Наполеон III, која је завршавала његово сада тако мршаво и измењено лице.

– Приђи, мој Stachou – рекао ми је сасвим тихо и нежно.

Ставио ми је руку на косу и лагано прелазлио по њој. Одједном му је рука склизла. Подигао сам зачуђено поглед и видео сам да мој отац не гледа више у мене већ се укочено загледао у икону св. Ђорђа, патрона мојих ујака, јер је то била соба мог ујака Недића, и почео је да лагано шапуће.

Тихо је изговарао имена свога оца Лудвика, старог револуционара из пољских устанака 1830. и 1863, своје мајке Паулине, од Рађејовских, који су дали Пољској кардинале и маршале, а која је сама била позната пољска књижевница. Мој отац је изговарао имена свих својих који су већ давно били мртви. Изгледало ми је да се она икона у свести мога оца претворила у неку велику књигу, на чијој се свакој страни налазио један њему драги лик.

Он је чак и шапутао:

– Још један лист, још један лист окрените...

Тај се лист сигурно окренуо јер је он, изненађен и скоро радостан, поновио:

– Кажу, Кажу...

Казимир је био његов брат кога је највише волео као дете, јер су овог врло талентованог сликара Руси, као устаника у побуну 1863, рањеног заробили и обесили.

И онда сам још једном чуо тихе речи мога оца:

– Зофја, драга Зофја...

Говорио је све време пољски.

Зофја је била његова једина сестра, такође врло велики сликар, која је већ у својој осамнаестој години била мртва.

Са визијом те њему тако драге личности, из те за нас невидљиве породичне читуље, заклопиле су се очи мога оца.

Извукли су ме напоље док сам очајан урлао од бола, тек сада разумевши да се прва трагедија за мене била одиграла.

Два дана после сахране мога оца, 16/29. марта 1910, напунио сам петнаест година, али ме је ова прва смрт којој сам присуствовао, и то смрт бића које сам тада највише волео, нагло ишчупала из безбрижног детињства и грубо гурнула у реални живот.

*

Љубав коју је мој отац показивао према мени била је нешто сасвим изузетно. Када је дошао 1885. у Србију, да стави своје лекарске услуге српској војсци у рату, он је оставио у Паризу своју прву жену, Пољкињу, и свог сина из тога брака, дечка од осам година. Било му је четрдесет када је случајно упознао моју мајку, младу, лепу девојку од двадесет година и, заљубивши се у њу, оставио је све. Како му је жена у међувремену умрла, решио је да остане у Србији и да се венча. Имао је четрдесет година када сам ја рођен из тог брака његове изненадне, позне љубави. Увек је говорио да је дан мога рођења био најсрећнији дан у његовом животу.

Иако је умео да буде изванредно строг према мени, када бих се огрешио о оно што су били принципи које је он поставио себи, а и мени, увек је био веома нежан са мном и све своје слободно време – кога је тако мало имао – посвећивао је мени, мојим забавама и моме образовању. Он сам, поред тога што је говорио шест језика, био је прави ерудит, и његова знања из области свију наука и уметности, али нарочито из историје, увек су фрапирала његове познанике.

Нарочито је имао један основни принцип који је хтео да ми укорени. Још док сам био сасвим мали, држећи ме једног дана на коњу испред себе, говорио ми је као неком одраслом, који има пречишћене појмове добра и зла:

– Не заборави да је част једног човека нешто што стоји изнад живота.

И касније, када сам већ ишао у гимназију, дао ми је овај сасвим необичан савет:

– Ако ти неко дирне у част, убиј га. Част је нешто што се брани крвљу.

II. КРОЗ АРТИЉЕРИЈСКИ ОГАЊ

Велико је било узбуђење моје мајке када су се пред нашим станом у Зориној улици зауставила кола из којих сам изашао, изнурен болешћу, али још искићен реденицима, са пушком у рукама и у турском шињелу.

Неколико дана сам лежао код куће, док су моји рођаци и другови долазили да ме виде као неку знамениту личност, те зато нисам скидао са себе мундир Фети-паше, који је био нека врста похвалнице. Али, најзад је требало да обучем своје скромно цивилно одело и да се вратим у своју гимназију, која је због рата сада имала седиште на Универзитету.

Мој повратак у седми разред био је тријумфалан. Разредни старешина, стари професор Стева Фотић, мали и сав округлао, који никада није служио војску, одушевљено ме је извео на катедру и приказао ме мојим друговима, као да ме први пут виде. Захвалио ми је што сам служио на част Другој београдској мушкој гимназији из које сам ја био једини добровољац у рату.

Неколико дана касније, недељни лист „Илустрована ратна хроника“ објавио је моју слику у униформи и са свим наоружањем, истичући ме као најмлађег српског добровољца и обећавајући да ће објавити моје успомене о ратном походу од Косова до Битоља. Ова сећања нисам никад написао, јер су ме сада чекали други послови. Док сам био на Косову и у Пелагонији, дотле су моји другови већ три месеца ишли редовно на предавања па је требало да стигнем све што су они прешли из наставе. Најтеже је било са руским језиком, који се први пут учио у седмом разреду и где ми мој нови професор, чије је име било предестинирано и за предмет који је предавао и антиципирано за његово левичарско расположење, Московљевић (човек из Москве)¹⁾ није хтео да призна никакве олакшавајуће околности и моје учествовање у рату сматрао је као просто изостајање са часова.

¹⁾ Професор Милош Московљевић био је у комунистичкој Југославији народни посланик у Скупштини, али је 1953. из ње избачен због неких критика које је учинио у једном свом говору.

Највећи део свога времена посвећивао сам тешкој руској граматичи и учењу напамет стихова Љермотова, Тјутчева, Пушкина.

А између тог учења са носталгијом сам читао извештаје који су долазили са последња два бојна поља. Усред ове изузетно оштре и снежне зиме 1912/1913. трајала је опсада две велике турске тврђаве: Скадра и Једрена. Прву су опсађивали Црногорци и њима је упућена од стране Срба у помоћ баш Шумадијска дивизија I позива, са којом сам био на Косову, и још једна дивизија.* То бојиште је било тако далеко да се са њиме веза одржавала само бродовима преко Грчке.

Са великим узбуђењем читао сам писмо које сам једног дана добио са Скадра од свог најмлађег ујака, капетана Боже Недића, код кога сам био код Приштине два дана у чети. Он ми је описивао своју *gossambolesque* фавантуру коју је преживео при ноћном јуришу на главно скадарско утврђење Брдицу, 26/27. јануара 1913. године. У нападној колони, коју је сачињавало више батаљона српске војске, била је и чета Недићева. Он је улетео у саме жице, али како нису имали маказа за сечење, застали су и били су сатрвени ватром са утврђења. Био је контузован и од ударца у главу онесвестио се. Српски пешаци, који су запали у унакрсну ватру и били десетковани, одступили су, а Недић је остао међу жицама између још скоро пет стотина српских лешева и много рањеника. Арнаути који су излетели из ровова, довршили су рањенике и опљачкали мртве. Недићу, мислећи да је мртав, скинули су официрску униформу и чизме. Велика хладноћа у зору освестила је капетана Недића, који је једва схватио шта се догодило. Извукао се између лешева и појурио ка српским рововима. Његови војници, видећи неку белу прилику како трчи, отворили су ватру.

– Не пуцајте, овде капетан Недић – викао је као избезумљен.

Онако, само у доњем рубљу, у мутној светлости свитања, Недић је својим војницима – који су га оставили као мртвог – личио на фантома и једва је успео да ускочи у ров и убеди своје људе да је ипак жив.

Моја тетка Касија Милетић такође се налазила на скадарском бојишту, где је изабрала болницу са тифусним болесницима. Међу српским и црногорским трупима, које су опсађивале Скадар, владала је тешка епидемија тифуса.

Моја тетка је писала, као извињавајући се:

„Моја је дужност да будем тамо где је најопасније, јер тамо могу бити најкориснија. А мој живот ионако никоме није потребан“.

Опсада друге турске тврђаве, Једрена, такође је узнемиравала моју машту. Цела Друга српска армија била је упућена у помоћ

бугарској војсци да узме учешћа у тој опсади. То моје одушевљење постало је опште целе српске престонице када су 14/27. марта 1913. београдски листови објавили под великим насловима да је Једрена пало, да се његов командант, храбри Шукри паша са још два генерала и 216 официра предао баш српским трупам, када су ове продрле у фор Хадерлук, у коме се он налазио.

Овим је коначно Први балкански рат завршен и могао сам најзад на миру да наставим своје студије и да мислим каквим ће ми словима бити штампано име на крају године у школском извештају о успеху ученика. За мене је то било питање части да ми име изађе увек написано масним црним словима.

Али убрзо се све поново замутило. Месец дана после пада Једрена почела је да се ствара нова ратна психоза. Појавио се спор са Бугарима, око поделе освојене територије, који је сваког дана добијао све оштрији изглед. Бугарске трупе, чак и оне са Једрена, почеле су да поседају демаркациону линију која је постојала у освојеној Македонији. Стварао се један нови фронт. И уколико се пењао тон у београдској штампи, утолико је моје срце узбуђеније куцало.

Дођавола и Тургењев и наука о вероватноћи и логаритми!

Када сам се враћао кући скидао сам пушку, која је са реденицима као украс висила на зиду, и чисто је и подмазивао. Осећао сам да ће ми ускоро требати.

Почетком маја 1913. затегнутост између Србије и Бугарске је тако порасла да је рат сваког тренутка могао избити. Било је свршено са мојим студијама.

Моја баба по мајци баш се тих дана разболела врло тешко, да је моја мати прешла код ње а мене оставила самог у стану. Извадио сам од војне етапне станице објаву, навукао униформу, пребацио реденике, на леђа ставио ранац, забацио пушку на раме и ујутру, 10. маја, док је моја баба била на смрти, кренуо на железничку станицу. Једној сусетки сам предао кључеве од стана, а на столу врло упадљиво оставио сам писмо:

„Опрости што ти у овако тешким тренуцима задајем и овај бол, али моја дужност је да будем тамо где рат може сваког тренутка да отпочне. Јутрос полазим за Скопље...”

Ова последња реченица је била ратно лукавство, јер сам знао да је мој најстарији ујак, ђенералштабни потпуковник Милан Недић, био командант целокупног војног саобраћаја на новоослобођеним територијама, и да ће га моја мати телефоном алармирати.

Зато сам сутрадан, место да продужим за Скопље, сишао на последњој већој станици пред њим, Куманову, и одмах продужио ка граници. Имао сам одређен циљ. Решио сам да овог пута идем право у 18. пешадијски пук, где је мој отац био лекар, и где ме је већина официра знала.

Рекли су ми да је пук на Страцину, висовима на пола пута од Куманова до границе. Када сам тамо сав уморан стигао, испод шиљатог каменог виса, који се као пирамида дизао изнад пута, видео сам целу насеобину белих округлих шатора. У овом дивљем, сивом, каменитом пејзажу то је изгледало као оаза. Пошао сам тамо да се обавестим.

Пред највећим шатором стајао је високи и мршави генерал Павле Јуришић–Штурм, командант Дунавске дивизије, у којој је био 18. пук. Нисам мислио да се обавештавам од команданта дивизије, већ од његовог ордонанса, али ме је он приметио и махнуо ми руком да приђем:

– Але (то је била његова узречица), како се ти зовеш?

Овај стари пруски поручник, рођен у Герлицу, постао је већ давно елитни српски официр, али је увек задржао свој немачки акценат и жуте наострешене бркове који су мало сећали на оне код Wilhelma II.

Рекао сам му своје име, као и то да сам дошао да будем добровољац у 18. пуку.

– А, ти си син доктора Кракова. Але, остаћеш код мене.

Рекао ми је да је пук сада привремено на граници и да ме он задржава као свог ордонанса, све до избијања рата, када ће ми дозволити да одем у пук.

Овде, у дивизијском штабу, под брегом на коме су некада четници водили борбе са Турцима, било је сасвим спокојно. По читав дан сам се сунчао на камену, где су се често сунчале и змије, којих је овде било на све стране, као у кладовској тврђави.

Дани су у овом камењару без сенки, под ведрим небом без облака и под јужњачким сунцем, били врели и заморни. Али су ноћи под шатором биле ледене, да сам често дрхтао под својим турским шињелом.

Носио сам генералова наређења разним штабовима по околним селима или одлазио до батерија по голим каменим висовима, где су цеви топовске биле управљене тамо ка бугарској граници, али одакле нико није долазио.

Једног јутра, „уместо да се пробудим као и обично сав слеђен, видео сам да горим у грозници. Глава ми је тако била отекала да је добила скоро двоструку запремину. Када су ме војници из шатора видели почели су да се смеју, али први официр кога сам срео одмах ми је наредио да идем до лекара пољске болнице, која је била недалеко од штаба, опет под шаторима.

– Заушке – констатовао је лекар. – Одмах у болницу.

Уфачловали су ми главу, дали ми објаву за болницу у Скопљу и упутили у штаб да чекам прва кола да ме одвезу.

Пред штабом сам срео краљевића Ђорђа, који је ту био стално и кога сам већ неколико пута видео.

– Што си замотао главу?

– Добио сам заушке, Ваше Височанство.

– Па куд ту децју болест да добијеш овде на положају – подсмехнуо ми се.

Стрпали су ме у једна кола покривена арњевима и са још неколико болесника упутили за Куманово. Уместо за Скопље, одлучио сам да се вратим у Београд. Баш тих дана било је објављено да је руски цар Никола II узео на себе да арбитражним путем реши спор између Србије и Бугарске. Рат је гурнут у позадину.

Код куће сам затекао мајку у црнини. Моја бака је за време мога бекства била умрла. Моја мати је била срећна што сам се вратио, иако болестан. Како је болест била заразна, то сам остао код куће.

Била је половина јуна 1913. када сам се опет појавио у гимназији, али овог пута без икаквог свечаног дочека. Учињена ми је једина концесија да се сви моји нови изостанци, почињени за тих месец дана, сматрају као „оправдани“.

Мој нови ђачки период живота трајао је свега три дана. 17. јуна 1913. кроз београдске улице, између узрујаног света, јурили су продавци са ванредним издањима листова: „Мучки напад Бугара на Брегалници“, „Изазван бугарским ноћним препадом, рат је почео...!“

Грозница од узбуђења и огорчења тресла је Београд и Србију.

По трећи пут сам пошао на бојиште већ сутрадан, овога пута испраћен од своје мајке, која је не само резигнирано примила да је војништво мој предиспонирани животни позив, већ која је и сама овог пута била понета општом борбеношћу.

*

Свиће топло летње јутро 20. јуна 1913. године. Извлачим се из сена једних коморцијских кола у дворишту школе у Кривој Паланци, старој турској варошици на самој бугарској граници. Уморан од пешачења прошлога дана, целу сам се ноћ трзао од потмуле топовске грмљаве која је са граничних положаја долазила и до нас. Синоћ сам овде наишао на мунициону колону 18. пешадијског пука, која јутрос полази на положаје да дотури пуку муницију. Битка, која је пре три дана почела, траје без прекида. Поворке рањеника сливају се са околних брда овде у долину Криве Реке: једни пешке, други на коњима или и на носилима.

Излазим из Криве Паланке, над којом се, између топола и кровова старих турских кућа, вију заставе Црвеног крста. Па ипак нема довољно болница да приме читаве реке рањених, којих има на стотине, па и на хиљаде. „Горе је покољ“ – говоре неки од њих и, пуни неке дивље одлучности и мржење, додају: „Али смо и ми њих удесили...“ Испод завијеног чела, очи које се једва виде сијају од поуздања као од пијанства.

Идем на челу дуге поворке коња натоварених сандуцима са муницијом и ручним бомбама. Пут се оштро пење уз нагибе планине покривене ниском шумом. Више наших глава, међу грањем цвркућу неке мале шарене птице које су се овде склониле од борбеног лома који горе тресе планине и шуме.

Сунце је већ изашло високо, зној се слива низ лице, коњи застају под теретом на стрмом успону пута, који су недавно пионири просекли кроз шуму, али их коњовоци вуку и као да им објашњавају:

– Хајде, хајде, још мало, мора да стигнемо, они нас горе чекају...

„Оне горе“ срео сам најзад у подне, под врелим сунцем, у заклону храстове шумице. Свугде под дрвећем уморни војници леже по земљи, са пушком крај себе или на крилу, наслоњени на ранац или на дрво. Цела једна гомила пуни чутурице водом на оближњем извору.

Група официра седи под једним храстом у кругу око команданта батаљона. Обрадовао сам се: то је наш стари сусед из Књажевца, завереник из завере од 29. маја, сада потпуковник, Витомир Цветковић.

– Гле, Краков, откуд сад ти овде?

– Ја сам пошао право код вас, господине пуковниче.

Цветковић је био командант 1. батаљона 18. пука.

Официри, међу којима је много познаника мога оца, поздрављају се са мном:

– Је ли из Београда?

Један мали капетан, Росић, сав обрастао у риђу браду, због чега га зову „Рус“, узвикује:

– Дајте га у моју чету...

Без великих формалности постајем редов-добровољац 1. чете 1. батаљона.

Нуде ме хладним јагњећим печењем и вином. Ваздух дрхти од блиске топовске ватре. Једна тешка хаубичка батерија, ту негде у шуми испред нас, пара нам уши својом грмљавином. Сандуци са муницијом се цепају секирама и војници пуне фишеклије мецима.

Између грања се појављује једна црвена, ознојена глава:

– Где је командант?

Из шајкаче вади коверат. Командант гледа у хартију замишљено:

– Устај, покрет!

Официри трче четама. Капетан „Рус“ ме води са собом:

– Ето, нећеш дуго чекати на огњено крштење.

Пет минута касније, у колони по један, маршујемо под зажареним летњим сунцем, од чије врелине ваздух трепери, испод пошумљеног гребена одакле урлају у брзој паљби наше хаубице.

Пред нама, као вулкан, диже се огромни голи врх Калин-Камена, сав у диму и пламену.

– Горе ћемо – показује ми руком „Рус“. – Вршимо контранапад да повратимо изгубљени положај.

Овога пута она права, херојска визија рата отвара се пред мном. Дрхтим од узбуђења и, погнут под теретом оружја и спреме, хитам да не застанем. Пењемо се уз стрми нагиб, али нас стара густа храстова шума још заклања и штити. Наша маршева колона претвара се у стрељачке стројеве. Чета капетана „Руса“ је у првом борбеном реду. Ноге ми клизају преко суве траве испод дебелих храстова. Мундир Фети-пашин је црн од зноја. Сенке дрвећа нестају и испред нас блешти на сунцу гола камена падина, са жутим мрљама од сасушене траве. Горе, на врху, наше хаубичке гранате праве пустош. Држим грчевито пушку у руци и пентрам се уз падину. Недалеко од мене је „Рус“ који иде журно и млати једном граном претвореном у штап:

– Напред, децо, напред, још само мало...

Запиштало је, заурлало је око нас. Фијучу у ваздуху гранате и са треском падају у шуму из које смо тек изашли. Горе изнад нас високо пршти град од шрапнелских куглица. Испред нас избијају црни гејзери и цепају се камен и земља. Војници који су се до сада једва вукли, задувани и уморни, сада скачу, трче напред као да хоће да побегну оку непријатељског артиљеријског осматрача који шаље на нас челик и експлозив.

Трчим и ја да не заостанем иза строја, јер гомила даје поуздање и снагу.

Кроз облак и дим експлозије, десно од мене, испред стрељачког строја видим војнике како падају као преломљене лутке. Други трче још брже напред. И онда...

Као да ме челична рука удара по потиљку и прикива за земљу баш иза великог камена који се диже преда мном.

– Погибе мали...

То је све што сам чуо. Проломио се ураган. Чини ми се да цела стена преда мном лети у ваздух. Све пршти, звижди, јауче, ломи се. Дим све замрачује око мене. По мојим леђима, по ранцу, по глави, још нешто удара, пада, лупа. У ушима бруји, звижди. Не

чујем више ни узвике ни експлозије. Инстинктивно пружам руку и пипам лице, потиљак. Руке су ми црне, али нису кржаве.

Откачињем ранац и бацам га крај себе. Устајем и посрћем. Неки нови војници трче крај мене и обилазе једно крваво тело ту на три корака од мене. Пред оном стеном, за коју ме је неко инстинктивно предосећање срушило, јер се не сећам да сам и фијук чуо да иде на мене, огромни левак експлозије. И леви мој сусед лежи и узалуд покушава да устане, док му крв лије низ чакшире. Видим наш стрељачки строј већ на више десетина метара испред мене. Без ранца трчим лакше, али ми у глави бучи. Један војник који трчи поред мене нешто ми довикује. Видим како му се уста отварају, али ништа не чујем. Пресеца ме мисао:

– Оглувео сам...

Ипак нове блиске експлозије чујем, иако мутно.

Војници моје чете су већ подишли под стрме стене на врху, које им дају заклон од ватре. Трчим ка њима. Капетан „Рус“, веселог изгледа ми нешто довикује. Прабацујем пушку у леву руку и десном му показујем да не чујем. Стижем испод саме стене, високе као бедем тврђаве. Угурам се између два војника који ме тапшу по рамену. Хоћу да бришем зној са лица. Марама постаје црна као од угља. Војници се смеју, али им се смех одједном кочи...

Капетан „Рус“ виче нешто.

– Бајонет на пушку...

Команду не чујем, али видим војничке покрете и набијам мој дуги турски бајонет на врх цеви. Пред јуришем смо. Прште стене у ерупцијама свугде око нас. Покрет капетанове руке у напред. Скачемо преко стена, између пролаза и пукотина. Отворио се бескрајни видик пред нама, али наш поглед не лута по далеким планинским врховима и гребенима, ни долинама, већ само ту испред нас, где су ровови, који су били наши, па сада бугарски, али из којих излећу неки људи у униформама боје печене земље и јуре доле у поток.

Глув или оглуноу, не чујем фијук челика, али видим како и камење и сува земља прште од метака. У заустављеном покрету, као ошинути, руше се људи. Патетични или гротескни покрети објављују ране или смрт. Један од оне двојице што су ме на час раније тапшали по рамену, нагло шири руке. Пушка му пада. Руши се као разапет, са главом напред, низ падину где смо се сручили. Ускачемо у ровове. Између огромних левака од бризантних граната измешани су лешеве, и наши и бугарски. Ових других је много више. Дивљачки се радујем том открићу.

Бајонети су нам непотребни, јер су то ровови мртвих бранилаца. Одгурујемо лешеве који су напола затрпали ров и са истуреним пушкама преко грудобрана гледамо доле у поток под нама. Цела падина је у кључању и гуши нас жеђ и смрад сумпора.

Ипак чујем лево од мене како звече по камењу мали ашови којима војници поправљају заклоне. Приносим шаку десном уву. На црном прљавом длану велика мрља крви.

Кроз све нове и нове црне димове трче наши војници и носе тешке митраље у наш ров. Овладали смо целим Калин-Каменом, високим каменитим врхом од преко 1500 метара, који је ту био кључ наше одбране.

Најзад сенка каменитог врха, одакле смо кренули на јуриш, спушта се лагано на нас, све дужа и свежија. Бескрајни летњи дан ближи се крају и доноси нам релативан мир.

Тек сада се сећам ранца који је остао на ивици шуме. Чекам први сумрак и прелазим натраг онај исти пут који смо прошли кроз завесу челика. Болничари су већ покупили све рањенике. Само онај мој несрећни сусед код стене, где сам – да тако кажем – приложио Отаџбини своје десно уво, јер ми је прсла бубна опна, још лежи са размрсканом главом и лицем уроњеним у земљу. Кроз сумрак видим још неколико тела у нашим сивим униформама. Не задржавам се. Срећан да сам нашао ранац недирнут, по други пут, сада у тишини, пењем се на врх Калин-Камена.

Капетан „Рус“ обилази војнике у ведрој летњој ноћи и преуређује распоред. Дошао је и потпуковник Цветковић до нашег рова: – Добро си огњено крштење добио...

Десетина у којој сам заузима, на крајњем левом крилу нашег положаја, једну огромну стену наднету као бастин над стрму падину. Није много висока, али огромно широка, те нам служи баш као грудобран. Са стране смо наслагали камен, затрпали га земљом, и сели иза стене као усред тврђаве. Над планином изашао је месец и на његовој светлости погурени војници, који се са џаковима хране крећу од рова до рова, изгледају као сабласти.

Са пушком између ногу, изнурен од замора, контузије, узбуђења, заспао сам дубоким сном, опружен по земљи.

Неко ме дрма за раме. Тешко отварам очи... Али одмах скачем. Лом бесни око нас.

Ноћ је осветљена новим ватрометом смрти. Пламен избија из земље, из ваздуха, са ноћног неба. Моји нови пријатељи су полегали по стени и њихове пушке праште. Месец је давно зашао. Ваздух је леден од висине и близине зоре. Око нас свугде кркља, фијуче, прашти. Почињем најзад да схватам да је то изненадни ноћни напад бугарски. Грабим и ја своју пушку и нагнут преко стене пуцам у мрак, тамо где су уперене цеви и других пушака. Не види се, али се осећа близина људске масе. Чује се камење које се котрља, гвожђе које звечи при паду усред овог челичног урагана.

Одједном ме пресече урлање које долази из мрака, све ближе:

– Уре... уре...е...е!!!!

Као лава кад се ваља, тако нам је прилазио бугарски јуришни талас.

Вика ми је показала правац где да пуцам.

Одједном се све запалило, осветлило и затрештало. Из наших ровова полетеле су ручне гранате и котрљајући се низ стрму падину урликале, грмеле, цепале тела, земљу и камен. Руши се, пада, уриче, нове светлости, нове експлозије, нове бомбе. Као да се све закувало и ускомешало. Тек сада чујем равномерне рафале митраљеза како секу ноћни ваздух.

Јуришни узвици нестају, још само јауци, вика, тресак и онда тишина. Последње бомбе остају неупаљене у рукама. Вреле циви уперене у мрак постају тихе. Само доле, дубоко ка потоку, још се руши лавина, све даље и даље. Тишина.

На првој јутарњој светлости, под руменим небом видим ивице стена на врху више наших глава. Доле пред нама откривамо опет гребене и планине одакле нам је од јуче једнако долазила смрт. Сада је тамо мир. Бугарски ноћни јуриш је био сломљен у тренутку када је скоро био додирнуо наше ровове.

Свиће. Пребрајам своје реднике. Испалио сам преко педесет метака. Једва ми је још сто остало. А за мене нема попуне муниције, јер је моја турска пушка нешто већег калибра.

Наша два успеха у току прошлог дана и ноћи донели су нам мир. Док је цео остали фронт, који се ширио у бескрај, преко црних шума под нама запаљен и у тутњави, ми се сунчамо међу стенама. Из десног ува ми стално цури крв. У зору сам са мало воде опрао лице, појео комад црног хлеба, и сада лежим на врху планине, под тешким летњим сунцем, гледам у далеки хоризонт где други људи убијају и умиру, и радујем се животу.

И ноћ нам пролази на миру. Чак смо се усудили да иза стене наложимо од сувог грања ватру и да од тврдог бајатог хлеба скувамо за вечеру попару. Ја је кувам у округлом турском чанку од калаисаног цинка, за кога сам приметио да ми је таман за главу и да може да послужи као шлем у шрапнелској ватри.

Пре подне, 22. јуна, постајемо већ дрски. На све стране око ровова претрчавају наши војници једни код других. Полазим и ја преко отворене падине до рова где је капетан „Рус“, али нисам стигао ни десетак корака да начиним када чујем одједном онај фијук снопа граната у ваздуху, које јуре ка нама. Сјурио сам се натраг за стену и све је опет заурлало, затресло се, запалило. Не знам да ли сам уплашен или се правдам:

– Не праве ваљда због мене ово чудо...

Дим све чешћих експлозија покрива врх Калин-Камена.

Наш каплар, дугачак и сув, пружа главу преко стене и гледа на све стране, бојећи се да ово није почетак новог напада. Одједном узвикује:

– Гледај, молим те...

Показује нам не испред нас, већ иза, на падину којом смо пре два дана избили на врх ове планине, коју су сада опет покрили гејзери избачене земље и камена. Усред ерупције, док су небо цепали својим праском шрапнели, јахао је сасвим мирно и лагано на белом коњу краљевић Ђорђе, који је дошао да обиђе пук који је носио његово име. Иза њега, повјен до седла, клатио се његов ађутант, иначе у миру апотекар београдски, који је имао марцијално лице, са шпицастом брадицом, али не и ратничку душу. Ишао је ипак резигнирано за принцем, и чинило ми се да видим трзање његовог повијеног тела при свакој новој експлозији.

Били су већ под стенама са којих смо били пошли на јуриш, када се као трећи актер појавио наш командант батаљона. Ишао је одсечним кораком ка краљевићу, стао и салутирао и вероватно да је поновио уобичајену војничку формулу:

– Ваше краљевско Височанство, стање је ратно.

То је и принц свакако могао да закључи усред тог лудог бомбардовања.

Све је ово сећало на касарну, а не на присутну смрт и уништење, и војници, који су зачуђено провиривали иза заклона, били су подељени између дивљења и љутње, нарочито због принчевог белог коња, који се на километре видео.

Цео овај дан се Калин-Камен пушио и тресао а краљевић Ђорђе је ишао од рова до рова и добавивао:

– Војници, задовољан сам са вама!

Пред вече су црни облаци, тешки и кишни, покрили небо и замрачили видик. Гледали смо у тој полутами како краљевић на свом белом коњу силази низ нашу планину, која је, најзад, опет постала тиха.

Али не задуго.

Тешка, црна ноћ, без звезда и без месеца, спустила се на нас.

III. БЕКСТВО ИЗ ПАКЛА КОЛЕРЕ

Ваздух постаје хладан и пун влаге. Осећам притисак на целом телу, нарочито у ушима ми бруји, и немир улази у мене. Сви су војници узрујани.

Одједном оранжасто-жута светлост пали црно непрозирно небо. Тутње и небо и земља. Љубичаста, зелена, румена светлост блешти у муњама и цело небо гори у спектру боја, а од громава ноћ урла и цепа слух и нерве. Светлост заблешћујућа на небу и страховити, непојмљиви тресак на земљи се поклапају, јер громови као полудели ударају без прекида у шуму испод нас, те се чини да се цела планина тресе као вулкан у дејству. Ваздух је пун електрицитета и ми смо се као поплашене овце склонили под стену док на пушкама, остављеним с друге стране, далеко од нас, бајонети трепере и чини нам се да се повијају као пламен. То челичне оштрице добијају онај дрхтави изглед какав су византиски иконописци давали огњеном мачу арханђела Михајла. Нарочито мој дугачки турски бајонет трепери и лелуја се у овом декору страшног суда. Оно једно уво што ми је остало, загнуло је од треске грома на неколико десетина метара од нас, усред старог храстовог дрвећа.

Усред тог пакленог небеског ватромета отвара се облак над нама и вода пада по нама у слаповима, пробија наша одела и натапа наше пушке, којих се нико не усуђује да се прихвати. Узалуд се све више подбијамо под стене. Да ли је пола сата или неколико сати беснела над нама ова апокалиптична бура? Изгубили смо сваки појам о времену, чак и о стварности, јер је све ово што се око нас дешавало било тако иреално, фантазмагорично.

Најзад се последњи гром сручио у нашој непосредној близини, слапови воде који су долазили са свих страна, из неба и са земље, из стена и из суве траве, постају слабији, и после неба у племену ноћ постаје сасвим непрозирна. Изгубљени смо у мраку и рукама тражимо један другог, јер нам страх од надземаљског, а не близина Бугара, задржава говор.

Наш десетар, каплар, стари ловац испод Космаја, извукао се испод стене и напреже свој слух у тами.

– Пст! Пст!

Једва да чујемо његово упозорење, а већ се брзо хватамо за пушке, које смо, као кухње, били одгурнули од нас.

Његово искусно уво открило је сумњиве шумове, доле, испод нас, у потоку. Јер ако ми не видимо, још мање виде они који у овој апсолутној тами покушавају да нас изненаде. Ми смо најистакнутији део фронта. Доле под нама се руши камење под неспретним ногама. Звиждуком каплар обавештава најближи ров десно од нас. Нова лупа у мраку је сигуран сигнал. Одједном једна пламена линија пали у круг целу планину и открива за тренутак линију наших ровова. Кључа свугде пушчана и митраљеска паљба око нас. Лежим на пушци, али не пуцам, јер чувам метке за последњи тренутак. Неколико звездица полеће из наших ровова и описује светлуцаву елипсу у тами. Наше ручне гранате котрљају се низ падине, треште, цепају камен, земљу и тела. Бомбаши су проговорили.

Видећи да је њихов напад откривен, бугарски топови се јављају и опет нас окружује са свих страна вијук, прасак и пламен. Чудим се како то ништа не дејствује на моје нерве. Чак се и не повијам под фијуком. Све је то сада тако бедно, јадно. После небеског бомбардовања, све ове гранате, све бомбе су као дечје праскалице.

Благодарећи нашем каплару–ловцу, ноћни јуриш непријатеља је сломљен пре него што је могао да добије замах и да постане неодољиви људски талас. Можда је и ово потпуно одсуство страха које је настало, пошто нас је онај небески ураган имунизирао, дало необичну ефикасност нашој одбрани.

Сада, доле у јарузи, која постаје права долина смрти, бљешти и кључа пламен наших хаубичних граната, које су се одједном пробудиле и умешале у општи лом.

Почео је да свиће 23. јуни. На првој мутној светлости јутра појављује се погнута силуета нашег батаљонског ордонанса у трку. Доле под нама ватра наших хаубица не престаје иако је бугарски јуришни талас одавно разбијен и нестао. Тешка разорна зрна се сада руше на саме бугарске ровове по гребену и ишчезавају у шумама иза њих. Осећамо да се нешто припрема. Ова фантастична ноћ је све ставила у покрет.

Наш батаљон прима наређење да одмах, за десетак минута, у пет часова тачно, са своје три чете пређе у напад и изврши насилно рекогносцирање на положаје из којих су час пре Бугари пошли да нас прегазе. Једино наша чета и митраљези остају у рововима да штите њихово наступање и прихвате остале чете за случај неуспеха. И други батаљони, лево и десно од нас, у исто време крећу у напад.

Док је небо над нама постало млечно бело, цео фронт се запалио. Из свих удолина, из свих шума око нас, са свих гребена

ричу наши топови и бугарски ровови су покривени пламеном и димом.

Дотрчао сам до капетана „Руса“, који стоји на грудобрану и гледа укочено у казаљке сата. И на другим рововима стоје официри са погледом упереним на фосфорне цифре. Као по команди, дуж свих ровова, руке официра су се дигле увис. Пет је часова. Цела планина је оживела и из преривене земље искачу, као бодље, бајонети за којима се људи бацају и јуре доле ка потоку.

Митраљези са наших ровова својим грозничавим рафалима смањују артиљеријску ватру која се, као покретан зид, помиче у напред, тамо негде иза гребена где је ми не видимо.

Као у амфитеатру посматрамо ову узбудљиву игру рата и смрти. Пре него што је одбрана и почела, наш се јуришни талас већ прелио преко ровова доле на шумовитим гребенима изнад потока, оним истим које већ четврти дан гледамо као извор своје судбине.

Прекаљени од ноћашних громава, ми се и не склањамо сада када око нас почињу своју стару заглашну игру разорна зрна из бугарских топова. Они се свете на нама за пад својих положаја, при чему смо ми само безазлени гледаоци, а никако актери. Доле, са друге стране гребена, продужава се за нас невидљива, али чујна бука. Плотуни и вика су све даљи и даљи.

Небо је опет зажарено од усијане сунчане масе и врели ваздух трепери над планином. Нико не долази до нас, јер и рањеници сада скрећу испод наше планине слободним потоком, пуним бугарских лешева од ноћас и ранијих ноћи, одлазе у превијалишта која су ниже, у шумама.

Нестрпљиви смо, а дан је бескрајан. Једино батаљонски ордонанси нешто знају. Један долази до нашег риђег капетана. Радосно узвикује:

– Узели смо све положаје у првој линији. Има много заробљеника.

Не бих рекао да се ико радује победи. Осећамо се непотребни, заборављени, скоро злобни, што други имају ту пред нама успеха, а нас су оставили као беспослену публику.

Са заласком сунца цела се планина ускомешала. Одоздо из јаруге појављују се дуге колоне у индијанском поретку: наши војници. Између наших сивих униформи видимо и оне боје црвене земље: бугарске. Заробљеници. Има их више десетина. Тешко се пењу уз брег ка нама. Али никако не разумем шта је оно на бајонетима наших војника. Сувише је велико и сувише пљоснато, да би то биле главе, ако је такав неки атаквистички бес обузео ове наше повлашћене другове. Нешто округло, плоснато, жуто као точак, и тешко јер се војници скоро повијају под тежином тако

искићених врхова пушака. Први војници се већ ближе рову са тим плоснатим сунцем на бајонету. Показујемо рукама и питамо их шта је:

– Бугарски качкаваљ – довикују нам одоздо.

Тек када су пришли сасвим близу видели смо да се на сваком бајонету налази по један огроман точак сира качкаваља, чувеног млечног производа у Бугарској и код нас у источној Србији и на Шар-планини.

Наши војници, већ неколико дана слабо храњени на тешко приступачној планини, са радошћу су испразнили откривено огромно бугарско пуковско стовариште сира. Сваки је понео котур тежак 8–10 килограма. Неки су натакли котуре на мотке па их по двојица носе. Од топлоте дана маст се слила низ челик ножа. Војници наши из рова трче у сусрет победницима:

– Има ли и за нас што смо вас штитили?

Ови који скоро посрћу од умора, нису себични. Застају око ровова и на још топлим голим стенама у полутами дељу огромне комаде и деле.

– Ево и за нашег малог.

Један од њих сече свој колут по половини и пружа ми скоро пет килограма сира. Да бих и ја имао победнички изглед, радосно набијам тај поклон на бајонет и враћам се задовољан у нашу десетину под стеном.

Вечерас је на целој планини гозба. Чак смо од сувог грања начинили и малу ватру и иза стена правим фонду од бугарског плена.

У зору 24. јуна ларма на падини иза наших леђа јавља нам да један други наш пук долази да нас смени. Ми смо завршили свој задатак и напуштамо Калин-Камен. Силазимо кроз ону шуму из које смо пре четири дана пошли на први напад. Само наше гробље остаје. Између старих стабала, од којих је сада половина угљенисана од оних громава, плитко су ископани гробови, обележени крстом од дашчица муницијских сандука. Ту је и онај мој сусед из напада, коме је комад гранате, од које сам изгубио десно уво, размрскао главу. Ту је и онај млади насмејани војник, који ме је под стеном тако весело потапшао по рамену, искрено обрадован да сам ја измакао смрти, коју он није – неколико минута касније – успео да избегне. Има их још двадесетак ту скоро већ заборављених твораца онога што се у тим данима називало епопеја Калин-Камена.

Опет корачамо уморни испод гребена дубоко под планином. На Светим Водама, где покривене грањем вире цеви наших хаубица које су нас штитиле, срећемо 4. батаљон нашег пука, који је тек стигао да баш ту поседне положај. Команданти батаљона се поздрављају.

– Гле, шта ћеш ти ту, Сташо – узвикује мајор Завађил, командант 4. батаљона.

Његово румено, мало пегаво лице, са жутим кратко подсеченим брковима, сво се озарило од осмејка.

Потпуковник Цветковић му говори о мени. Ја стојим по страни и не прилазим, јер сам ја сада само редов, а он, свакодневни гост у нашој кући, најбољи друг мојих ујака, је мајор.

– Шта си се укрутио? Ходи овамо...

Прилазим свечано и хоћу да салутирам, али ме он привлачи и љуби у оба образа.

– Чујем да си јунак. Доћи ћеш код мене за ордонанса. Твој командант је једва пристао.

Потпуковник Цветковић се смеје на мене и пружа ми руку:

– Жао ми је што идеш, јер су те војници волели као маскоту. Врло сам био задовољан тобом, али Завађил ми каже да су му твоји ујаци поручили да те узме код себе. Треба да идеш код твог старог пријатеља.

Последњи пут сам стегао руку потпуковника Цветковића и очи су ми пуне суза.¹⁾

Десет дана, колико сам их још провео као ордонанс 4. батаљона 18. пешадиског пука, код мајор Завађила, личили су једни на друге. Фијукање граната од јутра до ноћи, ближе и даље експлозије, врело летње сунце на провидном небу од кога се ваздух повија као пламен и дрхти, зној који у овим усијаним голим стенама пробија униформу, ноздрве, очи и коса пуни прашине од експлозија разорних зрна свих калибара, претрчавање од рова до рова, од стене до стене, од жбуна до жбуна са цедуљом ишчупаном из командантовог ратног блока, наређењем од кога зависе десетине и стотине људских живота, жеђ, страшна жеђ, јер су извори далеко и вода бљутава и врела у нашим плеханим чутурицама и најзад бескрајни замор који на нас наваљује овај уједначени живот, пун опасности и неког очекивања и немира. Од свега, замор ми је најтежи.

Са догледом командантовим извукао сам се последњег дана јуна 1913. године по подне испред наших ровова до ивице једног пропланка који нико није био посео. No man's land. Хтео сам да осматрам дејство једне наше новодоведене батерије, које се није могло посматрати из рова.

Пребацује, пребацује, сада подбацује, сасвим кратко... Ура, погодак, у сред бугарског рова. Лети нешто увис. Комади дрвета или парчад људског тела. Опет погодак...

Сунце ми пече право у леђа и потиљак и зној се слива низ лице. Глава ми је тешка и очи ме пеку и склапају се...

¹⁾ Нисам имао више прилике да сретнем потпуковника Цветковића. Четири године касније, 1917. он је нашао смрт у Средоземном мору када је једна немачка подморница торпедовала брод на коме је он ишао из Бизерте на Солунски фронт.

Неко ме одједном дрма за раме. Скочио сам заборавивши где сам, али ме је једна снажна рука приковала за земљу.

– Лези, не мичи.

Мој колега ордонанс, кога је командант послао забринут због мог дугог остајања, затекао ме је како спавам тешким сном између наших и бугарских ровова, усред дејства артиљерије.

Тек сам стигао да се уплашим када сам поново био у нашем рову до кога смо дошли пузећи потрбушке.

Замарало ме је и моје разбијено уво из кога је стално цурила крв и гној. Поцрнео сам од сунца, лице ми се издужило, очи су ми упале и постале грозничаве.

Три дана после овог мог спавања између бугарских и наших ровова, позвао ме је мајор Завађил.

– Сташо, ти си исувише заморен, сада су те тек стигле последице контузије и ти не можеш више ово да издржиш. Ја намеравам да те вратим у Београд.

Заборавио сам да сам војник и почео сам да протестујем, да одбијам овакво решење.

– Слушај добро. Избила је колера међу нашим трупима и епидемија се страховито шири. Цела је позадина заражена и за који дан ће бити болесних и на положајима. Ја могу да примим да ти погинеш у борби, али нећу да носим одговорност што сам те тако слабог и неотпорног изложио могућности да добијеш ову болест, коју не би преживео.

Видећи како сам разрогачио запрепашћен очи додао је, као да ми олакша решење:

– Нећеш имати шта да изгубиш. Борбе су на крају. Колера коси и код Бугара, и од њих је код нас прешла. За који дан биће примирје, јер су Бугари већ изгубили рат.

Како сам о колери имао неке халуцинантне представе, то сам без много даљег опирања примио одлуку мајора Завађила.

У првим јутарњим часовима 4. јула опростио сам се од својих пријатеља ордонанаса и од мајора Завађила. Издао ми је објаву у којој је рекао да ме упућује у Београд ради лечења од последица контузије. Додао је:

„Своју војничку дужност вршио је предано, савесно и са храброшћу“.

Оставио сам за леђима ровове, Свете Воде, експлозије, и ватрени хоризонт фронта.

Силазим уморан оном истом стазом којом сам се пре петнаест дана пео пун нестрпљења да ступим у борбу. У шумицама опет цвркућу оне шарене птице, али ја идем невесео тешким кораком. Носим са собом праву носталгију тог несигурног и тешког живота на фронту.

Журим да измакнем из закрчених улица Криве Паланке, на чијем излазу срећем краљевића Ђорђа на његовом белом коњу. Замишљен је и скоро аутоматски је одговорио на мој поздрав, не познавши ме. Једино ми његов ађутант, апотекар Мрцајловић, маше руком. Сећа ме се са Калин-Камена.

Ниједних кола у правцу Куманова, док колоне промичу ка фронту: муниција и само муниција. Сунце пече и мој ранац и мој шињел на њему постају неиздржљиво тешки. Прашина пада као киша по мом мокром лицу.

– Хеј, Краков, јеси ли ти то?

Гледам у једног комиту у сукненом оделу, са високом шубаром на глави и са још више реденика него ја. Једва откривам у његовом лицу зараслом у браду мог београдског познаника, студента права Богдановића. Седи на стаблу једне оборене врбе крај пута, држећи пушку међу ногама.

Каже ми да је био четник код војводе Вука, начелника Горског штаба. Рањен је у борби на Жутом Дукату и упутили су га у позадину. Радујемо се обојица јер ће нам лакше бити корачати заједнички под овим тропски усијаним јулским сунцем.

Једна кола покривена арњевима стиже нам иза леђа. Машемо и деремо се на сељака – војника који их тера.

– Стани да уђемо у кола...

Успорио је и пита:

– Јесте ли болесни?

– Јесмо, јесмо – вичемо обојица углас.

Застао је да се попнемо позади. Кола су пуна војника који леже, потрпани један преко другог. Уморни и задовољни да смо ипак нашли кола и не обраћамо на њих пажњу, иако једнако јече.

По неравном путу кола се тресу. Полегли људи жутог, скоро зеленог лица тихо јаучу, стењу, превијају се. Ми смо избацили ноге преко задњег краја кола и не гледамо их већ посматрамо густе облак прашине који се, као циклон, витла за нама.

Облаци прашине остају за колима, али и падају по нама, лепе се на ознојено лице, покривају наше униформе и оружје, продиру у грло. Комита Богдановић ми пружа чутурицу пуну ракије.

Одједном се кола заустављају. Видимо на табли крај пута назив места: Псача.

Одмах ту, испод ниског дрвећа, избијају болнички шатори. Крај заставе Црвеног крста виси опуштена, на овом врелом дану без покрета ваздуха, некаква жута крпа. Пресеца нам дах један невест и једва видљиви натпис:

„Колерична болница“.

Скачемо као луди преко оgrade од кола, у којој леже једна преко других изнемогла тела људи, савијених у грчевима. Вичемо на кочијаша:

– Шта је ово? Што си се ту зауставио?

– Па зар ви немате колеру? Сви ови у колима су за ову болницу.

Свуда около земља је бела од креча као од снега. Сем једног стражара на улазу, болница као да је изумрла.

– Где смо ми ово запали?

Пружили смо корак да се удаљимо што пре од кола пуних колеричних болесника и од овог гробља још живих људи. Мало даље од болничких шатора, између дрвећа, велике ископане раке. И оне су беле од креча. Мало даље нешто што личи на гомилу сувог дрвећа. Гледамо боље: као костури мршава мртва тела насласана су једна преко других. Нема довољно људи да сахране све који овде помру. Богдановић и ја гледамо се престрављени. Белимо се као фантоми од прашине, али су нам лица још беља од страха. Кораци нам постају све бржи да би се што пре удаљили од овог проклетог места, да не би дошло до какве трагичне забуне. Заборављамо на умор, на сунце, на ранац на леђима. Бежимо као да нас прогоне, само да се што више удаљимо од кола колеричне смрти у које смо тако лакомислено запали. Журимо из све снаге да бисмо побегли од свега овога, да бисмо прекинули сваку везу са том јазбином најстрашније смрти.

Сада нас тек обузима панични страх. Седели смо поред тих несрећника од којих је сваки, у тим окуженим и испогањеним колима, био прави резервоар највирулентнијих бацила. Немамо ничег да се дезинфикујемо, а пред нама нема ни најмањег насеља већ само дивља клисура Криве Реке са зараженом водом.

Имамо да пређемо још преко шездесет километара до Куманова, првог места где можемо да нађемо бар какву дезинфекцију.

– Главно је ништа сада ни јести ни пити, док се не дезинфикујемо – вели ми Богдановић.

Сатима и сатима траје наш марш под тропским јулским сунцем. Жеђ нас гуши, посрћемо од умора, али се не устављамо. Склонили смо се са прашњавог пута, јер се сада плашимо сваких кола, и корачамо стазама преко голих каменитих брегова. Наш марш се претвара у кошмар, умор нас исцрпљује, ноге се једва крећу, али нас страх, жеђ и глад гоне напред. Чак више и не говоримо, јер нас и говор замара. Жеђ нас убија. Најзад, већ скоро пред вече, на Нагоричинским висовима – чувеним због прве битке које се овде одиграла пре девет месеци између српских и турских армија – откривамо велику камену чесму, коју су наши војници подигли као успомену на своју прву велику победу. Хладна планинска вода избија из месинганих лула. Очи су нам запаљене. Срушили смо се на земљу и лежимо на леђима дишући тешко. Униформа је на нама мокра као да смо из воде изашли. Препешачили смо преко тридесет километара без застајања. Сада разумем како страх може да буде најмоћнији покретач.

Издржали смо четврт сата да се не приближимо чесми, док смо повратили дах и онда се, као одсечених руку приближавамо месинганој лули, гледајући да је ничим сем уснама не додирнемо.

Гутам ледену планинску воду све док ме грозница не почне да тресе.

Пуштам да ми вода лије на косу и на лице, али га не додирујем нити бришем и све то цури низ тело и униформу која је одавно изгубила сваку боју.

Осећамо се јачи и настављамо марш ка Куманову. Пролазе нови сати, ноћ је давно пала. Корачамо лакше под звезданим летњим небом. На месечини прашњави пут се бели пред нама, стално у силажењу и пењању, као преко безбројних таласа.

Прошла је и поноћ. Четрнаест сати идемо од Псаче и знамо да не смемо да застанемо, јер носимо колеричне клице на себи, на својим рукама, на свом оделу.

Богдановић опет почиње да пљује крв од овог замора, али не застајемо. Жалим једино што и ових последњих педесетак метака у реденицима нисам испалио тамо на Калин-Камену, на Светим Водама и на Жедилову, те бих сада био лакши.

Већ је два сата по поноћи – шеснаест сати како пешачимо – када као нада засветлуца у даљини једна мутна светлост.

– Куманово – вичемо обојица промуклим гласом.

Требало је ићи још два сата да стигнемо на циљ. Куманово. Варош је у тами и на небу се једва слуту близина зоре. Једина нам је мисао да нађемо негде болницу. Пролазимо поред првих ниских кућа од олепљеног блата и журимо се, поред несхватљивог умора, да продремо у центар града.

Одједном ми се чини да постајем жртвом халуцинације. У тами, на потпуно белом камењу турске калдрме, уз куће видим црне сенке, једне до других. Има их на стотине. Чујемо јечање, јауке, болне гласове. Улице се претварају у разбојиште. Прилазим оним издуженим сенкама крај кућа и видим да су то наши војници који леже дуж улица. Наше су уши још пуне оног карактеристичног јечања, које смо чули у колеричним колима, и које се сада понавља дуж целог Куманова, као страшни ехо у ноћи.

– Па ово је једна нова, само удесетостручена Псача – скоро сам урликнуо.

Улице су поливене кречом и свугде су падали у грчевима колерични болесници, за које нема места у болницама и који су ко зна откуд и како стигли.

– Бежимо на станицу – једва шапуће Богдановић кога одједном, пред овим новим открићем као да је сва снага напустила.

На железничку станицу, до које је требало ићи још неколико километара, стигли смо као два месечара, када је дан већ почео да свиће.

Један теретни воз са ратним материјалом је баш полазио за Скопље. Имали смо толико времена да скочимо на једно празно место кочничара, које се као кућица дизало изнад отвореног вагона, из кога су стрчале топовске цеви, и воз је већ јурио.

Побегли смо најзад из пакла колере.

У главној скопској болници, у којој сам изненада наишао на своју тетку Касију,¹⁾ која због огромног броја рањеника није могла да пође за колеричне болнице, како је хтела, нашли смо најзад спас. Опрали су нас сублиматом од главе до пете, дезинфиковали нам одело и оружје. У Скопљу још није било епидемије. После тридесет шест сати, сада смо тек први пут јели и одморили се. Увече смо, првим возом, пошли у Београд.

Кошмар је био завршен.

Пет дана по моме повратку кући, на фронту који сам тек био напустио, пошто је за три недеље клања са обе стране пало 150.000 жртава, рат је сам по себи престао. Бугарска, исцрпљена, искрвављена, са свих страна угрожена – јер је сада и Румунија, сем Србије, Грчке и Црне Горе, ступила у рат против ње – примила је све последице пораза. Већ 28. јула (10. августа) 1913. у Букурешту је закључен мир који је вратио нормалан живот Балкану.

Србија је удвостручила своју територију и људство, али је зато у два рата изгубила половину људства својих оружаних снага. Да би се створили нови официрски кадрови, Војна академија у Београду објавила је да ће за нову, 46. класу, примати двеста питомаца, уместо тридесет колико је пре ратова узимала. Студије су имале да трају две године. Војна академија у Београду имала је ранг универзитета.

Био сам разочаран и огорчен на своју школу, јер због професора руског језика који ми је једва дао најнижу прелазну оцену због непосеђивања часова (тако је он означио моје учествовање у рату) – први пут је у годишњем резултату рада ученика моје име било штампано само курзивом, уместо масним црним словима. Одлучио сам да се јавим за Војну академију.

– Када већ то волиш, а онда иди па буди војник по професији, као и твоји ујаци – пристала је одмах моја мати на ту одлуку.

Иако сам био ратник из два рата, постојале су две сметње за мој пријем. Имао сам пола сантиметра мање него што је био предвиђени минимум висине, и био сам глув на десно уво. Али су ме ипак примили и на испитима ушао сам, као други у рангу у Војну академију, после Саве Рокнића, сина професора физике.

¹⁾ Касија Милетић, сестра генерала Милана и Милутина Недића, која је у сва три рата Србије била добровољна болничарка на бојишту и потом у болницама са најтежим заразним болестима, нашла је пожртвовано смрт као добровољна болничарка у Ваљеву у којој су били искључиво болесници од пегавог тифуса, коме је она подлегла у априлу 1915. године, жртвујући се свесно за Србију.

IV. АКАДЕМСКИ ГРАЂАНИН

У пријемној комисији лекари су били другови мога оца и знали су за моје ратне авантуре. На апарату за мерење висине измерили су ми увек рашчупану косу, не додирнувши саму лобању. Вид ми је био изванредан, те нико на уши није хтео ни да обраћа пажњу.

Када су завршени пријемни испити, који су имали еквивалент велике матуре, објављено је да сам од 232 нас примљених био други у рангу.

Положени испити за Војну академију начинили су од мене – како се то код нас звало – академског грађанина. Отпала су сва ограничења којима сам као ученик гимназије имао да се покоравам, и поред свог учествовања у два рата. Иако сам имао да будем грађанин само још десет дана, одмах сам купио штап (који дотле нисам смео да носим) и први пут сам запалио јавно у кафани цигарету, због чега бих раније (две кривице) био избачен из гимназије. Читаву ноћ по положеним испитима, са петорицом најбољих другова, прослављао сам промену нашег живота. Када је у зору требало да се плати не знам колико десетина кригли пива и неколико стотина ћевапчића, истресли смо све паре из џепова и једва смо накупили довољну суму.

13. октобра 1913. године ујутру сам последњи пут ушао у свом цивилном оделу у зграду Војне академије, и неколико сати касније био сам већ у тамнозеленом мундиру, у црвеним чакширама и чизмама. Постао сам питомац – редов 2. одељења 46. класе Војне академије. Како сам био најмањи, то сам са још десетак исто тако неизраслих другова био одређен у собу „кликера“, како су нас подругљиво звали они високи, међу којима су били скоро сви Црногорци из наше класе. Први пут у ову највишу српску школу су, сем самих Србијанаца, ушли и Срби из Македоније, из Војводине, из других крајева Аустро-Угарске па је било чак и два муслимана из Босне. Већ у нашем саставу слутила се будућа Југославија.

Почео је један потпуно нови живот, живот реда, дисциплине, прописа за сваки поступак и покрет. Волео сам свој нови позив те

сам без револта прошао кроз прве фазе одузимања индивидуалности и иницијативе. Живот је текао као по хронометру и ниједан минут закашњења није био дозвољен. Знало се тачно колико минута траје јутарња тоалета, колико облачење и чишћење чизама, колико намештање постеље и то тако да се на чаршаву не сме ни најмања бора да примети. И онда је увек – у минут тачно – долазио јутарњи час учења, доручак, четири часа предавања, ручак, нови часови предавања или физичких вежбања: јахања, мачевања, обуке оружјем, гимнастике, и онда најсвечанији моменат дана: вечерња молитва усред дворишта Академије, у кари коју смо чинили око огромне мотке, праве катарке на којој се вила српска застава, уз звуке труба. И тако од пет часова лети (од 6 зими) до десет часова увече – сваки минут се знао за шта је одређен. Како смо ми ступили да за две године свршимо оно што су раније класе прелазиле за четири, то је једанаест часова дневно било посвећено нашем војничком и општем формирању.

Дисциплина је била крута, пруска, али без грубости. Ја сам са њом долазио у стални сукоб на два – за моје појмове – сасвим безазлена детаља: никад нисам стигао да тако очистим своје чизме „да се на њима може огледати“ – како је гласило наређење – нити сам успео да од чаршава на мојој постељи начиним беспрекорно равну површину. А други мој преступ је био: смејао сам се свугде и на сваком месту. Санкције су биле: излагање на рапорт. Јединих пола сата слободних ујутру, између доручка и предавања, стално сам био на рапорту, истина не сам, јер је увек био доста дуги фронт недисциплинованих пред канцеларијом нашег класног старешине.

– Господине мајоре, на рапорту сам што нисам добро очистио чизме.

Казна је била долажење три дана на рапорт са још једним паром чизама у рукама, очишћеним и изгланцаним по пропису.

Али још чешће сам имао да рапортирам:

– Господине мајоре, на рапорту сам што сам се смејао...

Свеједно где: у строју, на часу учења, за време предавања, за време мачевања. Ван часова одмора, смех је био забрањен. А смех је избијао неодољиво, скоро без повода, из мене.

Наш класни старешина, мајор Милутин Петровић, кога смо звали „Ферта“ (скоро свако је имао неки надимак) хватао се за главу и узвикивао:

– Питомац Краков, зар си се опет смејао?

Потом, гледајући ме својим живим, плавим очима, које су силом хтеле да буду строге, али тако комично, да сам се са највећим напорима уздржавао да опет не прснем у смех, изрицао ми је казну:

– Два сата мање изласка у недељу.

Али како је излазак у недељу трајао само десет сати, а било је шест радних дана када се на разним местима могло смејати, то је била ретка недеља коју сам могао да проведем код куће. Још сам ја уживао, због успеха у учењу, изузетне симпатије. Увек је недељом било много мање оних који су стајали у строју да издрже последњу контролу дежурног официра, пре него што напусте за тај дан Војну академију. И та контрола је била често фатална, јер због недовољно причвршћеног дугмета на мудиру, због копче на опасачу на коме је висила наша питомачка шпада, која се није довољно сијала и, разуме се, најчешће због чизама, тај тешко сачувани излаз у недељу могао је у последњем тренутку да буде компромитован.

Али и поред свих ових педантности и изведеног ситничарења у спровођењу нашег војничког формирања, било је и извесне широкогрудости.

Неки месец по нашем ступању у Академију, једне вечери, за време строја за молитву, наш класни старешина, мајор „Ферта“, позвао је мене и још двојицу мојих другова и врло свечано нам предао одликовања за наше учествовање као добровољца у ратовима 1912–13. године. Примео сам три медаље за ова два рата, уз срдечно честитање и похвале нашег класног старешине.

Али ово наше издвајање одликовањима донело ми је нетрпељивост од стране двојице или тројице другова. Између нас 232 млада човека, различитог душевног формирања, различитог васпитања и из разних класа и крајева земље, односи су ишли од најискренијег другарства до зависти и мржње, често необјашњиве. Али није никада било случаја да је један питомац изашао да се жали против другог. За грубе преступе против другарства кажњавање је било колективно. Увече, када су угашене светлости и када је дежурни официр завршио свој обилазак да види да ли сви питомци спавају, тројица или четворица одређених да изврше казну, бацали су се као авети на „осуђеног“ и покрили му главу ћебетом, да не би викао, и онда га истукли, више или мање, према томе да ли је тај ноћни поход био опомена или казна. Пет минута касније сви су мирно лежали у својим креветима, и ако би случајно, привучен буком, дежурни официр наишао, сви су спавали и нико ништа није знао сем оног истученог, али се и он правео да спава.

Неколико дана после предаје одликовања први пут сам хтео да применим онај необичан савет мога оца да се част брани крвљу.

Били смо завршили час ратног вежбања и враћали смо се у зграду да оставимо оружје. Један од мојих другова, Богољуб, врло вехементан и зао, никако није могао да ми опрости што су ме често наши професори узимали као свога асистената при предавањима, дајући ми да уместо њих изводим на великој табли формуле,

физичке, хемијске, математичке. И када смо се после ове вежбе враћали кроз парк Академије, други један мој друг, знајући ову анимозност Богољубову према мени, добацио му је:

– Видиш како Кракову добро стоје одликовања.

То је било више него што је овај могао да издржи. Као да је ошинут, рикнуо је једну гадну псовку на мој рачун, вређајући чак и моју мајку.

Талас крви ми је ударио у главу. Полетео сам да му кундаком размрскам лобању, али су ми другови отели пушку. Пре него што су могли да ме зауставе, ишчупао сам бајонет из корица и без речи замахнуо да га заријем моме непријатељу у сред темена. Неколико се другова бацило на моју руку и повукли је уназад. Бајонет се само спустио на црвено, округло лице Богољубово, који је пред мојом реакцијом остао као парализован. Крв му је шибнула из лица и тада се већ начинила цела гужва око нас и одвукли су нас сваког на другу страну. Богољуба су одвели у амбуланту да га превију, али је повреда била сасвим површна, више-мање пресекао сам му само кожу, јер су другови били зауставили замах моје руке и скренули ударац.

Сутрадан ујутру стајао сам први пут на рапорту због озбиљне ствари: покушај убиства и телесна повреда. Поред мене је стајао мој непријатељ, са завојем на образу.

Мајор „Ферта“ је саслушао рапортовање нас обојице. Мој противник је признао да га нисам ничим изазвао, али је рекао да ме мрзи због мог истицања.

Класни старешина гледао ме је нетремице у очи. Овог пута нисам имао жељу да се смејем:

– Питомац Краков, твоја реакција је била исувише нагла и неодмерена. Али ја је разумем. Ми смо овде да формирамо од вас људе од части. Не налазим кривице. Можеш ићи.

Питомац Богољуб, поред зареза бајонетом, добио је још и три недеље неизласка у варош, са опоменом да ће слични његов недругарски испад моћи да повуче његово удаљење из Војне академије, као недостојног да постане официр.

Завршетак овог мог јединог сукоба са друговима био је тај да је Богољуб, иако је био у сасвим другој соби, следеће ноћи добио „ћебе на главу“, како се то колективно кажњавање звало.

Али било је и трагичнијих неспоразума. Изласци у недељу донели су праву трагедију нашем врло веселом и експанзивном другу Ђорђу Јовановићу. После сваког свог недељног изласка хвалио нам се својим љубавним успесима. У пролеће 1914, неколико дана после једног таквог недељног изласка из Академије, приметио је да је болестан. Заводски лекар га је упутио у венерично одељење Војне болнице. После неколико недеља се вратио у Академију и

када је изведен на рапорт, морао је да изјави своју кривицу. Другови су му већ немилосрдно дали надимак Ђока – после чега је долазило име његове болести. Класни старешина га је казнио са седам дана затвора – први случај у нашој класи – зато што је својом непажњом изгубио скоро месец дана учења. У исто време, за сличан случај, био је кажњен и један поднаредник – питомац из класе која је била две године старија од нас. Затвор је био једна обична соба на мансарди зграде где су биле наше учионице. Ту затворску собу је откључавао и закључавао дежурни официр када је доношена храна овој двојници ухапшених.

Два дана касније стајали смо у кари за вечерњу молитву. Трубач је таман засвирао и наређено је скидање капа, када су нас тргла два револверска пуцња, која су дошла са мансарде више наших глава. Иста мисао је прошла кроз све главе, али нико ни поглед није смео да баци на зграду. Само су се официри згледали и, на знак најстаријег, дежурни официр је пошао у зграду.

Док је трајала молитва, ми смо само испод ока погледали на улаз кроз који је дежурни официр нестао. Још смо били у строју када се однекуд појавио лекар и болничари са два носила. Наређено нам је да уђемо у учионице на вечерњи час.

Два дана касније по подне није било предавања јер је цела наша класа ишла на погреб нашем другу Јовановићу, који је лежао у ковчегу са слепоочницом покривеном завојем. Питомац–поднаредник, који је био његов садруг у овом заједничком самоубиству, преживео је метак који је испалио себи у груди. Када је прездравио, никако није хтео да призна како су дошли до револвера, већ је једино понављао:

– Хтели смо да умремо, јер нисмо могли да преживимо срамоту да ми будемо први и једини затворени.

*

У мају 1914. почели су наши испити за завршетак прве године. Имали смо да полажемо око тридесет предмета. Поред стратегије, полагали смо нацртну геометрију, поред правила службе, која су се морала знати напамет, јер ту за војнике свака реч има своје место и значај, био је за мене раније омрзнута руски, али који ме је овде, са другим професором, пасионирао. Свакога дана био је један или два испита. Више нико није ни излазио у недељу, али за мене се баш тада указала прилика да и ја за неки час оставим затворени простор Академије и да проведем недељу међу својима. Пред испите су постајали мање строги према нама.

Концем маја, када је све било готово, саопштен нам је резултат. Ја сам опет био други у рангу. Недостајао ми је само један једини

поен да имам највишу могућу оцену. Тај поен изгубио сам на испиту из мачевања, где сам – партнери су се одређивали по азбучном реду – имао да се борим са најбољим мачем из наше класе. Све поене, и према томе и прво место у рангу наше класе – добио је један наш друг из Лике у Хрватској¹⁾, који је побегао из Аустро-Угарске да би ступио у српску војску.

Пред саме испите добили смо наш први чин у војсци: постали смо питомци-каплари.

Првог јуна 1914. године два одељења 46. класе кренула су возом за Скопље, где смо имали да проведемо лето на практичним фортификацијским радовима. Нисмо ни слутили тога топлог сунчаног јутра да више никада нећемо ступити у нашу Војну академију.

На Бутељ-Табији, једном старом турском утврђењу испод Скопске Црне Горе, био је наш логор под шаторима. Над нама је било провидно, зрочно, летње македонско небо. Свуда около се ширила долина зелена од дунавских поља, која су изгледала као младе шуме. Крај пресушеног речног корита, које је белином пресецало ову зелену пучину, неколико старих турских конака ага-турских поседника – окићених ђерданима жутог дуванског листа. А као залеђе овог типичног македонског пејзажа – старом шумом покривена Скопска Црна Гора, пуна средњевековних цркава и манастира, задужбина српских краљева, царева и властеле. Становници ове планине, која је раније увек била уточиште побуњеника и устаника, своје национално обележје исписали су и на своме оделу. Већ вековима становници Српске Црне Горе носе на свом беломе сукненоме оделу стилизовани српски двоглави бели орао са четири симболична слова S – која означају девизу српског народа: Само слога Србина спасава.

У том декору, пуном средњевековних архитектонских споменика и правога националног фанатизма, копали смо свакодневно ровове, саобраћајнице, амбласмане за батерије, под врелим јунским сунцем и критичким погледима наших инжењеријских инструктора.

Двадесет осми јуни 1914. године био је за нас празник, јер је од ослобођења Србије уведено да се овај дан највећег пораза српског, дан битке на Косову, која је донела пропаст средњовековне српске државе, прославља као највећи народни и државни празник. То је био дан сећања на херојску одлуку српског владара кнеза Лазара да пре са целом својом властелом и војском падне него ли да се покори или узмакне. У схватању српског народа, који је провео скоро петсто година у ропству, слобода је тако драгоцен и неопходна за живот и појединаца и народа, да се за њу без размишљања умирало.

¹⁾ Овај први у рангу 46. класе српске Војне академије Јован Петровић погинуо је у рату 1914. међу првима у борби против аустроугарске војске.

У свечаним униформама, са скрлетно црвеним чакширама и лакованим чизмама, безбрижно смо лутали, у групицама од двојице-тројице по врелим скопским улицама. Девојке су се на нас смешиле, у парку крај Вардара, испод топола, образовали су се парови, али највећи број нас седео је *sagement* по турским посластичарницама и гасио жеђ бозом јер нам је само то наш врло скромни *argent de poche* дозвољавао. У овом тренутку нико од нас није ни слутио да ће видовданско схватање неколицине босанских младих интелектуалаца и радника баш у томе тренутку муњевитом брзином изменити ток судбине не само сваког појединца, не само нашег народа, већ читаве Европе, па чак и света. Нико од нас није тада предосећао да ће још пре свога пунолетства половина наших другова да позна ону ефемерну славу, означену са „пао на пољу части“, која се тако брзо заборави.

Како чак ни на овим практичним радовима, ван зидова Војне академије, нисмо имали права да читамо дневне листове – то је најстроже било забрањено, да се не би интересовали политиком, то нико од нас није ни знао да је баш овога дана наследник престола Аустро-Угарске монархије дошао у посету Сарајеву, главном граду Босне и Херцеговине.

Сутрадан смо били изненађени што видимо наше офицере окупљене у гомили, заборављајући на тачност дневног програма, како живо дискутују. Осетили смо да се опет нешто сасвим необично дешава.

Када смо у подне, уморни и ознојени, после подизања заклона за једну батерију, дошли на ручак под вењаке начињене од грања, које се потпуно осушило на тропском сунцу, већ је свугде кружила вест:

– Надвојвода Франц Фердинанд убијен је јуче у Сарајеву.

Наша два класна друга, два брата, муслимани из Херцеговине, објашњавали су нам као експерти:

– То је учинила „Млада Босна“. И ми смо у њој били. Свако је од нас положио заклетву да ће свим средствима радити на ослобођењу наше земље. Ево, први корак је учињен.

Наш класни старешина „Ферта“ био је целог дана међу нама. Подсећао нас је да је врло близу дан када ћемо моћи да покажемо своју вредност.

У наш уједначени и на минуте прорачунати живот ушла је једна дотле непозната узрујаност и узбуђено очекивање. Нико нам сада није спречавао да код кантинера налазимо београдске листове и тражимо, окупљени у групи, новости о последицама сарајевског атентата. Наша два друга из Херцеговине говорила су нам сада стално о тајном револуционарном удружењу омладине из њихових крајева „Млада Босна“, о атентаторима, све још непунолетним младићима, о Гаврилу Принципу, који је испалио своје метке у

груди Франца Фердинанца и његове морганатичне супруге, као и о Принциповим саучесницима, које су ова двојица скоро све лично познавали. Из причања наше двојице другова у нашој свести су се оцртавали ликови оних националних фанатика у којима је било и неког нихилизма, као код Достојевских јунака.

У јутро 15. јула, пре него што је требао да отпочне наш дневни програм, трубач је одједном засвирао „Збор“.

Појурили смо ка оружју и после пет минута два наша одељења, сто педесет питомаца у походним сивим туникама, али црвеним панталонама, стајало је у беспрекорном фронту. Наш класни старешина, најстарији официр на Бутељ Табији, изјахао је пред нас на свом алатастом коњу, праћен као и увек својим малим, исто тако риђим псом. Сада је држао сабљу у руци. Наредио је да образујемо кару са три стране. На четвртој је стајао он са још неколико наших официра из Академије и инжењеријских инструктора.

Заорио се његов нешто пискави али продорни глас:

– Питомци! Наша је Отаџбина у опасности. Са Дрине, Саве, са Дунава вековни непријатељ нас угрожава и хоће да угуши нашу слободу. Његово Величанство Краљ је наредио општу мобилизацију и од овог тренутка престаје свака ваша даља редовна обука. Ви сада полазите на нове дужности, пуне одговорности. Познајући све вас добро, ја сам уверен да ћу моћи да се поносим са вама...“

Наша клицања краљу Петру I и Србији, којим смо поздравили крај његовог говора у троструком понављању, проламали су се далеко преко дунавских поља, чак до храстових шума Скопске Црне Горе.

Ове речи мајора Милутина Петровиће „Ферте“ нису биле ни за њега ни за нас само патриотске фразе. То је било једно војничко и национално „вјерују“. Само месец и по дана после ове последње наше заједничке манифестације крај Скопља, у првој бици на Церу, која је била у исто време и прва победа српске војске над аустроугарским трупима, пао је, јуришајући на челу свог батаљона, наш класни старешина, као и неколико наших другова.

Поподне смо примили ратну муницију, резервну храну и сутрадан ујутру специјални воз са сто педесет питомаца–каплара пошао је из Скопља за Крагујевац, где је било седиште тек формиране Врховне команде и где је требало да добијемо ратни распоред. Док смо маршевали кроз Скопље, наша песма била је толико снажна да су се за тренутак све улице испуниле масама света.

– Питомци одлазе у рат...

Јер рат је био у ваздуху као нешто неизбежно.

Девојке су нам прилазиле и китиле нас цвећем. Било је махања и плача, али смо ми као машине ударали из све снаге ногом о

неравну турску калдрму и певали из свег грла да су се улице проламале. Та опијеност трајала је док смо пролазили долином Мораве, одлазећи на север, и свугде је наша песма из воза привлачила свет по станицама и дуж пруге. И најзад смо тако победнички, унапред, прошли и кроз Крагујевац, када су се на прозорима зграде Врховне команде појавили генерали и официри да виде каква то војска долази. А „Ферта“ је јахао пред нама, са сабљом у руци, смешкајући се гордо као да је хтео да каже:

– Видите, то сам ја формирао.

После двадесет четири сата, из једне школе која је за једну ноћ била наша касарна, нас 230 питомаца пошли смо на све стране ка источној и северној граници Србије. Нико од нас није ни слутео да је десетине већ носило невидљиву ознаку блиске смрти.

Са још двојицом својих другова ишао сам ка Пожаревцу. Био сам одређен за ађутанта батаљона у 9. пуку другог позива, који се већ налазио на самом Дунаву.

Први пут сам био са војницима другог позива. То су били све људи преко 40 година и већина од њих није ни имала униформе, већ су били у свом народном оделу: дугим белим панталонама, мрком гуњу и – поред све летње жеге – огромном шиљатом шубаром од овчје коже. Како је већина имала дуге бркове и шпицасте плаве браде, то су били прозвани „наши Французи“.

Сељачки изглед овог пука другог позива допуњавале су шарене торбе од козје длаке коју је сваки војник носио на леђима. То је у ствари био прави наоружани народ, пре него права војничка јединица. Иако сам био ађутант батаљона и питамац-каплар, ја сам за ове старије сељаке војнике, због свог малог раста и пошто ниједне маље није још било на моме лицу, био само „дете“. На моје велико незадовољство, тако су ме сви звали. Потом сам се навикао и видео сам у томе један њихов очински осећај, јер је свако од њих искрено хтео да ми буде користан.

Био сам веома поносан да сам добио свог коња и то је био један врло лепи кулаш, са белом гривом и пером, на коме сам у галопу одлазио од чете до чете, или до штаба пука, када смо крајем јула изашли да поседнемо положаје дуж Дунава код Градишта.

Неколико шрапнела који су са фијуком дошли са оне стране Дунава да се распрсну на нашем небу, неколико митраљеских рафала, објавили су нам 29. јула 1914, пре званичног саопштења, да је рат почео. Сутрадан је стигла и прва ратна заповест Врховног команданта српске војске, престолонаследника Александра, који нам је јављао за напад аустроугарских трупа на Србију и позивао нас:

„Срби, браните свом снагом своје огњиште и своје племе!“

Наше су чете копале ровове у песковитој земљи дуж дунавских обала и ова наредба Врховног команданта, ишла је од једне четне

архиве до друге и само су је официри прочитали. Војници нашег пука били су из једног од најнеразвијенијих крајева Србије, из Хомоља, далеко од комуникације, већином неписмени и велики број од њих говорио је од куће румунски и тек су у војсци научили слабо српски. Зато су за овај пук, који је имао слабу репутацију, бирани најелитнији активни и резервни официри. Тако сам овде упознао два брата Рибникара, који су били власници и уредници највећег тадашњег српског листа *Политика*. Обојица су били резервни капетани. Један од њих, Владислав, био је нашем батаљону командир чете. Његов млађи брат, Дарко, био је командир чете у другом једном батаљону нашег пука и често је долазио до старијег брата. Њихов лист у то доба био је прави орган српских, чак југословенских националиста. Један од њихових уредника пред рат са Турском отишао је у четнике, да би лично узео учешћа у тој герилској борби у Македонији коју је *Политика* подржавала и славила. Својим ставом, својим писањем овај лист је давао стимулус свакој националној борби, како раније у Македонији, тако потом у Босни и другим југословенским крајевима Аустро-Угарске. Спријатељио сам се са Владиславом Рибникаром и сваки слободни час користио сам да одем до његове чете. У доба анексионе кризе *Политика* је била гласноговорник нас демонстраната са београдских улица.

Једнога дана, исто онако као што ми је краљ Петар I у Брестовачкој бањи рекао да ћу бити војник, Рибникар ми је изненада добацио у једном разговору: „Ви сте, Краков, војник, али за рат. Нећете ви остати у војсци у миру. То не одговара вашем темпераменту. Ви сте рођени за новинара“. Овом новом прорицању моје будућности нисам много придавао значаја, иако сам већ у основној школи издавао један дечји лист, писан руком, који је мој отац илустровао акварелима, а потом сам у гимназији издавао наш разредни лист који се умножавао на шапирографу.

Ми смо били на мирном дунавском сектору, док су се дуж Дрине и Саве водиле крваве битке са аустроугарским армијама које су продрле у Србију. Док су долазили билтени о борбама, о првој победи на Церу, док су стизале дуге листе наших губитака, међу којима сам прочитао већ имена десетак мојих другова, наш батаљон на положајима – сукцесивним – код Рама, Костолца – старог Виминацијума, Голубца имао је свега четворицу рањених од шрапнела. После битке на Церу дошло је наређење да се ми питомци 46. класе производимо за поднареднике; само месец дана касније, половином августа, дошло је друго наређење да се производимо у нареднике, али у исто време да се цела 46. класа повлачи из борбених јединица, пошто је претрпела велике губитке за првих месец и по дана рата, и да се упућује у позадину где смо имали да постанемо командири чета резервних трупа које су се формирале од нових регрута. Преко

двадесет мојих другова било је већ погинуло, а скоро два пута толико било је рањених. Да би сачувала официрски подмладак, Врховна команда нас је склонила са фронта, јер су моји другови следовали верно оном одушевљењу које је у нас унео наш, у бици на Церу погинули, класни старешина „Ферта“. Са узбуђењем сам сазнао да се међу погинулима налази и мој негдашњи „непријатељ“ Богољуб, кога сам само неки месец дана раније хтео да прободем бајонетом.

Ма како да сам био радостан што својим чином питомца–наредника представљам сада неког старешину у војсци, наређење о одласку у позадину примио сам са великим незадовољством. Утолико пре што је, баш у исто време, стигло наређење да наш пук напусти мирни сектор на Дунаву–који су имали да поседну новоформирану пукови из Јужне Србије–Македоније, а он да пође на Дрину, где су беснеле борбе. Било ми је тешко да оставим и наше „Французе“ у њиховим тешким овчјим шубарама, на које сам се био навикао, а нарочито моје нове пријатеље, браћу Рибникаре и свог команданта батаљона, који је био брат врло познатог српског песника Владислава Петковића–Диса.

Баш на три дана пред мој полазак за позадину, упознао сам песника Диса, суморног по своме изгледу, суморног по своме животу, суморног по својим песмама „Утопљене душе“, у чијем је наслову било већ неког трагичног предосећања.¹⁾ Његово црнпурасто, мршава лице било је са свих страна обрасло. Преко високог чела падали су праменови дуге црне коврцаве косе. Средицу лица покривали су огромни црни чупави бркови, подигнути увис. Потпуно су скривали његове усне, а тиме и његову тајну. Овај „уклети песник“, следбеник Бодлеров, није никада умео да се насмеје. Како се сада није ни бријао, то је и остатак лица био нестао у црној кудравој бради. Наочари су скривале његов поглед који је увек био грозничав и тужан. Певао је да иде кроз живот „с раном рођења, која се не лечи“.

Ратови су растресли његов тешки песимизам, или су можда проширили његов видик смрти, и он је променио начин писања. Изненада је избила његова патриотска лирика. „Ми чекамо цара“ била је последња збирка песама овог сина сиромашног кафеџије, који је сам био учитељ у малим забаченим планинским селима, а потом мали чиновник на београдској трошарини, борећи се да изађе из „поднебља глиба“. Један од најпознатијих београдских боема, он је у пићу тражио визије, које му је тешки свакидашњи

¹⁾ Песник Владислав Петковић – Дис утопио се маја 1917. године у Јонском мору, недалеко од Крфа, када је брод на коме је се налазио био торпедован од немачке подморнице. Имао је 37 година и нашао је смрт које се највише бојао: у простору без дна.

живот замрачивао. Његов брат, мој командант батаљона, Радослав Петковић, висок и крупан, широких груди и усана увек развучених у осмејак био је за њега и за друге јунак. Дис никад није обукао војничку униформу. Због уских неразвијених груди био је одбијен од регрутне комисије. Сада, када је цела Србија била у пламену рата, дошао је и он на фронт, код свога брата у посету, да бар за неколико дана открије ту нову перспективу масовне смрти, „завичај смрти“, како је он фронт називао.

Да не би био комичан са својим шеширом широког обода, ставио је војничку шајкачу на своје густе, рашчупане косе. Брат му је дао и једне војничке цокуле, јер његове плитке, закрпљене ципеле нису биле ни најмање подесне за шетњу по рововима.

Дис је волео да иде са мном, јер му се чинило да ћу га ја најбоље разумети. Док смо пролазили између наших војника, крупних, снажних сељака под оружјем, који су са мало подсмеха гледали на ову чудну невојничку појаву, Дис ми је увек узрујано и нервозно говорио о животу и смрти, који су за њега били „од исте грађе“:

– Наше је рођење смрт оног претходног живота о коме ништа не знамо, а наша је смрт можда почетак једног другог живота о коме ништа не слутимо. Једино што видимо и знамо – то су трулеж и распадање.

Као Гогена, њега је целог кратког живота опседало одгонетање мистерије: одакле долазимо и куда идемо?

Уочи мога поласка из батаљона, шетао сам са Дисом поред наших ровова дуж дунавске обале код Костолца. Аустријанци су били нервозни и непрекидно су са оне стране Дунава праштали митраљески рафали, и њихови шрапнели су палили наше небо.

Дис ми је рекао:

– Ето, зато волим рат, јер овде смрт није хладна ни мрачна, већ долази у апотеози.

Док је ово говорио, стајали смо иза заклона једне наше пољске батерије. Да учини крај томе пушкарању, а можда и да забави госта–песника, командир батерије је одједном командовао:

– Пали!

Заблештали су пламенови из топовских цеви и њихов рефлекс је пао на стакла Дисових наочара. Тада сам изненада угледао да његове увек тужне и грозничаве очи блистају као звезде.

Опраштајући се од Владислава Рибникара поклонио сам му своје мамузе, на које сам био врло горд, али које ми сада, када сам остао без коња, нису више требале, јер сам имао да се растанем и од свог кулаша. Рибникар је био поломио своје. Ниједног од ових мојих нових пријатеља никад више нисам видео. Само петнаест

дана касније, 31. августа, пао је на Дрини Дарко Рибникар, а дан касније је погинуо, на оближњој планини Рожањ, и мој пријатељ Владислав Рибникар, са мојим мамузама на чизмама.

*

За мене и још неколико мојих другова почео је нови монотони гарнизонски живот у Пироту, вароши на самој бугарској граници, где се од тек доведених регрута формирао 3. пук резервних трупа. Док је ратни ураган пустошио Западну Србију, ја и моји другови смо, као усред мира, обучавали младиће од деветнаест година, наше вршњаке, војничким вештинама, али нарочито смо имали да их што пре научимо како се убија метком и бајонетом.

Тринаестог октобра 1914. године – годину дана, дан у дан, од нашег ступања у Војну академију, објављен је краљев указ којим се моја класа производи у чин потпоручника. Одјурio сам у Ниш, где је било седиште Владе, да бих начинио себи нову официрску униформу. На мени је било све ново, од официрске шапке па до мамуза на чизмама, када сам пролазио поред зграде у којој је, привремено, било смештено Министарство рата. Маса света, највише жена, стајала је пред зградом. Чуло се јецање, понеки крик. Пришао сам и видео да су зидови били излепљени листама погинулих официра. Нашао сам међу њима десетак својих познаника и пријатеља, међу којима и браћу Рибникаре.

Први мој акт који сам као официр написао била је молба Врховној команди да ме врати на фронт, подсећајући да сам на фронту био и као ђак – добровољац, те да ми је сада, као активном официру, баш тамо место. Никакав одговор на ово није стигао, јер је Врховна команда добијала овакве молбе од свих мојих другова.

Када смо после два месеца испратили прву партију регрута на бојиште, моји другови и ја поновили смо још одлучније овај захтев. Али одговора није било, а борбе на Дрини и Сави су биле све огорченије. Аустријанци су продирали све дубље у Србију. Ми смо постали избезумљени што у тим трагичним часовима седимо у једном далеком мирном гарнизону. Постали смо неподношљиви, „dur des durs“. Таваница у мојој соби у касарни била је сва изрешетана пушчаним мецима које сам у часовима очајања испаливао у њу. По кафанама смо револверским мецима гасили сијалице и остављали госте и кафецију у мраку. Али обуку регрута смо вршили најсавесније. Рекли смо нашем команданту пука, старом резервном официру из трећег позива:

– Извините што ово радимо, али ми хоћемо на фронт. Тражите да нас тамо пошаљу, јер и сами можете да видите да ми нисмо за позадину. Нека старе и рањене официре шаљу овде.

V. НОВИ ФРОНТ

И најзад, наших чуда је било толико, а сигурно и интервенција и војних и грађанских власти, да је, на моју пету молбу упућену Врховној команди, најзад стигао телеграм команданту пука:

„Потпоручник Станислав Краков упућује се за водника у 17. пешадијски пук“.

Радост због одласка на бојиште покварио ми је коминике Врховне команде који је баш тог дана, 2. децембра 1914. објављен, и кога је пак цела Србија у делирију од одушевљења читала:

„На територији Краљевине Србије у овоме тренутку нема више ниједног непријатељског војника, осим заробљеника“.

Тога дана, са првим извидницама, у ослобођени Београд је ушао и сам краљ Петар и у београдској катедрали, док су испод ње последњи остаци аустријских трупа чамцима напуштали српску обалу, пао је на колена благодарећи Богу за највећу победу коју је српска војска однела. 120.000 српских војника потукли су до ногу петнаестак корпуса генерала Поћорека од 300.000 људи, од којих је преко 50.000, са 200 топова, пало у руке српских трупа као заробљеници.

На путу за мој нови пук, читао сам наредбу регента Александра којом се, као у једном тријумфалном крику, обраћао својим војницима:

„И по трећи пут победили су непријатеља и задобили победу којој у историји нема равне. Били сте и остајете непобедиви“.

Под оловним кишним небом ишао сам ка фронту. У градовима и по селима, на прузи и на путевима, свуда су били трагови борби, окупације, разарања и уништавања. По разривеним, раскаљаним путевима лежале су преврнуте каре, топови, кола. Не само све болнице, већ све школе и кафане биле су пуне рањеника, чије сам уморне поворке сретао како, под кишом, на колима и пешке, одлазе даље у позадину.

После три дана путовања, лежећи на сену у војничким колима покривеним арњевима, угледао сам, у мутној светлости јутра,

разливане воде Саве, где су поплавлени врбаи нејасно обележавали у магли аустријску обалу. На брегу Мишар, недалеко од ове граничне реке, којом су тако често пловили лешеви, крај беле школске зграде угледао сам троугласту заставицу, ознаку штаба 17. пешадијског пука у који сам био упућен и који је имао да остане нераздвојно везан са мојим животом и мојом судбином.

Седамнаести пук. Сећам се колико се мој отац плашио тог броја. Сви тешки догађаји из његовог живота били су за тај датум везани: и смрт његовог оца и мајке и сестре, па чак и његово прво венчање, и десетине других мање трагичних, али увек непријатних догађаја. Постојала је једна фатална веза између његове судбине и овог броја. А ја сам радосно ишао у тај пук, слутећи једино да ће моја мати бити испуњена страхом и стрепњом када буде чула његов број.

На вратима школе срео сам свога друга из Академије, овде ађутанта команданта 17. пука. Дочекао ме је радосно. Пољубили смо се:

– Ти си осми из наше класе који је стигао у пук.

Командант пука примио ме је као старог познаника, иако сам га први пут видео:

– Знам ја добро ваше ујаке. Радујем се што долазите у мој пук, јер су ми најбољи официри баш ваши другови.

Са кратко ошишаном косом, и са доста развијеним, мало четвртастим вилицама, које су његовој бради давале израз енергије, глава пуковника Алексе Стојишића била је типичан портрет пруског официра. Само његове челично-плаве очи, које су се сада смешкале доброћудно, и насмејана горња усна са накомстрешеним кратко подшишаним плавим брковима показивала је једну словенску доброћудност. Бар такав је био мој први утисак. Касније сам видео да су ове насмејане очи умеле да буду оштре и тврде као и метал чију су боју примили.

Задржан сам на ручку у пуковском штабу јер сам долазио из позадине; где се читају новине и знају новости из света, које овде стижу са великим закашњењем, јер су путовале коморцијским колима проваљеним путевима. А поред тога, једина веза између пуковског штаба и 3. батаљона у Шапцу – у који ме је пуковник Стојишић одредио – био је пут поред саме Саве, усред поплавлене долине, и њега је аустријска артиљерија читав дан тукла. Морао сам да сачекам сумрак да бих ушао у град удаљен свега седам километара.

Зимско вече, пуно влаге и магле, дошло је брзо и ја сам наставио пут дуж Саве за Шабац. Са аустријске обале, утопљене у магли, неколико јата челичних стршљенова прозвиждало је високо изнад нас али су наша тешка кола већ скакала са лупом

преко разривене калдрме првих варошких улица. Као кулисе стајале су у сумраку црне оголене фасаде без прозора и врата. Овај богати трговачки град био је само велика гомила рушевина. По гдегде који очувани прозор, осветљен светлошћу петролејске лампе, откривао је траг живота. Звоник велике цркве био је пререзан гранатом. Усред овог мртвог града једна оаза живости: владичина палата из које је владика отишао, а која је сада претворена у клуб официра 3. батаљона 17. пука. Кроз затворене шалоне пробијали су светлост и звуци музике.

Стражар пред палатом рекао ми је да су командант батаљона и официри унутра. Долазећи из мрачног декора једне разорене вароши застао сам пред топлотом, светлошћу и лармом, када сам отворио врата велике трпезарије.

Електрике није било али су зато карбитске лампе бацале јаку светлост на групу од десетак официра, поседалих око дугог стола, пуног боца, док су са једне естраде трештали блех-инструменти двадесетак музиканата у аустријским војничким униформама.

Сви су се погледи задржали на мени када сам се појавио.

Капетан, широких рамена и ретке косе, залепљене на челу, који је седео у врху стола, устао је. Приметио сам да је врло низак растом.

– Ађутант пука ми је јавио да долазите.

Пришао сам и поздравио свог новог војничког старешину.

Рукујући се, командант капетан Миљковић је рекао:

– Свршићемо одмах распоред. Идете за водника у 3. чету, која нема ниједног активног официра. Ево вашег командира.

Једно доброћудно лице старијег сељака, са широким рашчупаним брковима који су падали наниже, једна широка тврда шака у којој се моја рука изгубила, био је мој командир.

– Е, а сад чашу, момци, за потпоручника. Да пијемо добродошлицу.

Заробљени аустријски музиканти су за време овог представљања престали да свирају и били су уморни. Њихов капелник је гледао у команданта. Капетан је добадио:

– Е, сад нешто у част господина потпоручника. Знате ли краковјак?

Заробљени музиканти су били већином Чеси. Одмах су засвирали ову пољску игру.

У овој атмосфери банкета, пића и музике отпочео је мој нови живот на фронту. Јер рушевине Шапца биле су прави бастион нашег новог фронта дуж граничних река. Месец дана трајало је ово весеље на предстражи.

Наши војници били су у гимназији, преко пута саме владичине палате. Дању сам их изводио у каљаве њиве изван вароши да

вршимо пробе са заплењеним аустријским ручним бомбама и експлозивима. Вежбали смо се у минирању терена и зграда и једна полусрушена циглана била је наш полигон за опите.

Сваке четврте ноћи ишао сам у патролу дуж Саве, чије су се црвене каљаве воде излиле далеко изван корита. У зидовима старе турске тврђаве, где је некада била царинарница, била је наша предстража са два митраљеска гнезда. На самој обали, под голим врбама, усред сплета корења у грчу, лежала је у води торпедна цев коју је чувао један Рус – морнар, са огромном шубаром на глави. То је био једини руски одред који је дошао на наш фронт, да торпедним цевима затвори пролаз кроз Саву. Аустријски монитори су често долазили од Босне и засипали Шабац зрнима својих топова. Али откако је један од њих – Марош – погођен торпедом, тада нашим тајним оружјем – нестао у таласима Саве, други се више нису појавили.

Четири пута је, у току последњих месеци, Шабац прелазио из руке у руку. По његовим улицама вођене су борбе. Месецима је био под ватром или аустријске или српске артиљерије, које су успеле да убију сваки живот у њему. Од десет хиљада становника једва да их је – сем војника – остала која стотина. То су били они најсиромашнији, на периферији вароши, у кућама олепљеним блатом, који сем живота нису имали шта да изгубе.

У самом центру вароши, сем сопственика једне апотеке, био је само још један знаменити становник. То је била једна млада жена, лепа и весела, која је имала идеју да усред овог гарнизона у рушевинама, отвори један ноћни локал. Свако вече, после седења у владицином конаку, већина официра окупила би се у тој кафани госпође Руже, увек пуној боца са шљивовицом и балона са вином. У ствари, то је била пре трпезарија једног приватног стана него кафана. Понекад смо доводили наше аустријске музиканте да нам овде свирају. Други пут је секретар префектуре, једина цивилна власт у овом војном сектору, доводио последња два преживела члана чувене циганске музичке династије Цицварића, најбоље виолнисте у Србији. Сви су официри долазили у кафану, сем команданта батаљона. Али зато су нас млађе офицере одмах обавестили да је сопственица кафане пријатељица командантова. Ми смо имали право само да играмо са њом када је било музике.

Имао сам деветнаест година и био у новој елегантној униформи–униформе мојих старијих колега носиле су трагове свих каљавих ровова у којима су месеце провели. Стално сам се смејао, јер то овде није било забрањено, и – покварио сам ред који је владао у овом ноћном локалу. Госпођа Ружа је желела да игра стално са мном. Позивала ме је да дођем и преко дана, када не долазе други. Осећај лојалности према команданту доводио ме је

у врло глупу ситуацију. Нервозан и бесан, одлазио сам у свој стан и решетао револверским мецима врата од своје собе, која сам претворио у таблу за гађање, тако да су се претворила у решетку.

Био је крај јануара 1915. године. Таман сам, у подне, примио дежурство у батаљону, када ме је позвао командант. Рекао ми је да је пуковски преки суд осудио на смрт једног војника из нашег батаљона због дезертерства начињеног још док су борбе трајале, али који је тек сада био ухваћен. Војник је био доведен из пуковског штаба у Шабац и сутрадан ујутру требало је да буде стрељан пред целим батаљоном. Он је био у једној соби гимназије, одређеној за затвор под стражом. Ја сам имао изјутра да га са стражом спроведем на једну њиву изван вароши, баш поред нашег минерског полигона, и ту је имало да се изврши стрељање. Имао сам да известим командире да цео батаљон присуствује. Први пут сам добио дужност неке врсте помоћника целата. Те сам вечери продужио, више него обично, своје патролирање дуж Саве да не бих мислио на тог човека, у чијем сам погубљењу и ја добио улогу. Била је већ хладна и мокра зимска зора, када сам се, сав каљав, вратио са савске обале натраг у порушени град. На самој улици, пред зградом гимназије, чекао ме је наредник, мој заменик док сам ишао у патролу. Био је сав узбуђен:

– Господине потпоручнике, осуђени се убио.

– Како се убио?

– Још је жив, али се убио.

Једва ми је објаснио. Осуђени војник је пред зору затражио од стражара да му дозволи да оде у талет. Иако су врата остала одшкринута и стражар био пред њима, тај војник који се није бојао смрти већ срамоте да буде пред друговима стрељан, на један невероватан, неописљив начин, успео је да, завукавши главу у један прорез, преломи себи кичму. Када је стражар чуо необичан шум, јечање и пад тела, утрчао је али је осуђеник био у несвести. Тражио сам од пука да одмах пошаљу лекара. Лекар није био у штабу. Пробудио сам команданта батаљона и известио га о овом јединственом покушају самоубиства. Војник са преломљеним вратним пршљеном био је у несвести. Питање смртне казне било је беспредметно јер је самоубица био на самрти и требало је само да му лекар смањи болове. Командант батаљона је рекао да ће телефонирати команданту пука.

После пола сата командант батаљона ме је позвао:

– Наредите да се чете одмах крену на место извршења смртне казне.

Гледао сам са неразумевањем у команданта.

– Смртна казна ће бити извршена – рекао је тврдим, грубим гласом.

– Па он је у несвести. На самрти! – говорио сам док сам осећао како ми зуби ударају једни у друге.

– Биће донет на носилима. Извршите наређење.

Чинило ми се да је све то један кошмар. Батаљон је био постројен у кару на каљавој пољани чија је земља била мркоцрвена и која се лепила за ашове којима су војници копали раку.

Војници су стајали са пушкама спуштеним поред ногу, оборених глава, и језива тишина је била прекинута само доласком једне поворке. Четири војника су спустила носила поред раке. Човек у војничком шињелу на њима био је без свести. Лице му је било већ мртвачки жуто. Први пут сам га видео. Од живота на њему је остао само један грч крајњег очајања.

Нисам ни чуо када ме је командант позвао. Одједном сам приметио да ме вуче за рукав шињела и гура ми хартију у руку.

– Прочитајте пресуду!

Офицери су командовали војницима да стану мирно.

Покушао сам да видим шта пише на хартији, али су ми се руке толико тресле да је пресуда скакала горе-доле, као да је тресе ветар. Чак ни оно што сам хтео да кажем команданту нисам могао, јер никакав глас није излазио из мојих уста. Тешка тишина је владала над пољаном усред осам стотина људи.

Одједном ју је прекинуо љутит глас команданта:

– Дајте ми ту пресуду! Ви нисте низашта способни!

Истргао ми је хартију из руку, које су се тресле и даље, и почео је да чита оне увек исте тачне изразе педантне војне администрације, која има своје форме за објављивање лицитације за набавку чизама или за правно убијање човека.

Био сам одсутан са губилишта на коме је остала само грозница мога тела. Четири пуцња су пресекла моје дрхтање. Постао сам одједном миран. Корачао сам поред војника, ћутећи као и они, газећи блато које нам је заустављало корак.

*

Сутрадан по подне био сам слободан. Била је недеља и није било вежби. Ишао сам пустом улицом пуном поломљених ограда, ишчупаних врата и голих грана дрвећа са којих су падале капље влаге. Пошао сам у разорени стан др Винавера, пун разбацаних књига. То је била моја позајмна библиотека. Пред самим улазом у полусрушену кућу изненада се појавило преда мном румено, скоро детињско лице, са плавим насмејаним очима.

– Знала сам да ћеш овде доћи. Остави књиге и пођи код мене.

Ружа ме је зграбила под руку.

– Нећу сада, али ћу доћи после поноћи.

– Па немогуће је, ти знаш да тада долази Миљковић. Убио би ме.

– Баш зато хоћу да будем с тобом вечерас. Нећу да крадем, али хоћу да отмам. И хоћу да он то зна. Од јуче за то имам разлога.

– Ти си луд. То је немогуће. Убио би ме.

Била је тако близу мене и никад нисам видео да су јој очи тако светле.

– Пошто не могу код тебе, онда ћеш ти доћи код мене. Ту не може да нас узнемири, а не само да ће знати он, већ ће знати сви.

Требало ми је дуго да Ружу убедим да прихвати мој план.

Пред станом сваког официра требао је да ноћу буде стражар јер Сава није била довољна препрека да једно одељење аустријских командоса не пређе и не начини препад. Али ја сам био увек без стражара. Ово вече позвао сам свога поднаредника и наредио му да од девет часова пред мој стан постави стражара, са наређењем да никог без разлике не пусти у мој стан, па био то командант батаљона или пука.

То вече, већ око десет сати, на велико изненађење официра, Ружа је напустила своју кафану и изашла са мном. На уласку у стан подсетио сам стражара на његову дужност.

Била је поноћ када сам пред станом чуо узвик стражара:

– Стој!

Потом сам чуо глас команданта батаљона, који је узалуд покушавао да убеди војника.

– Господине капетане, не можете проћи! – био је војник врло одлучан.

Лупа капетанових поткованих чизама је ишчезла и улица је опет постала мирна.

*

Ујутру сам замолио свога командира да ми да свог коња. Он се препредено смешкао и хтео је нешто да ме пита, али је само климнуо главом:

– Узми, знам зашто ти треба.

Стајао сам са припасаним револвером преко шињела пред нашом провизорном касарном, када се појавио командант. Лице му је било црвено, гледао је намрштено. Позвао ме је оним истим непријатним гласом, какав му је био на губилишту:

– Потпоручник Краков.

Пришао сам и поздравио сам.

– Ви сте злоупотребили право да поставите стражу, јер војници нису за то да чувају ваше оргије. Принуђен сам да поднесем рапорт команданту пука.

– Господине капетане, ја сам желим да идем на рапорт команданту пука, јер ми није више место у вашем батаљону. Уосталом, и сами сте приметили да нисам низашта способан.

Поздравио сам га, пре него што је могао ма шта да ми одговори, скочио сам на коња и појурио ка излазу из вароши. Дан је био ведар, без магле, и ја сам галопирао друмом крај Саве, док је около на све стране прскало црно благо под коњским копитама. Пет минута касније још већи гејзери блата су искакали између врба крај пута, уз фијукање и тресак. Ипак, Аустријанци нису хтели да потроше више од четири гранате за мене и само земља од једне пала је као киша преко мене и коња. Зрна једног митраљеза пратила су ме читав километар, прштећи по ивици пута, али се и тај фијук најзад утишао.

Јавио сам се своје другу, пуковском ађутанту, и рекао му зашто сам дошао. Почео је да се смеје као луд.

– Молим те, испричај ми по реду све још једном.

Мало касније дошао је до мене, увек у смеху:

– Командант је рекао да останеш код нас на ручку. За озбиљне ствари биће после времена.

Пуковник Стојишић ме је дочекао за столом, насмејан:

– Одавно нисмо имали гостију. Баш сте нам добро дошли.

Ја сам се сећао рапорта код мајора „Ферте“ и нисам овакав гостољубив дочек очекивао. Нико ме ни о чему није питао, али су се сви смешкали.

Када су два ордонанса, који су служили око стола, донела кафу, пуковник им је рекао:

– Е, сад ви идите да ручате. Нисте више овде потребни.

Остали смо за столом командант и његов ађутант, пуковски лекар, свештеник, команданти комора. Око седам-осам официра.

Пуковник Стојишић ме је погледао са осмејком, који је увек личио на подсмех:

– Е, сада ћете, уз кафу, да нам лепо изложите због чега сте дошли. Али све из почетка и нећу ништа да изоставите.

– Господине пуковниче, нисмо сами – рекао сам и погледао и пуковског свештеника.

– Па он је чуо и горе, он је зато свештеник да исповеда људе. Само ви све испричајте.

Колико сам могао пристojније, изложио сам свој револт и своју освету. Пуковски лекар се намрштио када сам и његов недолазак поменуо.

– Ја не васкрсавам мртваце – приметио је суво.

Командант ме је гледао право у очи и изгледало ми је да његов осмејак још није ишчезао са лица:

– Ви сте млади и не можете да разумете неопходну суровост. Ми не смемо да имамо срца, када је дужност и одговорност у питању. Да нисмо стрељали неколико десетина или неколико стотина људи, наша би се војска под ударима које смо у октобру и почетком новембра претрпели, распала. Данас би Аустријанци владали Србијом. Овако их нема ниједног на нашој територији. Искуство ће вам то већ показати. Али сада је питање шта ћемо са вашим Миљковићем. Вас двојица више не можете остати заједно.

– Ја сам и дошао да вас молим да ме упутите у који други батаљон.

– Да бих и Миљковићу дао неку сатисфакцију, послаћу вас код нашег најопаснијег команданта: Матића. Ићи ћете у Богатић, у 1. батаљон.

– Разумем, господине пуковниче.

*

Кроз два дана, на колима покривеним арњевима, стигао сам у село Богатић, које је имало то име јер је било најбогатије село најбогатије српске покрајине Мачве. Бело окречени зидови кућа, између високих дрвених ограда и голих влажних грана дрвећа, блистали су под зимским сунцем.

У школи чије је двориште било поплочано црвеном циглом био је штаб 1. батаљона. Два моја класна друга, водници у овом батаљону, дочекали су ме, јер су телефоном јавили цео мој случај. Грлили су ме, тапшали по леђима и рамену, смејали се.

– Добро си удесио Миљковића.

Одједном су им се осмеси избрисали, лица затегла и заузели су укочен став. Прошапутали су:

– Матић...

У сусрет нам је долазио човек у раскопчаном шињелу са црвеном поставом и ознаком вишег официра на грудима. Да је био виши, био би колос. Широка рамена одавала су снагу. Официрска капа, згужвана и забачена у страну, изгубила је сваку боју. Лице је било широко, пресечено накомстрешеним брковима. Метални блесак избијао је из жутих очију, чији је поглед израђао испод полупуштених капака и био хладан и тежак. Главу је држао погнуту напред, као да се спрема на скок. Клатио се помало идући, као да даје себи замаха. На ногама су биле ниске, широке чизме од меке коже, тачно онакве какве прописи војне администрације одређују за војнике коморе или артиљерије. Један коњаник никад такве чизме не би ставио на ноге. Али Матић је био пешак. Окачена једном кратком омчом о леву руку, говеђа жила се клатила равномерно при сваком његовом кораку.

Први поглед показао ми је да мајор Матић гаји изглед човека који жели да улије страх.

Поздравио сам га и изговорио уобичајену фразу:

– Господине мајоре, ја сам потпоручник Станислав Краков и по наређењу команданта пука јављам вам се на дужност.

Пружио ми је руку, док се клађење говеђе жиле на левој зауставило:

– Добро, добро, знам ја за вас. Задовољан сам што добијам још једног младог, школованог официра. Ваши су другови добри...

Преко изненађених лица потпоручника Десимира и Мирка, мојих другова, прешао је осмејак. Изгледа да нису често слушали похвале.

– Уђите унутра да попијете нешто.

Иако је одблесак зимског сунца падао по нашој групи, лице ми је било слеђено од јутарњег мраза, јер сам још по ноћи пошао из Шапца.

У школској учioniци, претвореној у официрску трпезарију, добио сам чашу чаја.

– Ићи ћете у чету капетана Ранђића. То је мој најбољи официр. Има само један недостатак, као и ови ваши другови... Не игра карте.

И потом, као да је заборавио да ми постави најважније питање:

– Да ли ви знате да играге?

Нисам знао да ли је ово замка, или тражење партнера. Сматрао сам да је истина увек најбољи одговор.

Намрштено чело мајора Матића одједном се разборало.

– Е, онда сте нам добро дошли. Никако не могу да нађем четвртог за рауб. Утроје није никаква игра. – Окренуо се нагло и махнуо руком на ордонанса, који је стајао укочен:

– Дај ону боцу са љутом.

Осетио сам да сам прешао судбоносну границу успостављања контакта са човеком кога се цео пук бојао.

Доста тихим гласом, као да га војник не би чуо, питао ме је:

– А је ли лепа жена та Ружа?

Мој нови командир, који није играо карте, капетан Ранђић, имао је веселе очи, којима је увек змиркао. Та игра очију оживљавала је његово округло, добро избријано, али затегнуто лице, тако црног тена да је имао изглед Левантинца. Сиромашан сељак на одслужењу свога војничког рока, био је болничар у војној болници у Ваљеву. Када му је истекао рок, није хтео да се врати у своје село, већ је остао у војсци. Његова жеља да постане нешто била је тако јака да је читао и радио ноћима и ноћима и стицао војничка знања. После неколико година, положивши све испите, постао је официр. Можда би остао у каквом магацину да пребраја чизме и

униформе да нису дошли ратови. Сваки рат донео му је једну рану, један чин и два одликовања. Сада је био већ капетан I класе, најстарији официр у батаљону после команданта.

Стегао ми је руку и рекао тихо:

– Радујем се што сте додељени у моју чету. Што год вам буде потребно, обратите се мени. Ви сте још млад официр и можда без довољно искуства. О свему ћемо се договорити.

Ово није било војнички ортодоксно, али је било срдечно.

Највише сам се обрадовао када сам, упознајући остале официре, угледао резервног капетана Јована Тановића, једног од најбољих српских новинара, уредника *Политике*. Одмах сам му говорио о мојим данима на Дунаву, проведеним са два брата Рибникара. Тановићу је баш у тим данима, када су два власника *Политике* погинула, један метак из аустријског митраљеза смрскао леву руку, и тек се вратио из болнице у батаљон. Ово моје кратко познанство са људима чија му је успомена била веома драга, било је база нашег пријатељства, које је ту, у Богатићу, почело, и трајало годинама – до његове трагичне смрти.

У једној сасвим другој атмосфери почела је ова друга, врло дуга и често драматична етапа мога службовања у 17. пешадијском пуку, све док није избрисан из спискова српске војске, пошто је скоро све своје људе изгубио у биткама.

*

После петнаестак дана, капетан Ранђић ми је понудио свога коња и објаву за 24 сата боравка у Шапцу:

– Можда желите кога да обиђете.

Зима се ближила крају, а дуж нашег непомичног фронта који су чиниле три граничне реке владао је мир.

У марту 1915. у наш ујединачени живот кантонмана, усред једног богатог села, без догађаја и без драма, одједном је дошла промена. Стигло је наређење да наш пук напусти фронт, замењен другим трупима, а ми смо упућени у дубоку позадину, у армијску резерву, у близини Ваљева, најдаље тачке до које су прошле јесени Аустријанци били продрли.

Одређен сам да са још четири подофицира и неколико војника пођем на дан марша испред батаљона и да му припремам коначишта. Ишли смо раскаљаним путевима под пролетњим сунцем које је падало на мутне, црвене воде Саве. Свуда се из влажне земље дизала пара и лака магла. Ишли смо у индијском поретку јер су на нас мотриле очи осматрача са друге обале на којој су гране врба добијале зелене рефлексе. Из околних њива стално су полетале препелице и мој наредник Милун, огромна људина са лицем детета,

певао је уједначеним, пригушеним гласом љубавне припевке из свог краја код Ужица, које певају његови сељаци када иду у дугим караванима коња натовареним катраном. Те љубавне песме са дугим рефреном биле су тако сентименталне да су личиле на тужбалице.

За други конак изабрали смо, још пре поласка на карти, велико село Вреоце. Било је поподне и небо се покрило провидним белим облацима, када смо иза мреже од влажних, црних грана, једва попрсканих првим пупољцима, угледали тамне кровове сеоских кућа. Ишли смо већ главном сеоском улицом, али сем неколико паса, мршавих и гладних, који су лајали на нас тако очајно, као да завијају, ниједног становника нисмо угледали. Пустош, чудна јер је дан још трајао. Погледао сам наредника:

– Шта је ово?

Ипак неколико танких димова који су се дизали изнад кровова сведочили су да становници нису напустили село.

Застали смо пред једном великом кућом из чијег смо димњака видели плави прамен. Улазна капија била је отворена широм. Неколико кокошију чепркало је земљу у дворишту. На кући, иза засвођеног трема, врата су била затворена.

Залупао сам снажно. Као да је неки глас долазио изнутра. Отворио сам врата. Страшан задах као од трулежи зауставио ме је као ударцем. У полутамној одаји коју је једва осветљавала више слаба ватра са огњишта, него светлост споља, јер су прозори били затрпани крпама, угледао сам две постеље. На једној, која је била ближа вратима, усправила се нека сабласт. Само сам по рашчупаној коси видео да је то жена. Аветињско лице није имало више ничег људског. Са разрогаченим очима гледао сам у црне печате и кржаве ране из којих су се само очи виделе.

– Сви смо болесни... Помор...

Сада сам приметио да је оно друго лице још више унакажено и сво у гнојавим црним ожиљцима.

Осетио сам онај ужас као када сам се у Псачи нашао пред болницом колеричних.

– Богиње – прошло ми је кроз главу.

Побегао сам из кухне куће, у којој сам се гушио, напоље, на свежи ваздух раног пролећа. Провирио сам у још две куће: исти задах болести и трулежи, гној, црне ране које претварају лице у маску ужаса. У трећој кући потпуна тишина. У постељи је лежао унакажени леш, кога није имао ко да изнесе, јер изгледа да су сви чланови породице помрли пре њега.

Једва смо нашли општину, јер никог нисмо срели да бисмо могли да питамо. Један младић, писар, био је први човек кога смо видели ван постеље и који није био болестан, јер је био пелцован против богиња у школи. Гледао нас је изгубљеним погледом:

– Несрећа се сручила на нас. Аустријанци су нам оставили богиње и ево већ три месеца изумире село, а нема ни лекара ни лекова. Ја сам све своје сахранио, сам сам морао да их покопам. Има још у селу неколико дечака и девојчица који су пре рата ишли у школу и били пелцовани. Сви су други у постељи или на гробљу.

Да не би пренели заразу на војнике, морао сам далеко изван села зауставити батаљон. Није имало времена да се иде даље те су у каљавим њивама подигнути шатори. Изван села и изван заразе нашли смо нешто сена и сламе за простирку. Све док је наш пук пролазио, око села су биле постављене страже, да војници не би улазили у куће пуне црне смрти.

*

У самој близини Ваљева, тог некад тако богатог центра Западне Србије, неколико села било је одређено за смештај нашег пука. Сваки батаљон је добио по једно село. У њима још није било епидемије, али су их одмах страже изловале и био је забрањен сваки додир било са становницима Ваљева, било са другим селима, јер је читава Западна Србија била преплављена епидемијом пегавог тифуса и богиња, две страшне болести остале као уништавајуће оружје после одступања аустријских трупа.

Сазнао сам да је у Ваљеву, у војној болници за болеснике од пегавог тифуса, као добровољна болничарка радила моја тетка Касија Милетић, која се увек нашла у мојој близини у сва три рата.

Добио сам изузетну дозволу да могу да одем у Ваљево. Радовао сам се овом сусрету, јер је моја тетка била неко из породице који ме је највише волео. Дан је био сунчан; јата рода летела су преко провидно плавог неба са руменим јутарњим одблесцима и скоро сам скакао преко високих бразда од блата које је сунце стврдуло и њима испресецало разривени пут. Свугде су се зеленели воћњаци са шљивама. Из преораних њива избијао је дах клијања. Све је расло, расцветавало се и рађало. Ову симфонију пролећа и живота одједном су помутиле црне заставе. На свакој другој кући у вароши висила је по једна већа или мања црна крпа, као знак смрти која је ту прошла. У главној улици, кроз коју је ретко, сем војника, који грађанин промицао, наишла су ми у сусрет троја воловска кола, тешко натоварена. У првом тренутку нисам их ни погледао, али пришавши ближе учинило ми се као да неке руке машу из њих. Сељаци који су водили волове ишли су ћутећи и само су штапом гурали у бокове запрегнуту стоку да брже иде, као да су хтели да тај пут пређу што пре. Један преко другог, најчешће само у доњем рубљу, и тек понеки у војничком шињелу, лежали су лешеви. На сваким колима било их је бар око тридесет. Мртве руке висиле су

пребачене преко оградe колеске и, при сваком покрету кола по неравној калдрми, млатарале су као да поздрављају оне који су још остали живи. Ретки људи који су промицали неравним тротоаром од округлог камења, нису ни обраћали пажњу на ту поворку, као да је за њих то била свакодневна појава.

– Одакле возите то?

– Из војне болнице, тифусари – одговорио је мрзовољно један од сељака који су проводили ова необична мртвачка кола.

Стражар пред улазом у болницу за болеснике од пегавог тифуса, видећи ме у официрској униформи, није ме ни питао за дозволу, јер је поред стражара још стајала и табла:

„Улазак свима најстроже забрањен“.

Поздравио ме је једним овлашним, тешким покретом руке низ ремен пушке, скоро резигнирано. Показао ми је другом руком где је канцеларија лекара.

Нашао сам најзад своју тетку, у белој униформи болничарке. Држећи ме за руку одвела ме је у своју собу.

– Само си овде сигуран, јер је све дезинфиковано, под поливен сублиматом. Свугде, иначе, миле тифусне ваши и шире заразу.

Потом је додала:

– Сваки дан умире код нас стотину људи. Немоћни смо да смртност смањимо. Још су само три лекара остала. Једва да има још који болничар. Од болничарки само још ја, једина. Чувам се колико могу.

Кроз неколико дана био је мој рођендан. Позвала ме је да дођем код ње да га заједно прославимо:

– Спремићу ти и тарту, ону који ти је мати увек правила.

Када сам кроз недељу дана опет дошао у болницу, у соби моје тетке на столу је било цвеће и припремљен ручак са тортом.

– Немој се ништа плашити. Све је чисто, све сам сама спремила. Извини што имам само вино. Набавили смо шампањ, али га чувамо за наше болеснике да им помогне рад срца.

Када смо завршили ручак и када ми је скувала кафу, одједном ми је пришла и узела за обе руке. Гледала ме је право у очи, док су њене биле влажне. Никад дотле нисам видео сузе у њеним очима.

– Сташо, нисам хтела да ти кварим твој рођендан. Ово је наш последњи састанак. Дошао је и на мене ред. Пре три дана, када сам изашла из болесничких соба, нашла сам на себи ваш. Ја знам шта то значи. Чекам само да прође период инкубације.

Потом је отворила фијоку стола:

– Овде је моја последња воља. Ја знам да је забрањено да се због заразе мртваци преносе. Али Мића (њен средњи брат, који је био у Врховној команди) ће моћи то да уради. Већ сам му писала да набави за мене метални сандук. Овде их у Ваљеву нема. Немој плакати...

Нисам могао да задржим сузе које су текле.

– Ја сам сасвим мирна. То је морало доћи. Сада је моја земаљска мисија завршена. Ја сам срећна да сам од свих наших имала радост да баш тебе два пута видим.

Свака реч је била сувишна, јер је моја тетка имала знање лекара и храброст ратника.

Када је после неколико дана болест избила, три преостала лекара ваљевске војне болнице учинили су све што је било људски могуће, и што је тадашње медицинско знање дозвољавало, да јој спасу живот. У једном осмејку, који је целог живота имала на уснама, угасио се живот добровољне болничарке за најопасније мисије – Касије Милетић.

Ноћу је њено тело стављено у метални сандук, који је још за живота поручила. Потом тајно, као да су крадљивци, последњих пет преживелих болничара и лекара изнели су ковчег и положили га у војничка кола покривена арњевима, која је њен средњи брат Милутин Недић довео. Јурећи кроз ноћ стигли су да пре свитања спусте ово скоро украдено тело у породичну гробницу у Београду. То је био први прекршај санитетских правила који је моја тетка учинила.

*

У селу Попучке, крај Ваљева, текао је недељама и месецима наш живот као у касарни. У слободним часовима јурио сам на коњу – кога ми је Ранђић давао – преко брежуљака, између тек озеленилих њива и бескрајних шљивика. Или сам са аустријским карабином у руци ловио пастрмке по околним потоцима. Један метак, испален испод рибе, учинио је да се неповређена преврне на трбух и да је руком ухватим на површини. А свако вече, као по дужности, играо сам са Матићем, Тановићем и још једним капетаном, студентом из Београда, рауб. То је била база мојих добрих односа са командантом, од кога су дрхтали и војници и сељаци, јер је за свако неизвршење његовог наређења, ударао председницима општина и кметовима по двадесет пет батина. Казну су, његовом говеђом жилом, извршавали ордонанси.

*

У јулу је наш пук упућен под Цер да би наши војници помогли у обављању пољских радова. У селима су биле остале само жене, деца и старци. А година је била изузетно родна. Војници су били одушевљени, јер су се одједном вратили свом старом, нормалном животу, који је нераздвајно био везан за поља и њиве, чак и кад

нису њихове. Свуда око нас раскошно се преливао жути одблесак топлих житних поља. Кукурузне њиве су се претварале у зелене шуме, кроз које сам се тешко провлачио јурећи зечеве, на које никад нисам хтео да пуцам, већ су ме само њихови скокови радовали. Није требало надгледати војнике када је жетва почела. У облацима плеве која се дизала са жетелица у погону, они су били у свом елементу. По цео дан се чула њихова песма планинаца која је имала сасвим други ритам од оне друге које су девојке и младе жене, срећне због овог присуства, певале пуне топлоте, нежности и жеље.

Док је трајала жетва, ја сам лутао кроз шуме чекајући пред откривеним јазбинама да изненадим јазавце и лисице. Тај лов ме је пасионирао.

Заборавили смо на рат. Али септембар 1915. донео је изненада немир. Са свих страна су стизали извештаји да се дуж граница Србије гомилају аустроугарски корпуси у броју какав дотле никад није био виђен. Јављало се и да целе немачке дивизије пролазе кроз Аустро-Угарску и стижу на српски фронт. То је била 11. немачка армија маршала вон Макензена. Само месец дана касније, она се сручила на Србију у урагану ватре тешке артиљерије, која је имала не само мерзере од 305 мм већ чак и најтеже познате топове од 420 мм.

За нас се појавила највећа опасност са Истока. Овог пута је цео бок Србије био угрожен. Бугарска је тајно мобилисала и њене трупе су се окупљале свуда дуж српске границе. Стварао са нови фронт.

VI. „LE JOUR DE GLORIE...”

Свршено је било са жетвом, косидбом, вршидбом, и са седењем у летњим вечерима по сеоским кућама, пуним младих жена, чији су мужеви-војници, на неком другом крају Србије, исто тако помагали у летњим радовима другим остављеним женама. За мене се завршило јурење на коњу кроз шуме Цера и лов на лисице једном једином речју која је стигла из штаба пука:

– Покрет!

Три дана марша кроз Западну Србију довели су нас до главне пруге на неколико десетина километара од Београда. Укрцани смо у вагоне. Наш батаљон је полазио први.

– Правац – југ.

Србија је поново била у ратној грозници. Непрекидни војнички конвоји који су после затишја од десет месеци ишли ужурбано са севера на југ и са запада на исток, учинили су да су све успутне станице биле препуне света, који је ту у том вртлогу трупа које пролазе хтео да нешто више сазна о опасности која се осећала да долази.

Искрцали смо се на малој железничкој станици Владичин Хан, недалеко од бугарске границе. Премарширали смо, пуни поуздања, кроз граничну варошицу Сурдулицу, која нас је дочекала као ослободиоце – са цвећем, грожђем, ракијом, хлебом и заставама. По изласку из вароши, пред нама се дизао планински плато Власине, висок око 1200 метара, који је наш батаљон имао хитно да поседне. Ми нисмо били прва посада овог новог фронта. Пре нас је ту стигао четнички одред чувеног војводе Вука, оног истог код кога је био као четник, 1913. године, мој сапутник кроз област колере, студент Богдановић. После неколико сати марша уз стрме планинске нагибе, кроз густе шуме, угледали смо висораван Власине. У средини, између планинских врхова, завршених, као украсом граничним караулама, била је Власинска мочвара пуна трске, баруштина и дивљих птица.

Један инцидент на путу учинио је да ја будем први одређен у мисију на граници. При нашем поласку са севера Србије, на железничкој станици Смедеревска Паланка, у воз је укрцавана муниција и храна за наш батаљон. На станици се искупило цело становништво ове вароши. Нудили су војнике цигаретама, пићем, воћем. Једна лепа, млада девојка, са дугим плавим косама, које су јој падале по раменима, приближила се неодлучно вагону пред којим смо стајали ми официри 1. батаљона. Девојка је имала пуно наручје цвећа и гледала нас је као да се колеба. Мајор Матић је озарио своје лице осмејком, који се иначе ретко виђао, и почео је да заврће увис своје жуте бркове. Избацио је још више напред прса, као да је хтео да покаже да је он ту најважнији. Али изненада, са осмејком, девојка се упутила мени и сручила ми ону гомилиу цвећа у руке.

И сам изненађен, нисам ништа рекао као захвалност, али сам се нагао да је пољубим у образ. Матић је у том тренутку бесно подвикнуо:

– Господо официри, изволите у вагон.

Укрцавање је било завршено и трубач је засвирао полазак.

Плава девојка је стајала под прозором мога одељка и не говорећи ништа била ми је пружила руку, коју сам снажно прихватио. У другом купеу Матић је беснео и понављао капетану Тановићу како ратни, млади официри не умеју да поштују своје старешине.

Сећао сам се тога цвећа и махања руке безимене девојке када сам, стигаши на плато Власине, чуо још увек љутити глас Матићев који је говорио моме командиру:

– Потпоручник Краков ће посести караулу Букова Глава. Поседање се мора извршити тајно, да Бугари не примете...

Мене није хтео ни да погледа. Ранђић ме је позвао у страну и изложио ми задатак.

Мојих шездесет војника, знојавих и уморних после марша по планини од скоро осам сати, седели су по ивици пута који је, као дуга, ишао посред баруштине. Погледао сам их:

– Напред.

Стрма падина, покривена густом шумом храстова, више које се дизао потпуно голи гребен са каменом караулом на врху, била је Букова Глава. Како је њен највиши врх био у нашим рукама, то Бугари нису могли да примете наше кретање. После сата марша зауставио сам војнике у шуми. Цео вод је имао ту да остане:

– Ни ложења ватре, ни кретања.

Ја сам бирао екипу за караулу. Недостатак наших униформи код војника, олакшао ми је да свој мали гранични одред камуфлирам. Мој стални пратилац, риђи каплар Гојко, носио је заплењени мундир аустријског хусара голубије боје са црвеним гајтанима.

Дугачки, мршави редов Ракић, коме је лице било увек насмејано и згужвано, носио је место униформе заплењени собни капут аустријског официра од зелено-црвеног карираног штофа. Још неколико војника носило је аустријске блузе и сељачке чакшире. Неки су имали четничке реденике место редовних четвртастих фишеклија од црне коже. Моја група од дванаест људи имала је доиста изглед једног нерегуларног, четничког одреда. Бугари су знали да су ту Вукови четници, али се морало сакрити да регуларни пукови поседају њихову границу. Пред сам полазак на караулу имао сам да прочитам своје воду једну наредбу Врховне команде, коју ми је сат раније Ранђић дао:

„Биће стрељан, без разлике положаја и чина, сваки онај који буде испалио и један метак или проузроковао ма какав инцидент на бугарској граници. Држање наших трупа има бити савршено коректно и не дати повода ма каквом сукобу, чак ни када се буде изазван“.

Сунце је било зашло за највиши врх планине Чемерника иза наших леђа, када сам са својих шарено обучених војника ступио у каменим зидом и рововима ограђену караулу, у коју сам одмах све војнике нагурао. Тројици граничара које сам затекао саопштио сам да се они имају да врате у своју команду, јер ми преузимамо чување границе. Пре тога сам добио од њих сва потребна обавештења.

Остао сам сам са својим војницима затвореним у караулу, са претњом смртне казне ако дође до инцидента и са опасношћу да будемо једним препадом преполовљени.

Са Гојком сам изашао на грудобран рова који је означавао саму границу. На неколико десетина метара у сумраку примећивао сам силуету бугарског стражара. Терен је преда мношвом падао и далеко на бугарскоме тлу група светлости, као свитлаца, означавала је војничке логоре.

Када сам полазио за караулу било ми је достављено још једно строго поверљиво наређење, да се мора обратити највећа пажња на младе регруте из Македоније, да их бугарска пропаганда не би поколебала и навела на дезертирање. У своје воду имао сам их тројицу и то баш из крајева непосредно са границе Бугарске Македоније, из оних крајева који су припали Србији после добијеног рата 1913. године. Били су изванредно послушни и добри војници. Ипак, хтео сам да их имам под руком и сву тројицу сам увео у овај гранични одред. Хтео сам одмах да испитам њихову лојалност, када се већ сумња појавила. Али сам зато осудио себе на неспавање. До поноћи сам распоређивао стражаре, издавао наређења, прегледао терен. Наредио сам Гојку да тројицу македонских регрута одреди, једног за другим, на исто стражарско место, од поноћи па до зоре. У поноћ сам рекао војницима да сви који

нису на стражи, легну, и да спавају. Ноћ је била топла и поставио сам војнике да леже иза карауле. Ја сам легао према рову и, завијен у габардин, ућутао се. Преда мном се на рову оцртавала сенка нашег стражара на месту где је требало да буду македонски регрути. Смена страже морала је да се врши поред мене. На куку ми је била откопчана футрола са револвером. Сваки покушај бекства био би пресечен метком. Стражари су се смењивали, шетали дуж грудобрана, одлазили натраг иза карауле. Када је трећи македонски регрут завршио своју стражарску службу, свитало је. Читаво време ја сам лежећи морао да се борим са умором и сном који ме је нападао, и успео да останем будан, спреман на акцију. Али моји мали регрути из Штипа и Радовишта нису имали никаквих субверзивних мисли и савесно су буљили у ноћ пред собом, сваки по два сата.

Када је свануо дан, чекао ме је други задатак. Лежећи на грудобрану, читав дан сам имао да посматрам бугарску територију и да по облацима прашине који су се дизали са сеоских путева прорачунавам – по дужини трајања и интензитету, закључујем какве јединице стижу: пешадија, коњица, артиљерија или комора, и колико су бројни. Забављао ме је овај математички проблем, јер се решавао хронометром, дужином облака и њиховом висином.

Док сам сав угрејан од сунца правио прорачуне, тргли су ме кораци који су ми се приближавали. Устао сам и спустио доглед. Преда мном је био млад бугарски официр, који ми је љубазно салутирао:

– Дошао сам да вас поздравим, комшија. Видим да има промене, јер нема више наших старих познаника граничара.

Говорио је бугарски и пружајући ми руку, представио се:

– Резервни коњички потпоручник Роман Лилев, студент права из Софије.

Прихватио сам му руку и одмах му одговорио:

– Резервни потпоручник Илија Илић, студент филозофије из Београда.

Мој бугарски колега ми је чак пружио и своју визиткарту.

Разуме се да му своју нисам могао дати. Извинио сам се ратом, а они су срећни људи који живе нормалним животом па могу чак и визиткарте да имају.

– А ми четници... – овде сам се тргао... – граничари заборавили смо како изгледају добри манири.

Срдчан разговор између овог бугарског обавештајног официра и мене, Илије Илића, трајао је читав сат, за које се време, сем Ракића и Гојка, нико од мојих војника није појављивао из карауле. Ракић је био једини дневни стражар, а Гојко је са пушком у рукама, неповерљиво пратио сваки покрет бугарског официра,

све док најзад, праћен мојим пријатељским махањем руке, није ишчезао са оне стране нагиба.

Наставио сам да бројим облаке прашине до ноћи и први извештај је јављао Матићу да су тога дана две бугарске батерије и батаљон пешадије са комором стигли у граничну област. Осим тога, и један штаб, праћен са двадесетак коњаника, дошао је у саму близину бугарске карауле.

Четири дана и четири ноћи провео сам без и једног јединог часа сна и имао сам изглед пијаног човека. Нисам више имао да бдим над верношћу мојих македонских војника, јер је она била за мене без икакве сумње, али сам морао да бдим да не бисмо били изненађени, јер са сваким даном све су нове бугарске трупе долазиле.

Најзад, у поноћ 24. септембра, стигла је цела једна чета из другог једног нашег батаљона, да смени мој „четнички одред“. Бугари су већ успели да сазнају наше присуство и више није било потребно камуфлирање. Када сам сишао са Букове Главе и пошао насипом, одједном је престала затегнутост мога тела и духа и заспао сам идући. Да Гојко није приметио како сам на завијутку пута продужио низ нагиб, ја бих упао у баруштину, али ме је он дограбио за руку и повукао натраг.

Могao сам да му кажем само: „Води ме“ и поново сам заспао, настављајући пут као прави месечар.

*

Иако сам поднео извештај о опробаној лојалности мојих македонских војника, после два дана, када смо били на другој страни мочваре, у логору у шуми, стигло је наређење Врховне команде да се сви војници са територије Јужне Србије – Македоније, упуте у пукове који су већ водили прве огорчене борбе са Немцима и Аустријанцима на северном и западном фронту. Опростио сам се са тројицом мојих македонских регрута као са старим пријатељима и исказао им своје жаљење што одлазе, јер сам био уверен да би они били моји најбољи војници.

Пошто је био врло задовољан мојим извештајима (прорачунате прашине), који су у многим били потврђени од четничких осматрача и обавештајних официра, и отишли чак до Врховне команде, Матић је престао да врчи на мене. Уосталом, како је сада наш батаљон био неколико дана у резерви, био сам му потребан као четврти за рауб, који смо играли под округлим шатором на светлости свећа.

Преко 300.000 немачких и аустроугарских војника је као поплава прешло преко Дрине, Саве и Дунава. Београд је био пао пошто је његова посада била уништена ватром најтеже немачке

артиљерије и изгинула у контранападима вршеним док је иједан човек остао. Очекивали смо сваког тренутка да се и планине пред нама запале.

У ноћи 2. октобра 1915. избућен је наш батаљон и наређен хитни покрет. Над Власином је сипила јесења киша и ноћ је била непрозирна. Наређен је форсирани марш без застанка. Силазили смо у потпуној тами низ планину ка Моравској долини. Војници су се држали један другом за рамена и за ранце, јер се веза губила а са стране су зјапиле дубоке јаруге. Читаву ноћ и читав тај дан смо маршевали и тек по подне, после шеснаест сати хода без одмора, батаљон се зауставио усред једног села.

Разместили смо се по сеоским двориштима, под стрејама амбара и штала. Морали смо бити на окупу и нико није смео да улази у куће. Киша је била престала и јесење сунце бацало је румене одсјаје преко црних планина. Наши курири, које смо пре неколико дана били изаслали у Ниш по намирнице, стигли су нас изненада овде, обавештени оном тајном везом која постоји у позадини трупа, где се зна све чак и пре него што се догоди или нареди. Курири су нам донели буре са вином и неколико боца коњака. Сељаци су нам непрекидно доносили и силом гурали у руке јаја, печене кокоши, мед и погаче, као да су знали да смо ми последња заштита њихове имовине, њихове слободе, а можда и њихових живота.

У једном великом дворишту, око наложене ватре, окупило се нас неколико официра из Ранђићеве и Тановићеве чете. Мајор Матић је са осталима био на другом крају села. Отворено је буре са вином и пило се из металних војничких порција. Дато је вино и војницима. Тановић, за чији је рачун то вино било донето, и који је већ био попио скоро пола боце коњака, једнако је понављао:

– Изделите све, све има да се попије, ко зна да ли ће нам сутра требати.

Никад нисам видео Ранђића тако суморног и замишљеног. Сасвим је ишчезао његов добродушни осмејак и осећало се да је потпуно одсутан од ватре која је буктала, од вина које се преливало преко порција и од наше бучне групе. Одговарао је расејано, али је пио као да је хтео да отклони бриге.

Одблесак ватре, на коју су војници бацали све ново сухо дрвеће, падао је по нашој групи у којој се чудно мешала једна форсирана веселост нас младих официра, песимизам Тановићев и све мрачније расположење Рађевићево.

Била је поноћ када је он устао и усиљено се насмејао:

– Ја мислим да је време да се растуримо. Ко зна шта нас сутра чека. Треба се одморити. Ионако ово почиње да личи на даћу.

Доиста, увек при оваквим седељкама уз вино и ватру, било је песме. Били смо уморни, мучени очекивањем и никоме није пало на памет да пева. Војници су одавно били поспали. Легао сам на једну камару сена, коју ми је Јешић био спремио под тремом куће, и одмах заспао. Далека и тешка грмљава ме је пробудила. У ноћи је избила бура. Још у полусну сам ослушкивао. Бура је овог пута долазила са земље. Читав гранични низ планина пред нама тресао се од топовске паљбе. Почело је. Бугари су прешли у напад.

И војници су се узбудили и без наређења сваки је намештао своју ратну спремину знајући да сваког тренутка може да отпочне наш покрет у те запаљене планине. Изашао сам на сеоску улицу, већ пуну војника, и гледао како се у мрачној ноћи небо непрекидно пали блеском.

Свануо је 3. октобар 1915. године, облачан. Хука села које се будило пригушивала је ону непрекидну тутњаву са планина, коју су сви забринуто слушали. Пред нама се дисао планински масив Криве Феје, баријере која је затварала силазак у Моравску долину, главну саобраћајну артерију Србије за Скопље и Солун, одакле се очекивао долазак француских и енглеских трупа у помоћ, ако Србија буде нападнута од Бугара.

У седам ујутру стигао је један стари војник у сеоском оделу, сав у зноју и задуван. Предао је Матићу цедулицу од команданта 1. пука трећег позива, који је ноћас био нападнут на Кривој Феји од огромно надмоћнијих бугарских трупа и који је звао нас у помоћ. Његови војници су имали пушке старе преко педесет година, „Кокинке“ које су имале само по један оловни метак. Ни једног јединог нашег митраљеца није било на овом фронту.

Батаљон се пео уз раскалању земљу првих планинских нагиба, у помоћ трећепозивцима и у сусрет Бугарима и нашој судбини. Али пре њих сваког тренутка смо наилазили на старе рањене војнике, који су се вукли, резигнирани, без јаука, са једним истим рефреном:

– Изгинули смо...

После четири или пет сати марша, без застанка, пред нама се указала једна група која ме је изненада сетила једне слике маршала Неја на Березини. Нама у сусрет је долазила једна пуковска застава окружена групом старих официра и војника. Један доста ситан виши официр, што смо видели по црвеним реверима његовог старог шињела, сав у белим власима, пришао је нагло Матићу, који је ишао на челу нашег батаљона поред Ранђића. Ми смо данас маршевали у обрнутом поретку. Наша четврта чета била је на челу, а за нама је долазила трећа, Тановићева.

Тај стари погурени официр био је пуковник Цветковић, командант I пука трећег позива.

– Ми смо преплављени. Од поноћи до сада смо давали отпор, али је још мало мојих војника остало и скоро нимало муниције. Пред вама су само моје последње заштитнице. Нека вам Бог буде у помоћи, ако их можете задржати. Али ври шума од њих и долазе као поплава.

Стари пуковник је наставио са својим штабом и заставом пут низ планину и непрекидна поворка рањеника који су стално стизали показивала нам је тачан правац нашег кретања.

Улазимо најзад у шуму, јесењу, голу. Избили смо до највиших врхова Криве Феје. Војници, ознојени и уморни, тешко вуку ноге преко бакарно црвених гомила лишћа, правећи у њима бразде.

На плавом залеђу неба, изнад црних врхова дрвећа, непрекидно се у белим облачићима распрскавају шрапнели и њихов тресак пресеца онај уједначени ритам пушчане и митраљеске ватре, коју осећамо сасвим блиску, јер високо више нас фијуче челик.

Уморан сам и ја и зној ми се слива низ лице и тело, али ме прожима нека грозница узбуђења, која се претвара у дивљу радост, сасвим депласирану.

– Гледајте како су леви...

Капетан Ранђић, који је поред мене, подиже зачуђено очи. Погледа прво мене, па пратећи мој поглед и он се загледа у те беле цветове смрти на небу. Данас је његово црнопурасто лице имало још јачи одсјај црног, јер је онај стални осмејак са њега ишчезао. У његовим очима гори неки грозничави пламен и беоначе су постале још беље. Сретам његов замишљен, узнемирен поглед и она луда жалост одједном из мене ишчезава.

Одједном оштар и кратак фијук. Уз заглашени тресак бели облачић обавија врх храста пред нама. Киша поломљених грана пада док оловне куглице лупају као град по земљи. Са језивим звуком један метални лонац пара ваздух и пре него што се ико могао да помери треснуо је у земљу, пред саме ноге једног војника, који је тек када је млаз камења, земље и суве траве избио у вис, скочио као да је на змију нагазио.

– Шрапнелска кошуљица – као да је хтео да ми објасни Ранђић.

Али још пре него што сам чуо крај његових речи, један снап челика зазвиждао је сасвим ниско преко нас и око нас. Тупи ударци у стабла дрвећа, у земљу. Али ниједног јаука ни пада. Питам се да ли је колона примећена.

Не. Али пред нама се указала неслућена слика. Људи у сеоском оделу, са оружјем у руци, као избезумљени спасавају се смрти и долазе нам у сусрет. Њихова лица су изгубила израз људски. Већ у даљини, кроз проређену шуму, блистају бајонети бугарског јуришног таласа.

Мајор Матић се појављује у том тренутку крај нас. Са њиме је Тановић са лулом која виси обешена низ усну. Застају изненађе-ни. Матићев груби глас је јачи од пушчане паљбе:

– Ранђић са четом у стрелце лево... Тановићу, поседајте гребен...

Као аутомат, Ранђић понавља:

– У стрелце!...

Суво корење пршти испод наших ногу. Голе гране нас шибају по лицу, али се наша стрељачка линија развија у трку. Сви врхови пушака у тренутку су окићени кратким бајонетима. Сада силазимо низ падину, боље рећи котрљамо се да бисмо се дочепали суседног гребена и дали места осталим четама нашег батаљона да се из дуге маршевске колоне развију за борбу. На гребену, где смо до пре неколико тренутака били, већ се мешају Тановићеви војници са последњим разбијеним остацима пука трећег позива, које задржавају и окупљају око себе. Тамо трешти брза пушчана паљба. Стижемо на дно јаруге, која дели два гребена и скоро иза наших леђа бесни сада та нова битка.

Пентрамо се коритом малог потока уз суседни вис, који нам изгледа као центар положаја. Уморан и задуван, узбуђен и грозничав, имам само једну мисао:

– Само да избијемо пре Бугара...

Војници тешко дишу, застају, сагињу се и уснама додирују влажни камен поточића.

– Напред, само напред – шапућем им из залепљеног грла.

Ранђићев глас је снажан и грми:

– Напред, соколови...

Убрзано дисање као нож ми расеца плућа, ствара ми физички бол, срце лупа лудо и вртоглавица ме обузима. Окрећем се и гледам војнике за собом. Уста су им отворена, дисање им је испрекидано, зној се слива низ лице, али трче и пентрају се преко камења и пробијају кроз жбуње. Најзад видим већ врх пред нама. Одјек оног страховитог борбеног лома, на гребену на коме смо до малочас били, шиба нас као бичем.

Кроз проређену шуму видимо врх, као румену купу окружену са свих страна ниским дрвећем и шибљем. Само један високи храст диже се усред те голе калоте, покривене сувом травом и трулим лишћем.

Одједном то ниско дрвеће оживљава. Сева и пршти пламен из жбуња. Челик нас засипа у свом продорном фијуку. Туп ударац. Каплар Радисав који је трчао поред мене сав задуван, преломио се. Његово дуго тело грчило се грубо преко испуштене пушке. Описујући елипсу, његова шајкача пада на неколико метара од њега. Из каплареве пробијене лобање избија дрхтави бели рошчић.

Ужас ми пресеца дах. Немам времена да мислим на овог мог војника, који ми је увек говорио о својој деци – четворо их је имао – а коју он, сиромашни сељак, није могао да слика. Њихове ликове је чувао у своме сећању. Оно је сада било избијено напоље.

Чујем још један јаук и још један пад пушке о камен.

Само један део тренутка као да ме је нека челична рука зграбила за грло. Потом осећам како ми крв удара у главу. Вртлог пијанства, скоро лудило обузима ме:

„Le jour de gloire est arrivé...”

Овај рефрен пролази кроз моју подсвест и тресе ме као грозница. Не осећам више ни умор, ни страх, ни своје тело.

– Трубач, јуриш!

Видео сам крај себе са дивљим накомстрешеним лицем четног трубача Симу. И овог кошчатог цина–планинца обузима изгледа ово исто лудило. Видим га како граби своју улубљену трубу и приноси је уснама. Оштри, раздражујући звуци из овог кратког инструмента који блиста на поподневном сунцу, пробијају се кроз цео хук борбе.

Чујем на неколико корака од себе и Ранђића који, као пробуђен, снажним гласом урла:

– Јуриш, ураааа!...

Лудило постаје опште. Уместо страха да се не буде убијен, избија страшно пијанство: убијати...

Ми смо један вртлог који прелази преко огољеног врха и ниског дрвећа...

– Урааааа!...

То је јаче, луђе, страшније од свег праска, фијука, треска. Као камење лавине руше се низ ону другу падину, на чији гребен избијамо, они други који су хтели нас да побију.

Отварам уста да победнички кликнем од радости. Један нови удесетостручени фијук прекида ми поклич. Као да сам треснут челичном полугом. Пред фијуком сам инстинктивно затворио очи. Отварам их зачуђено. Кроз голо грање више себе, лежећи на леђима, видим плаветнило неба. Потом црвено као крв, ишарано ожиљцима од богиња и сво обрасло кратким риђим длакама, лице свог верног пратиоца каплара Гојка.

– Господине потпоручнике, господине потпоручнике...

Први пут видим у његовом погледу страх. Ставља ми руку на груди. Још не схватам шта се са мном догодило. Хоћу да се одупрем на руке и да устанем. Јак бол ме баца натраг на леђа. Осећам како се нешто топло, влажно слива низ моју леву мишицу. Сада се и мој пасивни Јешић нагиње нада мном и четири руке ме дижу увис.

Усправио сам се. Обојица ме још држе.

Гледам пред собом на ивицу ниског дрвећа, сада заграђеног леђима мојих војника, који као помамни празне своје пушке. Видим и замахе руку, за којим долази тресак бомби и дим који се диже више грања и чујем урлике, као кад се животиња убија.

Спуштам поглед низ себе. Моја официрска блуза пробијена је на два места на грудима, али крв не тече. Гојко ме раскопчава. Метак је прошао само кроз одело и расекао буђелар, који је био баш на срцу, по средини. Али зато моја лева рука виси и крв из ње шиба. Са бајонетом скинутим са пушке Јешић реже мој рукав, док је Гојко већ извадио завој и стеже рану. Метак је раскинуо мишицу и крваво месо зјапи. Док ту, десет метара пред нама, бесни борба на смрт и живот, два моја ордонакса превијају ме мирно и смеју се сада на мене.

– Само када није у груди.

О врату ми виси башлик од камиље длаке. Окрећем његов шиљати врх наниже. Јешић је разумео и пажљиво намешта лакат рањене руке у њега као у носиљку, и привезује чврсто крајеве уз врат.

Видим капетана Ранђића где се приближава. Одједном један луди смех избија из мене.

– Господине капетане, рањен сам... али остајем међу мојим војницима.

Само за тренутак преко намраченог лица Ранђићевог прелази осмејак:

– Хвала, Краков, држите се ту на врху колико можете, ја идем десно, јер могу да нас опколе...

Стојим међу мојим војницима, који пуцају клечећи међу жбуњем. Примећујем како се доле под нама на падини шибље савија, гране ломе и стотине бајонета светlucaју и крећу се.

– Бомбе, бомбе...

Ехо тешких експлозија пролама се по неколико пута у многобројним јаругама које секу ову планину.

Али сваког тренутка дижу се из шибља моји војници и трче натраг, посрћући, док крв шиба преко њихове униформе.

Примећујем тек сада да преда мном клечи мали поднаредник из подофицирске школе, наш dandy, како смо га звали. Дрекнуо је на мене:

– Господине потпоручниче, јесте ли полудели? Лезите, убиће вас...

Не могу да се љутим. Смејем се. Осећам да сам платио свој данак смрти и уз оно необично пијанство, какво никад још нисам осетио, испуњава ме и једна сигурност.

Једини Гојко још стоји крај мене и стојећи пуца. Потом диже поглед и шапуће ми на уво:

– Наши одступају.

Тргао сам се. Показује ми врхом пушке на онај гробен са пирамидом, са кога смо се развили у стрелце и где су остале Тановићева и друге чете. Сиве и мрко црвене униформе су се скоро измешале и као бујица ваљају се кроз шуму, усред димова експлозија. Видим како наши одмичу све даље уназад. Немам више када њих да гледам јер и пред нама наилази нов густ талас. Тек смо касније сазнали да смо се борили један против осморице и да је наш батаљон био засут правом лавином целе једне бугарске бригаде. Да пресечем колебање, дерем се из свег грла:

– Брза паљба, брза паљба...

Војници ионако пуцају да не могу брже, али треба да чују мој глас.

Изненада једно избезумљено лице се нагиње ка мени. Појавио се из шибља иза мене. Познајем у њему једног младог регрута из Тамнаве, из другог вода.

Глас му је сакадиран од трчања и страха:

– Где је командир?... Други вод је уништен... наредник–водник погинуо...

Немам времена да му одговорим. Ту, испод нас, јуришна гомила се примиче. Урлају већ на педесет, четрдесет корака; сигурно, победнички.

Јешић клечи и држи у свакој руци плаву кутију пикрита од по пола киле. Још малочас наредио сам му да намести упаљаче. Нагињем се Гојку:

– Упали ми цигарету и граби једну кутију.

– Јешићу пружи другу.

Приносим врх цигарете штапину. Рука ми дрхти, али варнице излећу.

– Бацај!

Пола секунде касније севају варнице и из другог фитиља. Четвртасте кутије лете преко глава мојих војника и претурају се у ваздуху. Руке ужичких планинаца су као катапулти.

Затресао се читав врх. Наши војници скачу увис од изненађења. Густ дим избија далеко изнад врхова дрвећа и млатара по ваздуху комађе дрвета, камена и тела. Дивљи урлик испуњава падину под нама. Чујем топот ногу у паници.

– Потпоручник Краков, потпоручник... Одступај... Бугари здесна...

Глас Ранђићев, пун очајања, пролама се у полуделој шуми.

Још пре него што сам се сасвим окренуо видим, тамо где је малочас био Ранђић, како избијају из дрвећа она страшна мрко-црвена бића. А испред њих, усред четворице наших војника,

затурена шајкача, жуте гамашне и широка плећа мога командира измичу у трку.

Дан славе је завршен.

Више шапућем него него што вичем:

– Први вод одступај... преноси наређење.

Сам не верујем своме гласу како је удављен, унакажен.

Војници скачу и гледају у мене, док око њих кључа челик.

Показујем им на групу пред нама:

– За командиром...

Јуримо преко голе калоте ка гребену да се придружимо Ранђићу, да га заштитимо. Гребен, као леђа камиле, огољен и мрк, изгледа ми бескрајан, а фијук тако ужасан. Не осврћем се, али чујем урлање за собом. Поглед ми је прикован на жуте гамашне командирове које се журно крећу. Већ их стижемо. Одједном гамашне излећу увис. Велико, снажно тело Ранђићево тупо тресну, као да се оклизнуо о суво грање. Два ордонанса застају и нагињу се над њим.

СТИЖЕМ ИХ. Црнпурасто лице Ранђићево је жуто као земља. На модрим уснама избија крвава пена. Усне се још крећу и нешто шапћу. Чини ми се да чујем:

– Моја чета...

Из четири отвора на блузи и чакширама шиба крв у млазевима и слива се низ бутине. Очи су сасвим беле, а поглед се укочио.

Затресле су ми се вилице од ужаса. Изгледа да ми низ лице теку сузе:

– Ранђићу...

Заборавио сам и на чин и титулу. Али Ранђићеве усне се више не мичу. Постале су скоро беле. И последњи грч се зауставио. Један млаз сунчевих зрака пробија кроз облаке и грање дрвећа и све обасјава бојом крви.

За нама долази лавина. Гојко, Јешић, два командирова ордонанса гледају у мене бледи. Само се Гојково лице још више црвени.

– Нећемо га оставити – говорим им шаптом док ми се тело тресе.

Моји војници промичу поред нас, не заустављају се, спасавају се смрти, која их прогони, стиже.

– Не дамо га, господине потпоручнике!

Осам руку ради журно. У тренутку је раширено јако шаторско крило.

Мртво тело се тешко љуља на овој необичној плаштаници између четири рамена. Војници трче и њихове пушке звече при испрекиданим покретима. Има их око двадесет око мене. Окупили су се као уплашене овце.

Иза једног таласа, нови, гушћи део шуме почиње. Заустављам војнике и наређујем кратки отпор да би дали времена четворици носача мртвог тела да измакну.

На неколико десетина метара за нама јури руља у црвенкасто мрким униформама. Наша паљба их збуњује и падају по земљи. Једном од мојих војника метак је разбио шаку. Испустио је пушку, коју ја прихватам здравом, десном руком. Заглављујем је у ракљу једног ниског дрвета. Могу да нишаним и лагано бирам циљ. Пресецам покрет једног бугарског војника. Не могу да убацам други метак у пушку. То мора Јешић. Још једанпут нишаним и осећам да задовољство, свирепост и дивље што сам успео, није зато што и тиме задржавам наше гониоце. У овој вртоглавици од уништавања и ја сам осетио потребу да убијам. Или бар да покушам да убијем. То је можда атавистички рефлекс освете за Ранђића, за моје војнике. Али у том тренутку нисам имао када да анализирам, јер смо већ трком наставили наше одступање, док је пушка са којом сам начинио два жива или мртва картона остала заглављена у ракљи. Није више било ни муниције. Али су и гониоци деморалисани и уморни. Између нас и њих је сада густа завеса старе хрстове шуме.

*

Сат или два касније били смо на подножју планине. Целог дана нисам имао кад да погледам у часовник. Крајњи замор нас је сломио, али увек између нова четири рамена љуља се тело Ранђићево. Када смо застали, у сутону, пребројавамо се. Има нас двадесет и седам. И мртви командир.

На једном камену седе два стара војника трећег позива. Један од њих нам прилази:

– Децо, ви сте нас спасли...

Гура нам своју чутурицу са ракијом и вади из торбе три румене јабуке.

Доле под нама је у магли долина Мораве из које смо јутрос пошли.

Пала је и ноћ када смо угледали прву светлост из сеоске куће. Један старац који је, чувши наше гласове, изашао са запаљеним лучем, пристао је да на својим воловским колима повезе тело Ранђићево. Почиње јесења киша под којом лагано корача кроз ноћ наша необична погребна поворка.

Најзад, у поноћ, у самој долини реке видимо десетине ватара. Откривамо да је то импровизовани логор остатака нашег батаљона.

На згради у дну воћњака, у коме горе ове ватре, окружене сенкама поспалих војника, отварају се врата. Осветљена с леђа појављује се широка, гломазна силуэта команданта.

– Је ли то Ранђићева чета?

Глас је увек дубок и груб. Моји су војници већ попадали око ватри. Прилазим Матићу:

– Господине мајоре, доводим двадесет и шест подофицира и војника и мртво тело командирова.

– Зар вас нема више?... Дакле, Ранђић је мртав? Па и ви сте рањени?

Стегао ми је десну руку и задржао је у својој грубој шаци. Први пут сам осетио нечег човечанског у додиру са њим.

На огњишту горе огромни пањеви. Светлост пада по целој пространој одаји школе или неког пољопривредног расадника. На слами леже још четири официра. Једна се глава диже из сламе. Познајем Тановића. Још сањив устаје и одједном ме привлачи као да хоће да ме загрли:

– И Мирко је тешко рањен.

Потпоручник Мирко Мирковић, мој друг из класе и водник код Тановића, добио је метак у сред уста. Избијено му је седам зуба, језик му је пресечен и метак изашао на врат. Војници су га изнели и сада је негде код железничке станице Предејане у коју је стигао дуги санитетски воз да покупи све рањенике са Криве Феје. Има нас на стотине.

Матић ме нуди ракијом:

– Предложићу и тебе и Мирка за чин поручника и за одликовање...

Ја се сручујем на сламу и очи ми се склапају и не чујем више Матићев глас...

Лупа на улазним вратима ме буди. Тресе ме грозница и рана јако боли. Зуби ударају једни о друге.

Један коњички официр, звечећи мамузама, упада у одају. Саопштава Матићу да нам његов коњички пук стиже у помоћ. Варош Врања је пала, Моравска долина је ту пробијена и железничка пруга за Скопље и Солун пресечена.

Тупа лупа споља продире ми у мозак. Секира мало одјекује. Војници праве ковчег за нашег мртвог командира.

– Па ти изгледаш као решетка – додајује ми Тановић, који се зачуђен загледао у мене.

Сад тек примећујем да су ми не само блуза, већ и чакшире и доколенице све избушене мецима. Набрајам четрнаест улазних и излазних рупа на униформи. Захватио ме је цео сноп из митраљеза и ипак сам само једну једину рану добио. У буђелару ми је метак исекао на комаде две банкноте од по 100 динара, и изнад саме главе пресекао моју прву фотографију у официрској униформи. Други метак ми је скоро додирнуо трбух, пробивши и блузу и чакшире.

И Матић гледа рупе на мојој униформи и узима ме за руку. Одједном узвикује:

– Па ти си сав у ватри. Одмах за санитетски воз.

Добио сам Ранђићевог коња, кога води Јешић, док се ја једва држим на њему. Идемо лагано ка железничкој станици, која се види у даљини.

Једно тело у униформи лежи крај пута. Мислим да је мртавац. Али два ока ме гледају. Лице је скоро без живота. Сва му је униформа, раскопчана и поцепана, у крви.

– Станоје...

И Јешић се сада нагиње над рањеника.

– Откуда овде?

– Рањен сам кроз груди... у одступању... Начинио сам се мртав док су прошли Бугари... Целу ноћ сам ишао четвороношке и, ево, стигао сам... Рекли сте нам да не смемо бити заробљени...

Глас му је тих и испрекидан кашљем који му боји усне крвљу.

Поред грознице од ране, прошла ме је грозница узбуђења. Хтео бих да скочим са коња и да загрлим овог мог верног војника, малог, тихог Станоја Николића.

– Не брини, Станоје, сада ћеш са мном.

Остављам сам Јешића да му поправи завој и на коњу јурим ка првој кући. Сељак је послушно извео своја воловска кола напуњена сламом. Јешић и сељак положили су Станоја на сламу. Када смо стигли на станицу, санитетски воз је био препун рањеника.

Док болничари на носилима уносе Станоја у вагон тешких рањеника, ја му још довикујем, као поздрав:

– Сретно ти оздрављење, Станоје...

Одлазим у други вагон за рањенике који могу да седе. Ту је негде у возу и Мирко, али воз је огроман, вагони су загушени од крвавих, завијених људи и немогуће је напустити своје место.

Улазимо у железничку станицу Ниш. Свугде изнад колосека, на киши и ветру, лепршају се затегнута платна са натписима:

„Soyez bienvenus, nos amis, nos alliés!“

Станица се црни од света који узнемирено чека возове са југа. И ето, најзад, један долази. Али Црвени крст на њему гаси наде да то стиже очекивана помоћ из Солуна. Људи остају под кишним небом и чекају француске и енглеске дивизије које треба да са Галипоља пређу у Вардарску и Моравску долину.

Гладан сам јер читав јуречерашњи дан, сем ракије, ништа нисам окусио. У станичном ресторану доносе ми комад печења. Али како да га са једном руком исечем. Келнер, који га је донео, од јуче је почео да добија овакве госте и сече ми брзо месо на ситне комадиће.

Са шињелом баченим преко рамена и левом руком у ешарпи, седам у кола и одлазим у војну болницу код Ћеле куле¹⁾, у коју сам упућен. Сви тешки рањеници, међу њима и Станоје и Мирко, продужили су возом даље од бугарске границе, за Крушевац, у центар земље.

Велика нишка болница, у којој је још мој отац радио као лекар за време рата 1885, сада је препуна рањеника. Једва добијам постељу. То је једна једина још остала слободна, баш поред оне у којој је спавала добровољна болничарка, млада и лепа девојка, али врло озбиљна и строга. Она је шеф ове огромне собе са преко тридесет рањених официра.

После пет дана, чим ми је температура постала нормална, тражим да ми дају отпусни лист. Лекар је задовољан што му ослобађам једну постељу, јер рањеници спавају по ходницима, на слами, и нуди ми месец дана боловања.

– Довољно ми је недељу дана, само да видим мајку.

Мати ми је у Јагодини, са женом и децом мог најстаријег ујака, пуковника Милана Недића.

Опраштам се са нашом шефовицом собе, која на растанку постаје врло нежна. На нишкој железничкој станици још увек над колосецима висе, покисли и искидани, они поздравни савезницима, који не долазе. Нема више никог да очекује возове, јер је са југа пруга коначно пресечена. Само велика група жена и деце напуштају ову варош, сада тако близу бојишта, и одлазе на северозапад, који је још једини неугрожен.

На железничкој станици у Јагодини иде ми у сусрет војник са обе руке у завојима. Са радошћу познајем свог доскорашњег војника Ристу из Штипа, отпослатог из пука пре бугарског напада, са још двојицом регрута из Јужне Србије, у један пук на северном фронту.

– Господине потпоручнике, зар сте и ви рањени?

Моја лева рука још виси у завоју.

Овај македонски регрут, у чију су верност посумњали, говори ми тихо:

¹⁾ Ћеле-кула је једини споменик те врсте у Европи. За време Карађорђевог устанка 1809. године ту је у утврђењу на Чегру, брежуљку пред Нишем, био опкољен српски војвода Синђелић са својим устаницима. Када су после упорне одбране, при чему му је већина војника изгинула, Турци продрли у утврђење, Синђелић је запалио барутану у бастиону и са својих још преосталих неколико стотина војника и са око 2.000 Турака одлетео у ваздух. Да би осветили своју погинулу, Турци су одсекли главе свим погинулим Србима у овој бици и узидали их, једну до друге, у цемент начинивши велику четвороугаону кулу од њих. Када је Ламартин 1830. године путовао кроз Србију, избројао је око 15.000 узиданих српских лобања.

– Ставили су нас сву тројицу опет у исти вод. Били смо код Пожаревца. Једна тешка немачка граната пала је усред нашег рова. Остао сам само ја, и то са поломљеним рукама.

Фијакером одвозим Ристу до болнице у којој остаје. И мени су очи влажне док се од њега растајем. Обећавам му да ћу доћи да га видим пре одласка.

Сећам се да ми је отац причао о једној пољској мајци из устанка из 1863. Сазнала је да су јој козаци ухватили сина – устаника и довели у затвор у Варшаву. Сваког дана је долазила пред затвор, али није могла ништа да сазна. Једног јутра чула је јаук из тамнице. Некога су бичевали кнутом. Познала је у њима глас свога сина. Вратила се скоро радосна кући:

– Жив је!

Чини ми се да је таква била радост моје мајке када ме је видела рањеног, са изрешетаном униформом.

Ноћима се чула тутњава тешке артиљерије која је уништавала српске пукове и сваког дана била све ближе. Али сам престао да се свега сећам и четири дана сам живео у атмосфери свога детињства. Пред полазак сам обишао Ристу. Крај њега је лежао војник коме је цела шрапнелска кошуљица прошла кроз груди, начинивши рану кроз коју се рука могла провући. Када је дисао чинило се да фијуче ветар. Лекари су га посматрали као феномен, да је могао данима да живи. Риста је био блеђи и поглед му је био пун туге. Показао ми је половину десне руке која је још остала у завоју. Ампутирали су му је. Леву су покушали да спасу.

– Немој бити тужан, Ристо. Твоја ће се мати радовати када те види и без руке.

Загрлио сам га својом здравом руком, као брата.

Када ме је испратила на станицу, моја мати није плакала. Ваљда је у тој мојој рани слутила неку врсту осигурања живота. И она је требало да за дан-два напусти Јагодину, јер је баш на дан мог поласка стигла вест да је њен најмлађи брат, резервни капетан Бошко Недић, онај код кога сам 1912. био у пуку код Приштине, био од Немаца рањен на двадесет и пет места, са поломљеном руком и ногом, и да је пренет у болницу у Крушевац. Моја мати се одлучила да оде у Крушевац и постане болничарка поред свог тешко рањеног брата.

*

Са комором нашег батаљона, која је носила цакове са хлебом, стигао сам опет на Власину. Иако су већ двадесет дана трајале борбе са два или три пута бројнијим непријатељем, наши су ипак упорно држали своје скоро прве линије. Само је Букова Глава, она

на којој сам био на караули, била прве ноћи напада узета на јуриш од целог једног бугарског коњичког пука, који је сасекао чету која је бранила караулу и положај, до последњег човека. Наши су ровови сада ишли испод Букове Главе, дуж самог Власинског блата, и по читав дан пушили су се шумарци и ритови од експлозија.

У шумарку крај пута, који као гига просеца Власинску мочвару, наилазим на Матићев штаб. Командант није ту. Обилази чете које су напред у рововима у трсци. Ордонаси се окупили око мене. Поздрављају ме радосно. Ја сам први рањеник који се вратио у батаљон. Пред командантовом колибом, начињеном од сувог грања, седим међу овим познатим, пријатељским лицима и причам им о Станоју, о македонским регрутима, о борбама на Северу. А око нас цело небо урла и јауче од артиљеријских зрна која са две стране долазе. Ваздух сав дрхти од експлозија. Батаљонски кувар за офицере, Цоња, који комично изгледа са својим дугим брковима који му падају низ вилицу и танким, скоро женским гласом, доноси ми велики комад хладног печеног меса. Трубач ми пружа чутурицу са ракијом... У истом тренутку један блиски, кратки фијук прекида покрет његове руке. Скаче увис... Тресак, дим, оловне кугле руше се на нас заједно са разнетим, поломљеним грањем командантове колибе. Она одједном постаје провидна. Са тупим треском челични лонац зарива се у земљу усред нашег круга. Кроз главу ми муњевито пролази слика оног „прозора“ у грудима рањеника у болници у Јагодини. Дим се разишао. Једни се зауставили у инстинктивном покрету бекства. Други су остали седећи, као залеђени. Главно је да нико не лежи. Сви се пипају и загледају.

Трубач који је у скоку подигао ногу, поткован је једном куглицом која се зарила у дебелу ђон његових ципела. Кувар Цоња као да се окаменио и разрогаченим очима гледа у своју торбу пробијену са четири куглице, које су се зариле у хлеб.

Уз једну уобичајену српску псовку, једва мрмља, запрепашћен:

– Па зар баш у командантов хлеб?

Осећам опекотину на носу. Пипам и рука се мало, сасвим мало окрварила. Сад ме и други загледају:

– А ми мислили да је од грана...

Један вади из џепа мало округло огледало и пружа ми.

Баш на превоју хрскавице, где ми је још као дечку у гимназији један друг нос поломио, пружа се крвава бразда. Шрапнелска кугла ми је скинула само парче коже са носа.

– Зар се овако дочекује неко ко је тек дошао из болнице и још носи завој? – хоћу да се шалим, али сам заборавио да се смејем.

Сад тек видимо да има и озбиљног рањеника. Ордонас из Тановићеве чете, који се није макао за време експлозије, седећи преко пута мене, подиже руку са својих чакшира. Крв бије из

његове бутине у коју се зарила куглица. Његово дотле затегнуто лице развлачи се одједном у осмејак:

– Па ја сам рањен...

Из њега сад тек избија необузdana радост због спашеног живота. Рана – то је данак смрти.

Расецају му чакшире и превијају га. Сада тек трубачева чутурица иде од руке до руке. Ја је први нагињем. Стављам комад газе на нос да се не загади тај шрапнелски скалп.

Тек пред вече долази Матић. Погледа своју разорену колибу, па мене. Опет је тако ретки осмејак прешао преко његовог увек надуреног лица. Скоро ми пребацује што сам се вратио са отвореном раном:

– Кад си већ ту, онда добро. Ноћас ћеш отићи у своју чету. Ноћас се повлачимо на Чемерник. Овде нас туку у главу, јер седимо као патке у трсци. Ставићемо ову баруштину између нас и Бугара.

У сумраку врх Чемерника, сиво плав и огољен, диже се из наших леђа, доминирајући над свим околним бреговима и планинама.

*

20. октобар 1915. Већ сам четири дана у својој старој чети, међу својим војницима. Само је командир нов. То је огромна људина са веселим лицем обраслим у риђу браду. Овај негдашњи граничар је кроз ова три рата постао активни поручник. Његово презиме Дробњак показује црногорско порекло. Као и Ранђић, и овај Црногорац је обичан сељак, који је сам себи створио друштвени положај. Можда се осећа недовољно сигуран и, да отклони неугодност да ми је постао шеф, уверава ме:

– Гледајте у мени само друга. Ми ћемо о свему заједно одлучивати. Знам како вас је Ранђић волео...

За почетак ове сарадње, имам да браним са својим војницима прву линију одбране Чемерника. У једном сумраку четинара, који завршава као брада голе падине ове планине, моји војници су ископали плитке ровове у којима могу само да клече. За мене су, и не питајући ме, направили прави бунар, рупу дубљу него што сам висок, покривену дебелим стаблима борова, да ме штите од шрапнелске ватре, и са једним банком да могу да посматрам терен из те рупе.

– Па то није закон, то је гробница – шалим се са њима.

Осећам се у тој рупи као кртица. Налазим се на петнаестак метара иза њиховог плитког рова.

Фијук граната се данас претвара у бескрајни урлик. То тешка бугарска хаубичка артиљерија ступа у дејство. Туку цео Чемерник

иза нас, али експлозије долазе све ближе, као да се спуштају низ падину планине.

Узнемиреност и нелагодност улазе у мене. Први пут сам одвојен од својих војника, макар и овако малим простором, и не делим њихову судбину. Имам не само непријатан осећај усамљености, већ ме та моја дубока рупа угушује. Извлачим се из свог „бунара“ и претрчавам за секунд напред у онај плитки ров. Клекнуо сам између Гојка и Ракића, у његовој шареној пицами. Он ми скоро пребацује:

– Зашто сте дошли овде, где скоро нема заклона?!...

Урлајући фијук целог једног снопа граната, које долазе право на нас прекида његове речи. Осам, десет страшних експлозија чупа и разноси око нас земљу, камен, дрвеће. Све је замрачено око нас црним облаком дима и разнете земље која пада по нама. Тресак ових тешких хаубичких граната, које се вертикално забадају у земљу, заглушио је и оно једино моје уво. Подижем главу и гледам своје војнике поцрнеле од раздробљене земље и дима. Нико не јауче, нико не лежи, нико није погођен.

Али позади и испред нашег рова, усред проређених борова, дижу се огромни кратери.

– Гледајте...

То се сада Гојко раздерао.

Мога „бунара“ више нигде нема. Претворио се у један огромни левак из кога вире разнета борова стабла, која је требало да ме штите од куглица и комада. Граната се зарила тачно у саму средину заклона. Отресам се од мисли која се намеће: каква би каша од мене се начинила да сам у рупи остао. У самом тренутку када је ова граната била испаљена, један предосећај – то тајанствено шесто чуло – истерало ме је из моје несуђене гробнице.

Цео дан ври Чемерник као вулкан у ерупцији. Али ниједна граната не пада више око мојих војника, међу којима сада чучим. Око подне један букет шрапнела покрива врхове борова пред нама. Једна једина куглица налази циљ: погађа у ногу мог војника Сретена. Он мирно расеца ножем ногавицу и завија рану. Неће ни да чује за одлазак у позадину.

– Ја остајем са вама и са друговима.

Остале чете батаљона су масакриране од ватре тешке артиљерије. У сумраку видимо како избија ватра из бугарских топовских цеви, које су сада извукли напред на наше напуштене положаје, и шаљу нам своје плотуне све до ноћи. У поноћ стиже наређење да напустимо Чемерник.

Почело је одступање које се више није заустављало. Сваког дана смо били у борби по шумама, по планинским гробенима, по голим ливадама. Наређено је било да се цео дан држе положаји по

сваку цену. Ноћ је била за одступање. Другог дана од напуштања Чемерника, остављен сам у шуми густој као џунгла, у заштитници са два вода. Свуда око нас долази ватра, али непријатеља, иако чујемо, не видимо. Густо шибље нам цепа униформе и скрива цео видик. Одједном примећујем да смо скоро сасвим опкољени. Али ако ми не видимо Бугаре, не виде ни они нас. Одлучујем се на блеф. Наређујем тихо војницима да се развију што могу више, али да један другог виде, да чекају када чују трубни знак и да онда отворе брзу паљбу и да се деру штогод могу јаче. Потом одмах да одступају, сви у правцу који сам им означио. Чујемо гласове бугарске и њихово пушкарање са свих страна. Крај мене је опет, као на Кривој Феји, трубач Сима, и са њим Гојко, Ракић и Јешић.

– Свирај јуриш!

У густој непрозирној шуми чудно одјекују испрекидани уздрхтани звуци јуриша.

Шума се запалила, полудела. Ја сам се уплашио од страховитог лома који је настао. Грми, пршти, војници урлају јуришни халали, и чини се да нас има хиљаду.

Бугарима свакако изгледа да нас има још и више, њихова ватра прво постаје грозничава, потом престаје и одједном, у једном једином пролому који отвара као путању кроз шуму, видимо бугарске војнике како један за другим беже натраг. Сада су они помислили да су опкољени. Користим тај моменат забуне и почињемо повлачење. Као Индијанци, један за другим, промичемо кроз густо шибље и одступамо на Запад. Обала једне планинске надошле реке нас заустављају. Бар смо се сви окупили. Почиње да се смркава. Воде реке су црвене и брзе, надошле од киша, али нема времена да се тражи мост или ужи део. Правимо ланац. Напред се спушта Гускић, највиши и најјачи војник чете, који као Свети Христоф сигурно залази у надошлу реку. Један за другим улазимо у ледену воду, која нам ипак не прелази много више од појаса и друга обала је за нас спасење. Пада и ноћ и Бугари се, још узнемирени, окрећу по шуми у којој траже наше непостојеће чете.

*

Свитао је кишни, хладни јесењи дан, пун магле, када смо стигли на железничку пругу у долини Мораве. Наређује се да се ту, у Грделици, зауставимо. Изгледа да ће се наше повлачење нешто успорити. Почињу да се јављају наде. Можда савезничке француске и енглеске дивизије најзад долазе долином Вардара, нама у сусрет. Дуж нагиба клисуре копамо појединачне стрелачке ровове, који личе на корита у која војници уносе сламу и, неиспавани и уморни, лежу згргчени под кишом. Оловни сан пада по нама.

Шаторско крило покрива сваку овакву згрчену прилику. Испод мокрог платна вири свугде пушчана цев. Први дан да код нас нема борбе, да ваздух не урла, да земља не ври у лудим гејзерима, да су нам се нерви опустили, У подне се иза облака појављује сунце и цела долина се пуши од паре која се диже са мокрих шаторских крила и униформи, које су још натопљене од воде планинске реке коју смо дан раније гасили. Имамо први пут и топлу храну, јер је застој дозволио да дођемо у додир са нашим кујнама. Казани кључају на ватри од ограде железничке станице коју су кувари поломили.

Не знам који је дан у недељи, ни који датум у календару, али је дан у Грделици за нас велики празник. Овај кратак прекид нашег грозничавог живота враћа снагу замореним телима и мир нашим измученим нервима. Скинуо сам већ моју ешарпу; иако је рана на мишици још отворена, осећам да могу да се опет донекле служим и левом руком. Сам Матић је дошао да види како под закорелим завојем изгледа моја рана.

Ову нашу потпуну опуштеност прекида предвече пушкарање код наших истурених патрола. Непријатељ се опет појавио. Ипак читаву ноћ дремамо у својим стрељачким рупама, које су војници покрили даскама, вратима скинутим са железничке станице, и налазимо нешто одмора.

Са првом мутном светлошћу дана стиже наређење да се повлачимо. Око нас се стежу клешта: Бугари надиру снажно и прете да нам одсеку одступницу ка Југу – једином нашем излазу. Аустро-Немци долазе као уништавајући ваљак са Севера и приближују се једни другима.

Прелазимо преко железничког моста на Морави, напуњеног експлозивом, крај кога чекају минери са батеријама за електрично паљење. Наше кујне и комора су још синоћ отишли. Сада прелазе наше чете и пентрају се уз другу падину клисуре кроз плави облак јутарње магле. Ми смо последњи. Већ смо се испели на планински гребен са друге стране Мораве, када је снажни потмули тресак, који се преносио и проламао клисуром, објавио да нема више везе са Источном Србијом.

Спуштамо се ка другој долини над којом сија јесење сунце, сво румено, које нам враћа изгубљену топлоту. Пред нама, на црвено-мрким огољеним падинама, видимо тамне кровове сеоских кућа. Увек смо одступали ван путева и ван насеља. Одједном један тежак, непријатни осећај зауставља наш поглед и као да ударац пада на нас.

На сеоским кућама се, једна за другом, појављују беле крпе, знак предаје...

Узбуђен сам и осећам да ми образи горе. Такве сам беле крпе, али са осећајем победника, гледао у јесен 1912. када сам пролазио Косовом.

Војници су оборили главе и ниједан се глас не чује. Матић бесни и лупа као поманитао корбачем по бедрима свога коња и по својим чизмама:

– Срамота, ово још нисам доживео...

Сеоска улица којом идемо је пуста. Ако има живота, он је иза затворених врата. Три старца са једном нешто већом белом крпом стоје насред сеоске улице крај три исто тако гола скелетична дрвета. Одједном беле крпе нестају. Приметили су своју кобну забуну.

Један се глас разноси кроз село као порука:

– Наши су...

Са свих кућа ишчежавају муњевитом брзином они понижавајући симболи, али срамота задржава становнике иза и даље затворених капија.

Старци се, дрхтећи, правдају пред Матићем:

– Опростите, рекли су нам да нема више наших... да Бугари долазе... А ви знате шта они раде... У целом селу сем нас тројице нема више људи, само су жене и деца... хтели смо да их умилиствимо...

Матић бесно суче левом руком свој накомстрешени брк и грми:

– Стари сте да бих вам ударио батине... Идите до ђавола и не срамотите српски народ. Српски народ се никад не предаје, запамтите то, пезевенци.

Један од старца брише сузе:

– Опростите, мислили смо да тако заштитимо наше жене...

Силазимо из села ћутећи. Први пут осећам све понижење побеђеног.

VII. И ИСТОРИЈА ЈЕ НАПУСТИЛА СРБИЈУ

Почела је тешка, мокра јесења ноћ, а ми смо се још вукли каљавим путем кроз долину Ветернице. У сумраку су ми још увек пред очима беласале као авети оне крпе предаје. Поред нас су пролазили исто тако каљави и уморни војници других пукова, кола, топови, муницијске колоне, рањеници. У мраку, ми смо им оставили средину пута, док смо ми корачали, један за другим, обеа ивицама.

Пред нама је било село утопљено у таму. Око кућа, у којима су светлости биле угашене, чула се вика. Војници са кола су упадали у дворишта, откривали кокошарнике, тражили хлеба и меда и све то вукли са собом.

– Ако не дате нама, сутра ће то узети Бугари – одговарали су сељацима који су бранили своје кокошке.

Одједном је у мраку зармео глас страшног судије:

– Ордонанси, хватајте те лопове и удрите по двадесет и пет!

Неколико удараца говеђом жилом, неколико уплашених узвика, панично бекство људи у мраку, и колона кола у средини пута појурила је напред. За неколико минута пут је био раскрчен. Узвик у мраку, девиза мајора Матића – „двадесет и пет батина“ – имао је застрашујуће дејство.

Иза друге ивице села чуо се хук надошле реке. Велики дрвени мост прелазио је ту преко Ветернице.

Из мрака се опет проломио опори глас командантов:

– Потпоручник Краков!

Крај самог моста, сјахао са коња, стајао је Матић. Одблесак месеца који је за тренутак изашао из тешких облака, пао је на његову широку силуету.

– Запалићеш га – уперио је руку на мост – када последње заштитнице пређу. Узми људи колико ти треба.

– Задржаћу свој вод.

– Ако те нападну, бранићеш се. Ако их буде много, изгинућете. Али мост се мора запалити.

– Разумем господине мајоре.

На зачељу батаљона, који је ишчезавао у ноћи, прошао је Тановић:

– Здраво, Сташо. Са срећом.

Само још тренутак видео сам ту пријатељску руку која ми је махнула поздрав. Све је опет ишчезло у мраку, осим ларме. Пролазили су други батаљони, од топова се тресла дрвена подлога моста, сваки час се проламала вика.

Облаци су се разишли и месец је обасјао мост и таласе Ветернице под њим. Оставили су ми две канте петролеја. Наредио сам војницима да зађу по сеоским кућама и да довуку снопове шаше и бале сена и сламе. Требало је направити ломачу.

Поноћ је давно прошла, а непрекидно су нове гомиле војника долазиле из мрака и у мраку нестајале. Дуж обе ограде дизали су се снопови материјала за паљење.

Постало је хладно. Месец је поново зашао, звезде се угасиле и у потпуној тами светлуцале су само цигарете мојих војника.

Као ударац по нама дошао је изненада плъусак. Слапови воде су се сливали на гомиле сена, сламе и кукурузне шаше. Војници су се склонили под мост, ја сам легао испод два укрштена снопа, са којих се сливала вода на мене. Био сам срећан да већ нисам био залио мост петролејем.

У даљини, са севера, непрекидно је тутњала немачка тешка артиљерија.

Вода је давно пробила кроз снопове, кроз мој хавелок, моју униформу и непријатно клизила преко моје коже. Бар ми је то разбијало сан.

Одједном, сасвим близу, чуле су се пушке. Као на знак узбуне, из мрака, испод моста су дујурили моји војници као сенке.

Док су једни посели ивицу села, тражећи места у блату, други су секирама рушили дрвену ограду моста, да од ње створе нов запаљиви материјал. Секире су тешко стварале ране у подлози моста, у које је требало да се слије петролеј, чим киша стане.

Топот коња узбунио нас је.

– Стој! Стој!

То је била наша коњичка заштитница која је у галопу долазила. За њом су се примицали Бугари.

Натопљена водом, дрвена грађа моста није хтела да гори. Требало је подлити петролеј под суви доњи таван моста. У просеке дебелих дасака утурили смо четири бомбе. Војници су полегали по јарку крај пута. Са секиром у десној, здравој руци, пришао сам утиснутим бомбама. Каплар Гојко је замахивао другом секиром. Његова четвртаста риђа глава била је обасјана последњим одблесцима петролеја који је догоревао на мокром дрвету.

По два ударца у каписле бомби и нас двојица полетели смо главачке са моста у жарак. Било је свега четири секунде од паљења до експлозије. Тек смо се бацили на земљу, а заглушујући тресак је раскинуо ноћ и дрво моста. Комади су летели, фијукали и прштали.

На подножју моста су зјапиле четири велике рупе. Добро смо их залили петролејом а остатак излили на исечену ограду и запалили.

Збуњени треском бомби, неколико војника, Бог зна из које јединице, заспали у сену крај сеоских кућа, појурили су из таме на мост који је најзад буктао, и као саламандери, скакали су кроз ватру.

Небо је побелело од прве светлости зоре, а пламен и дим дизали су се високо са ове ломаче над реком. Кроз ваздух су већ фијукали пушчани меци бугарских првих патрола, узбуњених овим ватрометом.

Задатак је био извршен. Скрнули смо са пута и у мутној светлости свитања хитали преко раскалањаних њива, на којима се наше силуете нису оцртавале. Ипак су ројеви челика рили земљу око нас. Зауставио сам војнике и наредио паљбу на прилике које су са друге стране скакале око ломаче преко које нису могле да пређу.

Када је свануо дан, са тешким ногама обложеним наслагама црвене масне земље, наишли смо на војнике нашег батаљона који су копали заклоне иза усечених пролаза у њивама и кроз жбуња.

Док смо још ишли кроз њиве, чуло се неко скичање. Потом се утишало. Радојица, најјачи војник из мога вода, вукао је неки цак на рамену. Нисам хтео да видим да је то свиња, коју је, док смо палили мост, негде пронашао. Док смо се вукли кроз благо њива, праћени челиком, војници су ишчеречили ову огромну животињу, поделили је на комаде и потрпали у своје торбе, које су се надуле. Када смо стигли до батаљона, осим крвавих руку, никаквог другог трага од ове плачке по нужди није било.

Матић ми је захвалио на испуњеном задатку. У знак нарочите награде дозволио ми је да могу да јашем коња кога су моји војници дан раније нашли на путу, обосилог, успели да га поткују и мени доведу. Иначе, без ове дозволе била би права јерес да један водник јаше на коњу.

Седео сам крај једне колибе са Матићем и Тановићем, који ме је нудио ракијом. Требало је да задржим команданта да не пође случајно да обиђе моје војнике, који су иза нагиба једног винограда, у коме смо се сместили, начинили мале ватре и брзо пекли свињско месо. Мирис је привлачио и друге војнике и то је била права свињска даћа. Када сам се вратио у вод, Јешић ми је, смешећи се,

пружио порцију пуну печене свињске цигерице. Да је само Матић могао да слуги да сам и ја био саучесник у овом злочину. А два дана смо пре тога јели само суви, тврди хлеб.

Поподне су опет почеле борбе. Бугари су најзад успели да пребаце провизорни мост, уместо спаљеног.

Са мраком је дошло наше повлачење. Био сам опет са водом последњи. Јахао сам први пут на свом, добијеном, коњу. Око нас су се чула изгубљена зрна, којим су наши гониоци убијали ноћ, а не нас. Одједном, један тупи ударац крај мене. Нико није јавнуо.

Осећам војнички дах око себе, али нико не одговара. Мој коњ чудно тресе главом и почиње да посрће, као да се љуља.

Јешић корача крај мене.

– Види шта му је.

Тргао је руку коју је пружио да ухвати за узду испод врата. Крв је капала на њу млазом.

– Ударен је метком у главу.

Сјахао сам и под руком осетио како крв шиба из губице мога коња.

Још само неколико корака и мој безимени коњ затресао је главом здесна на лево, пао на колена и извалио се на бок. У мраку сам осетио како се то јадно тело тресе у самртном грчу.

Јешић му је прислонио пушку на уво. Одјекнуо је пуцањ који је узбунио моје војнике. Ишао сам опет пешке крај њих. Мој коњички сан, моја награда, трајала је само пола сата. Нисам био тужан због тога, али ми се грло стезало због ове тихе, неме смрти једног створења чију сам животну топлоту само неколико тренутака раније осећао. Спустио сам му пријатељски руку на врат и помиловао гриву.

*

Две године после ове тешке јесени 1915, у Могленским планинама на југу Балкана, у дугим данима рововског рата, моји војници изрезали су ми од старих сребрних динара једну бразлетну. То се код нас звало „знак распознавања за мртве“ или „пасош за небо“, јер је на широкој сребрној плочи, усред бразлетне, било урезано име са свим подацима, да би се знало, ако би рука остала, ко је погинули. Ову плочу са именом држале су правоугле сребрне карике и на свакој од њих војник-гравер урезао је име једне битке у којој сам учествовао. На једној од тих карика писало је: „Тулари.“ На другој, опет, до ње: „Реткоцер“. За мене је ово било више него два географска имена. То су биле две последње битке вођене на тлу Србије. Два различита декора за два пораза. Један кратки јесењи дан цео испуњен борбом у црним оголелим шумама, у којима

смо моји војници и ја били остављени „en enfants perdus“, да штитимо друге, да би се извукли из кљешта која су све више стезала. Једна дуга ноћ, блистава од залеђеног снега и месечине која нас је откривала и издавала. Гране на дрвећу постале су раскошни кристали, који су сечени мецима дум-дум у тој ноћи страшне лепоте и страха, јер су се беле, клизаве јаруге претвориле за нас у дно слеђеног лонца без излаза. У пејзажу слеђене месечине ми смо играли партију еис-хокеу-а са смрћу. Прасак експлозивних пушчаних метака свуда око нас продирао је у мозак. Опкољени, увек опкољени, ми смо се као чопор курјака пробали кроз затворени обруч.

И нарочито сам био поносан да ни један једини мој војник није био заробљен.

*

За нама, у блату и леду, остајало је богатство и слава Србије. У Туларској шуми, на путу претвореном у јаме житког блата, помиловао сам последњи пут грб Србије урезан у дебеле челичне цеви тешких хаубица. Цела једна батерија, потпуно нова, тек изашла из фабрике, у сјају челика и месинга, лежала је ту, остављена, заглибљена у блату. У раскалањој земљи моји су војници сахранили четири затварача, блистава од уља и челика, да бар онемогућимо да нас наша оруђа убијају.

На самој старој српско-турској граници лежале су у блату нове батерије, десетина претурених, запаљених и рашчупаних кола усред читавог грозда људских и коњских лешева. Посада је била изненађена и поклана. Четврти непријатељ се појавио са леђа. Аустро-Угарска је бацила против нас и албанске герилце.

*

Када смо 1. новембра 1915. ушли у Приштину, први град на Косову у који сам три године раније ушао са поносом победника, небо је било тешка оловна плоча над нама. Гледао сам у раскалању улицу пред собом, бојећи се да не сретнем поглед неког мога познаника из тих сретних дана. Тешко би их и открио у овој бујици војника, топова, кола, жена у војничким шињелима и шеширима са великим перјем и деце натоварене на леђа коња. То више није била војска која је одступала. То је био народ који је напуштао земљу. У тој очајној гомили која се, као лава, са свих околних висова и планина спуштала ка Косову, дванаест црних прилика као дванаест гаврана окруживали су једна воловска кола са тешким саркофагом. Дванаест калуђера манастира Студенице, дивног архи-

тектонског споменика из 13. века, спасавали су мошти Стевана Првовенчаног, првог српског владара који је понео краљевску круну у доба када се у Француској свети Луј родио. Сада су његове мошти носили у изгнанство. И историја је напуштала Србију.

Наше су ноге биле тешке од залепљеног црвеног косовског блата. Наши су шињели били тешки, натопљени непрестаном кишом. Али су најтежа била наша срца.

Приштинска железничка станица, везана за моје сећање оним масовним стрељањем Арнаута, када сам могао први људски живот да спасем, била је сада гробље вагона сручених ту са свих страна, који су покривали све колосеке. Пролазећи, војници су завиривали у њихову утробу. Наређено је да се зауставимо и да узмемо, колико је год могуће више, конзерви и пексимита, којих је било на стотине тона.

– И сваки по две бомбе – наређивао сам војницима, откривши један вагон препун овог нашег најдрагоценијег оружја за пробијање кроз обруче, на које смо непрекидно наилазили, и који су се, као замке, око нас стезали.

Пели смо се уз први талас брежуљака на самој ивици Косова, изнад реке Ситнице, спорим и тешким корацима.

Један коњички курир је стигао нашу колону и пришао Матићу.

– Стој! Стој! Стој! – проносило се као ехо са једног краја уморне колоне на други.

Врховна команда, сада негде у Призрену, на самој албанској граници, наређивала је да се све трупе зауставе на Косову и да се утврде.

– Даћемо одсудну битку, па ако изгубимо, ми ћемо бар, као кнез Лазар, у царство небеско – говорили су војници као пробуђени. Све је одједном оживело и људи су се осећали као да се издижу из блата и пораза.

– Тући ћемо се као људи, а не да нас гоне као зверад.

Наде су расле и храброст са њима.

Свуда дуж ограда од жбуња, дуж нагиба, око ретких арнаутских кућа, војници су, као кртице, рили земљу, заборављајући на умор, на месец дана борби и одступања, на безизлазност у којој смо били.

Далеки епски мит Косова био је близак свакој тој сеоској души.

Први пут смо опет спавали те ноћи, у блату и слами, не одступајући, надајући се.

Други дан су наши ровови били дубљи, а одлучност дивља. Али друго вече дошао је други курир.

На драматичној, последњој седници српске Врховне команде, одлучено је да се не иде примером кнеза Лазара из 14. века, већ модерном схватању спасавања живе снаге народне. Одустало се од

одсудне битке и пала је одлука да се без задржавања одступа ка Јадранском мору.

– Покрет!

Ровови су остали празни, у магли вечери је нестало Косово и његов магички подстрек, и прело је у души војничкој.

Небо је постало љубичасто црно, потом је све покрила тама у којој су се влажне снежне пахуљице лепиле по очима, лицу, рукама. У поноћи смо газили кроз снег. А када је дошло следеће јутро, из прве чете нашег батаљона двадесет и шест војника вратило се натраг да се сами пробију кроз десетине дивизија аустро-немачко-бугарских и да се врате кући. Сматрали су да је, када нема више борбе, њихов задатак свршен. Усред снежне вејавице Матић је стајао сав избезумљен, претећи да ће их све стрелјати.

*

Рани снег је покрио цео тужни пејзаж Метохије. Са врха једног голог брега, где из снега избијамо само ми и врхови шибиља, гледамо очајно у белу пустош. Јутрос сам се једва дигао, удова укочених од мраза. Војници су ми наломили гомилу грања од сувог жбуња. На њима сам провео ноћ, крај једне бедне ватре која је само пушила, те јој се није могло приближити. Свако је од нас добио, пре него што смо се попели на овај пусти бели брег, комадић од 200 грама проје. Са још понеком конзервом која је остала из вагона код Приштине, нисмо сувише гладни, али немамо воде за пиће. Војници купе снег у мањерке и топе га на ватри. Истопљен снег страховито смрди на дим, бљутав је и не може да се пије. Ипак је боље да жваћемо снег који нам леди грло.

Свуда око нас, сем војничких гласова, потпуна је тишина. Нигде ниједног пуцња. Као да је рат престао. Изгледа да су и Бугари и Аустријанци и Немци ушли у Приштину, али се одатле не крећу. Нас су ликвидирали и не броје нас више у војничку стилу.

Седим на камену, који сам очистио од снега, и гледам у бескрајне таласе белих брегова који се пружају пред нама и иза којих су неопходне планине Албаније. Борбе су престале, почиње изгнанство.

– Господине потпоручниче, хтели смо да говоримо са Вама.

Тргао сам се од ових гласова. Петорица мојих војника стајала је преда мном. Ни Гојко, ни Јошић, ни Ракић нису међу њима.

– Да чујем.

Ја сам их научио на ова пријатељска саветовања.

– У батаљону је велика узнемиреност. Многи говоре да, пошто нема више борбе и пошто напуштамо земљу, треба да се врате кући. Кажу да када се пређе граница државе, заклетва престаје.

Али ми смо дошли да Вам кажемо да са нама можете рачунати и докле год будете ишли Ви, идемо и ми...

Гледам ове храбре и верне људе, сваки изгледа као цин из планине, али на чијим су лицима ових месеци и по дана борбе, маршевање без престанка, неспавање, оскудице у храни и неизвесност урезали трагове. Од дима су им лица свима постала сива, скоро црна.

Устајем и прилазим највећем од њих, Гускићу, и једва успевам да му ставим руку на раме. Постајем патетичан:

– Хвала вам. Ја сам с тим увек рачунао. Али поручите оним другим који вам говоре о престанку заклетве, да је застава под којом су се заклели, још увек са нама. Реците им да Краљ, коме су положили заклетву на верност, болестан и са својих скоро осамдесет година, корача кроз овај исти снег, да не би оставио своје војнике. Заклетва не зна за границе, као ни Отаџбина, јер је она у нама, у нашим срцима.

Војничке очи постају светлије и сви су погледи приковани за мене.

– Сви ми морамо да идемо до краја, ма где то било и ма шта се десило. Борба која тек престоји вратиће нам и територијално Отаџбину. Верујем у вас и знам да никог ниједном није издала храброст. Више о овоме немамо шта да говоримо.

Око мене се затворио круг мојих војника. Видим и риђу Гојкову главу и насмејане очи Јешићеве. И они се привукли.

– Господине потпоручниче, рачунајте на нас до краја... Само за двојицу не гарантујемо...

Прекинуо сам их:

– Нећу да знам за имена, јер вам свима верујем.

*

Пошто нас нико не гони, нема потребе да будемо заштитница у снежној пустињи. После снега по бреговима, опет газимо блато метохијске равнице. Ноге тону често изнад чланака и тешко се чупају из црне, житке, лепљиве масе. Идемо неким њивама ван пута. Суморни вечерњи видик позне јесени пресеца једна гола крушка. То је једини декор који се диже изнад црне раскалаене равнице, осим ниских ограда од трња. Стаза иде поред те усамљене крушке, али се пред њоме шири права мочвара. У полутами чини нам се да је неко набацао цакове са камењем усред те баруштине. Војници корачају преда мном, ћутећи и млатарајући рукама скачу са једног острва до другог. Моје су чизме упале до половине у житко блато, када сам угледао пред собом тај импровизовани „мост“. То је огромна надувена лешина коња. Војници јој скачу на

плећа, на сапи, на главу, и одскачу на други, исто тако надувени леш, крај кога се нешто у сумраку плави. Са одвратношћу, скоро са страхом газим по испрскалој кожи мрцине. Нога ми је упала у меке слабине и смрад трулежи ме загушује. Не могу да застајем јер други већ скачу за мном. Обазриво се пребацујем на другу лешину и видим да је она плава мрља крај ње аустријски шињел из кога вири једно стопљено, жуто лице. Аустријски заробљеник нашао је смрт у блату ту крај коњских лешева, са којих је свакако склизнуо. Наша војска води у изгнанство са собом и око 60.000 заробљеника, које не пушта из руку. Пуни су путеви и блато пред нама тих колона, трагова негдашњих наших победа, које сада иду као претходнице пред нама и вуку своју глад и своје очајање кроз снег и блато. И умиру у масама.

Пошто смо испрескакали преко пет лешина коњских и нашли се на другој обали баруштине, откривамо ту и шесту, али овог пута у виду скелета, на коме је остао само још покоји крвави комад меса. Заробљеници су довршили ову лешину као хијене. Војници ћутећи бацају поглед на крвава коњска ребра, иза којих откривају још један леш у голубије плавој униформи, али овог пута са лицем зароњеним у блато. Смрт је све поравнала у баруштини.

Далеко пред нама под тополама испред арнаутских кула, светлуцају већ прве ватре које наши војници пале и крај којих треба да се ноћи, али те светлости не разгоне из мене слику овог тамног, ноћног пејзажа смрти у блату, који ме притиска као кошмар.

*

Напустили смо скоро неприметно и последњи крај Србије и ступили на тло Црне Горе. Управо на њену нову територију, добијену ратом 1912. Приближавамо се Пећи, том последњем већем граду с ове стране огромних, тешко пролазних планина, које се постављају као огроман зид између нас и Јадранског мора. Тек сада почиње наша права егзода. Матић ме одређује да са двадесетак војника кренем напред, на дан марша пре осталих и да спреим конаке нашем батаљону у дивљој Руговској клисури, која је једини пролаз између Пећи и старе Црне Горе. Три дана треба да траје наш марш кроз њене једва проходне стазе.

*

У једној голој ливади, иза ограда од жбуња, гомила наших војника копа гробнице. Скрећем са пута и прилазим да видим какав је то масовни уклон. У дну једне од тих дубоких јама већ је спуштен један наш пољски топ са кога је скинут затварач. Сахрањују

батерију: топове, муницију, јер су напред путеви непролазни за возила, а коњи су потребни да носе храну кроз Руговску клисуру.

У једном углу стари артиљеријски подофицир окренуо је лице у страну да му се не виде сузе.

Командир батерије, мој познаник, ми прилази:

– Врховна команда наредила је да се сва теглећа артиљерија закопа, а комора спали, само брдски топови и товарни коњи могу проћи кроз планине и клисуре Црне Горе и Албаније.

*

По улицама Пећи ври од војника, цивилних избеглица и, нарочито, Црногораца. Ову тамну гомилу која тече као река раскаљеним и закрченим улицама, пресецају беле силуете Арнаута, који су изашли из кућа или још више дошли из околних села да присуствују пропасти једне државе. Овај пролазак бегунаца је у исто време и огромно покретно тржиште. Од једног Црногорца купујем за 100 динара коња са седлом и чак бисагама. Вероватно да њега кошта још мање или нимало. Други ми продаје добро чизме за половину цене коња. Сви су магацини отворени и свако носи шта хоће. Ликвидација државе. Све пекаре непрекидно избацују хлеб, јер је овде последње снабдевање храном. Брашна има у изобиљу и војници пуне своје торбе. На једној пекари свако од нас прима по два топла, доста бела хлеба.

– То вам је последње, нећете скоро видети хлеба – говори ми један стари капетан који руководи поделом.

Како је за моје војнике издао педесетак хлебова, тражи ми реверс. Потом гледа у хартијицу и баца је:

– Ко ме ћу да је покажем, када је ионако крај.

Јешић води коња у чијој је свакој бисази по један топли хлеб од килограм; управо, у другој бисази је само пола хлеба, јер другу половину журно гутам, пошто већ скоро два месеца нисам видео топли, меки хлеб. Нове чизме везао сам крај бисага, јер не могу у блату улице да их променим.

Ноћ пада и свуда ниско небо и још ниже куће иза белих зидова осветљава пламен правих ломача. Војници пале стотине кола и греју се крај њих.

На изласку из Пећи, пред клисуру – Пећка патријаршија. Никада нисам био у њој, јер је она на територији Црне Горе на коју до овог дана нисам ступио. То је један од највеличанственијих српских споменика из 13. века. То је некропола скоро свих српских патријарха од тада. Три куполе, покривене оловом, које се уздижу иза правих зидова тврђаве, су веза са небом три цркве које су ту, једна уз другу, сазидане. Али данас ме не интересују ни њихове

фреске, ни мозаици од разнобојног мрамора, ни рукописна јеванђеља украшена минијатурама. Вечерас нам Пећка патријаршија може да пружи уточиште, јер су све кафане, сви ханови, чак и све куће и њихова дворишта, пуни избеглица и војника, док хиљаде других проводе ноћ у блату пољана крај ватри од попаљених кола.

Тешка, гвожђем окована капија на Патријаршији је затворена. Лупам дуго звекиром и појављује се, иза одшкринутих врата, глава са високом камилавком.

– Шта хоћеш?

– Хоћу да вас замолим да преноћим код вас са војницима. Чека нас тежак пут сутра.

– Не може, овде је болница и све је пуно рањеника...

На камене плоче дворишта у тами пада млаз светлости кроз отворена врата најближег конака. Видим на њима силуету официра који млата руком:

– Ни једног јединог места нема, наши рањеници леже чак и по поду цркава...

Мрзовољно поздрављам еполете вишег официра, обасјане светлошћу иза топле собе и дајем знак војницима.

– Хајдемо, овде нема места за нас.

Пред нама је огромна пољана претворена у логор. Ноге упадају у житко блато више чланака. Усред те раскаљане, течне земље букте стотине ватара. Војници су поставили испод себе под од кола, лотре, даске, арњеве, који као да пливају у води и блату око оних ломача на које бацају једнако точкове, руде и осовине кола. Лутамо обасјани светлошћу која као велики пожар баца своје рефлексе на далеке варошке куће и на падине брегова, али нигде не налазимо подлогу на коју бисмо се могли спустити и грејати. Најзад Гојко вуче један точак и спушта га крај најближе ватре. Тежак, маслинасто обојени точак је моје лежиште. Савијам се као змија у клупче на њега, леђима окренут ка ватри, док моји војници вуку друге точкове да на њима проведу ноћ као јоги. Топлота је узнемирила ваши у моме грудњаку од јагнеће коже, из кога не могу да их ишчистим, али ни свраб, ни слеђени укочени удови до којих топлота не долази, не могу да ми омету тежак сан који се на мене спушта. Једино сам успео да навучем нове чизме, јер старе пропуштају воду.

Тешко се ујутру постављам на ноге у којима се крв зауставила. Остаци ватара се диме и све је око нас завијено у тешку и хладну маглу. Бујица људи који крећу ка клисури, носи и нас. Уколико више улазимо у гротло клисуре, стазама усеченим на дну стрмих падина, гомила је све гушћа. Стотине коња натоварених цаковима, сандуцима, оружјем, тешко пролазе кроз ову људску реку. Војници, једни са оружјем и други завијених глава, подупирући се штаповима, већ црном усиреном крвљу на униформама, помешани су са гоми-

лом старих сељака са шареним торбама на леђима, који су, ваљда, пошли да траже своје синове. Двадесетак волова, које тера неколико војника стазом више нас, одваљују камење које се руши и пада на ову људску масу која урла, прети, проклиње. У гомили недалеко од мене видим старијег човека – ваљда какав начелник министарства – који уноси једну комичну ноту са својим полуцилиндром и финим зимским црним капутом, потпуно замазаним од блата, док на ногама има исто тако каљаве чизме. Крај њега иде жена, без година, повезана једним дебелим сељачким шалом, а у крзеној бунди, и води за руку девојчицу чији је поглед више радознао него уморан.

Одједном чујем Јешића за мнош где дречи:

– Господине потпоручниче, украли су нам бисаге.

Коњ, кога вуче за собом, јер је у овој густој гомили било немогуће јахати, има на себи још само седло. Неко је одрезао бисаге и са њима однео и моје старе чизме. Од свега ми је најжалије хлеба, који је од синоћ остао. Умирујем очајног Јешића:

– Изгубили смо мало више од тих бисага.

Под нама хучи и пенуша се у свом дивљем току Бистрица и крај белог камења, преко кога кључа ледена вода, као кржаве мрље су оглодани коњски костури. И овде су заробљеници прошли испред нас, и неко је остатке њихове исхране бацио у реку. Планине Паклена затвориле су нам видик и хладноћа нас леди. Само једна трака мутног, тешког неба покривеног облацима осветљава нас у овој хладној и тескобној сенци клисуре, чије врхове не видимо.

По подне у једном проширеном делу, на падинама између ретког дрвећа, има чак и кестена, откривамо неколико арнаутских кућа. По карти то треба да је село Кучиште. Остављамо пут и пењемо се ка тим првим кућама у дивљини. Неколико Арнаута, који посматрају чудну сеобу народа под собом, прилазе нам:

– *Tunga tieta.* (Добар дан.)

И ја приносим руку челу, уснама и грудима да им објасним наше добре намере. Пружам им цигарете и њихови се бели зуби појављују у осмеху.

Успевам да осигурам код њих сламе за лежај војника, сено за коње нашег батаљона и нешто козјег лоја и проје за војничку исхрану. Обећавам да ће све бити плаћено у злату и срми (сребру) које они једино признају као новац. Овде треба да буде први конак нашег батаљона по изласку из Пећи. Али ми морамо напред. Ноћ нас затиче у најужем делу клисуре. Једва проналазимо један крајичак земље, крај саме реке, да заложимо мршаву ватру од мокрог грања и жбуња. Јео сам арнаутске проје и козјег лоја и грчеви ме раскидају. Савио сам се крај димљиве ватре на мокрој земљи преко које су војници бацили наручје зелених грана четинара, и превијам се од болова.

*

Поподне другог дана, западајући непрекидно у снег, који је све покрио, избијамо на врх Чакора. Ветар звижди и леди наше лице, али је бар широко небо над нама и не даве нас више црне падине клисуре. На висини смо око 2.000 метара, јер је ту гребен Северно-албанских Алпи, које деле стару Црну Гору и Албанију од Старе Србије. У долини под нама је живот. Димови се дижу изнад првих црногорских села. И пут постаје шири. Сада када бих могао да јашем, опет немам коња. Синоћ је био обосио и почео да храмље. Поклонио сам га једном Арнаутину који је обећао да ће га одвести кући и потковати.

Пред мрак стижемо у прво црногорско село Велику и први пут, после толико недеља, спавамо под кровом над главом, иако на поду од набијене земље, преко које су бачене асуре и поњаве. Осећам се све горе и мислим да имам срдоболу. Ипак, једем проју удробљену у вруће млеко, које нам је продао домаћин, стари Црногорац, наплативши нам и по један перпер за преноћиште. Не мерамо му јер је његова кућа доиста постала прави хан и већ данима десетине људи у њој ноћивају. Старац никако не може да разуме где смо ми сви одједном тако кренули.

– Ама знам ја да српски витезови не одступају. Ви хоћете само околo, да преварите Швабу и да га опколите.

Нећу да кварим илузије старог, гордог ратника који за широким црвеним појасом поносно носи велики руски револвер и нож у белим корицама од кости, и климам потврдно главом, као да издајем тајну.

*

У дивљем алпском пејзажу откривамо, трећег дана марша, крајњи циљ нашег пута – Плав, на обалама Плавског језера. Ова изгубљена, некада турска, данас црногорска, а по становништву арнаутска варошица, изгубила је свој успавани мир нашим доласком. Јер не само да смо дошли ми, кончари 1. батаљона, већ су стигли официри и војници који су имали да обезбеде смештај осталих батаљона, једне брдске батерије, и најзад, четничког одреда војводе Вука. Два дана касније, као погребна поворка, стигао је и наш цео пук са својим умором, глађу и очајањем. Ни труба, ни добоша који дају полет, ни радосних узвика добродошлице, ни веселог погледа у војничким очима при сретању нових лица у новоме гарнизону. Ово и није био наш нови гарнизон, већ привремено прибежиште, азил да се исхрани, одмори и поврати изгубљена снага. Арнаути су се већином склонили у куће – долазак

војске је увек извесна опасност. Црногорци су стајали у групама и критички посматрали мршава војничка лица зарасла у браде, прогореле шињеле умазане блатом, оружје са кога су борбе и непогоде сваки сјај избрисале.

Комора колска била је сва спаљена код Пећи. Стотину коња вукло је сву имовину пука. На крају су војници вукли последњих седам преосталих волова, једину нашу резерву у храни.

Тановић је био мрачнији него икада. Преко луле која му је висила немарно низ усне, шапутао ми је:

– Наш пук се истопио. Преко 600 их је до сада нестало и остало да се врати кући. Скоро половина је из нашег батаљона. Матићева говеђа жила је била катастрофа за нас. Активни официри не знају шта је то душа човечија.

У моме воду, када сам сада поново у њега дошао, расположење је погребно. Сви погледи беже, а сва су уста нема. Најзад ми прилази најстарији од мојих војника, кога су због његових дугих, проседих бркова, звали „ђедо“ и шапуће ми:

– И она наша два су побегла.

Знао сам ко су и да нисам питао за имена. Та два слабуњава младића из околине Ваљева нису имали гвоздену снагу ужичких планинаца. Изостали су на једном тешком и напорном маршу још пре Косова и Матић је наишао на њих. Дрекнуо је на њих да су сигурно заостали да би тражили хране по кућама и без објашњења ударио им по десет батина.

– Боље је да нас је стрељао него ова срамота – говорили су тада.

Стигао сам касно да би их заштитио, објаснио, и од тада је опет настало ђутљиво непријатељство између команданта и мене. И сада су побегли да не вуку са собом сећање на понижење.

Плав је био место нашег дужег боравка. Рачунало се да ћемо остати цео месец дана, јер су снегови, разорени путеви, замор и рђаво снабдевање потпуно зауставили напредовање Аустријанаца и Бугара, док су Немци своје трупе зауставили код Косова и спремали се да их пребацују на друге фронтове. За њих је српска војска престала да постоји. Нас, преживеле сматрали су гомилом избеглица без војничког значаја.

Хране је било све мање. У црногорским магацинима било је још само нешто кукуруза. Почело је клање наших седам волова, али је то било седам мршавих крава за две хиљаде изгладнелих људи. Један во на недељу дана.

Срдобоља ме је изнурила. Живео сам од чаја без шећера и од неколико двопека које су као добровољне прилоге скупили из дна торби.

Једног сунчаног зимског дана, недељу дана по доласку, пошао сам на Плавско језеро у риболов. То је био риболов нарочите врсте, могућ само у рату, јер су га сви закони и прописи таквог забрањивали.

Јешић је за мном вукао два килограма пикрита. На самом излазу реке Лима из Плавског језера мост је прелазио преко воде дубоке више метара. Потом се ова брза и као кристал провидна река ширила и постајала плића. Све своје војнике из вода послао сам са позајмљеним плетеним корпама на први газ на Лиму. Два килограма запаљеног експлозива потонула су на два места крај моста. Закључало је у дубинама воденим, полетели су увис гајзери и река је одједном потпуно побелела. То је био прави чудесни риболов.

Права детиња радост ме је испунила. Стотине килограма рибе ишчупао сам из водених дубина и бацио их у руке својих војника. Не само да је изобиље хране изненада пало пред нас, већ је приказ реке по којој је пловило можда хиљаду и више онесвешћених риба био величанствен у својој свирепости и дивљини.

Једва да се игде могла и приметити једна мала оаза воде ове широке реке од лавине риба преврнутих на трбух. Овај огромни бели талас ишао је право на моје војнике, који су као ланац затварали реку. Корпе су се брзо пуниле и риба избацивана на обалу, да би се по другу враћало. Иза нашег лонца поставили се сада и други, јер је експлозија привукла војнике из других јединица и арнаутске и црногорске дечаче, који су скакали у брзу реку и хватали рибу која је промицала у великом броју кроз наш бараж. Лим је постао велика летећа рибља пијаца. Купио је рибу ко је хтео. На обали крај мојих војника дизала се права пирамида од покупљене рибе. Војници су отишли по коње батаљонске коморе да свој плен пренесу у џаковима. Било је риба од 2–3 килограма, па и већих. Било је нарочито изванредних великих пастрмки. Настала је раскошна рибља гозба у Плаву. Требало је само наћи довољно уља да се стотине кила рибе испрже, али су их војници кували највише у казанима, правећи некакав свој бујабез.

Усред наше гладне егзоде, изгледа да нам је ово била последња гозба. Наш батаљон је сутрадан – као најбоље нахраћен – кренуо натраг у правцу Аустријанаца. На високим, снегом завејаним врховима албанских Алпи према манастиру Дечани – на дан марша од Плава – поставили смо заштитнице да бисмо обезбедили пук у Плаву.

VIII. СМРТ СА СВИЈУ СТРАНА

Усред пустоши снегом завејане планине, неколико колиба су само једва приметне мрље у белој уједначености Северно-албанских Алпи. У њих преко лета долазе чобани који истерују овде овце на пашу. Сада би планина била без живота да две наше чете, Тановићева и четврта, у којој сам ја, нису овде нашле прибежиште испред леденог ветра који јауче у овој белој пустињи. Над нама је оловни поклопац мрачног неба пред снежну буру. Наше изгубљене патроле лутају по тешко приступачним завејаним гребенима, тражећи погледом невидљивог непријатеља, према коме смо ми последња заштитница.

Кажем им, али ту већ не рачунам себе, јер престајем да постојим.

У најмањој од чобанских колиба, у којој ћућећи, као сведоци, седе на сандуцима од муниције Тановић, мој шеф Дробњак и још два млада официра, ја скоро издишем. Сви симптоми колере су избили код мене када сам се једва довукао до ове планине иако нигде нема епидемије, иако зима није сезона за колеру.

Изнурен до крајњих граница, дрхтећи при сваком покрету, савијен у самртним грчевима, лежим на слеђеној земљи преко које је бачен један комад шатора. У колиби је све замагљено од дима који се диже са мршаве ватре начињене између неколико каменова. Војници бацају на њу једнако влажно грање које су ишчупали испод снега. Јешић чучи крај тог умирућег огњишта и покушава да ми скува чај или нешто што на то треба да личи.

Сваки нови грч раскида моју утробу и односи последњу топлоту мога тела чије треперење постаје све лакше. Ноге и руке су већ престале да живе, да буду део мене. То је нешто туђе, ледено, мртво. Хоћу да кажем Тановићу, који ме гледа преко своје луле изгубљеним, беспомоћним погледом, да осећам да умирем, али преко мојих сасушених, испуцалих усана једва да прелази неразговорно јечање самртника. Напољу је сигурно почела да пада ноћ, јер је прозорски отвор без стакла, који је још до малочас био

осветљен бледом светлошћу зимскога дана, постао таман. Та тама је последње што видим.

Један грч ме је још стресао и све је ишчезло. Нема више ни Тановића, ни Јешића, ни ватре која дими, ни страшњих болова који раскидају тело. Ничега више. Али је само мрачна и хладна провалија кроз коју падам непрекидно, без задржавања, али и без тежине. Падам као суви лист када се откине са гране и треперећи понире. Не видим јасно падине провалије. Можда су то црне масе као бескрајни облаци свугде око мене, на које само за тренутак падне бледи зрак, можда неке звезде. Пад је тако дуг да сам изгубио појам о времену. Можда време и не постоји. Па ипак одједном осећам као да се пад успорава, да се заустављам у „простору без дна“, од кога је мој тренутни пријатељ песник Дис тако страховао.

Доиста сам се зауставио у тами а да никакво дно ни падину нисам додирнуо. Једино нека тешка маса ме притиска и нисам више онако лак.

Дим ми опет пали очне капке. Поново их осећам. Са тешком муком их отварам и гледам око себе. Црна сенка нада мном није снежни облак, већ људска глава која се нагиње. Иако дим чини контуре нејасним, један облесак ватре који пада на ту главу као да ми је представља. Па то је Јешић. Чак видим како сузе теку преко његовог широког лица.

– Господине потпоручниче, јесте ли живи?

Познајем Јешићев глас, али не разумем питање које је тако чудно. Свакако на њега мртавац не би могао одговорити.

Она тежина ме дави и осећам се беспомоћан, прикован за ледену земљу. Свест ми је још помућена и питам се да ли ме на дну те мрачне провалије, коју још увек носим у сећању, није усов затрпао. Ниједан део свога тела нисам у стању да покренем.

Шапућем очајно као да зовем у помоћ:

– Отклони од мене камење...

Јешић је разумео, клима главом и скида ми један велики камен са груди, други са стомака и још неколико са ногу, откопава ме и вели:

– Оно вас је спасло, господине потпоручниче...

И још увек му сузе капљу.

Више не знам где је стварност, где халуцинација, где живот а где смрт.

Где сам ја? Шта је то са мном? Где је провалија?

Видим сада и Тановића како се нагиње и додирује руком моје чело и шапуће:

– Сташо, Сташо, само када си жив...

Прозор на колиби је поново осветљен. Прва јутарња светлост као слеђени слап улази кроз њега. Тако сам се у нашим старим

манастирима понекад загледао у светлосни сноп који је долазио кроз уске прозоре као кроз филтер и, ограничен полутамом, падао, сав округло, на мраморни под.

Јешић ми подмеће своју снажну руку под леђа и покушава да ме усправи. Не осећам више оне страховите грчеве, али не осећам више ни да постојим. Да није униформе, ја бих можда био само сенка.

Савили су неке шињеле, потурили под њих сандук и донекле сам усправљен. Видим сада жута неиспавана лица, сва исечена борама и са необријаном брадом, мојих другова и војника. Чудно изгледа њихов осмејак на уштављеној кожи лица и са очима црвеним од дима, који ми упућују као радостан пријатељски поздрав.

Врата на колиби се нагло отварају и на њима видим погнуту Гојкову силуету. На леђима вуче цео нарамак влажних грана. Очни капци ми дрхте и болно их осећам пред овом навалом блештаве зимске светлости. Спољни ваздух удара као ледени талас по лицу и враћа ме у стварност. Дрхтим, али осећам да сам жив. Јешић брзо затвара искривљена врата. Поново у полутами, ја успевам да изговорим речи:

– Шта је све ово? Шта је са мном било?

Тановић се нагиње још више ка мени и тихо ми говори.

Синоћ око седам сати последњи грч је угасио мој поглед и укочио моје тело. Узалуд су тражили мој пулс. Срце више није радило. Моје руке, ноге, лице добили су слеђеност мртваца.

– Скинули смо капе и прекрстили смо се. Изгубили смо те. Рекао сам Јешићу да извади из твоје торбе воштану свећицу и запали. Јешић једини није хтео да верује. Понављао је: „Не, то није могуће“. Извукао је своје огледалце и ставио ти на усне. Одједном се раздерао: „Жив је!“. Огледалце је било мало замагљено. Тада се Јешић одлучио да те спасе. Вукао је камење са свих страна и грејао га на ватри. Потом га је увијао у крпе и стављао ти га по телу. Скоро десет сати трајала је та његова упорна борба да те поврати у живот, да те спасе. И ево, када је почело да свиће, ти си отворио очи. Не брини, сада је све добро. Сада те одмах носимо за Плав.

Што се тиче ношења за Плав, лакше је било рећи него остварити. Нити има кола, нити колских путева, већ само планинска стаза, завејана снежним наносом крај залеђеног потока. Нема чак ни носила. Једина могућност је товарни коњ, али како да се држим на њему. Јешић је и ту нашао решење. У један цак од хлеба стрпао је моје ноге. У цаку сам до појаса. Као да сам дете, тако ме лако диже на самар и привезује цак за његове крајеве. Главно је сада да се не преврнем ни напред ни назад, јер сам као разбијени

лутак. С једне стране коња иде Јешић и придржава џак. С друге је Гојко и подупире ми руком леђа.

Очи су ми заслепљене бескрајем белог планинског пејзажа. Седам сати повијам се лако напред и натраг, као клатно сата, између Јешићевић и Гојкових руку, који су на крају снаге. Пред нама цела колона коња на којима јашу коморције наше две чете, да из Плава донесу храну, крчи дубоки снег.

Пуковски лекар у Плаву је само беспомоћно раширио руке када су ме истресли из џака пред њега:

– Наредићу да вас пренесу у кућу где лежи капетан Марковић. Имаћете бар мир и топлу собу. Главно је ништа не јести. Ако има мало млека, друго вам ништа не треба.

У пуку постоје једна једина носила. На њима односе мртве. Али ме сада на њима преносе у ту кућу арнаутског бега.

Дочекује ме на вратима са руком на срцу. Гледа ме изненађен и за себе узвикује:

– *Pacha zot!* (Mon Dieu!)

Хтео бих да се насмејем на њега, али ми је лице смрзнута непомична маска и мишићи више не раде.

Соба није велика, али је чиста и светла, и поред дрвене решетке на прозору. На поду који је цео застрт дебелим ћилимом, постављен је душек са гомилом пољава и јастука. На другом таквом легалу видим жуто, мршаво, у браду зарасло лице командира прве чете, капетана Марковића. Он је, дошавши у Плав, оболео од трбушног тифуса. Тешко је подигао руку, претворену у скелет, и махнуо ми у знак добродошлице.

*

Три недеље је сваког јутра, поднева и вечера, нечујно као дух, улазио у собу наш домаћин, арнаутски бег. Увек с осмехом који му је откривао снажне беле зубе, увек са лончетом врелог млека које се пушило. Било је намужено од његових оваца и сипао га је у порцију моме суседу, капетану, и мени. Првих дана ми је доносио неке тејове од планинских трава, које су његове жене кувале својим болеснима. Често сам чуо гласове и смех његових жена – оне су биле „*tabou*“ и о њима се није смело говорити, те не знам колико их је било – и његових кћери. Али никада ниједну нисмо могли да опазимо. Једне вечери врата су била одшкринута и у полутами – у нашој соби је горела само свећа – опазео сам иза њих два светла ока. Али само за тренутак, као визију, јер су се потом врата сама затворила и ја и мој тифусни собни друг били смо сами.

Мој други живот почео је у тој белој соби са таваницом од изрезаног дрвета и једним великим таквим *долапом* (placard) од

изрезаног дрвета, жутог скоро као лимун. Тај нови живот је лагано почео да испуњава ону празну навлаку од коже и костију, коју је дотле представљало моје тело. Могао сам већ сам да устајем. По црвеном дебелом тепиху газио сам својим мршавим босим ногама као по трави, када сам почео да правим поново прве кораке.

Пуковски лекар, који је с времена на време долазио да види да ли смо још живи, и потом да ли оздрављамо, објаснио ми је да сам добио „колерину“, врсту колере али без бацила, изазвану крајњом изнуреношћу организма и поремећеном исхраном усред гладовања.

*

Наређен је покрет. Напуштамо Плав. Пред нама стоје четири дана претешког марша кроз снегом завејане планине до Подгорице. Половина је децембра 1915. И мени и моме собном другу, капетану Марковићу, које је пре два дана обишао лекар и нашао да ћемо моћи да издржимо марш, јављено је да јутрос будемо спремни за полазак.

Опраштам се са мојим домаћином, Арнаутом, и захваљујући му, пружам му три златника:

– То је за млеко и јаја што сам појео.

Лице бегово постаје озбиљно, скоро тужно. Можда сам га увредио. Један његов сењерски покрет руке је знак одлучног одбијања:

– Гостопримство је за нас светиња и оно се не плаћа. Ја сам срећан што си у моме дому опет нашао здравље.

Збуњен сам не знам како да се извиним. На отвореним вратима видим ордонанса Матићевог, малог каплара Бакића. Сав је задуван и узбуњен:

– Командант вас хитно тражи!

Задовољан сам што је прекинуо овај за мене неугодан положај и хитно стежем руку гостољубивом бегу. Испраћају ме његове речи:

– Нека те Бог чува!

Опет ступам на слеђену улицу Плава. Оштар зимски ваздух ми пресеца дах, али бели врхови околних планина блеште под зимским сунцем.

Ордонанс ме доводи пред високе, тврђавске зидове неког старог турског надлештва. Не знам да ли је полиција, пошта или суд. Пред тешком дрвеном капијом, окованом зарђалим широким гвозденим клинцима, стоји Матић, мрачан и намргођен више него што је икад то био. Три недеље га нисам видео.

– Позвао сам вас – видим да је данас врло званичан – због једне озбиљне дужности.

То је добровошлица. И каква је то дужност за мене који сам скоро васкрсли покојник.

– Ноћас су се тешке ствари одиграле...

Глас му је сасвим промукао а поглед уперен у земљу. Помислих да је пијан. Гледам у њега и ћутим.

– Опет је једна група покушала бекство, али су их четници похватили.

Тек у овом тренутку срећем његов поглед који је тврд и свиреп.

– Образован је преки суд, коме ја председавам, а Вас сам одредио за најмлађег члана.

– Мене? Ја никад нисам био у преком суду. Ја још нисам ни потпуно здрав.

Паника ме обузима. Преки суд! То је као оно у Шапцу. Моје ионако несигурне ноге почињу да дрхте.

– Никаквог изговора и никакве милости. Командант пука је ван себе. Наредио је да се сви бегунци, без изузетка, осуде на смрт. Ово је наређење. Јесте ли разумели? На смрт!

Не могу да нађем речи, толико је ударац изненађења јак и преплићем језиком:

– Па онда не треба суд. Стрељајте их кад командант наређује.

Не знам ни ко је бежао, ни куда, ни колико их има. Али знам сада шта значи бити кукавица. Панични ме страх испуњава. Зашто ја да шаљем људе у смрт.

– Немамо времена за дискусију. Заседање преког суда почиње кроз пет минута. Ви сте активни официр и знате шта у рату значи наређење. Упозоравам вас да својим животом одговарате за своје данашње држање.

Не знам да ли је ово нови кошмар и сагнуте главе корачам за Матићем, који ми је, да би пресекао разговор, окренуо леђа и пошао ка старој турској згради, која се диже као кула од камена иза ових бедема и капија. Сада тек видим да је цела зграда опкољена војницима на врху чијих пушака штрче бајонети.

Улазим у неку врсту уског хола из кога дрвене степенице, са оградом од резаног дрвета, воде на горњи спрат. Јауци, крици и тешки ударци који долазе са једне дрвене галерије десно руше се као ужас на мене.

– Јао, браћо, не тако вам светог Петра!

То Црногорац зове у помоћ и тражи људску самилост.

Сада, када сам степеницама дошао на висину галерије, док ми се у глави мути и ноге постају као флуид, видим тешку мотку како витла над главом једног четника у шубари и пада на леђа и крста огромног човека у црногорској ношњи, кога, поваљеног на клупи, друга четворица четника држе за ноге и руке. Мислим да ће му сваки ударац мотке преполовити тело.

Матић се окреће да види да ли га следим. Ваљда примећује моје лице, у коме више не осећам крв, и објашњава ми:

– Та вуцибатина је била водич бегунцима из нашег пука. Пошто је Црногорац, немамо право да му судимо. Али можемо га пребити...

„Question ordinaire et extraordinaire“. Овај стручни израз на француском пролази ми пролази кроз главу. Остао ми је у сећању када сам још као гимназиста читао неке француске књиге о инквизицији. Онда сам се доста наивно питао откуда тај нагон свирепости и бестијалности код човека.

Ниска врата су се залупила за мном и та лупа је пресекла све мисли.

У дугачкој, полутамној соби три официра, која су дотле седела за столом, скочила су када је Матић испред мене ушао. Светлост, разбијена гвозденим решеткама, улази кроз два прозора уска као пушкарнице и даје овој атмосфери *clair-obscur* трагичан изглед.

Матић се не поздравља ни са ким и седа уврх стола. Показује ми покретом руке место у дну, које ми, као најмлађем судији, припада.

– Господо, опомињем вас да ће свака сентименталност бити сматрана издајом војничке дужности и саучесништвом са кривцима. За дезертере у рату има само једна казна – смрт!

Акценат на ову своју претњу Матић је дао ударцем песнице о сто.

Она три официра, која су дотле стајала опуштена, укочила су се у ставу мирно и удар њихових пета једне о другу, били су знак да су разумели наређење.

Сада тек примећујем да у углу собе има још један мали сто крај кога стоји, као укочен, један подофицир са припасаним револвером о појасу. На столу пред њим су хартије и мастионица. Ваљда је записничар.

– Доведи првог оптуженог.

Наредник отвара врата. Са галерије још долазе ударци и урлање, сада другачије. Ваљда туку другог Црногорца, јер сам чуо да су била два водича.

На вратима се појављује човек у шињелу са црном ознаком на јакни, која показује да припада артиљерији. Тако је висок да је морао да се сagne да би прошао кроз врата. За њиме је стражар са бајонетом на пушци.

У ставу мирно он, на Матићево питање, одсечно изговара своје име и додаје:

- Поднаредник пете брдске батерије.
- Знаш ли зашто си изведен пред преки суд?
- Знам, господине мајоре.

– Ти си оптужен да си организовао бекство више војника из 17. пука, да си набавио црногорске водиче који су вас били повели у правцу аустријских линија. Да четничке патроле у клисури нису наишле на вас, ви бисте већ сада били аустријски заробљеници. Признајеш ли да си напустио команду и повео и друге у циљу дезертирања?

– Признајем.

– Знаш ли да се бекство у рату кажњава увек смрћу?

– Знам.

– Имаш ли шта да кажеш у своју одбрану?

Поднаредник брдске батерије обухватио нас је све једним брзим погледом, који је био чудно миран. Скоро пркосан.

– Ми смо већ месец дана напустили нашу државу, Србију. Пошто смо сада на црногорској територији, која није наша држава, сматрам да нас заклетва Отаџбини више не везује. Сматрам да је наше место код наших кућа, а не овде, у туђој земљи.

– Па ви не бисте ни видели ниједан своју кућу, већ би право отишли у руке непријатељу.

– Ми смо зато и узели црногорске водиче, да нас проведу кроз планине ван путева и да избегнемо аустријске претходнице.

– Имаш ли још штогод да изјавиш?

– Немам, господине мајоре.

– Стражар, изведи оптуженог.

– Матићев глас је толико згуснут и мутан да се једва чује. Није узбуђен. У њему кључа бес, који као председник суда, не може да сакрије.

Ледена зимска светлост, што пада кроз решетке уског прозора, игра баш преда мном на столу и пред мојим очима као бели пламен. Вал топлоте ми удара у чело и бојим се да се не онесвестим. Тек сам први пут данас изашао из болесничке собе и сада упао у овај кошмар.

Поново чујем Матићев глас:

– Ја мислим да је случај исувише јасан. Господо судије, вршите своју дужност. Гласање почиње. Потпоручник Краков!

Ја сам се усправио. Војни Кривични законик је тежак као судбина. Он је прецизан. Ја нисам знао да будем судија над људским животима, али овај *engpage* у који сам запао носи ме право у непоправљиво. За моју дисциплиновану војничку логику нема дилеме:

– На смрт!

Ноге се савијају пода мном и придржавам се руком за сто, али ми је глас јасан и сигуран.

Још четири пута чујем одјек својих речи.

Матић устаје. Глас му је оживео. Испршен, са главом нагнутом пркосно у страну, саопштава:

– Смртна пресуда донета је једногласно. Наредниче, јесте ли записали?

Подофицер-записничар скаче тако нагло, да ме тресак његове столице, која се преврнула, трже јаче него речи којима се гасио један живот.

Уведен је други оптужени, потом трећи, четврти, пети, шести. Ја сам једини, седећи у дну стола, њима окренут леђима. Више се не окрећем. Нећу да видим ниједно лице. Нећу да знам како изгледају ти људи које шаљемо у смрт. Нећу да сретнем њихов поглед. Довољно ми је што чујем њихов глас.

Као да су се договорили. Сви признају, сви изговарају исту глупу одбрану, која је баш најтежа оптужба против њих, која сама по себи изриче пресуду. Очајање ме хвата што бар нешто не измене у овом свом језивом сценарију. Бар један људски крик, бар један човечански апел. Не, увек исто: „Заклетва нас не везује јер смо на туђој територији“.

Постао сам правни аутомат за изрицање смртних пресуда. Још пет пута понављам фаталне речи:

– На смрт!

И свих шест пута је пресуда једногласна. Група која је ухваћена на изласку вароши у клисури, била је сада осуђена. Али има још петнаест оптужених, који су ту у дворишту, пред кулом или можда у подруму, и које сада треба да доведу, једног по једног, пред нас. Ово је најмасовније суђење преког суда од како сам у војсци.

Врата су се опет отворила. Стражар је некога увео. Човек изговара:

– Бак-наредник Светомир Радовановић, водник 2. чете 1. батаљона.

Нагло сам се окренуо, скоро у паници:

– Шта ће он овде?

То је мој лични познаник, студент економских наука из Београда, храбар војник. Радовановић стоји укочен, и поглед његових грозничавих очију је прикован за мене.

Матић мумла своју оптужницу.

– Не, господине мајоре. То је све нетачно. То је све кобна забуна. Мене су ухватили четници јутрос рано на улици, али ја нисам хтео да бежим, ја слутио нисам да уопште има каквог бекства. Ја сам... – застао је за тренутак – хтео да кажем збогом девојци која станује на периферији вароши.

– Четници тврде да су те ухватили на истом правцу у коме су ишли и први, сада осуђени бегунци.

Радовановићеве очи су пуне суза:

– Господо, ја вас молим да ми верујете, ја ни појма нисам имао о ма каквом бекству. Ја сам за то сазнао тек када су ме овде довели. Када су ме четници повели, ја сам протестовао јер сам мислио да су пијани.

Потом обеа рукама граби своју блузу као да хоће да је раскине, да рашири груди. Из његовог гласа куља очајање:

– Господо, ја вам отварам своју душу и кунем вам се да сам потпуно невин.

Радовановићев поглед ме пробија, прикива. Он зове у помоћ. Лагано му очним капцима дајем знак да буде миран, да не страхује.

– Изведите, оптуженог.

Врата су се залупила, скочио сам и пре него што је Матић стигао да изговори моје име:

– Ово што ћу рећи, то је против свих прописа. Оптужени пред преким судом немају браниоца. Ја и не говорим као бранилац, већ као судија. Шест пута је кривица била јасна и недвосмислена. Шест пута сам без колебања гласао за смртну пресуду...

Матићеве очи ме стрељају, убијају. Он је толико запрепашћен да нема гласа да ме прекине и ја настављам, сав захуктао да стигнем до краја:

– ... Овог пута невиност овог храброг ђака-наредника је тако јасна и недвосмислена. То је једна забуна и ја молим суд да не прогласи чак ни другу могућу пресуду: слање пред редовни суд, јер се један невин човек не осуђује. Невин се једноставно ослобађа. Ја гарантујем за наредника-ђака Радовановића и гласам да се пусти на слободу, јер је туђом заблудом пред преки суд допао.

Матић је скамењен. Овако грубу повреду реда у преком суду још није доживео. Али наредник-ђак је у нашем батаљону и он зна да је доиста бекство овде искључено. Не изговара чак ни име поручника, следећег судије, већ само упире прстом у њега. Поручник устаје:

– Да се пусти на слободу.

Као да се раскинула тврда кора војничке аутоматске дисциплине и људи проговарају.

– Да се пусти на слободу.

– На слободу!

Матић устаје. Изгубио је своју арогантност:

– Господо, све ово што сада радимо није правилно, али сматрам да није ни било суђења ђаку-нареднику Радовановићу, да је погрешно уведен у судницу. За њега нема ни записника. Записничар, баците те хартије што сте о њему писали и јавите да се одмах пусти на слободу.

Гледам изненађен у команданта. Умео је чак да нађе и начин да овој нашој судијској побуни да форму. Узбуђен сам. Скоро бих

хтео да му кажем да му због овог првог човечанског геста опраштам све његове грубости и насиља.

Подофицир-записничар се враћа. Саопштава да је Радовановић пуштен и упућен у чету. Он је једини који је издвојен из групе оптужених, као да никада у њој није ни био.

Још четрнаест оптужених пролази, један за другим крај нас као поред Страшног суда. Све су то војници из 3. батаљона мајора Миљковића, мог старог љубавног ривала. Неки су били и у мојој чети. Позивају се на мене:

– Господин потпоручник Краков нас познаје. Зна да ми не можемо да будемо дезертери...

Оптужница против њих је нејасна и замршена. Оптужују се да су се синоћ, крај казана са храном, договарали да јутрос и они беже. Они сви до једног то одричу. Једини сведок који их терети је четни кувар, који и пред нама ту оптужбу понавља. Свих четрнаест изјављују да кувар лаже, да жели да им се освети што су га тужили због утаје хране. Свих четрнаест су јутрос ухваћени на улици на ивици града, где су били смештени, али сви изјављују да су изашли да потраже да купе какве намирнице за путовање које предстоји.

Срећан сам да нема више оних страсних речи које шаљу у смрт. Четрнаест пута понављам:

– Пред редовни суд.

То значи да им се суди после рата. А дотле да врше своју војничку дужност као слободни људи. То је условно пуштање на слободу, што, у ствари, значи и коначно.

Четрнаест пута три старије судије су потврдиле моју одлуку. Овог пута Матић је искрено незадовољан. Можда чак уплашен:

– Шта ће командант пука на све ово рећи? Он захтева за све смртну казну...

Али и Матић је принуђен да следи наше гласове.

Подне је. Суђење је завршено. Појављује се ордонанс из штаба са наређењем команданта пука Матићу да све оптужене, без обзира на пресуду, задржи под стражом све док он, пуковник Стојишић, не прегледа пресуде. Радовановић није више међу њима. Он је избрисан из листе оптужених.

*

Стојим наслоњен на високи камени зид ове суднице и тамнице. Тек сада почињем да анализирам шта се све ово десило. Зимско сунце пада на мене и враћа ми топлоту, јер ми је тело опет ледено. Са једне нагнуте голе гране растопљени снег пада кап по кап на мој шињел. Неко ме вуче за рукав:

– Господине потпоручниче, наређен је покрет. Цео пук полази...

Наша ћутљива колона оставља за собом последње ниске, блатом облепљене куће Плава. Људи гледају испред себе и газе по сенци претходника ћутећи. Тешка слутња нас притиска.

Пук је већ изашао из варошице. Пред нама је сивоплави облесак језера иза широке голе, беле пољане. Наш је батаљон последњи. Колона испред нас силази са пута у ту тужну пољану на којој нема ниједног жбуна. Тек код језера се виде трске.

Само што смо изашли из вароши, а већ напуштамо пут који треба да нас води до Гусиња. Чујем лаки шапат. Једна крилатица иде од једних војничких уста до других. Једна мисао ошинула ме је свирепим ударцем. Знам шта ово значи.

Четврти батаљон већ је образовао широки фронт у пољани. Преко пута њега, на стотину метара даље, исти такав фронт формирају други и трећи батаљон. Они су бројно најмањи, јер су имали и највеће губитке и највише бегунаца после проласка кроз Косово.

Наш батаљон маршује за Матићем и прави трећу страну каре. Ми гледамо ка језеру, где је једина отворена страна. Коњски топот тргао нас је. Командант пука Стојишић, са неколико официра штаба ујурио је у кару. Пролази доста далеко од мене, али примећујем да му је лице потпуно црвено. Тамноцрвено, као старо вино. Његов оштар и снажан глас као нож реже ледени ваздух децембарског дана. Један облак покрива лимфатично зимско сунце и хладноћа опет тресе наша тела. Команданти батаљона на коњима прилазе на његов позив.

Трагични балет почиње. Одјекују команде:

– Пушке у купе!

Пред сваким батаљоном, као неки чудни надгробни споменици, црне се укрштене пушке. Потом сви окрећемо леђа групи команданата и корачамо ширећи кару. Сваки броји тридесет корака, колико је наређено.

– Стој! Налевоокруг!

Разоружани, ми смо сада развукли кару и између сваког угла зјапе отвори. Пушке су сада далека ограда према нама.

Нове команде пуковникове су полугласне. Не чујемо их, али видимо војнике пуковског митраљеског одељења, које је једино остало на путу, како скидају са леђа коња митраљезе и митраљеске кутије и, носећи митраљезе на рукама, јуре у кару. Официри су поред сваког митраљеза. Нова тачка балета. Пред наш батаљон, баш испред укрштених пушака, митраљесци спуштају једно оруђе. Његова уоквирена цев се уперује на нас, на наш батаљон. Отварају се митраљеске кутије, утурају реденици у ту машину за брзо

решетање људских тела. Један војник вуче и канту са водом за хлађење цеви. На сваки разоружани батаљон је сада уперена по једна митраљеска цев.

Налазим се на крајњем десном крилу нашег батаљона развијеног у фронт. Бацам поглед низ тај двоструки људски зид, као што се погледа кад се контролише да ли су сви војници добро поравњани. Сва су лица бледа, жута, зелена. Страх пролази кроз људе који не знају за страх. Сви су наши официри, сем команданта батаљона, ту крај војника. Видим Тановићев изгубљени поглед, залутао ка језеру, као да га се све ово ништа не тиче.

За нашим леђима тресак гвожђа. Тргао сам се и погледао у назад. На самоме путу, иза наших леђа, артиљерци скидају са коња брдске топове, навлаче точкове на лафете, учвршћују цеви. Видим њихове отворе како зјапе.

Поглед ми се враћа на митраљез пред нама. За њега седа једна огромна људина, поручник Обрад, који има реноме најглупљег официра у пуку. Тај неинтелигентни сељак је прави робот, без рефлекса и без осећаја.

– Ова будала ће сигурно пуцати, ако командант нареди.

Зграбила ме је језива сумња да је пуковник Стојишић полудео.

У страшној тишини над пољаном, на коју се спушта атмосфера терора и страха, хиљаду осам стотина људи гледа укоченим погледом у уперене цеви ратних машина.

Немам више времена за страх. Рат ме је научио да за сваку ситуацију муњевитом брзином тражим решење. Нашао сам га и сада. Tout va! У десном џепу шињела увек носим четвртасту бомбу. Био сам одлучио да никад не постанем бугарски заробљеник. И она је имала то да спречи. Сада нема те опасности, али је ја већ стежем руком у џепу и мерим погледом остојање и питам се да ли ћу имати довољно снаге да је треснем под митраљез поручника Обрада, у тренутку када чујем команду. И тако први рафал не може да закачи и ову ивицу фронта на којој се налазим.

Осећам један лаки додир на левом лакту. У Гојковом погледу нема страха. Познајем његову хладнокрвност и одлучност. Он је схватио шта значи спуштање моје десне руке у џеп шињела. Једном једва приметном гримасом свог рошаваог лица показује ми да могу да рачунам на његов хитац који ће бити даљи од мога. И његова је рука у џепу. Климам лако главом да разумем, али дижем мало кажипрст леве руке, као знак да чека на мене. Питање своје судбине сам решио. Али у овом тренутку наилази питање судбине других.

Мртву тишину над пољаном крај Плавског језера раздире опет крик избезумљеног Стојишићевог гласа:

– Доведите издајнике!

Усред стражара са бајонетима на пушкама корачају погнуте главе њих двадесет и један. Бројим опет: двадесет и један. Сем Радовановића, кога видим у нашем фронту, само њих двадесет је било пред судом. Ко је двадесет први? Свеједно је, уосталом, јер ће стрелати само ону шесторицу осуђених, а осталима се даје улога статиста.

Тишина је таква да чујемо сваки корак осуђених и стражара по слеђеној земљи.

– Водите их тамо у средину, да се тамо побију.

Глас пуковника Стојишића је одран, у њему нема више никаквог људског вибрирања.

– Господине пуковниче, ја нисам осуђен, ја сам сведок...

Познајем сада пискави глас куvara, који је теретио своје другове. Он сада цвили. Он је, дакле, двадесет први.

У том тренутку четрнаест гласова се слива у језиво јаукање:

– Господине пуковниче, ми нисмо осуђени на смрт...

Пуковник Стојишић не чује ништа. Његов покрет руке показује стражарима на средину каре.

Мајор Матић се покренуо. Није више споменик коњаника. Копите његовог коња одјекују по тврдој земљи. Нагао се ка пуковнику. Шапуће. Он је председник преког суда и зна колико има осуђених на смрт.

Хиљаду и осам стотина људи стоји слеђено као воштане фигуре у јези очекивања. Као ударац целичног бића руше се на све речи које као урлик излазе из уста команданта пука:

– Нема милости за издајнике! Ја их све на смрт осуђујем.

– Господине пуковниче, ја нисам издајник, ја сам сведок...

Кувар јечи, плаче, урла.

Пуковник Стојишић не чује ништа. Он млати рукама као да се дави. Глас му се гуши:

– Издајници не умиру војничком смрћу. Они се кољу као стока... Доведите пуковског касапина да их покоље...

Ужас ме је приковао на месту. У једној парализи која ме обузима чујем само како лупа моје срце. Ледени ваздух вибрира од дрхтања тела људи који тону у валу страхоте. Мој поглед је прикован на групу деведесет и једнога која се укочила и никакав глас од њих не долази.

Пролази минут, два, три... Свака секунда пада као растопљено олово на нашу самртну стрепњу. Сада сам уверен: пуковник је полудео. Сви су погледи управљени на пут... Али пуковски касапин се не појављује. Као да је у земљу пропао.

Нови ударци коњских копита. Потпуковник Драгомир Поповић, командант 4. батаљона, најхрабрији и највеселији официр у пуку, прилази Стојишићу и нагиње се ка њему.

Песница команданта пука је замлатала кроз ваздух!

– Пуковски и батаљонски ордонанси, напред!

Двадесетак војника трчи са свих страна каре. Они једини нису били разоружани, јер су стајали по страни крај команданата. Видим једног нашег ордонанса, малог каплара Бакића, како јури испред нашег батаљона. Лице му је сиво као пепео.

У средини каре осуђени и неосуђени и кувар сведок, сви везани и паралисани, стали су у један ред. Пред њима, лицем у лице, стоји стрељачки строј ордонанаса са пушкама упереним и спремним за палбу.

Пуковник Стојишић је дигао руку у рукавици.

Плотун је проломио тишину. Зазвиждали су меци кроз ледени ваздух. Везани људи се руше један преко другог. Не сви. Још четворица стоје. Нови плотун. Видим Бакића како савесно нишани, јер је последња услуга коју може да учини друговима да погодак буде сигуран и крај брз. У сивој сплетеној гомили на слеђеној пољани још пролази по који дрхтај. Пушке су сада оборене ка земљи. Један метак пиштећи одскаче у ваздух и за њим као бачена експлозијом лети десетину метара увис једна шајкача, потом као погођена птица пада натраг на крвави снег.

Као фасциниран гледам у ту црвену мрљу која нагриза снег и шири се по њему.

– Издајници који леже пред нама добили су своју казну. Али они нису једини. Већ недељама дезертерство се шири и као најстрашнија срамота прља име нашег пука и бешчасти српску војску. Данас је дошао крај. Ја сам решио да искореним ту срамоту, па макар искоренио и пук. Официри, подофицири и војници, последњи пут вас позивам да одмах доставите имена свих оних који су говорили да заклетва више не важи и наговарали на бекство.

Пуковник Стојишић је застао. Повукао је рукав шињела леве руке и погледао на сат:

– Дајем вам два минута времена да изручите све оне који су наговарали на издају. После два минута наредићу артиљерији и митраљезима да отворе ватру и нека некада славни 17. пук заврши овде у срамоти. Умрећу и ја са вама, јер нећу да преживим срамоту свога пука... Говорите, имате само два минута још да живите!

Као аутомат загледам сат на руци. Потом подижем поглед и прелазим њиме преко ликова мојих војника, који се профилију и продужавају један за другим као на медаљону. Лица су жута, бледа, модра, али непомична. Ниједан глас, ниједан покрет. Само је Гојков поглед прикован на мене. Још два минута. Лагано у цепу одврћем заштитни затварач на бомби.

Одједном из дна кара, тамо где је 3. батаљон, чује се неки шумор. То је батаљон из кога су сви стрељани, осим оног поднаред-

ника артиљерца. Сада се разликују гласови. Чујем имена, али нејасна. Командант пука креће ка 3. батаљону. Један војник, као луд, непрекидно урла два имена.

Дакле, ипак. Тако је и стрељани кувар својом доставом послао у смрт четрнаест људи, по чудном закону одмазде, и он им се придружио.

И Стојишић риче:

– Изведите их!

Два човека сама излазе. Један је наредник, други поднаредник.

– Господине пуковниче...

Али немају кад да изговоре одбрану.

– Стрељајте их!

Један минут је прошао. Одједном трећа прилика се издваја из фронта 3. батаљона. Парадним кораком као на дефилеу маршује ка команданту један официр. Познајем његову ниску силуету: капетан Петар Тешовчић. Витез Карађорђевог звезде са мачевима. Зауоставља се пред пуковником Стојишићем, док она два подофицира, окружена ордонансима, стоје као укочени. Пршти ударац пета о пету капетана Тешовчића. Нова, можда последња тачка балета: Смрт на обалама Плавог језера. Његова рука додирује официрску шапку на поздрав и његов глас одјекује:

– Господине пуковниче, то су моја два најбоља подофицира. Због њихове изванредне храбрости у свима борбама предложио сам их за војнички орден Карађорђевог звезде са мачевима. Оптужба је лажна. Људи су невини. Оптужба је крик кукавице, кога је ваша претња избезумила.

Хиљаду и осам стотина људи заборавили су да их непун минут дели од извршења колективне смртне пресуде. Са стрепњом се сада свако од нас пита:

– Хоће ли Стојишић стрељати и капетана Тешовчића?

– Јесте ли, господине капетане, свесни речи које сте изговорили?

Ипак је за једну нијансу глас Стојишићев мање диваљ.

– Свестан сам, господине пуковниче, и сигуран у своје тврђење.

– Гарантујете ли својим животом исправност ова два подофицира? Запамтите, ако се ма шта деси, вас ћу стрељати.

– Гарантујем својим животом, господине пуковниче.

На хиљаду осам стотина усана затреперио је пригушени поздрав: „Браво, капетане Тешовчићу!

Трагична замка која се стегла око 17. пешадијског пука, пресечена је. Лице Стојишићево је одједном пребледело. Махнуо је руком на она два подофицира:

– Вратите се у чету!

Потом се окренуо командантима батаљона:

– Пук полази. Крећите батаљоне!

Поручник Обрад скида се са митраљеза, кога војници носе у трку натраг ка коњима. Брзо заврћем у цепу шраф на бомби да ми не експлодира непажњом или ударом. Пушке су опет на раменима војника. Батаљон за батаљоном образује маршевску колону и излази на пут. Нико се не осврће нити баца поглед на тамне мрље на црвеном снегу.

Два стара Црногорца, застала крај пута, добацују нам са огорчењем:

– Што побисте ове дивне људе, да вам Бог суди?!

*

Предвече улазимо у Гусиње, другу малу арнаутску паланку на крају широког поља крај Плавског језера. У дворишту школе, полиције, суда, поште, куvari последњи пут деле топлу чорбу у којој плива по које зрно пасуља. Војници прилазе са својим порцијама и прибијени у групама под стрејама кућа ћутећи једу. Ми, официри батаљона, добили смо за смештај један црногорски хан. Нашао сам млека, које ми ханџија кува и смеје се, јер сви остали официри седе у задимљеној просторији хана и пију црногорску ракију која мирише на петролеј. Нико не проговара ни реч о трагедији крај Плавског језера, која се само неколико сати раније одиграла и која одједном као да је постала табу.

Одлазим у собу, где ми је спремљен душек на поду. Срушио сам се као преломљен на њега, док ми ханџија, млада и доста лепа жена, која ме је довела до собе, оставља запаљену свећу у једној пивској чаши.

Гледа ме својим веселим, тамним очима и смешећи се пита ме:

– Да ли вам још штогод треба? Да ли би још шта желели?

– Хвала, ништа.

Склопио сам очи. Врата су се залупила за њом. Сада почиње да ме тресе грозница и црвене пеге излазе ми непрекидно пред затворене очи. Челични фијук зрна пролазио је кроз мој мозак и онда када сам већ био у сну.

*

Некада сам у гимназији учио да је планина Ком, са својим врховима од преко 2400 метара једна од највиших у Црној Гори и да је то најдивљи предео карса на Балкану.

Половина је децембра, снег је завејао у сметовима Ком планину и избрисао траг ретких пешачких стаза, температура је -10° , а ми,

цео 17. пук, већ десет сати, пропадајући у снег до колена, пентрамо се тешко уз стрме падине. Да није пред нама неколико црногорских водича, не бисмо ни нашли пролаз кроз снежне наносе.

Ваздух је тако леден да се дах заморених војника диже као дим изнад глава. Умор мрви тела, која су на овоме мразу влажна од зноја, али нема застанка. Мора се још данас прећи највиши превој и продрети у долину реке Цијевне, где се могу открити прва насеља албанског племена Клименти.

Спустила се зимска ноћ са хладноћом која продира у кости, када смо најзад превалили планински гребен и ушли у дивљи кањон који се одједном отворио пред нама. Једна уска, сасвим уска стаза, урезана у камену падину и покривена снегом, једини је пролаз у страшној пустоши у коју упадамо, у ноћи, као у замку. Доле у дубини од више стотина метара хучи у мраку река Цијевна. Не види се ништа већ се само чује хук и стропштавање водених слапова, те нам већ тај звук повећава хладноћу. Пипајући, корачамо лагано, један за другим, залеђеном стазом над амбисом на висини од око 1800 метара. Стаза постаје тако уска да натоварени коњи застају, јер не могу са товаром да прођу од каменог зида, који их одбацује. Под ногама, слеђени камен чини ход сасвим несигурним и сваки погрешни покрет је пад у провалију.

– Не дај, држи!

Уз вику, тресак и урлик нешто се руши у дубину. Један коњ који је носио кухињске казане, ударио њима о стену и омакао се. Коњоводац је једва имао времена да пусти улар. Још дуго се одбија и враћа ехо пада коњског тела и лупе казана о стене, док се најзад све није утишало.

Стаза постаје тако стрма и клизава да је даље немогуће ићи. Војници цепају цакове и увијају коњске копите. Други скидају своје тешке цокуле и продужују да иду са ногама завијеним у крпе. Осећам да ће први корак да ме баци у провалију, јер су ми већ неколико пута чизме полетеле преко леда на стази. Сео сам на снег и суљам се низ нагиб стазе држећи се и рукама и ногама за камење. Већина је војника поседала и тако силазе, као низ тобоган.

Сваких пет минута нов урлик у потпуној тами. Потом лупа, јаук, рушење у амбис. Пошто се већ трећи коњ са казанима срушио у провалију, наређено је да се сви казани поскидају са коња и баце, да би се бар стока спасла. Војници спасавају неке казане и гурају их стазом испред себе. Рачунају: ипак ће нам ускоро требати топла храна. Колико сам до сада избројао крика и позива у помоћ, већ се дванаест коња и три војника стрмоглавило у недогледне дубине Цијевне.

Поноћ је. Маршујемо од седам часова. Дуж слеђене стазе, од уста до уста, проноси се наређење са чела:

– Стој и остани сваки где се затекао.

Имамо да преноћимо на залеђеној стази, широкој 70–80 см над провалијом дубоком више стотина метара, усред поларне хладноће. Понегде у мраку светлуца фењер који су официри запалили. Немогуће је кретати се јер нема места за мимоилажење. Умор је страховит, али знам да се не сме заспати, јер би то био сан без буђења. Подсећам војнике да чине све што могу да би остали будни. Свако седи наслоњен леђима на ледену стену усека у брегу. Као звезда светлуца, у поларној ноћи изнад провалије, хиљаду запаљених цигарета, једина топлота и светлост коју војници могу себи да даду. Мраз улази у кости. Трљам се рукама, лупам ногама, устајем и седам и прелазим у мислима цео свој живот, само да не бих заспао. Црногорци зову баш овај део Кома, одакле извире Цијевна: Проклетија планина. Одиста је ово ноћ проклетства.

Најтежи су часови пред зору. Ледени ветар односи нашу последњу снагу. Отпор према сну слаби, умор је страховит и осећам како ми се глава заноси и мути. Лице ми је непомично као маска. Небо над нама постаје бело. Тек сада назиремо сву дивљину у којој смо провели ноћ. Стаза на којој седимо је тако уска да смо као еквилибристе на конопцу над понором. Наши су удови укрућени као у мртваца и скоро је немогуће устати.

– Покрет!

Људи се тетурају, посрћу, јаучу, падају, проклињу. Најзад се слеђена људска поворка покренула. Претећи хучи Цијевна под нама у још увек невидљивим дубинама. Лагано силазимо све ниже. Чини нам се да хладноћа опада и да смо се спустили бар за неколико стотина метара. Око подне видимо већ планинску реку, која нам се приближила и кључа у слаповима. Пут се нешто проширио и чак се отварају с времена на време на њему праве терасе. И снег и лед лагано нестају и око нас је зеленило неке врсте шимшира. Већ топлији ваздух крави наша слеђена тела. Као да се Јадранско море примакло нама и шаље нам своје топле струје ваздуха. По подне наилазимо на велики католички манастир на једној широкој тераси у клисури. У манастирском врту као откровење појављују се пред нама смокве, шипци и видимо перголе од винове лозе. Звоно манастирско звони и јавља нам да овде струји живот. Тешка будна ноћ над слеђеном провалијом изгледа нам само као неки кошмар. Гладни смо, јер нема дељења хране, али корачамо сигурније. На месту где се нагиби клисуре ублажили и претворили у терасе, код једне арнаутске воденице, проводимо другу ноћ спавајући на земљи, која није више слеђена.

Трећи дан је како идемо кроз клисуру Цијевне. Покаткад су дуж пута арнаутске куће. Срећемо Арнауте који се враћају или одлазе у Подгорицу од које чекамо спасење – храну. Војници заустављају Арнауте:

- *Aka buk?* (Имаш ли хлеба?)
- *Ska ič* (Нема.)
- *Aka voja?* (Има ли јаја?)
- *Ska ič.*

Опет Арнаутин меће руку на срце, а војник који је исцрпео све своје знање арнаутског језика, постаје нем. Једино плјуне у страну и прошапута нешто у себи.

Ја сам са својим знањем арнаутског језика од воденичарке добио за два сребрна динара два јаја, које сам одмах онако жива попио.

Овог трећег дана марша по подне угледали смо равницу под собом. Стигли смо на крај клисуре. На последњем планинском нагибу, у једној њиви, поставили смо логор. Подигли смо и шаторе. Прегледамо штету причињену падом коња у провалију. Опет је најгоре прошао несрећни трећи батаљон коме су сви казани одлетели у амбис. И коњи, па чак и људи са њима. Наше казане су кувари све, сем једног, највећег, гурали низ стазу пред собом и спасли. Али, на жалост, нема шта у њима да се кува. Ипак, под нама је Подгорица и већ у зору наша комора одлази тамо по храну. Тановић шаље своје курире да за нас нешто набаве. За вечеру сам добио од Тановића парче шећера. И он их има само још неколико.

Лежемо гладни, али нам није тешко. Подгорица, највећа црногорска варош, наша је обећана земља.

Четврто јутро чучимо сви на последњим стенама огранка Кома, више нашег логора, и гледамо у равницу. Ту је пут који долази од Подгорице. Чекање је дуго, али нас греје зимско сунце, нема више снега а ми смо пуни наде. Кувари су већ спремили ватре и оне наше спасене казане напунили водом из Цијевне.

Око подне облаци прашине откривају нам поворку коња наше коморе. Трчимо пред њих. Командир провијантске колоне пука, који јаше на челу, има лице неког ко долази са погребца. Не одговара на наша питања, већ само одмахује руком. Жури ка штабу пука.

Стижу и коњи. Скоро су сви празни. Има само неколико цакова. Коморџије, као нарикаче, скоро јаучу:

- У Подгорици нема хране.

Једва су добили 360 кг кукуруза у зрну. По џак на батаљон, 200 грама на човека.

Већ смо недељама гладни, већ смо толико пута по два три дана остајали без хране, али овога пута глад је званично прокламована.

Настаје тишина. Очајање је немо јер је успомена на Плавско језеро још сувише свежа.

Људи стоје у реду и ћутљиво пружају своју порцију у коју кувар изручује 200 грама кукуруза у зрну. Преврћу казане, који су постали опет непотребни. Војници седају крај ватри и праве кокице.

– Као за мајмуне – чује се један глас.

Али се нико не смеје.

И Тановићеви курири су стигли. Донели су буренце црмничког вина, тешког и густог. Али с чиме да се пије? Донели су и једну канту црногорске ракије, која је тако чудна. И ништа више.

*

Ујутру је отпочео наш марш за Скадар. Нова обећана земља. Раскида нас страховита глад. Толико сам очајан због глади да бих урлао, да ме још не задржава осећај достојанства и одговорности пред својим људима. Пред полазак сам попио, онако гладан, водену чашу Тановићеве ракије и изгубио потпуно осећај стварности. Ракија попијена на празан стомак учинила ме је безматеријалним и не умет да идем, јер ми изгледа да више не газим по земљи већ по облацима. Или сам можда једноставно пијан. Али и они који нису пили иду тако несигурно и посрћу при сваком камичку на који наиђу на путу.

*

Вучемо се већ сатима и зимско сунце, које је баш над нашим главама, казује нам да је подне. Време за ручак. Већ само то осећање чини да нас глад раскида још свирепије. Застајемо и војници околу чепркају, по њивама и жбуњу, тражећи неки плод. Још увек безматеријалан лутам и ја, јер ми се не седи на влажној земљи, а тело ионако више не осећам. Одједном застајем. Преда мном, у каљавој земљи, усред патрљака већ посечених, стоји једна главица купуса, можда мало натрула, али права главица купуса. Изгледа ми да дрхтим од радости. Чупам каму прикачену у камашни. Сагињем се, када видим пред очима једну другу каму. За тренутак нисам сигуран да ли то није удвајање због оне црногорске ракије. Не. Поручник Лукић-Лале из Тановићеве чете исто тако се бацио на ту чудесну главицу купуса.

– Ја сам је први видео...

– Не, него ја...

Одједном почињем да се смејем:

– Ваљда се нећемо поклати због ове главице купуса. И тако је велика. Поделићемо је.

Лукић климањем главе прихвати предлог. Режемо главицу на двоје. Као гладне козе бацамо се на живи купус који пуца у нашим

устима. Не смета нам чак ни земља залепљена за лишће. Са свих страна приближавају се војници и гледају нас задивљено. Немам више ни осећај стида због своје животињске прождрљивости.

Ни лист није остао.

Понеки војник још жваће зрна живог кукуруза, јер нема времена да их пече крај ватре. Остали ћуте, неми и очајни.

Продужавамо пут. Залазимо у једну проређену шумицу. Већ на првим корацима видимо гомилу пепела на импровизованом огњишту које се давно угасило. Два млада војника, лица жутих као восак, на чијој су провидној кожи кости уписале контуре лобање, леже непомицни, а отворених стакластих очију упртих у небо.

Код друге гомиле пепела има их већ тројица. Једноме је глава пала на ватру када се гасила и коса му је упола сагорела.

У тој шумици прошли смо поред седам огњишта тихе смрти. Људи, изнурени и гладни, као и ми, заспали су синоћ крај ватре и више се нису пробудили. Са последњим облеском догорелог жара угасио се и њихов живот. Људи и не примећују више тај прелаз из живота у смрт. Гасе се тако лако и брзо да се не може рећи да су умрли. Они су само престали да живе. Њихова животна снага и воља били су дотрајали. И ниједан није старац. Напротив. То су млади људи, испод пунолетства, последњи регрути Србије, они чији је живот почео и завршио се у рату.

По подне се пентрамо по камењару као сенке. Обилазимо један залив Скадарског језера код Мала Хоти и улазимо у мочварне Кастрате. За нас је то улазак у пакао. Између неких стена пут је прави рит пун густог блата у који ноге упадају до колена. Негде и преко. Узалуд покушавамо да скачемо с камена на камен. Увек се заврши у глибу. Очајање, крајње, самоубилачко очајање, испуњава нас пред немоћи да се ишчупамо из те лепљиве, житке масе. Али више него инстинкт за одржавањем живота, нас покреће она механичка војна дисциплина, на коју смо тако трагично подсећани код Плавског језера. Људи посрћу, копрцају се, извлаче се из блата и корачају напред. Зимски дан се гаси и у правом сутону чујем иза леђа један урлик:

– Господе, зашто нас овако мучиш?

То није поза, то није гњев, то је крик, последњи позив за спасење.

Неколико пуцњева раздиру сутон. Да ли се људи убијају? Пуцњеви су из наших редова, испред и иза мене. Видим једног свог војника са пушком упереном у небо.

– Шта радиш то?

– Пуцам на Бога – одговара ми, помућеног погледа и полулудачког израза.

– Стрпљења, само стрпљења, и овоме ће брзо бити крај – покушавам да га умирим.

Пушке и даље пуцају и као да њихов прасак умирује људе, који су бар овако дали одушка своме страшноме очајању.

Пут је све гори. Тражим где ћу да скочим са последњег камена и видим да Ракић, који је преда мном, ступа на нешто усред блата. Као нека мешина. У тренутку када и ја спуштам ногу на то острвце усред житког блата, са ужасом видим да су то леђа човека у војничком шињелу. Није могао да се извуче из блата и престао је да живи. Други су одмах користили његово тело као платформу. Јер боље је газити по мртвим друговима него упадати у ово страшно блато које је отворени гроб. Када сам на други војнички леш стао, нисам се више ни, колебао. Нисам се чак ни питао да ли су то мртви који су остали од прошле ноћи – по њиховим каљавим, изгаженим униформама видело се да су многе ноге на њих стале – или је то неко који је издахнуо у блату од оних који су пред нама ишли. То је прави мост мртваца. Попунили су таман све празнине између камења и скоро читавих последњих неколико стотина метара на крају залива прешли смо скачући са камена на мртваца и са лешева на стење. Било је и неколико коњских лешева који су допунили мост преко блата. Сад доиста знам шта значи ићи у животу преко лешева.

У касну ноћ, када је ова мора била далеко иза нас, зауставили смо се на једној ливади, на неколико километара од Скадра. Ту нам је одређено место за логор. Нико није имао снаге да преброји људе и да види колико нас је дошло. Тек када је свануло хладно и влажно јутро пребројао сам војнике свога вода. Изгледали су као авети, али су сви били на броју. Из других чета било их је који су допунили онај мост смрти у мочвари.

Са новим даном дошло је и спасење. Стигла је најзад храна коју је наша комора донела из Скадра. Војницима је подељено бело брашно и свако је месио и пекао у пепелу погаче како је најбоље знао. Уз то, у преосталим казанима куван је пасуљ у коме је било чак и сланине. Била је опасност да после толико дана гладовања војници не почну да умиру од превише јела.

Већ следећи дан пошао сам у Скадар који је био за нас доиста обећана земља. Прва ствар што сам имао да свршим у овом највећем албанском граду била је да пронађем и купим што за јело. Пред једном ниском продавницом димљене рибе из Скадарског језера стајала је огромна гомила војника и официра. Стао сам и ја у ред и чекао. Дан је био суморан и хладан, чекање је било заморно, али сам се ја већ радовао како ћу најбоље припремити суву рибу. Још је требало само наћи пиринча. После једног сата чекања и гужве дошао је најзад и на мене ред. Завукао сам руку у џеп, где ми је био новчаник са десетак златника и око две стотине динара у звечећем сребру – Арнаути нису хтели да примају папирни новац

– и пребледео сам. Мога новчаника, кога сам час раније имао под руком, сада више није било. Неко ми га је извукао из цепа у гужви и са њиме и целу моју имовину. Оне две банкноте од по сто динара, које сам још имао у пробијеном буђелару на грудима, и које је бугарски метак на Кривој Феји исекао као салату, могао сам још једино да чувам за музеј својих успомена.

Када ме је Арнаутин, трговац суве рибе, запитао колико хоћу, ја сам се само згрануо и изашао из гомиле без речи.

На повратку ка логору, при пролазу поред једног великог хотела, у коме је била смештена влада, скоро сам се сударио са Тановићем. Излазио је баш од председника владе, Пашића, и његово увек намрачено лице осветлио је један осмејак.

– Пашић је пун наде. Каже да је најгоре прошло. Савезнички бродови са храном стижу сада сваког дана. Често их подморнице и бомбе са хидроавиона пред самом албанском обалом потапају, те је зато био овај застој, али и оно што успе да пробије ову блокаду доноси довољно хране, да се више не морамо бојати глади. И убрзо ће бити довољно тих бродова да нас све пребаце на Крф и у Бизерту.

Овај оптимизам Тановићев није прешао на мене. Био сам још под утиском моје несреће са украденим новчаником. Када сам рекао Тановићу, гурнуо ми је у руку два златника, али ја нисам имао више храбрости да поново зароним у све већу гомилу пред продавницом суве рибе.

*

После четири дана одмора и исхране у логору код Скадра, наређен је покрет на југ. Сада је већ ишло боље. Личили смо на војску када смо промарширали кроз варош. Прешли смо преко моста на реци Бојани и предвече се зауставили код села Бушати, где је требало да преноћимо. 24. децембра 1915. године. Неко се сетио да је то Бадње вече. Киша пљушти и плави наше шаторе подигнуте по двориштима арнаутских кућа и по њивама. Иако су ми војници ископали мали јарак око шатора, вода га је брзо испунила и сада пролази испод лежаја и односи оно мало сламе што сам могао да накупим. Шатор је поцепан и вода капље са свих страна на мене. Побеглао сам из њега и прешао код Тановића, који није ни легао већ седи крај запаљене мале свеће. Он има флашу коњака коју је донео из Скадра. Пијемо и ћутимо.

Божић је освануо под кишним небом. Сав сам мокар и грозничав. Одједном чујемо грају:

– Прасе, прасе!

Ова магична реч извлачи ме из шатора.

Видим високог Радојицу, који као какав афрички чаробњак прави чудеса. Носи на рамену једно мало, бело прасе које скичи као помамљено. Војници трче око њега и пипају прасе за бутине и вуку за реп. Где га је само нашао!

– То је за вас и командира – прилази ми Радојица и пружа овај божићни поклон.

Разуме се да су се окупили официри целог батаљона. Прасе је мало, доста мршаво, али је свако добио по један комад. Радојици смо дали плећку, од које је брзо остала само кост. Радојица се загледао у њу и каже да из божићне плећке уме да чита будућност. Врло озбиљан, повлачи прстом преко гребена кости и одједном узвикује:

– Видим пут преко мора... и туђу земљу... и још један већи пут преко мора... и видим повратак кући... али има много крви.

То је само визија свих наших жеља.

Сада, у подне, неко је запевао песму, коју је синоћ требало певати:

„Рождество Твоје...”

Песму мути вика. Арнаутин је дошао да тражи своје нестало прасе. Добио је златник од Тановића и отишао задовољан. И војници су наставили божићну песму, отварајући конзерве мяса које су пред подне стигле.

Сутрадан смо сигурније корачали ка Љешу, изнад кога се на каменом вису дизала тврђава Скендербегова, а чије су све зграде биле пуне тифусних болесника.

Наређен је даљи марш без застајања и без узимања воде. Топли ветар који је долазио са пучине доносио нам је мирис Јадранског мора.

Само на неколико километара било је прво албанско пристаниште: Сан Ђовани ди Медуа, али он је био сувише близу аустријских подморничких и хидроавионских база у Боки Которској. Бродови који су успели да уплове у њега са храном, укрцавали су само болеснике, рањенике и грађанске избеглице, највише жене и децу. Нама је предстојао даљи марш кроз мочварне равнице, ка југу.

Више није било ни пута, ни стаза, чак ни пролазног земљишта већ баруштине и разливене воде унедоглед. Усред тог поплављеног пејзажа – један необични мост, дуг десетину километара, боље рећи једна врста диге. Између високог побијеног коља набацане су гране до врба којих је било свугде око нас у води. Грање је било наслањено у слоју вишем од једног метра и преко тога је требало ићи сатима. Ноге су стално западале у грање, саплитале ионако преморене људе и марш је био, са непрекидним застанцима и сачекивањима да се ухваћени у ту замку испетља, заморан и спор. Могли смо ићи само један по један, јер је насип од врбовог грања био врло узак.

Коњи нису могли ту проћи, већ су их војници идући по грању водили поред диге. Животиње су западале у воду и блато до трбуха, копрцале се и са тешком муком ишчупавале и настављале пут.

Када су и разливене воде и насип од грања престајали, настављало се блато. Опет лешеве оних чија снага није могла да издржи борбу са овим последњим непријатељем: раскрављеном, раскалањом земљом, која је као полип привлачила и закахињала се за људска тела.

Мат, река широка и брза, без мостова, пресеца нам и тај тешки пут. Седимо у врбаку и чекамо на ред да нас скела пренесе на јужну обалу. То иде тако споро да постаје вечност. Знамо да је Црна Гора капитулирала, да за нама долазе Аустријанци и сада наша слобода и наш живот зависе од брзине рада арнаутског скелеције.

Одједном ми почињу кроз главу да пролазе некадашњи француски и енглески ратни коминикеи у којима се говорило о борбама код скелеције куће на Ипру. Овде на обали албанске реке видим како скелеције постају историјске личности од којих зависи живот стотина, можда хиљада људи.

– Господине потпоручнике...

Моја размишљања о скелецијама прекида узбуђени глас Јешићев. Познајем по интонацији да се опет нека несрећа догодила.

– Коњ са вашим стварима је пао и цркао у блату – оглашује Јешић катастрофу.

И последње што сам спасао, изгубио сам.

Али се Јешићево детињски румено лице смешка. За њиме стоји високи Радојица низ чије се лице слива зној, иако је ваздух свеж, скоро леден.

– Ми смо ствари донели на леђима и овде смо их сада пребацили на другог коња.

Гледам их запрепашћен:

– Како сте могли сандук тежак бар 40 кг да носите преко оног насипа од грања?

– Радојица га је носио цело време на леђима. Зато смо овако и закахили.

Устајем узбуђен због овакве оданости мојих војника и прилазим Радојици да га загрлим. Он ме гледа као кривац:

– Опростите, господине потпоручнике, али ћебе нисмо могли да донесемо, било је исувише тешко. Продали смо га једном Арнаућину за златник.

И Радојица ми пружа златан новац.

Загрлио сам га:

– То је и сувише мала награда за ово што си урадио.

Јер за ово је била потребна не само дивовска снага, већ и натчовечна воља да у времену када изнурени војници бацају и

пушку, ризикујући преки суд, овај верни војник вуче на леђима оно што је било потребно коњ да носи. Разумео сам сада колико су били одани ови прости сељаци-планинци, који су постали моја велика породица.

Скела непрекидно пребацује групе војника на другу обалу. Одједном нека вика:

– Ура, живели!

Ко се још овде радује и ко коме кличе? Два месеца је већ како се овакви узвици нису чули. Устајем и гледам.

На зимском сунцу светлуцају бајонети на пушкама. Усред тога обруча од оштрог челика видим голубије плаве аустријске униформе. Већ се чудим овој закаснелој радости због старих заробљеника, којих је 36.000 укрцано у бродове, пре нас, и послато у Италију.

Али, као une trainée de poudre, до мене долази невероватна вест: То су нови заробљеници од јуче. Једна наша заштитница без артиљерије, без митраљеза, чак скоро без муниције, уништила је један аустријски одред који је наступао од Скадра и довела ових тридесетак заробљеника чија румена, округла лица добро храњених људи изгледају као прави парадокс међу њиховим изгладнелим победиоцима, који са жутим воштаним лицима мртваца корачају у каљавим, поцепаним униформама.

Чак се и Матић одушевио:

– Још значимо ми нешто, и још ћемо им дати ударце да ће нас добро памтити.

Постали смо одједноми и физички јачи и када нас је скела најзад пренела на другу обалу. Не само да нисмо на завршном делу марша осећали умор, већ смо заборавили и на сву нашу беду.

*

Завршено је наше одступање. Пред нама је Драч са пристаништем пуним бродова. Око нас су свугде логори једне целе елитне италијанске берсаљерске дивизије, чији су војници у новим униформама, добро нахрањени, са новим шаторима око којих обилазе наши војници као курјаци, јер знају да су пуни конзерви и белог хлеба. Али, иако су гладни, имају своје достојанство и никога не моле. Само погледају у небо. Сваки дан у подне аустријски авиони надлећу Драч и његово пристаниште и италијанске и наше логоре. Трубе дају знак на узбуну. Цели италијански пукови одлазе у врбаке да се склоне, јер бомбе, од по неколико килограма падају свугде окол. Наши војници, који више немају шта да изгубе, јер живот одавно за њих нема никакве вредности, бацају се тада у лов и вуку из италијанских шатора пуне пешеве својих прогорелих и блатњавих шињела добрих италијанских конзерви и белог хлеба.

Матић се одобровољио и дао ми дозволу да могу да одем у Драч. Благодарехи Радојици и Јешићу могу да обучем своју нову униформу, која је била у спасеном сандуку. Примају ме у један италијански ресторан – који је за мене био најинтересантнији објект у овом великом албанском пристаништу – пун италијанских официра.

Запрепашћено гледам у келнера, опет Италијана, који ми пружа – јеловник. Свуда тако дивно мирише на јело, мирис на који сам већ одавно заборавио. Прелећем гладним очима дуги јеловник и у неверици се питам да ли је могуће да све ове лепе ствари постоје у свету, па чак и ту, у Драчу, док ми умиремо од глади. Не знам како да саставим себи јеловник ни колико јела да поручим. Најзад сам се одлучио да буде што је могуће више, јер ко зна када ћу опет бити у овом чудесном локалу. Поручио сам неке рибе, макароне, омлет и – ово је био најужбудљивији део мога боравка у Драчу – ћуреће печење. Уз то једну боцу кијантија и горгонзолу и касато. Када сам на крају, после гозбе која је трајала више од једног сата, попио каву и запалио цигарету, ја сам се уштиную за бутину. Хтео сам да се уверим да све ово није само сан једног гладног човека.

Први пут после четири месеца оскудице, гладовања, гледања смрти од глади, ја сам био сит и задовољан.

Тек што сам изашао на улицу, дата је узбуна. Овог пута разумео сам зашто Италијани беже у заклоне. И ја сам потрчао у једну засвођену капију, јер је после оваквог ручка живот ипак био леп.

Најзад, 25. јануара 1916. у први сумрак, наш пук је испунио од дна до највише палубе велики француски пароброд „Вердон“. Требало је пловити ноћу, због немачких подморница. Све светлости су биле погашене. На свакоме је био појас за спасавање.

На Јадрану бесни бура и таласи ударају свом снагом у бокове брода. Стојим уз влажну ограду брода на палуби, загледан у црну узрујану воду мора. Назирем силуету једног од два торпиљера који, као два пса чувара, прате наш пароброд. Светлости копна су давно ишчезле, море урла и кључа а из утробе брода долази мутни шум војничких гласова, који су први пут видели морску пучину.

Ноћни ваздух је хладан, ветар са мора шиба, пена од таласа ми прска по лицу, а ја се смејем сам, у тами, као да сам се опио од неког лудог задовољства. Ишпучали смо се најзад из пакленог обруча смрти од глади и умора, блата, беде, понижености, пораза. Нова велика авантура долази. Знам да смрт неће престати да ми буде сусед, али свакако да нећу још једном корачати преко каљавих лешева мојих другова, умрлих од глади и умора.

IX. МОЈ СУСПРЕТ СА „УБИЦОМ КРАЉЕВА“

Становништво Крфа се скоро утростручило. 150.000 српских војника искрцало се на ово грчко острво, долазећи оним истим правцем којим су се кретали, двадесет и један век раније, илирски гусари.

У пространим маслиновим шумама подигли смо наше логоре. Један кошмар је био завршен, али нормални живот за нас још није почео. У фебруару 1916. наша армија гладних личила је на огромну гомилу бродоломника.

Непрекидне зимске кише натапају земљу и плаве наше шаторе око пристаништа Говина. Чини нам се да се црни, тешки облаци који затварају небо спуштају до врхова маслина. Ледени ветар пробија наше мокре униформе, а нема огрева. Прво наређење што смо га добили било је да се не смеју сећи маслине ни красти поморанце. Још увек смо гладни, а храна тешко пристиже. Наши коњи чекају још код Валоне, на југу Албаније, да буду укрцани у бродове; француски камиони нису још стигли, а на Крфу скоро да нема превозних средстава. Ретке сандуке са конзервама и двопеком преносе војници од пристаништа до логора на леђима.

*

Црни облаци су се разредили и један комад плавог приморског неба је над нама. Седим на влажном сандуку у пристаништу и чекам да моторне барке искрцају храну коју моји војници треба да пренесу до пука. Тргао сам се. Не чујем кораке, ни гласове. Поворка лешева у подераним униформама нечујно корача и приближава се обали. Можда бих пред овом халуцинантном визијом побегао, викао, да нисам обавештен. Ти мртваци у покрету – то су они који су имали још таман толико животне воље да су стигли до обала овог острва. Сада је њихов организам престао да функционише. Још могу само да корачају. Боље рећи, да се вуку до барки које су одвојене у крају пристаништа као кухне. Беле су од просу-

тог креча и ударају на карбол. Кужна флотила полази ка острву које је пред нама. То је Видо. Само камен, ниско жбуње и између њега неколико непромочивих платана донетих са француских ратних бродова и разапетих на веслима, као једини заклон од кише, хладноће и ветра. Уосталом, то и нису болнице. То је покривени простор за умирање. Видо се већ сада зове „острво смрти“. Нема ни лекара, ни болничара, већ само морнари – импровизовани гробари. Барке, које су сада одвезле гомилу мртваца, који још иду, одмах укрцавају друге, праве, који су се укочили и које слажу један на другог као одсечене кладе. Једино су много лакши. Имају тежину човечјег костура. Гледамо барке смрти како плове ка пучини, да тамо изруче свој товар. Један српски песник, Бојић, који сада живи у једном шатору под маслинама, већ је крстио то огромно гробље без ограда, без парцела, без чувара, без споменика и без гробова: „плава гробница“.

Нема праве епидемије. Неколико случајева тифуса, нешто више дизентерије, а у „плаву гробницу“ је спуштено, само у овом месецу, фебруару, 11.000 скелета. То је масовна смрт са закашњењем.

*

Свуда око нас тамнозелени пејзаж маслињака пресецају плантаже поморанци са обиљем пламено златних округлих мрља. Војници вуку пуне торбе овог воћа. Нико не краде јер је над главом претња ратним судом, а и килограм поморанци кошта само једну драхму. У сумраку се већ чују пастирске фруле, донете из Србије, и понека тужна песма планинаца који се радују спасеном животу скоро са истом тугом са којом се оплакује смрт.

Данас први пут полазим у сам град Крф. Матић се опрашта од нас и као да је све своје суровости, заједно са говеђом жилом, оставио у Албанији. Позива ме да са њим пођем за Русију, где треба да прими један пук створен од аустријских заробљеника који су пореклом Срби, Хрвати и Словенци. Стотине официра пакују по логорима остатке својих ствари и чекају бродове који треба да их превезу у Италију, да преко Француске, Енглеске, Норвешке, Шведске и Финске стигну у Петроград. На југу Русије је цео један југословенски корпус у формирању.

Ја сам привезан за своје старо балканско тло, а имам исувише рђавих сећања да бих наставио своју судбину са човеком чврсте руке и тврдог срца.

Одбио сам и данас први пут пролазим кроз уске улице над којима се лепрша мокро рубље на конопцима затегнутим између суседних кућа. Аркаде, венецијанска цитадела, понеки камени лав

Св. Марка, све то сећа на Италију и њене мале приморске градове. Бар их ја тако замишљам, јер их нисам никад видео.

– Serbo, Serbo... bella dona... dormire, hi, hi, hi... marito...

И дечко, сасвим мали дечко, који се одједном створио поред мене, својим танким рукама прави себи на глави рогове, које би, по њему, требало да дам неком грчком мужу.

Дечаку је десет, највише једанаест година, али он – у једној мешавини италијанског, француског и грчког језика – даје детаљан анатомски опис жене коју нуди. Зна чак и неке опцене српске изразе.

Над овим обалским градом је пролеће, металне еполете моје нове униформе коју сам само једанпут носио у Драчу – сијају на сунцу које пада на мене. Ласцивни опис овог подводача, који ми једва стиже до груди, испуњава ме радозналошћу. Дечко је чак и добар психолог. Примећује моје колебање и граби ме за руку. Испод гирланда од мокрих кошуља и чаршава улазимо у једну кућу, чији су зидови лепрозни, са чијег прозора гледају на мене, смешећи се, два тамна јужњачка ока испод замршене, рашчупане косе. Чупава глава је млада и није ружна, али ме дечко вуче упорно даље, још један спрат уским каменим степеницама. И потом широким гестом отвара врата.

Соба није мрачна, иако се осећа задах и влага. Кроз отворени прозор улази косо сунчана светлост и као млаз пада на нешто розе, бело, плаво. Насред собе је стара постеља италијанских сељака и на њој лежи жена чију потпуну нагост још више разоткрива сунчани рефлекс. Жена, чије плаве рашчупане косе падају преко јастука, смеје се и показује ми гестом место поред себе. Дечко је већ ишчезао.

Можда жена и није тако стара, али је сунчана светлост грубо открила исувише бора и недостатака њеног расплинутог тела на прљавом чаршаву, да ја узмичем збуњен ка вратима. На прагу се саплићем преко своје испречене сабље и стрмоглавце летим низ уске степенице.

Тек сада чујем глас жене који долази кроз остављена отворена врата и грубе, мени неразумљиве, тврде грчке речи, које као каменице падају за мном, сигурно су највеће увреде за мој мушки понос.

Бежим из ове уске улице влажног рубља чији сваки прозор уоквирује по једно женско лице, увек чупаво, и чији нагли покрети главе у страну значе знак позива. Најзад сам изван овог пристанишног кварта, уточишта морнара, који не примећују ни деформисана тела ни неопране и нечесање косе.

Под аркадама „Гамбринуса“ пијем право минхенско пиво, уз маслинке, и смејући се причам двојици другова моју прву крфску авантуру.

Десимир, мој друг из класе Војне академије и из 17. пука, говори ми врло убедљиво:

– Где су то тебе одвукли? Ја сам био код девојке чије су груди као две јабуке..

Како ми је тренутно дражи један добар ручак, а у џепу имам тек примљену плату за два месеца, то улазим у највећи крфски хотел „Сен Жорж“ у коме је седиште владе и Врховне команде. Пролазим кроз велику трпезарију, која је само за високе становнике овог хотела. Осећам на себи непријатељске погледе двојице генерала, од којих један, сасвим гласно да бих могао чути, додацује другоме:

– Само један потпоручник може да буде овако дрзак...

У опасности сам да ме не избаце напоље, и поред моје нове униформе, али се не дам поколебати. По свим прописима војничким поздрављам генерале и пролазим сигурно поред њих као да тражим неког.

– Од куда ти, Сташо, овде?

Нисам ни био приметио иза мојих леђа мог најстаријег ујака, пуковника Милана Недића, начелника саобраћајне дирекције Врховне команде.

Спасен сам. Нашао сам спреман одговор:

– Дошао сам да те видим.

Сада сам његов гост, баш за истим столом за којим седе и она два генерала који више нису револтирани мојом потпоручничком дрскошћу.

Док келнери у белим рукавицама проносе у сребрним чинијама јела, која се пуше и чији је мирис ишчекао из мојих навика, одједном се сећам оне главице купуса у каљавом пољу крај Скадарског језера, због које сам хтео да се пободем ножем са Тановићевим водним официром.

Иза једног стуба, који га је до сада скривао, видим Тановића за министарским столом како ми маше руком.

Вероватно су она два генерала већ рекла за њега:

– Само један новинар може бити овако наметљив.

Када сам пошао, опијен овим мојим првим уласком у велики свет, а и попијеним алкохолом, ујак ми додацује:

– Кад год дођеш у Крф, сврати да ручаш са мном.

*

Матић је отишао једне ноћи бродом, који нисмо испратили, са стотином других ка својој новој, трагичној судбини.¹⁾

¹⁾ У августу 1916. године у Добруци, тада потпуковник Матић, погинуо је јуришајући на челу свога добровољачког пука.

Мој нови командант је мајор Радомир Живковић, кум и класни друг мог средњег ујака, који ме већ при првом сусрету поздравља као пријатеља и рођака:

– Сташо, ти више нећеш остати у чети. Бићеш мој ађутант.

Бити ађутант, значи имати коња – мој стални неостварени сан – значи бити повереник команданта са којим су сви командири чета изванредно љубазни и предусретљиви. Али растанак са мојим војницима, који су ми постали тако блиски, веома ми је тежак. Опраштам се појединачно са сваким и сваког од њих грлим. Успео сам да доведем само двојицу са собом: Гојка и Јешића. Они су моја два ордонанса.

Сада сам скоро сваки други дан у граду, јер наша нова опрема још није стигла. Војницима је дат одмор као у опоравилишту и нема ни за кога много посла. То је прави распуст, као после завршене године рада. Наш рад је био исувише трагичан.

Постао сам неповерљив према дечацама који ми добацују сугестивне описе својих мајки и сестара и терам их од себе:

– Vade via, sanaglia...

Али један мали дечко, са паметним плавим очима, трчи упорно око мене као куче:

– Colono, colono, venga, mia sorella, bella ragazza, seideci ani...

Одговарам привидно љутит иако ми ово нагло унапређење није непријатно:

– Non sono colono...

– Si, si – понавља упорно дечко – tuto Serbo colono...

Не могу а да се не смејем и дечко то сматра за пристанак и хвата ме за руку, баш као и онај први:

– Parola d'onore, mia sorella ha seideci ani, molto bella.

Овога пута улица је шира, чистија и мала кућа на два спрата је обојена веселом руменом бојом. У приземљу средњовечна жена са измученим лицем, у црној хаљини, поздравља ме бујицом неразумљивих грчких речи и показује ми степенице које воде на спрат. Овог пута су широке, са оградом и лакше се може побећи.

Дечко ме није преварио.

Отварам врата и видим пред собом младу, лепу девојку са плавим негованим косама које јој као талас падају низ рамена. Гледа ме радознано својим плавим очима и смешећи се показује ми руком црвену фотељу крај прозора, као права домаћица. И обучена је као да прима посете. Њена скоро летња хаљина, попрскана црвеним и жутим цветовима, оцртава сву лепоту њеног младог, витког тела. Само постеља, која заузима добар део собе, подсећа зашто сам овде. Приноси још једну столицу и седа крај мене. Мало сам збуњен. Девојка говори као да је у салону:

– Ви сте сада први пут на Крфу? Слушала сам о страхотама кроз које сте сви ви прошли...

Њен је глас свеж и звонак, а усне јој дрхте. Моје се руке саме пружају и склапају иза њеног дугог врата. Само за тренутак још видим како се израз њених очију мења и потом њено лице се приљубљује уз моје.

*

Још само мало мутне светлости обележава прозорска окна. Гледам на сат. Долази вече. Морам да се враћам у логор. Са оскудним знањем италијанског језика објашњавам Марији немилојсрдност војничке дужности. Она ме још држи у обручу својих танких, нежних руку.

Већ ми је испричала да јој је отац, Италијан насељен на Крфу, машински официр – можда крманаш – нашао смрт у Средоземном мору на торпедованом броду. Она сада издржава целу породицу.

– Извини, али данас подај мајци један златник. Од идућег пута си мој пријатељ. Закажи ми дан и тада мој брат неће изаћи на улицу.

Док моје мамузе звече на свакој степеници, окрећем се и гледам још једном њену витку силуету у оквиру отворених врата.

Жена у црнини дочекује ме са осмехом тако нескладним на њеном лицу исеченом борама. Пружам јој златник. Она диже два прста и показује на часовник за зиду. Дајем јој и други, са радошћу.

Корачам по мраку кроз баште поморанци и тихо звиждим једну мелодију коју сам чуо по подне, пре него што сам срео Маријиног брата на пристаништу.

*

Добили смо, плаве као небо, француске униформе и лебел пушке продужене бајонетом, троуглим и дугим као ражањ. Постајемо опет војска.

Као код Пећи, одређују ме да са других неколико официра и неколико десетина војника одем као коначар и припремим на југу острва логор за прелазак пука. Не радујем се овоме нимало, јер ћу сада бити двадесет километара од града.

Село које носи име Свети Матеја – Агиас Матиас – чије су једино богатство становника маслина и козе – наше је ново боравиште. Управо, огромни маслињаци око њега, који се још даље на југ претварају у праву степену покривену ниским жбуњем у којима читаву ноћ урлају шакали. Због овог урликања и шкорпиона, којих сам већ два нашао у постељи у шатору, нас четири официра коначно по целу ноћ играмо карте и чекамо дан да бисмо спавали на сунцу, као скитнице.

Ваздух је влажан и хладан, већ се ближи зора, а под нашим шатором већ и друга свећа догорева. Пред очима ми, као пеге, лелујају црни плод пика и румена срца са карата. Улазни део шатора се размиче. Гледам запрепашћено:

– Гле, пуб треф!

Пуб треф је ушао у шатор у униформи потпоручника. То је нови Тановићев водни официр, студент права, потпоручник Коста, чији једва видљиви танки црни бркови дају једва нешто мушкости његовом дугом, нежном, скоро девојачком лицу.

Сви се смеју новој шали, па и пуб треф. Али се ја не смејем, јер мени није до шале пошто пред мојим уморним очима и у моме мозгу фигуре из карата добијају изглед живих лица.

*

Добили смо најзад камионе да преносе грађу за логор. Паркирани су у дворишту цркве и ја корумпирам Французе шофере да ми скрате пут од двадесет километара. Не играм више ноћу карте, а Марија ме дочекује радосно.

Када у зору полазим да тражим шофера, шапуће ми на уво:

– Идући пут имаћу за тебе једно изненађење.

*

Стигао је најзад и цео пук и завршио се период моје слободе и безвлашћа. Маслинове шуме брује од гласова хиљада људи, дижу се димови кујни, у једину крчму у селу, у којој се пије узо и коњак „метаксас“, увече је немогуће ући јер је испуњена нашим официрима. Добили смо и дивизијску музику и уз њене звуке маршују сваки дан наше колоне, да би повратиле стари ратнички изглед изгубљен у Албанији. Под ударцима тешких војничких цокула опет пршти сува земља и камен. Скелети су поново постали војници.

Мој нови командант, мајор Живковић, иде увек погурен као да носи терет на плећима. Једнако се сећа своје остављене деце која су сада негде у малој варошици Обреновцу, на крајњој северној граници Србије. Када говори о њима, његове зелене очи, увек тужне, постају влажне. Широки чупави бркови падају му низ браду.

Данас ме је довео у штаб наше Дринске дивизије. Био је врло тајанствен када смо пошли.

Сада под великим округлим шатором приводи ме столу за којим седи човек врло широких рамена на којима су пуковничке еполете. Његови увијени црни бркови су пркосно подигнути увис, али их једва видим јер ме је приковао његов поглед продоран и тежак. То је наш нови начелник дивизијског штаба, човек који је

већ ушао у историју са својим надимком „убица краљева“ – Драгутин Димитријевић – Апис. Оживљена су одједном у мени прва сећања из детињства. Преда мном је тајанствени вођа официра завереника, које је он увео у ноћи 29. маја 1903. у Двор да револверским мецима изрешетају и сабљама исеку краља у пицами и полунагу краљицу. Апис је устао да се поздрави са мојим командантом и сада видим сву ширину његових груди које су примиле те ноћи крвопролића три пушчана метка, која нису била довољна да пресеку живот овог рођеног револуционара и завереника. Он је најбољи обавештајни шеф српске војске који је припремио три рата и чија кратка и широка сенка пада преко убиства надвојводе Франца Фердинанда и његове жене Софије Котек у Сарајеву.

Али то је сада све историја. Ја сам више узбуђен што знам да преда мном стоји шеф моћне тајне војне организације „Црна рука“, која је већ више од две године опсесија свих цивилних министара па и самог председника владе, старог Пашића.

Мајор Живковић показује на мене:

– То је мој ађутант, Мићин¹⁾ сестрић, потпоручник Краков.

Апис ми стеже руку!

– Буди као што су твоји ујаци...

Командант предухитрује мој одговор:

– Покажи шта си направио.

Још док сам као коначар седео у ноћима под шатором кроз који су лутали шкорпиони, када нисам играо карте, од воска догорелих свећа вајао сам фигуре. Међу њима и једну велику руку са раширеним прстима, коју сам потпуно оцрнио чађу, и исто тако црну лобању са две укрштене кости – амблем Аписове тајне организације која је имала и друго званично име „Уједињење или смрт“.

Апис је узео моје воштане производе и гледа у њих. Његов оштри, строги изглед лица ублажује један једва видљиви осмејак:

– Откуда си дошао на то?

– Господине пуковниче, цео свет само говори о „Црној руци“.

Мајор Живковић наваљује и даље:

– Што ниси показао и оно друго?

Оклевајући вадим из кутије у цепу и други амблем. Овога пута рука од воска је чиста, бела. Као знак легионара, она је на врху једне кратке палице и окружена венцем.

– А ти сматраш да „Бела рука“ тријумфује?

¹⁾ Реч је о моме средњем ујаку, потпуковнику Милутину Недићу, који је такође члан Аписове тајне организације.

Знао сам да су прваци „Беле руке“, контрареволуционарне организације, виши официри из блиске околине регента Александра.

Осећам да сам поцрвенео. Решио сам да нешто кажем!

– Ја мислим да револуционари увек побеђују бирократе, али...

– Браво – прекинуо ме је Апис и почео одједном да се смеје.

Од овог сусрета постао сам лични курир мајора Живковића – који по војничкој хијерархији није имао право да буде у непосредној службеној преписци са начелником штаба дивизије – али који је сваки час по мени слао у затвореној и црвеним воском запечаћеној коверти поруке Апису. Увек сам се враћао са другом таквом ковертом. Никад нисам сазнао њихову садржину, нити је ико знао зашто ја тако често одлазим у штаб дивизије.

Али ја сам у овој конспирацији нашао свој рачун. Сада сам тачно знао када из дивизије одлазе аутомобили за град Крф и, поред већ утврђене недеље, нестајао сам и других поподнева. Како се у конспирацији ништа не пита, мој командант је мислио да ме Апис шаље до мога ујака. И Марија је била изненађена мојим честим доласцима:

– То је тајна – говорио сам јој загонетно.

Привлачила ме је себи, не тражећи никаква даља објашњења.

*

Првих дана априла 1916. нестало је наших логора у маслиновим шумама код Агиас Матиаса. Остале су само гомиле сламе, кревети начињени од плетеног прућа, столови од даски сандука од конзерви и сав онај неред који једна војска оставља за собом.

Пред пристаништем Мориатике су само десетине моторних барки и дереглије. На малом импровизованом молу укрцавамо се у њих. Силуете великих прекоокеанских бродова, који сваки треба да прими по неколико хиљада наших људи, далеко су пред пристаништем Крфа.

Завршена је авантура острва поморанци, маслина и девојака. Пред нама су четири дана пловидбе око читаве Грчке и повратак на старо, драго балканско тло. Али, пре тога, опсесија немачких подморница које као ајкуле лутају по грчким морима.

Не чујемо више звуке музике која још свира на обали. Висока венецијанска цитадела је последња визија града Крфа иза које се скрива двоспратна, румено обојена кућа Маријина.

Стојим на највишој палуби нашег пароброда, високог као планина, чији кљун пара модре воде Јонског мора. Пред нама је пучина „плаве гробнице“ којој смо измакли. Поглед ми клизи по издуженим силуетама наша два чувара-торпиљера за којима пенушају таласи, али се моје мисли враћају увек ка острву породичне љубави.

X. ЗАКЛАО САМ ЧОВЕКА

Приљубљене уз наше огромне прекоокеанске пароброде, као црне шкољке, моторне барке се пуне нашим војницима који куљају из утробе брода. Четвородневна пловидба око Грчке је завршена. Остављамо најзад појасеве за спасавање. Између уласка у залив и нас је челична баријера ратних бродова, допуњена противподморничким мрежама, испред нас је ниска, жута обала Халкидика са које бели облаци прашине поздрављају наш повратак на наше изгубљено тло. А изнад целог Солунског залива, изнад свих ових ратних и транспортних бродова, изнад нас и наше радости због повратка, раширено је зажарено тропско небо. Под њим се, у даљини, шири Солун као нека прљава мрља из које штрче шиљасти минара безбројних џамија.

Четири дана је море било мирно и наши први кораци које сада поново чинимо по тврдој, врелој и драгој земљи Балкана, излазећи из малог пристаништа Микре, сигурни су и ужурбани. Као да смо се спасли једне тешке, смртоносне болести и сада грабимо у живот. Пред нама је пут који води натраг, у нашу земљу, ка нашим кућама, али још једном пре тога треба проћи кроз многобројне замке смрти.

*

Цело Халкидичко полуострво покривено је нашим логорима. То су геометријски нацрти на голој испеченој земљи, која је овде као афричка савана. Уз праволинијске ниске жуте војничке шаторе, поравнате и груписане тако да сваки квадрат значи једну чету, округле беле купе су наши официрски станови од непромочивог платна. Геометријску хармонију кваре једино вењаци од осушеног грања и лишћа, који су наше менаже, једино наше склониште од неподношљиве тропске жеге.

Данас полазим из нашег зажареног логора први пут за Солун. Са мном је, као после васкрснућа, мој стари друг, потпоручник

Мирко. Девет месеци је прошло од како му је бугарски метак на Кривој Феји разнео уста, пресекао језик и избио зубе. Унакажен, успео је да прође кроз Албанију. Крпили су га у Тунису и Марсељу и најзад се сада вратио опет међу нас, у Тановићеву чету. Језик му је зашивен те муца када говори, осмејак му је измењен јер му је горња усна краћа и не сме ни да се смеје – иако је увек весео, јер му је цела фасада горње вилице празна. Сада у солунској француској болници Принцеза Марија треба да отклони последње последице ране и да опет добије изгубљене зубе. Али пре одласка у болницу приређујемо једну испитивачку посету Солуну који је постао метропола једне армије сакупљене са четири континента од свих раса, боја, религија и нација.

Своје француске униформе од дебеле грубе чоје остављамо у једном јерменском великом магацину, где ће Јешић да их купи. Ја сам купио летњу униформу енглеског официра, отворену на грудима и са краватом. На глави имам тропски шлем и да немам на раменима еполете српског потпоручника, не би се знало више којој армији припадам. Да бих што више личио на енглеског официра – што је за сваког од нас највећи израз елеганције – купио сам и један *stick* – штапић којим сада радосно ударам по жутим кожним гамашнама. Мирко је био обазривији и узео је француску летњу официрску униформу, закопчану до грла и задржао је нашу официрску шапку на глави.

У уједначеној лупи коњских копита по неравној турској калд-рми, заваљени у једном старом фијакеру, мој друг и ја посматрамо Солун као освајачи. Обилазимо његове историјске знаменитости. Разуме се да не идемо да гледамо мозаике из 6. и 7. века у цркви Св. Димитрија, ни византијску плаштаницу у цркви Св. Сергија на којој плачу анђели на истрошеној свили над Исусовим телом од злата.

Мирко, коме је пушчани метак растресао главу, и ја, који сам газио преко моста од мртвих тела својих другова, тражимо данас грубе животне радости. Наш фијакериста је добар чичерон. Наше упознавање Солуна почиње сасвим одоздо, са дна. Вози нас прво кроз злогласну Вардарску улицу, на самој периферији вароши у близини мочварне делте ове највеће македонске реке која је дала своје име овој у истини улици греха. Све су куће у њој ниске, приземне и свака је од њих једна витрина – само за одрасле. Жега је огромна и сви су прозори и врата отворени. Ретко где је само завеса навучена, иначе се живот одиграва као насред улице. На прагу сваке куће стоји једна или две жене. Све су скоро без изузетка потпуно наге. Ако нека још има лаку кошуљу на себи, она је диже увис чим се ко на улици укаже.

Кочијаш се окреће и, ваљда због моје енглеске униформе, додајује:

– For solidiers only. (Само за војнике.)...

Ово је кварт најниже и најбестидније проституције и једини који прелазе преко прага отворених врата су огромни Сенегалци у шорту на црним бутинама, марокански стрелци у црвеним сешијама и понеки Анамит. Чак ни обични војници беле расе овде не долазе. За беле ратнике, нарочито за официре, има стотина затворених кућа, чија су врата исто тако отворена на овом запарноме дану, али где један пространи салон са фикусима и ниским палмама, уз неизбежни гласовир, искључује учешће улице у интимним сусретима савезничких окупатора ове грчке вароши. Десетине Туркиња и Гркиња, Јерменки и Ђурђијанки и других жена Леванта, шетају се по салону, исто тако мало обучене као и становнице Вардарске улице.

Добро обавештени кочијаш одвози нас најзад у кварт јавних кућа резервисаних само за високе штабове и команде. У непосредној близини Бејаз куле – најзнаменитијег споменика Солуна и некада злогласне турске тамнице – виле са великим вртовима пуним тропског биља имају најлепше и најскупље жене и у њима се служи само виски и шампањ.

Фијакер се зауставља пред једном таквом вилом у зеленилу:

– For you, gentlemen!

На гвозденој одшкринутој капији хроми вратар нас гледа испитивачки. Скинуо је капицу са главе и даје нам знак да уђемо. Наше нове униформе, нарочито моја, енглеска, послужују као улазнице. У врт допире граја и звуци гласовира из виле чији су шалони затворени, јер сунце удара право по белим зидовима. Полазим уз степенице и поглед ми скреће у страну. На трави врта шета се витка плава девојка у краткој туници кроз коју пролазе сунчеви зраци и откривају је целу.

*

Када сам се јутрос појавио у логору у енглеској униформи и са тропским шлемом на глави, настао је прави скандал. Мој командант Живковић ми је одмах саветовао:

– Скидај то док те није видео командант пука.

Али ме је пуковник Стојишић видео пре него што сам се одлучио да се на јулској жези вратим у одело од дебелог зимског штофа, закопчано до грла.

Узалуд ја објашњавам да, када већ носимо туђу униформу, боље да носимо официрску која нам припада, а не војничку.

– Да, али у коме си Правилу службе нашао да се у нашој војсци носи кравата и тропски шлем – пита ме пуковник, који је данас добро расположен али иза чијег осмејка, сада и нехотично, видим ону страшну маску човека који је хтео да стреља цео пук код Плава.

Ово изузетно добро расположење командантово олакшава ми да начиним компромис: на служби носим француску чојану униформу коју смо добили, а када идем у Солун – неће се гледати како сам обучен.

*

Почеле су наше ратне вежбе. Рано изјутра, док сунце још не усија голу равницу, маневришемо у поретку за далеку и блиску вежбу, артиљеријску и пушчану, под тешким француским челичним шлемовима, и на крају јуришамо уз огромну вику.

Док ознојени и прашњави војници састављају пушке у купе, ја сам већ обукао енглеску униформу и полазим камионом за Солун, где сам данас заказао Мирку састанак на ручку код „Флоке“. Данас Мирко коначно добија нову горњу вилицу.

Седим у сенци зграде на тераси овог најлепшег солунског ресторана и пијем већ четврту мастику. Уз њу ми је келнер донео и мале ракове. Уз прве три сам добио маслинке, комадић козјег сира и ринглице. То је *мезе* које иде бесплатно уз пиће.

Подне је давно прошло, гладан сам, а Мирко не долази. Тераса је већ пуста. Не знам зашто сам узнемирен. Узимам фијакер. То је онај исти наш чичерон из галантног Солуна.

– У болницу Принцеза Марија!

Пред уласком у болницу је читава гужва. Два грчка полицајца терају гомилу радозналих који се купе и гледају на трамвајску пругу где се између шина на камењу калдрме шири огромна локва крви. Питам француског стражара на капији шта се десило.

– Трамвај је прегазио официра.

– Каког?

– Српског...

Још од када сам угледао крв на прузи слутња ме је зграбила за грло као канџом. Сада на зажареном ваздуху дрхтим као на зими. Тресем се. Усне су ми сасвим суве и једва и ја чујем своје речи:

– Где је прегажени?

– У мртвачници болнице.

На дугом столу у полутами видим нову летњу француску униформу, црну од крви. На једном рамену које је остало виси још искривљена еполета потпоручника. Точак солунског трамваја довршио је оно што пушчани метак није успео у шумама планине на бугарској граници.

Три дана раније један фотограф из штаба дивизије сликао је мог најбољег друга и мене, онако као што се сликају сељаци и војници, како у нашим летњим униформама стојимо један крај другог, држећи се за руке, на сред голе равнице са мутним силуетама далеких балканских планина у позадини.

*

Не идем више у Солун јер увек треба да прођем преко оне црне мрље пред уласком у болницу. Иако ју је прашина давно покрила, за мене она увек постоји.

Данас је жега неиздржљива. Окупили смо се под округлим вењаком на ручку. Сви једва дишемо. Док се зној слива низ сва лица, ја имам чудан утисак хладноће.

На овој врућини пиће удара много јаче у главу.

Мајор Живковић, мој командант са опуштеним брковима, данас непрекидно говори. Постаје заморан и хтео бих да већ престане. Данас ме све раздражује. Хоћу да га прекинем, да му противречим:

– Ја мислим, господине мајоре, да нисте у праву.

Испод густих, чупавих обрва очи мајора Живковића гледају ме подсмешљиво:

– Шта ти знаш, ти си жутокљунац...

Скачем као да ми је ударио шамар. Осећам да немам више крви у лицу и саплићући се трчим из вењака напоље.

Обешен о дебелу мотку, која као катарка носи мој округли шатор, виси мој револвер у футроли. Нервозно га чупам напоље, пуним, руке ми дрхте и трпам га у џеп.

Зауостављам се на улазу у вењак, са десном руком у џепу. Сви су погледи управљени на нас. Свакако да чудно изгледам. Поглед мога команданта и рођака није више подсмешљив, већ зачуђен, скоро пренеражен.

Мој глас је туђ, туп и тврд:

– Господине мајоре, тражим од вас да повучете реч „жутокљунац“ којом сте ме увредили...

Тановић скаче и баца се на мене, али још пре чујем мајора Живковића:

– Сташо, умири се. Жалим ако си нашао ту увреду, јер је то била само шала. Ако чиним ово извињење, то није због тога што ти држиш у руци, већ што ми је жао због овог неспоразума. Ти си свакако болестан... молим те, иди у шатор и лези...

Мој шеф се није померио са места. Он је тако миран и глас му је благ. Мој револт је одједном пао. Сада ми се тресу не само обе руке већ и цело тело. Јешић, који је ту био да служи око стола,

вуче ме као џак. Под шатором нема довољно ћебади и шињела да угреју моје тело које се тресе од зиме, док цела равница гори од жега.

Пало је вече. Лекар који је дошао нашао је код мене температуру од преко 40°. Добио сам тропску маларију.

*

Седми август 1916. Већ пре три недеље смо напустили наш логор на Халкидику, промаширали уз звуке музике кроз Солун и воз нас је донео до Островског језера, плаве мрље у тамноме масиву Могленских планина. Изашли смо на фронт, који је почео да се изграђује, а који од пре четири дана сав пламти у огњу. Масовне дозе кинина које сам примио, ваздух балканских планина у близини граница Србије и ова атмосфера бојишта у коју опет зароњавамо, однели су моју маларију. Бар за тренутак.

Данас први пут ступамо у борбу и ми, 1. батаљон 17. пука. Изашли смо из густих шума планине Цеган и у дугој колони силазимо у равницу која се отвара пред нама. На провидном, врелом небу наши стари познаници, бели облачићи шрапнела, долазе нам у поздрав. Мислим на Мирка и на оне облаке шрапнела на Кривој Феји који су тада стварали једну луду, детињу радост у мени.

Наше су чете већ давно измакле напред ка првим таласима брегова, који се дижу са друге стране долине. Ја јурим сада потпуно сам преко сасушене траве и камења планинског нагиба. Данас сам на коњу. Још у Солуну добио сам од свог брата од тетке, коњичког официра, који је упућен за Бизерту, његовог коња, вранца, крвно грло, на коме данас галопирам кроз тресак и гејзере земље који се дижу свугде око мене док силазим у долину. Коњ осећа опасност и јури у каријеру, док мене поново почиње да обузима лудо пијанство простора, битке која почиње, игре са смрћу и моје стрмоглаве јурњаве кроз грмљаву и црне облаке експлозија. Носим из штаба пука наређења нашем батаљону да одмах изврши напад на редут на Горничеву, који је пред нама. Не напад са циљем освајања тог бугарског утврђења, већ ради насилног извиђања. Једна нијанса у војничком речнику, али са истом ценом у крви.

СТИЖЕМ до команданта сав поносан због ове курирске мисије под артиљеријском ватром и пружам му коверту са наређењем. Мој вранац је постао потпуно бео од пене.

Тановићева и 1. чета, развијене у стрелце, прелазе преко гребена пред нама и полазе у напад на редут. Две друге чете и митраљези остају на гребену као њихова заштита и прихватница. Изнад нас јауче ваздух од граната наших тешких хаубица које у

гроздовима падају на редут, чије испрекидане линије беле земље изгледају као диновски кртичњаци пред нама. Ватра је тако убрзана да у једном тренутку цео редут ишчежава у огромном облаку од експлозија.

Клечим иза неколико наслаганих каменова који ме заклањају до груди. У руци ми је пушка. Имам репутацију елитног стрелца и на Крфу и на Халкидику сам за опкладу секао пушчаним мецима танки штап, једва видљив, побијен на 250 метара пред нама. Сада на 600 метара, колико смо у ваздушној линији удаљени од редута, људско тело биће исувише велика и лака мета за мене. Одмах лево од мога заклона су два митраљеза чије су цеви, са утуреним реденицима, спремне за паљбу.

Тамо пред нама неколико стројева наших војника прилази све ближе оном кртичњаку и диму. Не чујемо ниједан пушчани пуцањ, осим тамо негде далеко у кланцу према језеру. Чини нам се да је редут, кога неуморно рију наше гранате, већ убијен, без живота.

Једна зелена ракета полеће увис кроз облаке дима. Тановићеви војници јављају артиљерији да су већ избили до бугарских ровова. Тресак и фијук одједном престају и облак, који се непрекидно обнављао, почиње да се разилази. Видим наше војнике како скачу преко утврђења и тресак неколико ручних граната убачених у склоништа показује да се тамо врши чудан лов на људе...

Одједном... Иза гребена испред кога је бели редут, појављује се шума. Не, то су бајонети, један уз други, светлуцају на сунцу, као да изничу из земље. Испод њих куља компактна маса људи. То је талас који се прелио преко гребена долазећи у сусрет Тановићевим војницима.

Митраљесци крај мене грозничаво грабе за обараче својих машина и рафали полећу као полудели. Ја сам фасциниран призором који се одиграва пред мојим очима. Две масе људске иду без пуцња једна другој у сусрет, на кострешене од челика. На 20 метара само једни од других се устављају. Као да је и једним и другим елан сломљен. И с једне и с друге стране пушке се спуштају на висину груди. Видим једног бугарског официра, еполете му сијају на сунцу, како сабљом показује војнику у униформи боје печене земље на неког нашег. Други витлају изнад глава ручним бомбама и бацају их ту испред себе. Људи убијају једни друге стојећи као на паради.

Десно од мене иза неколико набацаних каменова је мајор Живковић. Крај њега су два француска официра – осматрача француске тешке артиљерије. Чујем глас једног од њих:

– Овако нешто смо до сада могли само у биоскupu да видимо...

Епска битка прса у прса и даље траје пред нашим очима, само је сада све више тела по земљи.

Сада и ја нишаним нагнут преко камења и пуцам као помамљен. Сваког човека видим подвојено, али толико је наших цеви уперено на тај бугарски талас да више не знам од чијег метка људи тамо падају. Опет небом урлају наше гранате и падају лево и десно од редута да штите Тановићеве војнике да не буду опкољени.

Јаукнуо сам. Пушка ми испада из руку. Хватам се обема рукама за очи у које се нешто страшно сручило. Очи ми горе и не видим ништа.

Гојко, који је увек крај мене, зграбио ме је за руку:

– Није ништа, само се распрснут камен сручио у очи.

Чујем како клопара његова чутурица и његова тврда шака баца ми воду у лице и очи. На једно око почињем да видим док ми лево гори као да је исцурело. Цело ми је лице избодено ситним комађем камења и парчићима челика. Могу да видим да ми је испод левог рамена блуза раскинута. Док тамо пред нама и даље бесни битка два људска таласа који се као у плими и осеци преливају у напред и назад, али увек закачени једни за друге, Гојко ми вадѝ комад распрснуте кошуљице дум-дум метка, који је експлодирао ударивши у камен пред мојим лицем. Парче челичног плеха раскинуло ми је блузу али се задржало у упртачу испод мога рамена. Гојко је већ узајмио још једну чутурицу и испирајући ми запаљене и избодене очи, објашњава ми зналачки:

– Срећа да је био дум-дум метак. Да је био обичан, добили би га одскоком у сред чела.

Са једним оком, јер је друго запаљено и крваво, гледам последњу епизоду битке на Горничевском редуту, али више не могу да пуцам.

Пада ноћ и четама на редуту је дат сигнал за повлачење. Задатак је завршен. Насилно рекогносцирање је успело. Знамо колике су бугарске снаге пред нама јер су у четири контранапада све увек нове масе биле довођене на Горничево.

Сишли смо са гребена и у долини чекамо чете које се повлаче са редута. Први стижу рањеници. Потом група од тридесетак бугарских заробљеника. Бацам у мраку на њих млаз из своје електричне ручне лампе.

– Из кога си пука?

– 25. полк...

Има их из још три друга пука. Заробљеници између наших дугих бајонета нестају у ноћи. У штабу пука чекају их са нестрпљењем. Да би имали ових тридесет живих информатора, пало је наших преко стотину. Војници у пролазу саопштавају имена мртвих, али нико не зна за све. Нигде нема Тановића.

Млаз моје електричне лампе пада на једну сумњиву групу. Између четири војника клате се носила покривена платном од

шатора. То и нису носила већ укрштене пушке. Сви мртви војници су остали на белој земљи редута. То само офицере изнесе.

Грло ми је одједном постало суво и мој се глас угасио. Питање које постављам остало ми је на сувим уснама, те га ни ја не чујем. Прилазим нагло између војника који ћуте и подижем шаторско крило. Млаз светлости је пао на жуто укочено лице. Не, то није Тановић. Познајем једва видљиви лук црне науснице Пуба Трефа. Студент, потпоручник Коста Анђелковић, добио је метак у сред срца. На њега је бугарски офицер, кога сам видео, указао сабљом своме најбољем стрелцу.

Једва се усуђујем да спустим руку на црне, густе косе мог пријатеља као опроштај од њега. Још један је отишао.

У мраку промиче крај мене, без речи, погрбљена силуэта Тановића.

*

Цео дан лежимо између усијаног камења планине Цеган и ниског жбуња смрека и глогова. Свуда око нас бесни битка, али ми смо у резерви и само примамо ударце, без могућности да их враћамо. Јучерашњи напад на редут на Горничеву тешко је стао наш батаљон. Јутрос када су у шумици иза наших ровова од камења затрпали у плитку јаму потпоручника Косту први пут сам видео сузе у Тановићевим очима.

Дан је бескрајан. Између неба и нас, згурених у камењу, непрекидно фијучу и урличу пројектили, који се сусрећу, укрштају и одлазе у две супротне стране. Ретко која експлозија да затресе и стене око нас. Данас ми нисмо интересантни. Судбина се одлучује на другим планинским гребенима испред нас.

Најзад пада ноћ, после дугог, зажареног 8. августа. Једемо у мраку, држећи сваки по комад печеног мяса у руци. Док су се данас тресле планине од експлозије, наш кувар Цоња је, у дну једне јаруге, на ражњу испекао јагње и донео нам одмах чим је небо постало тамно.

Понеки залутали метак звижди у ваздуху више нас.

– Покрет!

Куир из пука појавио се са наређењем да се наш батаљон крене и појача посаду Горничевског виса, јер су трупе које су га браниле у току дана, десетковане.

Само покоји далеки одблесак ватре раскине за тренутак уједначену, тешку таму неба, без месеца и без звезда. Бура је и на небу. Силазимо у долину и ближимо се стрмим невидљивим падинама Горничевског виса. Звони оружје и котрља се камење испод наших ногу. У мраку чујемо потмулу тутњаву која нам се ближи.

Нешто се тешко ваља нама у сусрет. Сламом увијени точкови топова потмуло тутње по камењу. Звече копита коња по камењу. Фантом батерија долази нам у сусрет.

– Остављају нас... топови одлазе...

Одлазак артиљерије је увек рђав предзнак.

– Не одступамо, мењамо положај, открили су нас данас и осакатили – чује се глас из мрака.

– Другом ти то приповедај, брајко...

Успон је све већи, дисање све теже и коса под тешким шлемом је потпуно мокра.

Мајор Живковић, који корача испред мене, зауставља се и тражи погледом једва видљиву црну линију гребена на којој блесне покоја звезда у пушчаном пламену.

– Стој!

Опет Тановић са још једном четом одлази напред да поседне сам вис, док друге две чете остају овде на самој падини брега. Војници се у тами прибијају једни уз друге, седају по камењу.

– Пст! Пст! Ни говора, ни пушења! Никакве светлости!

Ноћ у планини је у августу хладна. Седим на камену и дрхтим. Мучи ме и плаши и ова чудна тишина и предосећање нечег страшног што ће доћи. Осећам мирис шљивовице и чујем клоцтање течности. Мајор Живковић ми додаје чутурицу са ракијом, коју је тек одвојио од уста. Нагињем је и ја и додајем капетану Буди, свршеном студенту технике.

– За покој наших душа...

Не видим у мраку да ли се ко насмејао на ову његову здравицу.

Један поред другог леже непомични војници, изједначени, у мраку, са земљом. Тишина и тамна ноћ покрива све. Ниједан пуцањ се не чује.

Лежим и ја на камену. Гојко ми додаје шаторско крило и завијам се у њега, као у покров, да ме штити од хладноће...

Руши се, риче, тутњи, урла, грми, гази... Као да се лавина сручује на нас. Копрцам се испод шаторског крила, које ме је обавило као мрежа и не могу да се ишчупам. Ударац једне копите у ребра скоро ме мрви и баца у страну. У котрљању једна рука ми се ослобађа. Шатор ми је спао и са лица и изнад себе видим како се котрља маса људи и мазги, чије нас копите газе, док читав брег над нама букти запаљен и кључа као вулкан у ерупцији. Звече митраљеске кутије и челична постоља са мазги које се руше преко. Овај хаос у бекству и мене котрља низ падину брега. Још нисам сасвим разбуђен и не могу да схватим шта се догађа. Камен се руши испод нас и за нама, небо гори и на рефлексу пламена који избија са свих страна видим само једну густу људску масу у лудилу. Све се котрља низ брег. Успео сам да станем на ноге и не знам куд ћу.

Ред црних сенки, збијених и густих, са накострешеним бајонетима долазе нам у сусрет одоздо, са дна јаруге и заустављају нас. То је наша 1. чета која се зауставила ниже од нас и била последња резерва. Они нас обухватају и носе натраг уз брег са собом.

– Контранапад, у контранапад! – урла командир 1. чете, капетан Грујичић, пре рата мирни банкарски чиновник.

Овај ме узвик буди и доводи свести. И ја сада вичем, да храбрим и друге и себе, и трчим поново уз брег. Сада сам се тек сетио и вадим револвер из футроле и млатарам њиме у мраку.

Тресак, фијук челика, грмљава експлозија ручних граната, урлици, јауци, јуришни поклици – све се то слило сада у један заглашћени хук који тресе целу планину.

Једна нова група сенки појављује се одједном преда мном. Оне долазе одозго одакле долази смрт. Ово су сада сигурно Бугари, јер се у хаосу више не зна ко је ко. Једино што видим то је митраљеска цев која се клати на рамену човека који ми трчи у сусрет. Зграбио сам га за груди и прислонио му револвер на срце. У тренутку када се мој прст на обарачу хтео да згрчи, заблеснуо ме је пламен експлозије једне ручне гранате, али је пламен осветлио и шлем на глави мога непријатеља.

– Не, наш сам, из 9. пука. Спасавам митраљез, све је горе поклано – дрекнуо је официр, али је већ цев мога револвера била оборена ка земљи. Бугари нису имали шлемове.

Овог пута пред нама нема никог више од наших. Сада могу пуцати у првог који наиђе.

Трчим сада више улево где се врх планине претвара у седло. У леву руку сам сада зграбио бомбу, док у десној витлам револвером више главе. Дах ми застаје од ове јурњаве уз брег.

Газим по нечем меком, дрхтавом. Као да ми пипци полипа хватају леву ногу. Губим додир са земљом и летим кроз ваздух. Треснуо сам целим телом о камен. Револвер ми је одлетео у једну, а ручна граната у другу страну.

Хтео бих да устанем, али се једна гвоздена канца зарива у моје грло и пресеца ми дах, ионако непрекидан и тежак. Једна страшна рука ме је зграбила и дави ме.

Гушим се, више немам даха, почињем да губим свест. Узалуд покушавам левом руком да се ишчупам од овог целата. Толико смо близу да не видим човека који ме дави, али осећам његов врео дах како ми пали лице. Он је чуо звек мога шлема при паду и зна ко сам. Можда је експлозија осветлила моје официрске еполете. Само непријатељ који мрзи може тако да дави, а ја сам разоружан. Једна мисао ми пролази као муња кроз већ помућену свест. За гамашном ми је привезана кама. Правио ми је Ракић на Крфу и добро сам је наоштрио са обе стране. Привлачим себи ногу и

десном руком грабим за дршку од ножа тако силно да сам очупао целу гамашну. Последњи је тренутак, јер још секунд и ја ћу изгубити свест. Цела моја животна снага је прешла у десну руку која се диже у једном грчу увис да се одмах са замахнутим сечивом за којим је цела тежина мога тела, сјури испод стиска оне канџе која ми је издигла главу увис као змији. Топли лепљиви млаз шиба ми у лице и уста. Чини ми се да је притисак слабији. Још једном замахује моја полудела десна рука, мој спасацац, и још једном улеће мој двосеки нож у нешто меко као у мешину.

Крик је потмуо. Лежећи потрбушке на врућем телу ја левом руком чупам тог умртвљеног полипа са свога тела.

Изнад мојих леђа неко урла тако јако да се глас разликује у општој бури. Као да је Гојков глас. Небо се осветљава. Једна светлећа ракета, бачена са падобраном, расипа белу светлост и обасјава војника у бугарској униформи, из чијег грла још шиба крв, и мене који сам се већ усправио, и стотине људских бића из два табора, помешаних једни са другим. Видим Гојково избезумљено лице и врх његовог бајонета који пролеће поред и испод мене.

– Стрвина – чијем његов избезумљени рик.

Ударац чељика је тако јак да је камен испод тела зашкрипао, али човек коме сам два пута сјурио каму у грло, није га више осетио. Гојко је убио већ мртвог човека. Он са тешком муком чупа бајонет из тела и земље. На последњој светлости ракете видим да му је бајонет крив као сврдао. Он, као луд, урла:

– Заклао вас је...

Ја бришем руком крв са лица и сасвим мирно га тешим:

– Не, ја сам њега.

Још је било толико светлости да сам угледао револвер, зграбио га и потрчао напред.

Светлост ракете изазвала је општи покољ. Сада се сви виде и убија ко кога стигне. Шкрипе ударци бајонета у кости и прашти лупа кундака по главама. Видим два наша војника и бугарског међу њима, који су у мраку заједно трчали један поред другог. Сада су се муњевитом брзином два бајонета сручила у незваног друга.

Толико је лешева да је сада у мраку тешко трчати, јер се стално саплићем. Наш контранапад је успео и већ смо сви на самом гребену. Поседамо га јер су ровови, који су нешто напред, неупотребљиви пошто су до врха заравњени мртвацима.

Једнако сада бацамо светлеће ракете да би се знало где је ко. Цео је брег око нас покривен лешевима. Судар је био страховит.

Наши војници вуку мртваце и слажу их на гомилу као заклон испред себе. Иза њих стављају камење. Друге лешеве бацају у жаругу. И у мраку је лако познати мртве Бугаре јер цео њихов пук има ноге замотане у бело сукно. То су војници из јужне Бугарске.

Сада видим да је крај мене дугачки капетан Марковић, са киме сам лежао заједно болестан у истој соби беговске куће у Плаву. Сав је избезумљен и глас му је испрекидан:

– Скочио сам у ров... Бугари су долазили трчећи... Нико од наших не пуца. Наслонили се на грудобран, пушке им наперене, али сви непомични. Грабим једног за раме: „Пуцај!“ – вичем му. Он се само сручио и пао. Додирнуо сам левог, и он ми се сручио у наручје. Сви до последњег у рову били су мртви. Легао сам брзо међу лешеве и Бугари су претрчали преко нас...

Док око нас по камену прште дум-дум зрна и стварају осећај да је непријатељ ту међу нама, само за један тренутак пролази кроз моју свест онај пригушени крик после ударца каме и чини ми се да у овој ураганској хуци шапућем, као да питам сам себе:

– Заклао сам човека!?

Али то је само један тренутни рефлекс, немам времена за размишљање јер је нова опасност ту и треба опет бранити живот. Иза гомила лешева цеви наших митраљеза постају усијане, јер одбијамо јуриш за јуришем. Више нема ниједне ручне гранате код нас; већ је и муниције све мање.

Назад се, са сандуцима на леђима, појављује неколико мазги, под светлошћу ракета. Пршти, фијуче и јауче челик по камену. Тупо ударају меци у тела животиња и људи.

Узео сам и ја једну пушку од мртвог и пуцам у ноћ испред себе.

Тама почиње да се разилази. Бледа, пепељаста светлост почиње да осветљава контуре гребена лево и десно од нас, јер смо ми у једном правом просеку из кога се бранимо. Десно на вису треба да је Тановић, о коме ништа не знамо, јер су везе пресечене. Тамо кркља, тутњи, урла, грми. И онда одједном тишина. То је најгоре. Тишина је тешка, јер је то увек знак да се нешто трагично догодило. Сада се видимо међусобно и војници узнемирено подижу главе. Одједном, као дан раније на белом редуту, на врху где је био Тановић и где је настала тишина, видимо на бледој јутарњој светлости шуму бајонета, која расте и иде напред.

Мајор Живковић, који стоји крај мене, лако дрхтећи од јутарње хладноће и узнемирености, разумео је. Звук пиштаљке се тихо разлинео над каменим седлом, нашом тврђавом сазиданом од лешева.

– Одступај брзо ка долини...

Само је још долина под нама била слободна. Четврти, општи јуриш, отпочео је са свих страна.

Поново се ваља лавина наших разбијених чета низ падину ка долини кроз коју јуре пуштене мазге без товара и без вођа. Разлили смо се као поплава између брегова. Челик шиба по нама као стоструком камџијом. Војници посрћу, падају, јаучу, зову у помоћ, али се нико не зауставља.

Већ смо код превоја са кога смо синоћ пошли за Горничевски вис, када се један облак прашине појави за нама.

– Коњица...

У кланцу иза нас, на уласку у ову долину изгорелу од граната и сунца, ковитлају се и ближе округли облаци прашине. Из сваког облака светли оштрица сабље.

Као ураган долазе ескадрони бугарске коњице на нас, разливену реку бегунаца.

Немам када да се осврћем и да видим како падају оштри ударци на људска тела. Једини је спас пењање уз камениту косу, која је некада стрма као зид тврђаве.

Пригушеним, непрекиданим гласом вичем војницима:

– За мнош!...

Руке су ми кржаве, исечене од оштрог камења и бодљикавог грања, дах ми застаје и цепа груди, али све више одмичем уз брег.

Војници се пробијају црвеног лица, низ које се слива зној, без даха, кроз ниско жбуње, поцепани, изгребани, искрвављени. За тренутак застајемо и шаљемо последње метке на коњанике доле у прабини који још газе и секу неколико заосталих наших војника.

*

Сваки четврти војник из нашег батаљона био је убијен на гробу или исечен у долини. Војници су изнели на леђима мога пријатеља, капетана Тановића, коме су два метка разнела цеваницу на левој нози.

У дубокој јарузи, покривеној густом храстовом шумом, скупља се наш батаљон. Уморни војници падају по земљи и заборављају на покољ, тонући у сан, али са пушком у стегнутој руци. Препади и изненађења су сада саставни део нашег живота. Све друго желимо да заборавимо. Али су мртви увек присутни, као да леже ту поред нас.

Читав дан извлаче се из долина и јаруга војници који су избегли последњи налет коњице. Око стотину њих крвавим, невештим завојима покрива своје ране.

Пала је ноћ. Лежим под једним храстом и гледам у тамне гране више себе, јер је и небо исто тако мрачно и без звезда. Између сам сна и свести. На грлу осећам стисак једне хладне, тврде руке. Један урлик пара тишину шуме. Скачем ишчупан из кошмара. Назирем сенке војника, пробуђених као и ја. Цела падина јаруге под шумом се покренула.

– Шта се догодило?

Гојко, који као верна сенка бди крај мене, шапуће ми:

– Командант је викао у сну јако и пробудио цео батаљон.

Под другим храстом, под којим је малочас лежао, мајор Живковић стоји и маше рукама.

– Господине мајоре, шта је са вама?

– Бугари, Бугари, убиће ме – шапуће као да наставља своје ноћно привиђање.

– Лезите, нема ничег – умирују официри војнике.

Мајор ме граби за руку:

– Сташа, ја ћу погинути... ноћас сам то видео...

– Ко зна ко ће од нас први погинути, господине мајоре. Спавајте само. И мене су у сну давили...

*

Дан после ове ноћи, 10. август, донео нам је мир и одмор. Војници крпе поцепана одела, замењују искрвављене бајонете и поломљене пушке, попуњавају потрошену муницију и ручне гранате. Данас смо добили нове енглеске бомбе, округле као лопта, које се пале као шибице. Свако од нас има дашчицу, коју привезује на рукав и о њу се трља упаљач бомбе.

Нико овога дана из нашег батаљона није погинуо, па ни мајор Живковић.

– Видите – говорим му када је дан завршен – ноћна привиђења су само последице преживљених узбуђења.

– Слушај, Сташа, сав је мој новац у сандуку са стварима. Све је у злату које сам штедео за моје. Мој ордонанс има кључ. Када погинем, предај све то штабу пука и мој сат, па ће ваљда једног дана то добити моји.

Слушам овај усмени тестамент ћутећи. Немам снаге да га разумевам.

Ноћ је опет над нама, ноћ са свим својим изненађењима и узбуђењима. Појавио се ордонанс из пука. Предаје мајору малу затворену коверту. Знамо шта значи. Прилазим и осветљавам хартију цепном лампом.

– Наређен је покрет батаљона. – Мајор Живковић спушта нервозно свој параф на поцепану коверту и другом руком граби од ордонанса чутурицу са ракијом. Дуго је не одваја од уста.

Пролазимо кроз шуму поред једне пољске батерије. Назиремо топовске цеви уперене ка гребену на који идемо. Около, као брежуљци, леже гомиле жутих месинганих чаура испалених у току дана. Артиљерци седе крај топова и пуше. Напред се бели побијено, огуљено коље. То је ознака за правац гађања у ноћи. Горе изнад шуме излази млади месец. Његов плавичаст срп је сићушан и танак. Крај стазе се црни надувена лешина погинулог коња.

Стижемо опет на камениту косу, на којој смо се прошлог јутра сакупљали, избегли испред коњице и која као да постаје наш удес.

Увек се на њу враћамо. Довели смо само две чете, док су две остале као резерва у јарузи у шуми у којој смо били.

Испред нас је тамна падина са невидљивим жбуњем и још мање видљивим непријатељем. Иза заклона од камења седе војници са пушком у руци и непрегнуто гледају у мрак пред собом. Нико не говори, нико не пуши. Потпуна тишина притиска планину на којој хиљаде невидљивих људи ћути у очекивању смрти.

Лежим крај пољског телефона, који је такође нем, и крај неколико отворених сандука у којима су црне енглеске експлозивне лопте. На леви рукав сам причврстио дашчицу за паљење. Гледам као занет у месец и заборављам на планину са заседама, на невидљиве људе у белим доколеницама и са спљоштеним шапкама, који нас кољу и које кољемо, заборављам и све опасности и мислим на Маријине танке голе руке које се склапају око мене...

Скачем увис тако нагло да сам се скоро преврнуо. Један урлик, уједначен и општи, проломио се у нашим рововима десно, на вису покривеном шумом. Ту је неки други батаљон нашег пука. То је бугарски јуришни поклоч. Без пуцња, привукли су се до самих ровова и сада крици убијаних бајонетом и урлик победника слили су се у језиви крик. Јако стрма падина пред нама нас је спасла. Јуришни талас пред нашим заклонима је закаснио. Чујемо камење како се котрља.

– Бацај бомбе...

И ја сам појурио са наручјем пуним округлих, тешких ручних граната ка првим заклонима, само десет метара преда мном. Шиште упаљачи и запаљене кугле описују усијане пруге у лету. Лавина од усијаног челика, распрснутог камена и разнетих тела ваља се низ падину пред нама. Све што пуца и убија сада сипа ватру. Ваздух је пун смрада сумпора и дима. Уши глухну од грмљаве и треска. И наша батерија крај белог коља сипа плотуне својих граната преко наших глава. Мајор Живковић се опио лудом храброшћу. Његова сенка пролеће кроз фијук и његов глас се чује свугде крај узнемиренних војника. Одједном фијук граната преко нас престаје. Неколико пута се понавља суви прасак картеча и онда бугарски победнички крик. Батерија је пала. Само смо још ми остали, сломивши све јуриша пред нама. И још једино, одмах лево од нас, скоро иза наших леђа, на Цепу, где је улаз у долину, одиграва се епопеја. То је чета сликара-капетана Јосиповића. Лула која као пркос светлуца у тами осветљава његову чупаву браду. Неосетљив на челичну шибу, стоји усправљен и горд на рову. Испред њега је већ искидана препрека од жица, које су пуне усправних мртвих тела нападача, која стоје као окамењена шума и као најсигурнија препрека. Иза ове ограде мртвих осећа се топао

дах гомиле која наваљује и руши се под косом митраљеца и ручних граната.

Док сам још нагнут од замаха при бацању последње бомбе, један тупи ударац посред уста покреће ми све зубе. Осећам бол и у десном колену. Хватам руком уста. Рука је крвава, али су зуби сви на месту. По болу видим да ми је само горња усна прсла. Један већ охлађени већи комад ручне гранате, или можда комад камена, завршио је свој пут на мојим уснама. Други комад ми је разнео чакшире на десном колену и зарезао уску бразду на кожи.

Са првом светлошћу зоре откривамо да смо још само ми – две наше чете на коси и чета сликара у долини – једина слободна оаза на Цегану. Цела је планина пала у руке Бугара. Потпуно смо опкољени.

Живковићево лице је модро и поглед му је мутан. Шапуће ми:

– Наредио сам ордонансима да убију мене и тебе ако Бугари продру и код нас.

– А то не – викнуо сам. – То право задржавам за себе. Ја сам научио већ да се пробијам...

Наш телефон је већ давно пресечен и нико не зна шта се са нама дешава. Једна мисао ме оживљује. Саопштавам је мајору:

– Ја ћу са Гојком и још једним ордонансом да се пребацим до резерви и да доведем наше две чете.

Овај се предлог допада мајору. Очи му одједном постају светле:

– Одлично, полазим и ја да се ставим на чело контранапада.

Банкарски чиновник, капетан Грујичић, прима команду над опкољеном групом.

– Држите се само још три сата...

У мутној светлости јутра силазимо командант, ја, трубач и четири ордонанса журно низ падину, доле ка долини, иза последње барикаде на Цепу. Пред нама је голи брег, једини пролаз ка нашим резервама. Пут којим смо синоћ дошли је већ давно у рукама Бугара.

Наше плаве силуете на голој падини каменитог брега брзо постају мета за бугарске стрелце. Али је јутарња светлост још увек несигурна, као плава магла и док меци прште свугде по камену, ми задувани грабимо уз нагиб. Пола сата били смо дивљач која се гони.

Најзад, на другој страни брега, која је сада као гранитна плоча између нас и гониоца, налазимо заклон, сигурност и, убрзо, наше чете. Не само оне, већ цео наш пук је у покрету. Са свих страна јуре појачања у густим колонама. Општи контранапад почиње. Свуда светlucaју наши бајонети и шлемови кроз шуме у диму и пламену. Све гушћи су наши редови који извиру као из земље из

свих удолина и јаруга. Пред нама је победнички изливени талас непријатеља, а иза њих су наше опкољене чете.

Мајор Живковић који корача на челу наших резерви диже увис своју дебелу чворновату мотку којом се поштапа. Сунце пада по нама али мене тресе још грозница ноћи и, као луд, вичем трубачу:

– Свирај јуриш!

Десетине других труба са свих крајева шуме прихватају као ехо наш позив на покољ и бесконачна сигурност нас испуњава. Челични град нас више не зауставља. Наш челик су наши бајонети. И покољ почиње. Ми смо полудела војска која се свети. Ништа више не може да нас заустави. Газимо преко мртвих и наших покланих ноћас у изненадном препад у ових других кроз чија тела троугли шиљак дуг неколико десетина сантиметара на врху наших пушака пролази лако као кроз оне манекене од сламе на којима смо учили како се непријатељ пробада. Наш талас достиже до наше ноћашње заштитнице. Само је још увек бело коље усправно. Све друго лежи. Мртва посада чува умукле топове. Испружне, укочене руке нишанције још држе чврсто пијук којим је покушао последњу одбрану свога топа. Небеско плавим униформама наших артиљераца крв је дала боју трулог храстовог лишћа. Као прогоњена дивљач око које се склопио обруч гониоца војници са ниским шапкама и белим доколеницама се збијају у гомиле. Узалуд вичу:

– Братко, братко!

Бајонети не знају за милост ни за братство. Смрт за смрт. Ту, на десетак метара од нас, лежи мртво тело мога друга из моје класе Војне академије, потпоручника Глигоријевића. Његово детињско лице је маска од воска, јер је сва крв напустила његово тело кроз грклан презан метком.

Шума смрти је опет цела у нашим рукама. Нема више Бугара, сем мртвих, између нас и наших опкољених чета.

Журимо у сусрет ослобођенима. Горе, под самим гребеном косе, корачамо журно, један за другим, као Индијанци, мајор Живковић, ја, трубач, ордонанси. Опијен сам од дивљачке радости коју доноси победа. Крв ми се закорела на уснама. Раздрта ногавица на колону чини ми се орден подвезице.

Гребен пред нама поседа група из нашег јуришног таласа. На неколико метара више наше стазе којом корачамо неко маше на мене рукама. Мој сусед из болесничке собе у Плаву, капетан Марковић ми довикује:

– Сташо, да видиш ово...

Окрећем се и док тражим пролаз кроз жбуње, заустављам поворку ордонанса за мном. Само је мајор продужио напред. На неколико метара у страни преко нашег бацача бомби – Хазен топа – лежи раширено огромно тело бугарског трубача, који још увек

држи у мртвој руци своју металну трубу као да још зове своје мртве другове на борбу. Један ударац бајонета у груди приковао га је за бацач. Нисам имао потпуну визију... Тресак који је једновремен са фијуком заглушује ме. Као да се цео ваздух око нас распрскао.

Окрећем се нагло. Изнад ниског младог дрвета, на три метара од земље, ту где смо тренутак раније били, још плови облак распрснутог шрапнела. Покидане гране падају као киша по камену. Дах ми се зауставља. Под рањеним дрветом лежи мајор Живковић. Чујем само његово пригушено јечање.

– Погибе командант! – чујем трубачев глас.

Ордонанси су јурнули ка телу на земљи. Моја радозналост спасла им је свима живот, а позив Марковићев ишчупао ме је из сигурне смрти, удаљивши ме тачно изван ивице смртног круга сручених шрапнелских куглица. Само један није измакао од најављене судбине; мајор Живковић, кога су само пет корака, што их је начинио испред нас, одвела из живота.

Црна крвава пена избија преко његових дебelih усана и зауставља се на рашчупаним дугим брковима. Тихо јечање прелази преко њих. Отворене очи добијају тврдоћу стакла. Крв шиба с десне стране груди и лије преко суре блузе. Ордонанси секу ножевима чоју и раздиру је са прсију. Крв у млазевима тече преко густих маља и сасвим белогa меса. Док два ордонанса притискују завој на широку рану, испод раскопчаног појаса, из огромног крвавог отвора на трбуху куља страхота разнете утробе.

Црне усне се још покрећу и чујем једва разумљиве речи:

– Поздрави ми децу... и жену...

Један дрхтај је прошао кроз руку, као да ми је мајор хтео да пружи, али је рука била пробијена оловном куглицом и тресла се немоћно.

Један изненадни густи млаз крви баца увис завој са груди, недовољно причвршћен. Стаклени поглед се зауставио изнад грана разнетог дрвета. Као да један осмех развлачи црне усне мајорове и жути зуби се указују:

– Како су лепо лептири... који лете...

Војници клече са скинутим шлемовима. Над шумом око нас небо се раскида новим смртоносним ватрометом којим бугарска артиљерија свети пораз и смрт својих. Ордонанси шире један замотани шињел и стављају на њега полуголо крваво тело.

Трубач ми додаје новчаник и сат мајоров, његову краву марамицу и ратну торбу.

Док четири ордонанса носе на разапетом шињелу мртво тело, ја силазим низ густу шуму ка пуковском штабу да предам овај аманет мога шефа и рођака. Знам где је још до јуче штаб био.

Данас се много променило. Изнад шуме све чешће урлају артиљеријска зрна, ломе гране и прште по камењу.

Излазим на усечени пут када је моје предосећање, као на Калин-камену, предухитрило блиски фијук. Када сам већ био пружен стрмоглавце по земљи – заглушни тресак. Тешка црна киша земље пада и удара по мени. Уши ми зује заглуното и осећам да су ми се све жиле на глави затегле. Хоћу да устанем, али ми нешто притиска цело тело. Тешко се чупам из црног покрова и земља у млазевима пада са мене. Пуне су ми од ње очи, уши, уста и одело. Чврсто држим у руци ствари погинулог команданта.

Стојим усправљен и левим рукавом бришем лице од земље залепљене знојем. Одједном почињем да дрхтим. Ужасан страх од самоће, од могућности да и ја добијем раздрту утробу. Страх од смрти у овој мрачној шуми пуној лешева испуњава ме све више и више. Чујем један туђи крик од страха и ужаса који излази из мога сувога грла. Са стварима мајоревим у дигнутој десној руци као луд јурим натраг уз нагиб, ка нашим рововима, ка мојим друговима, ка живим људима. Само да не останем више ни тренутка сам у овој мрачној шуми смрти.

*

Чучимо по нашим ниским каменитим заклонима на коси планине Цеган, онде где смо били ноћас опкољени. У сумраку војници лутају између жбуња и траже тисовину – дрво црвено као вишња, за које верују да је свето – и режу од ње крстиће. То су амајлије које треба да штите од челика. Ова масовна погибија која нас већ пет дана и пет ноћи прати, појачала је сујеверје и мистику ових планинаца, који у разним знацима природе траже да сазнају своју судбину. Шапутањем и климањем главе показују на своје другове за које знају да ће ускоро погинути. То су им, кажу, прочитали у погледу.

13. август. Два дана од смрти мајора Живковића. Чим изађе, сунце се замрачи. Бар за нас који лежимо приљубљени уз земљу и дрхтимо на нашој каменитој коси. Као да су се свуд око нас вулкани отворили и лију на нас своју лаву од камења, усижаног челика и огња. Никада за ових пет година рата овакав страховити ураган није се на нас сручио. Нема размака између фијука, експлозија око нас, урлика и звиждања полуделог челика. Нема предаха. Неколико стотина топовских цеви сипа на нас ватру. Људи се топе и нестају. Има комађа тела на сваком жбуну.

Лежим крај телефона, који је у једној старој дрвеној кутији, скоро без заклона осим неколико каменова који су наређани као да обележавају гробницу. Четири мала цака напуњена песком бацио сам на леђа да ми штите кичму од шрапнелских куглица

које као киша прште свугде околo. Два оваква цакчића штите ми лице и груди.

Наша каменита коса постаје пакао. По дрвећу цвили поломљено грање, камење непрекидно пршти и вршти летећи кроз ваздух, из шуме до нас непрекидно избијају увис гејзери земље и дима.

На десетак, највише двадесет метара преда мном је заклон капетана Грујичића, банкарског чиновника у миру. Подижем за тренутак главу јер је тамо избила ерупција. Видим капетана како се клати између два своја војника који га кроз дим и пламен воде за руке, док му низ лице и главу лије крв.

Био је у заклону издубљеном у каменитој земљи, око кога је био бедем од празних сандука напуњених камењем и земљом и од цакова са песком. Граната је ударила усред једног сандука и бацила друге на главу капетана Грујичића. Челични шлем му је спасао живот, али су му и чело и лице и потиљак изразбијани и осакаћени. Крв му је залила једно око, али другим, још отвореним, гледа ме и шаље ми њиме опроштајни поздрав.

– Срећно, Грујичићу...

Постоји код војника веровање да онде где је једна граната ударила, више друга неће пасти. Док Грујичић између својих војника лагано силази низ падину, његов заменик, поручник Џунић претрчава из плитког рова у тај погођени заклон. Овај резервни официр-сељак са саме бугарске границе је једини у нашем батаљону који никада није отишао у кафану, који ниједан франак или драхму није потрошио ни за шта. Он носи обично војничко одело, не храни се ни у нашој официрској мензи – где се храна плаћа – већ једини једе заједно са војницима њихову храну. Сву своју примљену плату претвара у злато и златнике ушива у широки појас који носи увек око струка. Он је права амбулантна каса са златом.

Још увек држим главу одигнуту изнад мојих цакчића са песком и гледам у полусрушени заклон у који се сада склонио поручник Џунић. Као да очекујем шта ће се догодити. Само неколико минута касније, у непрекидној бубњарској ватри која потреса целу планину, чијем фијук гранате која право долази. И онда други стижу за њим... У црном вихору нестаје заклон из кога је један официр тек изашао измасакриран и у коме је други потражио сигурност. Једна за другом одјекују четири експлозије усред самога заклона. Нема више ни сандука, ни цакова, ни камења, ни поручника Џунића, који је имао кратко здепасто тело, жуте сељачке бркове и појас тежак од злата. Све је претворено у дим и комаде.

Нов талас челика и огња спушта се. Приљубљујем журно лице уз земљу и не мислим више на судбину поручника Џунића.

Сунце је цео дан замрачено и не видим га од црних облака из којих сева пламен.

Поподне постаје неиздржљиво. Један нов ужас почиње. У ваздуху урла неко чудовиште, као да цео један вагон лети ка нама. Дижемо, запрепашћени, главе увис и одједном се цео брег око нас покреће и тресе се као да земљотрес бесни. Више десетина метара увис диже се црни млаз. Тресак нам удара у главе и заглушује нас. Читава коса око нас удара на сумпор и растресену земљу. Изгледа ми да ми се цела утроба покренула од потреса који ме је одигао од земље.

Сваких четврт сата, уз фијук обичних артиљеријских зрна, на која сада више и не обраћамо пажњу, урла један вагон кроз ваздух и увек се, у треску, цела планина покреће. Страх уноси један лудачки сјај у погледе људи. Немачки мерзери од 210 мм ступили су први пут у дејство.

Одједном четири кратка фијука, као четири ножа, забадају се у наше измрцварене нерве. Ови долазе с леђа. Засути смо треском четири гранате које су се сручиле крај самог батаљонског штаба. Нова киша челика и камена пада по нама.

– Јаој, зар и ови идиоти да нас бију? – урла неко поред мене.

Мој телефон у дрвеној кутији је разбијен једним комадом гранате. Телефонисти испод свог улубљеног шлема слива се крв низ лице, а ми свим псовкама које постоје у српској језику псујемо наше неспретне артиљерце који су свој први плотун сручили баш усред нас. Бацам неколико сигналних ракета:

– Повећајте одстојање, гранате падају усред нас – јављају наши сигнали на небу црном од дима.

Најзад, као спасење долази ноћ. Последње разорно зрно из мерзера сручило се у подножју косе, на 50 метара од нас. Имам осећај да сам сав изнутра поремећен и разбијен и један тежак осећај гађења ме испуњава.

Сутрадан ми Гојко пружа своје округло сељачко цепно огледало, па видим да су ми беоњаче као два лимуна, а да ми је лице жуто као у мртваца. Од последње експлозије поремећена ми је или прсла жучна кеса и ја сам добио излив жучи у тело.

Вечерас немамо времена да загледамо један другом боју лица. Сада се купе мртваци. Боље рећи – оно што је остало од њих. Од Цунића, усред огромног левка, нађена је само крвава каша измешана са земљом и камењем. Војници је купе ашовима и трпају све то заједно у једно раширено шаторско крило, да се све то скупа сахрани. Једино је злато ишчезло. Нико не каже да га је нашао.

За једном гранатом буквом у дну јаруге погинуо је и наш официрски кувар Цоња. Имао је румено лице, са опуштеним брковима, и меко се осмехивао. Глас му је био танак и пискав као у жене. Куглица га је погодила у главу док је, усред бубњарског

артиљеријског огња, мислио је на нашу глад и пекао на ражњу јагње. Само је могао да викне:

– Санитет... Носила...

Није волео да носи шлем јер му је, вели, жуљао главу. Закопали су га недалеко од његове кујне, његових лонаца и ражњева.

У току овог огњеног дана смрти без одбране око десет хиљада граната и шрапнела пало је између зоре и вечери само на косу коју је држао наш батаљон, што ће рећи да је на свака четири квадратна метра пало по једно артиљеријско зрно. Па ипак нас је остало више од три четвртине у животу. Увече је, сем рањеника, још неколико десетина војника са исто тако изливеном жучи као код мене, послато у болнице. Одбио сам да напустим батаљон. За лечење жутице узео сам гладовање. Већ сама близина јела изазивала је у мени страховито гађење. Петнаест дана нисам окусио ништа. Једино ми је Јешић доносио сваког дана чутурицу пуну свежег овчјег млека које је набављао код чобана на подножју планине.

Још горе од жутице, сваку жељу за јелом убија ми смрад од лешева. Има их свугде – испред наших ровова, између жбуња, по падинама. Распадају се на сунцу и отужно слатки задах трулења дави нас и одузима вољу за храном и онима који немају жутицу.

Само пред бодљикавом жицом на „Цету“, где је у ноћи између 10. и 11. августа сликар-капетан Јосиповић сломио напад два бугарска батаљона, трули сада и распада се преко шест стотина бугарских лешева, од којих многи још увек усправно стоје уз жицу, као страшила. Узалуд је тражено примирје да се лешеве сахране. Бугари одбијају ватром парламентарне и виде у том масовном распадању могућност да код нас избије зараза.

Али ни мртви, исто као ни живи, нису у стању више да нас отерају са Цегана. Ова планина, висока 1.500 метара, остаје коначно у нашим рукама.

XI. КОТА 2525 – ПЛАНИНА СЛАВЕ

– Сада смо бар сасвим близу неба, нећемо дуго путовати – крај мене гунђа војник сав задуван, лица црвеног и сјајног од зноја.

Ближи се вече 4. септембра 1916. године. Стижемо најзад на Плоче, камено море са таласима наређаних, равних стена које се нижу као плоче у слојевима. На висини смо од преко 2.000 метара. То је последња тачка на планини Кајмакчалану, највишој на нашем фронту, до које су наше трупе стигле. Још јуче је овде била битка. Ми сада смењујемо преживеле. За нас је одређен следећи скок, можда најславнији у овој нашој офанзиви која већ шест дана траје.

Кроз ваздух, потамнео од блиске ноћи, звижде усамљени меци и хучи задувана тешка граната мрвећи својом експлозијом глатке камене плоче. То је свакидашњи звук нашег живота. Већ три дана слушамо у извештајима име планине Кајмакчалан. Сада изнад изломљеног камења, изнад искиданих жица диже се пред нама у сутону, као каква пирамида, кота 2525, највиши врх Кајмакчалана. Није важно за нас што је овај врх, сав опасан рововима и препрекама од бодљикавих жица назван Борисова тврђава, по бугарском престолонаследнику који лично командује одбраном овог дела фронта. За нас је ово магична планина јер је тај врх – граница између Грчке и Србије и са њиме почиње наша земља из које смо већ десет месеци изгнани. Вечерас нам читају наредбу у којој нам наш командант армије поручује:

„Ви сте на капији своје земље, на вама је да отворите та врата своје Отаџбине!“

Пошто је у року само од недељу дана погубио половину својих официра и војника, наш 17. пук је чуван као реконвалесцент у шумама Цегана. Када је 30. августа отпочела наша офанзива, нас су оставили да будемо само посматрачи. Други пукови, друге бригаде и дивизије пошле су натраг оним путем који је за нас био једна кратка али скупо плаћена епопеја. Из извештаја знамо да је повраћен Горничевски вис, онај на коме сам први пут – надам се и последњи – заклао човека, да је у нашим рукама и Горничевски

редут од беле земље на коме је бугарски елитни стрелац пробио срце мом пријатељу, студенту права, Кости. Нама је сада понуђено ово ново бојиште које називају тако свечано – капијом Отаџбине.

Иза наслага румених, зелених и црних стена војници нашег батаљона заузимају заклоне и полажу своје пушке преко глатких плоча. Вечерњи ваздух постаје хладан на овој планинској висини. Дрхтим од хладноће иако сам навукао свој војнички шињел без икаквог официрског знака. Бугари имају стрелце одређене специјално за убијање официра и због несразмерно великих губитака наших војничких старешина наређено је да се скину све официрске ознаке, нарочито металне еполете.

Неспокојство ме испуњава. Војничко празноверје вели да на фронту први гину они који имају новаца или пред борбу опште са женама. Моје су жене далеко од бојишта, у Солуну, али ја сам пун новаца. Никада нисам у животу имао тако лудачку срећу на картама као још синоћ када сам код пуковског штаба играо покера са др Рјабином, руским Јеврејином, који је запао у нашу војску и постао лекар нашег пука, са још једним његовим млађим колегом и са командиром наше пуковске коморе. Сва тројица су остали скоро без новца, јер сам ја добио, за мене дотле невиђену, суму од 2.000 златних француских франака. Умирује ме само то да је добијени новац у папиру који ваљда, не привлачи на себе челик као злато. Јер моје сећање мучи она крвава каша у коју се 15. августа претворио поручник Џунић са својим златним трезором привезаним око појаса.

Што ноћ више пада, хладноћа је све јача. Од када смо стигли, чујем стално неко јаукање. Са мраком, то јечање постаје језиво. То је завијање и урлање тешко рањене звери. Овога пута звер је човек, бугарски војник, јер се кроз јаукање чују и позиви у помоћ на бугарском језику. Ти јауци долазе из даљине, негде између наших и бугарских ровова.

Ледени ветар нас пробија. По лицу се лепе влажне пахуљице снега који почиње да веје. Трчим заједно са војницима по мраку и чупамо ретку суву траву. Палимо ватре које су опсена, јер у неколико пламенова ичежавају.

Уморан лежем на ледени камени и десет минута касније и ноге и руке су ми смрзнуте, као да сам паралисан. Зовем Гојка да ме подигне. Сада скачем без прекида са ноге на ногу и трчим као луд већ читав сат. Гојко је увек пун практичних савета.

– Господине потпоручниче, има доле под стенама на стотину заплењених бугарских пушака. Дрво од кундака је суво.

Крај мене седи сав укочен мој нови командант, кога и ја као и сви официри из батаљона зовемо сасвим једноставно: чика Љуба.

То је стари официр из трупе, који је 40 година служио у војсци да би за време рата постао мајор. И његове косе и бркови су потпуно седи те чине бели оквир око његовог црвеног, избораног лица, изгорелог од сунца и ветрова.

– Хоћемо ли да направимо огњиште?

Показујем му на црну гомилу пушака које су војници већ довели.

– Хајде, дете, иначе ћемо се до зоре сви смрзнути.

Он ме не зове другачије него: „дете“.

Пршти суво дрво заплењених пушака и пламен се диже увис и обасјава кругове збијених, нагнутих сенки. Све нове ватре се пале.

– Само неколико добро управљених граната на ова огњишта и нема више првог батаљона – чује се глас о суседне ватре.

Али и бугарским артиљерцима су смрзнуте руке и не додирују им се ледене цеви њихових топова.

Пламен од оружја које гори игра по мојим очним капцима који се склапају од сна и умора. Можда сам и заспао крај ове тренутне топлоте.

Ветар фијуче, односи последњу светлост и топлоту, прожима тела, леди их и буди заспале, који се тресу. Стокови заплењених пушака нису неисцрпни. Са ближењем зоре сва се огњишта гасе и војници се нагињу над још усијане пушчане цеви да би огрејали укочене руке. Поларна хладноћа нас кочи и претвара у ледене фигуре.

Гојко је пронашао под једном великом каменом плочом, косо нагнутом, праву пећину, велику као саргофаг.

– Завуците се унутра, а ја ћу вас споља зазидати. Биће ипак топлије.

Марш неколико сати уз планину, играње целе ноћи на мразу исцрпили су последње резерве моје снаге. Завлачим се као гуштер под плочу. Гојко затвара споља све отворе.

– Не заборави да ме ископаш изјутра – још успевам да му довикнем.

У овој правој каменој гробници сан пада по мени тежак као смрт.

Сунце продире у мрак моје пећине. Гојко је скинуо наслагане танке камене зидове. Извлачим се тешко, јер су ми ноге услед непокретности и хладноће укочене. Јутарње сунце поново покреће ток залеђене крви. Вучем моју официрску торбу за карте, која ми је ноћас служила као јастук.

– Змија!?

Уз урлик трзам се уназад тако нагло да ударам главом о камен над собом.

Испод моје торбе лежи, савијена у котур, најопаснија отровница: камењарка са рошчићем на глави. И она је нашла нешто топлоте испод моје главе, али срећом не сувише да би се откривила.

Ослобођен сам сада гробнице и змије, али не и оног јаука из даљине који је сада потпуно јасан:

– Воде, воде, братко!

Сви су војници издигли главе изнад камених заклона и траже слухом и погледом одакле долази јаук. Иза сасвим мале узвишице, начињене као бастيون од насланог камења, са оградом од покидане жице, на двеста метара испод нас, долази овај позив који већ сатима траје.

Сада сам међу војницима моје старе, 4. чете. Изнад плоче, одмах десно од мене, једна широка леђа се уздижу и потом човек се баца напред.

– Радојице, куда ћеш?

Усправљен на стенама у јутарњој светлости, војник који је носио мој пртљаг у Албанији на својим леђима, окренуо се:

– Носим му своју чутурицу воде.

Оно што нас све мучи, што сви мислимо, Радојица остварује. Сада већ далеко испред заклона, он са пушком у десној руци пузи као Индијанац преко оштрог камења. На Плочама нема извора. Наше чутурице напунили смо још јуче поподне у подножју планине. Радојица је у зору сишао до извора да поново напуни своју.

Зрна из далеких бугарских ровова прште по камењу, звижде кроз ваздух, али се Радојица не зауставља. Четвороношке брзо се примиче каменој узвишици иза покиданих жица. За тренутак се усправља да у скоку пређе преко грудобрана. Један митраљески рафал са Борисове тврђаве сече ваздух над њим. Наша два митраљеза сада треште. Треба га покрити.

Радојица је ишчезао иза стене. Митраљеске цеви су опет мирне. Уздигнути над заклонима ми смо узнемирени гледаоци ове човечанске драме.

Пролазе минути. Четврт часа... Пола часа...

Да то није била замка, да би Бугари добили „језик“, како то козаци кажу: заробљеника који ће говорити?

Најзад. Изнад камене узвишице једна рука нам маше. Потом Радојица прескача преко стена и жури ка нама свом снагом. Опет митраљески рафали са две стране, али Радојица, сав црвен у лицу, ускаче међу нас. Још је сав задуван:

– Јадник... комад гранате избио му је оба ока... други му је преломио ногу. Добро сам понео два завоја. Превиио сам га и оставио му чутурицу. Како је само био жедан. Обећао сам му да ћу га ноћас изнети. Сада бисмо обојица погинули...

Док брише рукавом зној са лица, Гојко му додаје запаљену цигарету.

По подне, 5. септембра, почиње ураган. Стотину топова, пољских и брдских, далекометних, тешких хаубица и сва рововска оруђа тресу експлозијама планину над нама. Чини нам се да стене Борисовог града горе. Над котом 2525 мешају се облаци – црвени, жути, бели, црни. Као да стотине кратера баца лаву.

– Гледај како лети... читавог га избацила из рова.

Инстинкт уништавања и убијања, тек утишан Радојичиним подвигом, поново избија у нама. У густим белим облацима јасно се виде људска тела, цела или у комадима, како лете увис, избачена нашим тешким рововским бомбама.

Ми смо на крајњем десном крилу обруча који се затворио око Кајмакчалана. Други батаљон и пукови су још ближе врху и они имају да отпочну напад.

Заглушује нас прасак. Батерија, која је усред наших заклона и која је била до сада нема и скривена, отвара брзу паљбу као последњу блиску припрему за јуриш.

– Крећу се наши – виче Гојко.

Наслоњен преко стене гледам догледом како горе, под врхом, густе редови наших војника искачу из земље и јуре у огањ. Све се слило у један уједначен и непрекидан тресак од кога дрхти цела планина. Горе се нешто чудно догађа. Батерија крај нас бесни и сипа огањ.

Мој стари командант граби слушалицу малог телефона који је запиштао.

– Разумем, разумем...

Разумем и ја и разумемо сви овај његов кратки одговор. Дошао је на нас ред.

– Брзо, прва и друга чета и два митраљеза, напред. Нападамо са померањем улево...

Лупа опрема, војници набацују ранце на леђа, притежу каишеве шлемова.

Две наше чете не полазе напред већ скрећу иза стена улево. Митраљежи се клате на рукама. Превоји и јаруге их за тренутак скривају. Само пламен обасјава коту 2525 која се, као жртвена пирамида, диже пред нама.

У две преостале чете војници брзо отварају конзерве. Треба јести јер је увек лакше умрети сит него гладан.

Опет телефон пишти. Још пре него што могу да дохватим слушалицу, седа глава се нагла над апарат. У првом сутону су ишчезле све контуре планине. На светлости воштане свећице, која се пали мртвима, а која сада гори крај нашег телефона, видим да је мајорово лице постало бледо:

– Разумем.

Спушта слушалицу и једним покретом руке, као да скупља стадо, показује правац где је већ пола нашег батаљона нестало:

– Напред! – Подупирући се дебелим, чворноватим штапом, мој командант се пење преко стене. Ћутећи идем за њиме, а за нама извиру војници преостале две чете. Мрак нас заклања од ока бугарских осматрача.

Кроз кашаљ мајор ми шапуће:

– Борисов град је био пао. Капетан Булатовић, са заставом у руци и шаком војника, узео је прве ровове на њему. Али је бугарски контранапад бацио све наше уназад. И наше две чете су у сосу...

У једној ували између стена упадамо у мочвар покривену тресетом. Моје тешке планинске ципеле пропадају у воду која клокоће док звижди челик високо над главама. Десетине хиљада пушака прашти на све стране. Саплићемо се преко невидљивих изривених левкова у земљи.

Неколико стена диже се пред нама. Кожни каишеви секу рамена, коса је влажна под шлемом. Опет један тупи ударац и јаук. Један виши официр прилази нашем мајору:

– Од тебе све зависи. Твоје две чете су овде. Повукле су се. Придружи им се, па на нож. Кајмакчалан мора још ноћас да падне.

Под стеном, крај које у мраку ова два човека одлучују о стотинама живота, леже укочена тела, гомиле ранаца, бачено оружје. Овде је начињено прво склониште за рањенике.

Звече бајонети које војници натичу на пушчане цеви, лупају чутурице. Људи се саплићу и тихо псују. Урла гвожђе у ваздуху. Пршти камен.

– Напред! Без пуцња, на бајонет!

Црна маса нашег батаљона се покреће. Ја сам крај команданта који полази на челу као предводник стада. Јуриш почиње.

Прескачем црне ровове и наслагане стене. Ноге упадају у изривену земљу или клизе низ глатке камене плоче. Мрак који обично одузима храброст људима, нама је враћа. Не видимо више мртве, ни крв.

Пред нама су покидане жице испред бугарских ровова из којих сипа, урла, трешти. Наш јуришни поклич пролама ноћ и грмљаву.

Један откинати комад бодљикаве жице шиба преко бутине и кида моје чакшире.

Чупам од себе ту најежену челичну змију. Тресак у моме телу чупа из мене страшан урлик који надвисује сав борбени хаос. Рушим се на поломљено коље и друге покидане жице које ми улазе у тело. Али то не осећам. Чело ми се леди од бола у нози која као да је смрскана челичним маљем. Мој урлик је читав батаљон чуо. Сада, као одјек, долазе из мрака нечије речи:

– Погибе поручник Краков...

Ја сам ипак жив, али је моја лева нога мртва.

Док преда мном бесни јуриш, две сенке се нагињу нада мном. Скоро осећам необријану, риђу браду Гојкову. Мали Бакић је други. Грабе ме под мишку и дужу увис. Сва оданост, сва верност Гојкова дрхти сада у гласу који узбуђено пита:

– Јесте ли живи?

Мој је глас туп и угушен:

– Да, да, али ми је нога мртва...

Гојко и Бакић ме вуку као џак, и дижу увис да ми се нога не вуче по земљи, али бол је језив те стењем.

Опет један нови удар. Наша група се руши. Бежимо један преко другог на дну рова у коме смрди људски измет. Бол у левој нози ме раскида, али не разумем шта се десило. Само се Гојко усправља. Крај мене чујем како Бакић тихо јечи. Метак га је погодио у леђа и прошао кроз груди. Гојко урла:

– Санитет, ордонанси, изнесите потпоручника...

Друга два ордонанса, које је мајор послао чим је чуо мој крик, изгубили су се у жици. Гојков поклич их је довео. Гојко ме товари на леђа, а други ордонанс, Милија, придржава ми рањену ногу. Трећи вуче на леђима Бакића који кркла гушен крвљу.

– Само да дођемо до стене...

Пут до стена је бескрајан.

Најзад смо код склоништа. Један мали фењер осветљава моју каљаву тешку планинску цокулу из које шиба крв без престанка. Гојко сече камом дебелу тврду кожу и кида вунену чарапу црну од крви. Док ме бол дави, Гојко ставља завој на размрсани зглавак испод левог палца.

– Где ли је само изашао? – пита се јер се од крви ништа не види.

Једна носила су прислоњена уз стену.

– Нећете остати ви овде, носимо вас на пуковско завојиште.

Високо уздигнут на носилима која се љуљају на раменима војника, осећам се као да ме износе на стрељање. Стотине зрна без прекида фијуче и звижди над нама и око нас и чини ми се сваког тренутка да ће које продрти у моје теме окренуто Бугарима. Сада тек почињем да осећам страх. Раније нисам имао за то времена. Један фијук је тако близак да осећам удар ваздуха у лице.

– Кад нисам погинуо на јуришу, погинућу сада – велим Гојку.
– Овако издигнут...

Реченицу не завршавам, јер цела носила лете напред и ја са њима. Не падам, али сам сав нагнут, скоро усправан, јер Гојко и један болничар чврсто држе задње ручице носила.

Милија јечи. Метак му је смрскао шаку. Спуштају носила на земљу, јер сада треба превити Милију.

Једна сенка иде нам у сусрет. Видимо облесак шлема. Гојко виче:

– Где ћеш ти?

– Ја сам курир из пука, тражим штаб...

– Овамо да носиш нашег рањеног ађутанта.

Две звездице на Гојковом рамену, ознака његовог поднаредничког чина, дају сву тежину овом наређењу и пуковски курир потура своје раме под предњу дршку носила.

Док Милија корача испред нас, ја се љуљам опет између неба и земље у хладном ноћном ваздуху пуном полуделих челичних инсеката, који нас у ројевима прогоне.

Сад се тек сећам где сам био. Заборављам на бол који ме мрви, на челик који звижди и узбуђено питама Гојка:

– Јесмо ли били прешли нашу границу?

– На њој сте рањени.

У дну јаруге неколико фењера осветљава два округла шатора. Носила са кравим телима која јече, јаучу и издишу ређају се једна крај других.

Одједном се нада мноме нагиње лице др Рјабина:

– Гле, Краков! Само нога... Па то је дивно...

Када ми је скинуо завој хтео сам да јаукнем, али сам задржао узвик у грлу, јер ме је пробио један страшни крик са носила која су тог тренутка спустили крај мене. Још такав јаук нисам чуо. Страшнији него оног Бугарина без очију пред нашим рововима. Други лекар се нагнуо над овим мојим суседом. Стењање је тако страшно да и не одговарам Рјабину већ се окрећем и стресам. Ни онај прозор у болници у Ђуприји у грудима војника погођеног целом шрапнелском кошуљицом није био ужасан као сада ова рана мога суседа, који је издисао од болова. Метак му је разнео његов секс...

Пењу ме, превијеног, на гвоздено седиште са стране на мазги. Са друге стране је један војник, рањен кроз крста. Др Рјабин ми маше руком:

– Бар смо вас снабдели новцем за Солун...

Мазга је немирна, отима се, бије ногом. Као читав товар гвожђа виси моја рањена нога док мој сусед урла. Опет промичу пахуљице снега кроз ледени ваздух.

*

Најзад је дошао и на мене ред. Лежим на леђима у слами усред десетине рањеника и чекам да ме однесу у операциони шатор. Крај мене неко кркла у ропцу. Ништа ме више не узбуђује и неки чудни мир ме умртвљује. Видим краву пену на лицу крај себе, лицу које је црно као код неког давно погребеног.

- Дај тога са ногом...
- Лакше, официр је.
- Шта мари, има их толико овде данас.

Лежим на операционом столу и гледам око себе без узбуђења. Једна канта је пуна одсечених руку и ногу. Одједном се стресем. Можда ће и моја тамо.

Један млад лекар прилази и загледа стопало са којег је болничар скинуо завој.

- Метак вам је остао у нози, морамо га извадити...

Окреће се болничару!

- Дај локалну анестезију!

Не знам да ли је то моје на силу јуначење или један пркос према болу, према смрти, према атмосфери страха у којој лежим, али га ја мирно прекидам:

- Не треба никаква анестезија, не губите време, сеците тако...

Мајор-хирург који прилази са скалпелом у руци, гледа ме зачуђено кроз накривљене наочаре. Видим му осмејак.

- Добро, кад хоћете...

На његов знак два болничара спуштају своје тешке, широке шаке на моја рамена и прикивају ме на крвави сто. Друга двојица стежу, као обручем, моју рањену ногу, а пети се сав искривио преко моје десне ноге. Сад сам као у мучилишту.

Нож хирургов зарива се у мој табан и реже кожу и месо. Рикао бих од бола који ме при сваком покрету ножа пробија, али скупљам сву своју вољу да не отворим уста на којима суве уснице лепим једну за другу. Једино не могу да задржим груди које скачу увис. Тешко дишем кроз мој сломљени нос шиштећи и да ме десет руку не прикрива ишчупао бих се и побегао.

Са другог операционог стола неко урла као помамљен.

- Срам те било, зар потпоручнику сечемо ногу па ни глас не даје од себе, а ти урлаш што те превијамо.

Осећам како сонда као ужас продире кроз моје расечено, рањено месо и улази негде до под кост. Не јаучем, не вичем, стискам зубе да шкрипе, али ми груди брекћу као мехови. Пинцета хирургова додирује већ метак и чупа га, али он упорно остаје заривен испод кости.

У глави ми је страховито топло, пред очима ми трепери и прелази талас мрака, зној ми се слива са чела, али исто као што нећу да вичем, нећу ни да се онесвестим. Хоћу да покажем шта ја могу.

Још један дубоки зарез скалпелом и један потез као да ми се срце чупа. И потом је све лакше.

Мајор-хирург ставља ми пред лице пинцету у којој је куршум, још румен од моје крви.

– Узмите за успомену...

Смејем се тако задовољно и гласно да се сви погледи окрећу ка мени. Можда је наступ поремећености од бола. Сву ону експлозију коју нисам хтео да изразим јауком, ја сада изливам кроз смех. Бескрајно ми је лакше. И то се свршило.

Носе ме у шатор где су они који су већ прешли преко операционог стола. Спуштају ме у сламу и бацају на мене ћебад. Толико сам узбуђен да ни поред свег умора, исцрпљености и бола не могу да заспим. Слушам стално напољу топот све нових каравана мазги, све нове јауке, урлике и јечање...

Најзад платна шатора почињу да бледе и постају провидна. Тешка су од јутарње влаге. Тамо, са врха планине, стално тутњи и грми.

– Кајмакчалан! – мислим, и осећам се бескрајно радостан да сам баш на њему рањен.

Мој сусед са завијеном главом лежи непомичан, отворених очију.

– Јеси ли и ти рањен на Кајмакчалану?

Нема одговора.

Подижем се на лакат. Отворене очи су исувише беле и стаклене. Усред широко отворених уста као да се смеју на мене криви зуби.

Бледа светлост јутра пада кроз разрез на шатору на ово ружно, мртво лице, уоквирено завојем и жуто као и слама испод њега.

Чујем аутомобилске моторе. Два болничара улазе са носилима.

Напољу мали зелени камионети са Црвеним крстом стоје на још залеђеном путу.

Онај млади лекар, који ми је нудио анестезију, прилази носилима и стежући ми руку, вели:

– Ноћас у 21 и по час наши су заузели коту 2525. Мислим да је то баш ваш 17. пук. Кајмакчалан је пао.

Једна мала Енглескиња, у униформи, са лицем мршавим и ситним, са подшишаном косом, нагиње се над носила и додирује ми раме. Иако је ружна, ипак је то додир жене и моје се усне развлаче у широки осмејак. Осећам се тако срећан.

Лежим у дрвеном павиљону француске болнице Принцеза Марија, оне исте у чијој сам мртвачници пре два месеца видео леш мога најбољег друга Мирка, смрвљеног точковима трамваја. Над Солуном је још увек топло летње сунце, које пробија кроз мрежу против комараца на прозору и блешти у двој малој соби, која је већ недељу дана моје боравиште. Са мном је још једино један стари пуковник, болестан од маларије, који стално јечи и јадикује:

– Не могу више да издржим те њихове „пикире“. Сва ми је задњица избодена...

Ја се смејем као луд, а он ме гледа прекорним, оштрим погледом, сав увређен.

Врата се отварају. На њима само видим весело лице и зрачне очи мале Ivonne Prengau, добровољне болничарке из Марсеља:

– Увек задовољни?

Она ми је већ дала име: „Мали потпоручник који је увек задовољан“. Сада ме тако зову и остале болничарке и лекари.

Узбуђен сам увек када видим Ivonne, али сваки пут и поцрвеним. И сада. Када су ме донели у операциону салу болнице, пренетог са фронта, и положили ме потпуно нагог на сто, ја сам са ужасом гледао на сву ону прашину и прлеж, накупљену и излепљену знојем од Горничева до Кајмакчалана, која је остала на мени. Тада сам први пут видео Ivonne која ми је скидала завој са ноге. Сав црвен у лицу шапутао сам:

– Извините, али већ месец дана ми нисмо имали довољно воде ни за пиће...

Од тада један прави комплекс мути моје одушевљење за ову младу, лепу и тако милу девојку.

*

Данас је навала од нових рањеника. Сваки дан извештаји помињу само Кајмакчалан који већ постаје опсесија. Он прелази непрекидно из руку у руке. Осам дана после нашег јуриша, на коме сам рањен, у зору 13. септембра, Бугари су повратили коту 2525. Без пуцања и шума, у изненадном препадугу на бајонет – ровови су били само неколико десетина метара једни од других – упали су у наше заклоне и уништили наш други батаљон. Командант батаљона, потпуковник Марковић, са још дванаест официра, исечен је бајонетима. Међу њима је и мој класни друг Десимир, који је волео девојачке груди када су као јабуке. Било нас је четворица из наше 46. класе Војне академије у 17. пуку. Сада сам остао само ја, једини преживели. Ниједан од оне тројице ишчезлих није имао више од двадесет година.

Ове трагичне ноћи покоља на Кајмакчалану рањен је и командант мога пука, пуковник Стојишић.

Ујутру, 18. септембра, упао је у моју собу један потпоручник из нашег пука, рањен на Кајмакчалану у раме. Сав узбуђен пружио ми је ванредно издање билтена Врховне команде:

„Кајмакчалан је коначно заузет и све бугарске трупе на њему уништене су или нагнате у бекство“.

Јуче, 17. септембра, две наше дивизије, Дринска – у којој је 17. пук – и Дунавска, прешле су поново преко коте 2525 и коначно ступиле на тло Србије.

Регент Александар је поздрављао своје „јунаке који су коначно отворили врата Отаџбине“.

Око 30.000 мртвих и рањених – само са наше стране – коштала је битка за освајање Кајмакчалана, који је постао за нас планина славе и смрти.

*

Маларични пуковник Веља, зловољан и горак, напустио је болницу. Послали су га у Северну Африку. Сада сам потпуно сам у соби. Покушавам да се дижем из постеље и да идем са штакама. Ипак ми то прави јаке болове у нози.

– Да сте руком вадили метак не би га боље провели кроз зглавак. Ви сте прави *veinard* – рекао ми је Француз, лекар, када ме је првог дана рентгеном снимао.

Код мене је сада само једна мисао. Са узбуђењем чекам када ће да дође *Ivonne* да ми измери температуру, да ми донесе чај од липе, да прати лекара за време обиласка, који је увек врло кратак и брз, јер ја нисам више никакав „случај“ и најзад да дође, када нађе пет минута слободних, да прича са мном.

Топла летња ноћ над Солуном. Месечина обасјава заштитну мрежу на прозору моје собе. Тргао сам се из сна и гледам у тај светли, бели екран. Одједном осећам да се мој поглед кочи и да ледени страх улази у моје срце. На мрежи се пројектује тамна силуэта човека са бугарском шапком на глави. Нога којом опкорачује прозор и пролази кроз мрежу је увијена белим сукном, онаквим какве увијаче носе војници Тунџанске дивизије.

Већ је у соби.

Мој дах се зауставља, моје срце лупа од ужаса тако силно да осећам како ми крв удара по слепоочницама. Дрхтим јер се осећам паралисан, без одбране.

Иде лагано ка мени, нагиње се, и видим његову раширену шаку као канџу.

– У помоћ! – урличем из свега гласа и скачем тако нагло да повређујем рањену ногу, али то сада не осећам.

Не знам шта се дешава. Одједном ме обасипа светлост, усправљеног у постељи. Сијалица на таваници бљешти, а нада мном се нагиње дуго, фино лице болничарке коју зовемо: бароница. Јер она то, у ствари, јесте.

– Шта је са вама? Шта се догодило?

– Он... он је...

– Ко он?
– Бугарин са Горничевског виса...
– Мали мој, шта ви бунцате. Ви имате ватру, умирите се...
– Танка, нежна рука бароничина пролази кроз моје косе и потом ме тапше по образу. Узалуд јој објашњавам. Мрежа је на прозору недирнута. На термометру је температура скоро нормална. Нешто преко 37°.

– Ви сте имали кошмар.
– Не, био сам будан. Хтео је да ме удави.
– Само се умирите. Оставићу вам светлост. Наићи ћу касније да вас опет обиђем. Ево, да бисте били мирни.

И бароничине усне лако додирују мој образ.

Ја знам сигурно да сам био будан, да то није био кошмар, да је Он дошао... И знам да ће опет доћи.

*

Излазим сада на штакама, са згрченом левом ногом, у двориште болнице. Док санитарски камиони доносе нове рањенике, ја се радујем топлоти коју сунце уноси у моје још увек грозничаво тело. Лекар ми је обећао да ћу већ за месец дана моћи да се ослањам на своје пробијено стопало.

Натопљен сунцем враћам се у своју малу собу. Седам на постељу и спремам се да положим леву ногу у њу. Са отворених врата Ivonne се смеје мојој неспретности.

– Имам добре вести за вас. Ово је сасвим поверљиво. Преко-сутра увече полази санитарски брод са рањеницима за Бизерту. Очекује се велики прилив нових рањеника и евакуишемо скоро све старе. Ја пратим транспорт. Доктор ми каже да је и вас унео у списак...

Гледам расејано, скоро тужно, у насмејане очи мале болничарке.

– Ви се не радујете? Нисте задовољни? То је нешто ново...

Ја сам збуњен, јер ово нисам очекивао.

– Хвала вам, Ivonne, да сте на мене мислили. Ја сам врло срећан због тога...

Застајем за тренутак.

– Ви ћете се зачудити, али молим вас да ме скинете са списка. Ја не желим да идем за Бизерту, нити ма где изван нашег фронта. Онда где ја желим да се вратим, то је у моју земљу.

Како да објасним Ivonne, која никад није изгубила своју земљу, колико је то тешко бити избеглица без отаџбине. Већ десет месеци сам ја то. А сада, када опет постоји макар и једна уска планинска трака моје слободне земље, ја желим да тамо идем да опет живим као слободан човек.

– Добро – глас Ivonnin је мало оштар – како желите. Рећи ћу доктору. Само треба да знате да се ви још дуго не можете вратити на фронт. Онда морате остати овде.

Врата се нагло затварају. Све се тако замрсило. Мислио сам да имам још месец дана пред собом, ту, поред Ivonne, у њеној близини, у атмосфери коју она са собом носи. А, ето, за два дана неће више бити Ivonne и она неће никад знати шта ми је значила, шта сам желео и да сам баш због њеног присуства био „увек задовољан“.

За време визите, молим лекара да ми да дозволу да изађем у Солун.

– На штакама?

– На штакама, са левом ногом у папучи. Имам хитног посла.

Добио сам дозволу. Већ су пре недељу дана донели са фронта моју нову униформу и чизме. Од њих ми само једна треба. Старо одело, све, и шињел и блузу и чакшире, исцепане, изрешетане, кржаве и прљаве, дао сам да се баци.

Опет на фијакеру, као кад сам ишао са Мирком, пролазим солунским улицама које су пуне живота и покрета под раним јесењим сунцем. Иза „Флоке“ знам једног јувелира. Лупам штакама по каменим плочама. Поново успостављам везу са нормалним животом, који људи, који из њега не излазе, и не примећују колико је узбудљив. За мене је то један нови свет у који се само повремено враћам. Али данас, први пут, мој поглед не трчи за сваком лепшом женом која поред мене прође. Мој је поглед већ испуњен једном сликом.

*

У болници је права узбуна. Павиљони се празне, мали Анамити вуку носила и смештају их у санитарске камионе, остаје једна огромна празнина. Осећам се остављен иако Ivonne још није отишла. Очекујем сваког тренутка да дође и да ми каже збогом. Лекар из мог павиљона, који такође одлази бродом, већ се опростио од мене.

Чујем како лако шкрипи под у суседној великој соби, једној врсти хола, у којој обично остављају, заклоњене параваном, оне који у току ноћи треба да умру. Познајем корак. У болничком мантилу седим на постељи.

Гледам последњи пут нешто усиљени осмејак на лицу моје болничарке. Тако сам узбуђен да и не разумем шта ми говори. Изгледа ми да сам заборавио француски. Хоћу да натерам себе да се смејем, исто онако како сам присилио себе да не вичем када су ми резали табан.

– Чекајте, Ivonne...

Она ми је пружи́ла руку.

Са стола крај постеље узимам мали плави пакет и вадим из њега мали златни женски сат за руку.

– Молим вас да ово примите као мали знак моје захвалности за све оно што сте за мене учинили... и да бисте ме се кадгод сетили...

Руке ми дрхте док намештам сат на Ивонину руку, коју сада грабим са обе своје шаке и приносим уснама.

– Не, то нисте требали... ја сам врло дирнута, али то су лудости...

Ивона ми је спустила своју другу руку на косу.

– Хвала, мој „мали потпоручниче, који је увек задовољан“.

Збогом Ivonne! Нисам до данас знао да љубав може бити и без пољубаца, и без додира, и без речи.

*

Дрека је заглушна. Партер звижди, урла, лупа штаповима и ногама. Један руски капетан са боцом шампања у руци хоће да се испентра на позорницу, док га његов друг вуче за ноге. Три шкотска официра шаљу млазеве из сифона, из ложе, на главе оних доле у сали. На позорници, где њено потпуно наго тело трепери под светлошћу рефлектора, Лолота, оријенталска играчица, фрнетично тресе трбухом и грудима, претварајући својом игром целу салу мјузик-хола „Одеон“ у праву лудницу.

Од како сам напустио болницу, добивши месец дана боловања у Солуну, док успем да нормално проходам, свако моје вече има исти програм: састанак на вечери код „Олимпоса“ са мојим новим пријатељима, италијанским поручником Guisepe de Россo, адвокатом из Милана, енглеским капетаном Митфордом, правим енглеским центлменом, који каже да је у интендантској служби у логору Тумулус, али који ради – по мом мишљењу – у контрашпијунажи. Четврти члан нашег друштва је мала Францускиња Paulette, која је била дошла да пева код „Одеона“, одакле је Митфорд извукао и начинио својом пријатељицом. После вечере одлазимо у „Одеон“ где имамо сталну ложу, чији је под увек натопљем вискијем и содом.

Мој италијански колега de Россo и ја узалудно већ вечерима покушавамо да се приближимо Лолоти. Док је раније била опкољена стално енглеским официрима, сада јој се не може прићи од Руса, који су пуни злата. Један огромни капетан, широк у раменима као медвед, са правом сибирском шубаром на глави, прати је као телохранитељ у стопу. Ваљда се зове Васиљ, јер када је после игре дошла у салу, овог пута обучена, да пије са њиме шампањ – баца

свима нама који је пратимо погледом, као изазов руске речи које је научила:

– Васиљ љуби очењ харашо!

Шкотски официри штаповима извлаче целу ограду од оркестра и причвршћују је на отворе лежа, претварајући их тако у кавезе иза које урлају:

„Good bay, Piccadilly,
Fare-well Leicester Square!“

Видим да се ни вечерас не може доћи до Лолоте и излазим са италијанском играчицом Ноелијом, родом из Трста, са непријатељске аустроугарске територије, те је Митфорд подозриво гледа, док де Россо одводи једну француску певачицу, чије песме цела сала – у којој су Французи у већини – прати одушевљено у хору.

Мој ујак, пуковник Милан Недић, дао ми је у Саобраћајном одељењу Врховне команде, чији је шеф, собу да у њој ових месец дана станујем. Ја долазим у њу обично пре подне, јер сам почео да се бријем иако имам тек неколико меких маља на лицу. Иначе, сваку ноћ сам у некој другој соби, поред нове жене. Могу да обучем лаку ципелу на рањену ногу, али још храмљем и помажем се штапом у ходу.

*

Сваког дана билтени објављују нову српску или француску победу, јер Енглези не мичу од Дојрана. Увек нова имена: Црна Река, Чуке, Груниште, кота 12-12, све то долази сада као последица пада у наше руке планине славе Кајмакчалана.

Док над Солуном пљушти хладна јесења киша, продавци новина објављују виком на свим језицима овог међународног војничког града победничку вест о паду Битоља. 6. новембра 1916. – равно четири године од оног тренутка када сам са телеграфским одељењем армије престолонаследника Александра ушао у ову последњу ослобођену варош на македонском ратишту – српске, француске и руске трупе ушле су у овај први град Србије. 1912. долазили смо са севера и то је била крајња тачка нашег продирања на југ. Данас су наши дошли са југа и то је прва наша варош повраћена при продирању на север.

Вест о ослобођењу Битоља чупа ме из овог лудог живота који већ месец дана водим. Доста ми је играчица, певачица, проститутки, шампања, вискија и лудости. Уосталом, не само да ми није ништа више остало од оних 2.000 златних франака, добијених на покеру, већ сам потрошио и три своје плате које сам преко српске Команде места у Солуну примио.

Долазим код свог ујака да се опростим од њега пред свој одлазак на фронт. Изузев што сам два или три пута са њим ручао, читаво ово време није имао прилике да ме види.

– Слушај Сташо. Ја имам за тебе један предлог. Доста је било фронта. У току од годину дана два пута си рањен. Видиш да још вучеш ногу. Ја сам спремио место за тебе. У Француској је сада организована ђачка чета, која треба да створи нове резервне офицере. Ти ћеш примити тамо једну групу тих младих људи да им будеш командир и да их спремиш за војнички позив. Ја ћу ти спремити упут за Француску.

Ја га гледам скоро непријатељски:

– Пре више од месец дана ја сам могао да одем са транспортом рањеника за Бизерту. Није ми било лако да одбијем да пођем и будем поред девојке у коју сам лудо био заљубљен. И сада, поред свих чуда што сам овде починио, ја увек мислим на њу. Ја се враћам на фронт, јер су тамо моји војници, моји другови и пријатељи, којих је сваког дана све мање, и јер сам тамо на свом, слободном, тлу. Ја сам тамо потпуно срећан, јер знам да је тамо моје место.

Својим крупним, тамним, мало избуљеним очима, пуковник Милан Недић сада гледа у мене зачуђено, али има у његовом погледу нечег тако нежног, што је реткост код њега јер је увек неприступачан, скоро груб:

– Ако будеш добио наређење, ти га мораш извршити и ићи тамо где те пошаљу јер си војник...

– Или се могу убити...

Овога пута гледам га одлучно, право у очи. Не знам какав израз има моје лице, али ми он прилази, привлачи ми главу рукама и љуби ме у оба образа:

– И ја сам тражио да ме пошаљу на фронт, да и ја будем на нашем слободном тлу, али ме не пуштају одавде. И зато ја теби завидим...

ХИ. КРАЈ 17. ПУКА

Дуге топовске цеви ви­ре преко отворених вагона камуфлираних непромочивим платном. Свуда бараке од таласастог лима. Гомиле сандука са муницијом су прави брегови између којих се провлаче војници огрнути шаторским крилима низ које сипи јесења киша. Бајонети стражара, покислих и сањивих, логорске ватре и колоне мазги и коња. Враћам се у атмосферу рата. Железничка станица Острво је за мене терминус болничког, позадинског и љубавног живота. У гужви необријаних глава, поцрнелих од дима, једно широко лице смеје се на мене. Јешић чврсто држи за узде мога вранца Сокола који ме поздравља радосним њиштањем. Сада сам опет међу својима и ни киша која се слива низ моју нову официрску капу не умањује моју радост. Ту, под овим ниским, сивим небом, иза планина у магли, мој је прави живот – или, можда, моја смрт. Али то је мој свет.

Јашем на вранцу који поиграва између кола која се полако крећу ка фронту, натоварена ђаковима хлеба, улеђеним месом из Аустралије и Новог Зеланда, са сандуцима ручних граната, са ваздушним минама за „рововце“ и са осталим арсеналом за убијање. Јешић каска за мном на мазги и његове речи без прекида се откидају и губе у овом ратном хаосу око мене. Ипак сазнајем да нећу наћи никог од старих пријатеља. Истопио се, изменио се, скоро је нестао 1. батаљон 17. пука. Чак и Гојко, за кога сам мислио да нема зрна који ће га погодити, тешко је рањен на Кајмакчалану и сада је негде на лечењу у Француској. Радојица, који је изложио свој живот да би напојио тешко рањеног непријатеља, погинуо је у овом истом ноћном јуришу на коту 2525, у којем сам и ја рањен. Слепи бугарски војник је узалудно чекао у леденој ноћи обећани долазак. Нов је и командант батаљона, јер је стари, чика-Љуба, сада у болници.

– Од наших старих официра само су још двојица у батаљону, ви ћете сада бити трећи – саопштава ми Јешић, који је још један од ретких преосталих из моје велике војничке породице.

Више и нема правих борби на фронту. Наша је офанзива застала јер су се наше дивизије истопиле. Ни Бугара није више преостало; и једни и други заривају се у земљу као кртице. Почео је дуги рововски рат изнуривања.

*

Што се више приближавамо фронту колоне са храном и муницијом се све више смањују. Јашем већ неколико сати. Високо сам у Могленској планини, међу густим четинарским шумама чије се гране беле. Ушли смо у снежну зону. Пењемо се уз Кајмакчалан. Код Плоча је насеље под снегом. То је комора мога 17. пука. Коњ је већ уморан, вече пада. Још има скоро цео дан да стигнем до ровова. Али, тамо је већ наша слободна територија. Један коминике је објавио да је „ослобођена Србија“ велика око 2.000 кв.км и да има око 60.000 становника – без војника. Задржали су ме код коморе на вечери и преноћишту под шатором. Најпријатнији ми је сусрет са пуковским благајником код кога ме чекају новци, који ми сада више нису потреби, али са којима се увек боље осећам.

Командир коморе је направио целу гозбу и отворио балон са вином. Хоће да прослави моја одликовања. Још ми је доле у Острову Јешић честитао. Сручиле су се на мене похвалнице и одликовања. За борбу на Горничеву и Цегану добио сам армијску похвалу, а за Кајмакчалан – још једну дивизијску. За све дали су ми Белог орла са мачевима IV реда. Изузев мртвог мајора Живковића и мога пријатеља Тановића, добио сам највеће одликовање у батаљону. И зато вечерас пијемо онако како сам заборавио од како сам отишао са бојишта. Јер кад неког прогласе за храброг, онда је то разлог да и он и други пију. Са мутном главом ја се питам шта је, у ствари, храброст? Знам да између бекства и јуриша има само један рефлекс воље, и сећам се да ме је, у ноћима када сам изненада пробужен дрхтао од страха, ритам разбуктале акције бацио у једно право пијанство у коме је човек храбар само зато што више ни на шта не мисли и што убија да не би био убијен.

Балон вина је празан, доносе други. Не мислим више ни на шта и тонем у једно друго пијанство које све више притиска моје удове, заморене дугим јахањем кроз планину.

*

Јашем, опет праћен Јешићем, испод самог врха Кајмакчалана. Бели се, на зимском сунцу, пирамида коте 2525. Из високих наслага снега вири коље од бодљикавих жица у којима сам био рањен. На

врху дрвеног крста, начињеног од дасака муницијског сандука, пусти шлем обележава једно од безбројних гробља, скривених снежним наносом. Ту је и мали Бакић, који ме је први понео, и Радојица, са својим широким плећима, и Десимир, и хиљаде других. Ту је цело једно гробље мртвих пријатеља.

У јеловој шумици – место је названо Јелак – већ на територији слободне Србије, низ колиба од одсечених стабала борова. Штаб Дринске дивизије. Са врата једне колибе маше ми мој негдашњи командант са Светих Вода из 1915. године, потпуковник Завађил. Он је сада начелник штаба дивизије.

Загрлио ме је.

– Командант ће волети да те види.

За ручком ме гледају, мало лукаве али доста веселе, очи команданта, пуковника Крсте Смиљанића, које умањују строгост његовог лица са дубоко урезаним борама.

– Добро је да се што више вас младих врати на фронт. Јер сада водимо битку не за планинске врхове, већ за морал. Рововски рат исцрпљује нерве људи и треба неко ко ће увек да даје елан... А ко ће други ако не ви, млади...

*

У први сумрак наилазим на наш батаљон, сав ишчезао под земљом на Рововској коси. Цео је тај голи планински гребен сада један огромни кртичњак. Стари звуци ме дочекују. Кроз ваздух опет фијуче челик. Али сада је то као случајно, усамљено, не у оном помамном кључању када све лети у ваздух. Људи пуцају с времена на време, да не изгубе навику.

Белим стазама услед пустоши од изломљеног камена и преривене земље, пењем се лагано уз стрми нагиб ка рововима. Из подземних заклона извирују жута лица, зарасла у браду, подбула, али на сваком срећан осмејак и са сваких отеких усана чијем речи поздрава. Војници истрчавају да ми стегну руку. То су они стари, преживели. Ја сам један члан породице који се вратио. У заклону батаљонског штаба, где су преко дебелих одсечених стабала набацили високи слојеви црвене земље, јављам се своме новоме команданту, мајору Бацевићу. У тамној боји и цртама његовог лица има нечег што ме сећа на мог негдашњег командира са Криве Феје, капетана Ранђића. И сада када на одблеску запаљеног фењера срећем његов поглед, ја се нехотично трзам. Једна муњевита визија мртвог тела Ранђевићевог, са утробом разнетом митралеским рафалом, пролеће леденом брзином кроз мене. Као да откривам истоветност судбина. То је само један блесак у мојој немирној подсвести. Мајор Бацевић ми стеже пријатељски руку и од-

говори које му дајем на све нова и нова његова интересовања, потискују и одбацују тај мој луди скок у будућност.¹⁾

*

Мој нови живот почиње у затвореном хоризонту. Непроменљиви пејсаж преда мном је слика у раму. Све је устаљено, једино се осветљење мења. Мутно зимско сунце истопило је прве снегове на Рововској коси, моме садашњем боравишту. Снег блешти само на планинским висинама, на Флоки – чије ме име тако носталгично сећа једне солунске посластичарнице, увек пуне лепих жена – и на Кајмакчалану. Ми живомо у блату. Кроз уске саобраћајнице, које су још плитке, али у којима је житко блато дубоко, провлачим се напред ка рововима, који су граница према нашој земљи. Рововски рат дао ми је и нову униформу. На ногама су ми високе чизме од гуме, које сам донео из Солуна. Енглески кишни огртач, сав црвен и жут од раскаљане земље, поклон је од Митфорда. Мускетарске рукавице набавио сам из француског официрског магацина, а једино је остао на глави стари челични шлем, улубљен са стране једним комадом гранате, 13. августа, дана када сам од треска тешких граната из мерзера добио жутицу и када се поручник Џунић претворио у крваву кашу.

Одупро сам се лактовима о каљави бедем и између два цака земље гледам догледом умртвљени свет пред собом. Шума од побијеног коља, између којих висе бодљикаве жице и испретурани „шпански коњи“ муте ми видик. Сто педесет или двеста метара лунарног пејзажа пуног кратера деле нас од исте такве шуме од коља иза које су бедеми од црвене преривене земље са отворима из којих долази смрт. Или у које улази смрт. Све је једнолико, уравњено у пустоши и тузи. Као што су за непосвећеног све звезде на вечерњем небу исте, и имена Вега, Алдебарана, Сиријуса не казују му ништа, тако и за све друге, сем нас, имена на нашем скученом хоризонту су без значаја и без вредности. Али за нас сваки овај гробен, свака ова коса су један нови свет. Из каљавог митраљеског гнезда мој поглед лута по том нашем земаљском планетаријуму. Лево од нас, исто тако гола, каљави и уоквирена изривеном земљом и искривљеним кољем је Браздаста коса. Ту се свршава наш свет, јер је то домен Руса, једне бригаде циновских сибирских стрелаца од којих сваки има близу два метра. Десно, мој се поглед зарива у голе, очерупане борове Требавске косе и у киклопски зид од стена који се пројектује на небу изнад црвених

¹⁾ Првог дана пробоја Солунског фронта, 1/14. септембра 1918, у тренутку када је повео свој батаљон VI пука у јуриш на ровове на планини Соко, мајор Бацевић је убијен митраљеским зрнима која су му разнела трбух.

четинарских шума. То је планина Соко, која завршава наш видик као спуштена завеса. Свако име овде постаје део нашег живота и оквир многих смрти. На тек израђеним топографским картама нашег фронта и моје је име ушло у ратну географију. Топограф из дивизијског штаба хтео је да ми укаже нарочиту почаст и у склопу Трнавске косе једно усамљено гнездо од преврнутог камена и израђавањих борова назвао је Сташин вис, док је један каменити преломљени гребен добио име Сташин нос. У свету убијања понекад се тражи и хумор.

Осећам се као ловац у заседи. Тамо, преда мном, под суморним зимским небом, иза прореза у црвеном грудобрану, видим сенке које промичу. Близина вечери је учинила да у каљавим бугарским рововима отпочне живот. Треба га убити, јер смо ми зато овде у овој широкој подземној тамници без крова. Ледена је цев митраљеа Saint-Etienne, који је на трonoшцу преда мном. Цео дан је данас остао неупотребљен. Седам на уско седиште и преко нишана тражим на блиској линији непријатељског рова отворе кроз које се могу уловити људи. Нагнут над цеви, повлачим обарач. Машина почиње да се тресе, да трешти, месингане чауре лупају по влажној земљи, а бакарна зрна цепају зимски ваздух. Нисам домашио отвор јер видим како скаче увис земља око коља. Поправљам нагиб цеви и одједном осећам како се цео један сноп сручио у отвор у бедему. Само за десети део секунде имам визију руке која је замлатала над отвором. Осећам како ми један свирепи осмејак затеже лице. Лов је успео. Уосталом, овде на Рововској коси то је једина наша забава. И једина наша дужност.

Епопеја јуриша и подвига је већ давно завршена и сада је остала још једино неугледна и неславна смрт у блату. Нема више умирања у апотеози. Све је пригушено, прљаво и случајно. Свакога дана има случајних мртвих. Тако смо јуче нашли мртвог нашег батаљонског куvara Милију, наследника Гоњиног, са неољуштеним кромпиром у руци. Спремао је за нас ручак у дну јаруге, иза једне високе стене, и метак је дошао вертикално из неба, ко зна од кога испаљен.

*

Иза предњих ровова, још пре мога повратка у батаљон, војници су ископали подземне заклоне за батаљонски штаб. Једна земуница, преко које су наваљана одсечена борова стабла, а прско њих камен и земља, јесте стан командантов. Друга, скоро иста таква подземна колиба је мој апартман. Између ова два заклона је огромна рупа, дубока око два метра, која је под отвореним небом. То је наша трпезарија, батаљонска канцеларија и – од како сам почео да пишем роман – мој биро за рад.

Цео мој живот до сада био је покрет и акција. Сада, прикован за каљаву земљу, почео сам да размишљам, да се сећам и да пишем. Једноставно сам решио да пишем роман. Зашто не? Роман је увек један фиктивни или реални живот, а најчешће аутобиографија. Начинио сам просек у моме кратком животу и за мој роман узео сам једну једину годину, ону најдраматичнију, 1915.

Свакога јутра, баш када војници, после тешке ноћи бдења у блату, излазе из својих влажних, загушљивих подземних заклона, дубоких и уских као гробница, да на зимском сунцу истегну своја уморна и згрчена тела, једна бугарска брдска батерија са планине Соко – крајње тачке нашег видика – почиње да нас засипа гранатама. Те досадне, непријатне пројектиле, који непрекидно зује изнад наших глава, наши су војници назвали „зоље“.

Јутрос, пре него што ћу почети рад на свом роману – не знам како ћу га назвати – припремио сам пошту и извештаје о утрошеној муницији и рањеним у току ноћи, за потпис мајору Бацевићу. Командант је јутрос насмејан и добре воље. Узима мастионицу од писара, који стоји на улазу у ову нашу рупу као стражар, и не гледајући шта му пружам, уз кратка објашњења, ставља журно свој широки, коси потпис. Нисам ни имао кад да чујем фијук једне „зоље“, а тресак нас заглушује. Каскада црвене каљаве земље из погођеног грудобрана руши се на нас, на наш сто од муниционог сандука и на хартије које је мајор потписао.

Осећам да сам блед у лицу. Тело ми се тресе сада када није потребно. Да сакријем своје узбуђење, гледајући у мајора који је сав умрљан од земље и блата, додајуем:

– Када је, при опсади Тулона, једна граната пала крај Бонапарте док је потписивао пошту, он је рекао: „Сада ми бар не треба песак да осушим мастило“.

Мајор Бацевић брише мокру земљу са лица и гунђа:

– Јест, али то није било блато са Рововске косе.

Писар са очајањем гледа своју преврнуту мастионицу – мастило се добијало из Солуна – и изгледа ми да не разуме ништа шта ми говоримо.

*

Наших двадесет дана у првој линији су завршени. Једне ноћи, уз топот мазги, уз лупање чутурица и оружја, уз пригушену псовку војника који су се саплитали о камење или клизали по раскаљаној земљи, напустили смо Рововску косу, коју су други посели. Ми смо пошли на тронедељни одмор на другу страну Белих Вода, у земунице саграђене у густој четинарској шуми Милетине косе – тако крштене по имену нашег команданта бригаде, пуковника Милета Здравковића.

– Апис је ухапшен. И генерал Дамњан Поповић, и пуковник „Пилац“ и још двадесет других из „Црне руке“...

Ову вест, са сандуком грчког коњака, донео нам је кувар кога смо били послали у Солун.

Напољу веје снег и покрива шуму око нас и наше колибе. Нас је седморо око ниског стола на коме леже отворене карте и гомиле новаца. Поручник Дробњак, мој негдашњи комесар чете из повлачења кроз Албанију, окреће „конген“. Игра је застала. Погледи су управљени на поднаредника који се нагао над сандук да извади боце „метаксас“ – коњака.

– Зашто?

– Кажу да је био неки атентат на Регента...

И на фронту су овакви разговори непожељни. Сви ћуте. Ја сам пренеражен али ми одједном кроз главу пролази једно сећање. На дан 14. јула, када смо били под Цеганом, добио је сваки официр нашег батаљона боцу шампања, које су послали Французи на њихов државни празник. Увече, крај запаљене ватре – на којој се дотле пекло јагње – мајор Живковић, мој командант и блиски сарадник Аписов, који је дотле доста пио, устао је са чашом шампања у руци и наздравио официрима:

– Господо, живела република...

Сви су погледи били управљени у мајора запрепашћено.

Као да је уживао у ефекту који је постигао, мајор Живковић је после дужег застанка додао:

– ... Француска!

Прихватајући као да је то била права мисао Аписовог пријатеља, Тановић се тада дигао и викнуо:

– Vive la France!

У плескању и клицању, инцидент је заборављен. Али сам га ја сада нашао у своме сећању.

У тишини, поручник Жунић, кога смо звали „Зеџ“, јер је увек бежао пред мецима, узвикнуо је:

– Парола на кеџа!

„Банкар“ је погладио своју жуту браду и сигурно окренуо карту:

– Даћу ја већ теби...

Кеџ је изгубио и судбина пуковника Аписа и чланова „Црне руке“ као да више никог није интересовала.

Изашао сам из колибе пуне дима. Дож ми се снег лепио по лицу, питао сам се не би ли сада – да му шрапнел није разнео утробу – и мајор Живковић био на листи ухапшених.

Тишину су прекидали нервозни рафали испаљени из ровова у којима смо до пре неки дан били. Једна ракета, треперећи на црном небеском застору, бацала је блештаву светлост на лунарни пејсаж нашег фронта.

*

Први пут сада, на крају јануара 1917, одлазимо у близину једног села, пошто смо месецима водили живот пећинских људи. Петелино има двадесетак кућа од олепљене земље, али ми не станујемо у њима, већ смо подигли шаторе. Ми смо овде дошли да извршимо један необичан погреб. Две године сахрањујемо ми своје другове и пријатеље и то је већ постао свакодневни део нашег живота. Али сада смо дошли да први пут сахранимо своју историју, своју традицију, своју заједницу, чврсто и нераздељиво створену у поразу и победама.

Наш 17. пук је осуђен да буде избрисан из списка српске војске. И још четири пука са њима. Не као недостојан, напротив. Бројно је престао да постоји, 64 официра и 1720 подофицира и војника из њега налазили су се у списку мртвих. Бар два пута толико лечило је своје ране по болницама Водена, Солуна, Туниса, Алжира, Корзике, Француске. Нас око 800, који смо преостали, нисмо били више довољни да сачињавамо један пук.

Три дана већ како смо утонули у пијанство из кога нико не излази и не прекида га, као да хоћемо да заборавимо, да уништимо садашњост и да избегнемо стварност.

Сада, у ретким тренуцима трезвености, почињем да схватам да је губитак једног симбола тежи од смрти најбољег пријатеља, да је једна борбена, војничка заједница дража него породица. И зато је наше очајање искрено.

Мала је наша кара, која се затворила на слеђеној пољани пред ниским кућама села Петелина 1. фебруара 1917. године. Двоструко мања него она код Плавског језера. Поново је пуковник Стојишић усред каре свога пука. Али он данас није страшни судија. Данас његов глас дрхти:

– Официри, подофицири и војници, знајте да од данас 17. пешадијски пук не постоји више у списковима српске војске, али он живи увек у нашим срцима... Он живи и у сећању сваког нашег човека, јер је његова слава неумрла...

Пуковник Стојишић хоће још да говори, али му се глас гуши и он приноси руку очима. Потом се усправља и његов мутни поглед пада на мене:

– Хајдете, потпоручник Краков...

Ја излазим у средину каре. Стежем у руци комад хартије. Увек ја морам да читам смртну пресуду. Не. Јуче сам написао песму: „Опроштај са 17. пуком“. Био сам полупијан када сам је написао, али пуковник Стојишић је одлучио да је сада прочитам као свршетак његовог говора. Мој глас је несигуран, промукао, прекида се, али одједном почиње да јача и ја скоро ричем. Стихови су врло патетични, свакако рђави, али су они одјек узбуђења и очајања нас последњих осам стотина. Када се последња реч песме зауставила на мојим слеђеним уснама, усред фијука леденог ветра који нас је пробијао, у тишини се чуло како осам стотина људи јеца и плаче. Први пут сузе теку и низ, као бронзана маска тврдо, лице пуковника Стојишића.

Пуковски заставник који стоји поред њега оборио је заставу ка земљи као на погребу. Пуковник прилази, па као да хоће да сакрије узбуђење, покушава да се подсмехне свему. Окренуо се мени и шапће:

– Када су биле борбе, она је била у комори...

Али одмах се затим његов изглед мења. Прелећући погледом преко мале наше слеђене каре, он граби у шаку платно заставе и приноси га уснама:

– У име вас свију...

Пет последњих преживелих трубача приносе слеђене трубе уснама:

– Поздрав мртвима!

Седамнаести пешадијски пук је престао да постоји.

ХИИ. АПИС НА ГУБИЛИШТУ

Пролеће је над Браздастом косом. На рањеном дрвећу избијају први пупољци. Уместо сталног црног покроба од облака, провидно плаво небо трепери од пуне сунчане светлости. По влажној земљи, из које избијају прве травке и мрави, леже полугола тела. Напустивши своја подземна склоништа, војници, голи до појаса, жудно траже својом болесно бледом кожом пролетњи ваздух и топлоту. Пролеће је пробудило у мени жеље и сећања и на улазу у своју земуницу, саграђену од борових облица и покривену земљом, прикачио сам натпис: „Вила Лолота“.

Променио сам пук, другове, шефове и место становања – јер је сваки пук имао своје одређене секторе фронта – али су остала у мени жива сећања на мој последњи боравак у Солуну, када сам још храмао, као и на мој неостварени састанак са голом играчицом из „Одеона“.

– Ви сте спавали са том лепотицом?

– Њет! – одговарам кратко моме суседу, мајору Сергију Александровичу, команданту батаљона руских стрелаца, код кога сам одређен – поред моје редовне дужности – да будем официр за везу. Данас је он дошао да нас посети на нашем положају, који је одмах крај његовог.

Сада сам ађутант у 1. батаљону 4. пешадијског пука. Ми смо на крајњем левом крилу нашег фронта и први наши савезнички суседи – од којих нас дели само једна јаруга – су Руси из бригаде генерала Дитриха. Моје слабо знање руског језика се ипак показало корисним и сада сам ја веза између наше Дринске дивизије и руске бригаде. Наш најчешћи и најважнији посао је да наизменично долазимо једни код других на пијанчење.

Пре два дана мој командант батаљона и ја били смо код Руса у гостима. У великој колиби од борових облица, одмах иза ровова, на столу од муницијских сандука, пред сваким од нас осморице – било је шест руских официра – стајала је боца француског коњака мартел и водена чаша.

– То је за почетак – објаснио нам је мајор Сергије.

Још пре него што сам успео да попијем половину прве боце, спријатељио сам се са својим руским вршњаком – најмлађим официром у бригади – прапоршчником Фјодором. Он је ипак најмање пио и ујутру, док смо ја и мој командант несигурно ишли тешке главе, он нас је довео до наших земуница.

Данас је код нас ручак за руске официре. Наш коњак је грчки „метаксас“, али зато има више вина. Пијемо напољу, пред нашим колибама, између два накривљена дрвета, тек у луполцима, под пролетњим сунцем. Наши су ровови од бугарских само сто метара, али ипак свугде влада тишина, као да је пролеће унело у људе вољу за животом а не за убијањем. Не знам каква ми је луда идеја пројурила кроз главу, тек одједном сам се нашао у првим рововима, држећи у руци пушку мога ордонанса на коју сам натакао бајонет. Наш осматрач, згурен иза џакова напуњених песком и челичног штита, гледа ме изненађено, јер никог више нема у рову. Напред, испред грудобрана, густа мрежа од бодљикавих жица, али ја знам пролазе кроз њих када ноћу излазе наше патроле и привлаче се до једног удубљења на пољани која је ничија земља. Одједном се пентрам на грудобран, осматрач ми нешто очајно виче и млати рукама, али ја већ трчим кроз мрежу од жица, дерући се из свег гласа: „Ура!“. Одједном ме неки полип, баш као оно у ноћи на Горничеву, хвата за зглоб и ја падам грудима на жицу која ми цепа униформу. Тренутак касније сам свучен на дно рова а више нас пршти земља од митраљеских рафала који сипају кроз бугарске пушкарнице.

– Ух, када сам вас само ухватио, већ би били мртви.

Док говори, мој нови ордонанс, наследник Гојков, калпар Милан Васић, чврсто ме прикива за дно рова као да се боји да поново не скочим на грудобран кога једнако решетају меци.

– Куд сте пошли?

– Хтео сам да покажем Русима да могу сам да јуришам на бугарске ровове.

Када сам се вратио натраг саобраћајницом, не баш много поносан, за ордонансом који је носио пушку узету од мене, Руси су ме дочекали са одушевљеном виком:

– Но хот молодјец!

И руски командант батаљона почео је да ме тапше по рамену.

А да би показали да ни они нису пијани, руски официри су почели да скачу један другом на рамена – база је био огромни мајор Сергије, сав обрастао у плаву браду – и праве пирамиду, тако да смо се ускоро сви нашли на земљи, претуруивши се један преко другог.

Ноћас сам развио снимке које сам начинио од наших руских гостију док смо још били трезни. Фотографије су биле добре, осим што је Фјодор, кога сам сликао поред једног од она два дрвета испред „Виле Лолота“ имао на сред чела једну тамну округлу мрљу. Тачно између очију. Да ли је филм имао неку ману или се нешто било залепило при развијању? Криво ми је да баш са његовом фотографијом нисам успео.

Не могу јутрос да однесем нашим суседима снимке јер они изненада врше напад на бугарске ровове пред њима ради насилног рекогносцирања. После толиких месеци релативно мирног живота по рововима и заклонима, ово је први напад.

Већ до зоре запалила се цела Браздаста коса пред Русима. Наша и француска артиљерија бацају стотине зрна да отворе пролаз кроз препреке и да неутралишу митраљеска гнезда. Мој командант и ја смо на осматрачници, баш онде где сам ја јуче био излетео из рова, и гледамо – као на једној чудној позорници – јуриш руских гренадира који у густим таласима куљају из ровова и јуре ка гребену који је још покривен црвеним и белим облацима експлозија. Читав се фронт запалио и изнад наших глава урлају бугарске гранате са Сокола, док друга хаубичка зрна долазе из неких далеких дубина и претварају све у пакао.

Батаљон мајора Сергија је већ у бугарским рововима, у пламеном декору ерупција. Али не остаје дуго. У диму и пламену има сада тростуко више људи. Бугари су извршили контранапад. Тамне гомилице људи у високим сивим сибирским шубарама јуре преко беложуте земље натраг, тражећи своје положаје као спасење. Цела драма се одиграва на појасу широком стотину метара, оивиченом са две беле линије преоране и испретуране земље.

По подне се све смирило. Руси су довели четири заробљеника, али су изгубили неколико десетина људи. Када сам стигао до колибе њиховог батаљонског штаба, где смо недавно испијали коњак из водених чаша, поручник Борис, чија је рука у завоју, показује ми на једно тело покривено шињелом, које лежи на носилима.

– Сиромах Фјодор...

Те две речи значе некролог.

Притрчавам нагло и подижем крај од шињела којим је покривена глава. На поцрнелим уснама мога руског друга остао је укочен онај детињски осмејак кога сам сретао при сваком сусрету. Само нешто мало крви је око ране на сред чела, између очију. Тачно као што је била мрља на оној фотографији, коју сам дан раније начинио и коју сада имам у цепу.

Рука ми дрхти док вадим слику да је покажем Борису. Он није зачуђен. Клима само главом:

– Да, тако је било писано.

Навлачим крај од шињела на лице без иједне маље.

*

То је била последња борба руске бригаде и мој последњи сусрет са људима мајора Сергија. Дан касније мој батаљон је повучен на одмор и упућен у четинарске шуме и јаруге испред планине Соко. Само неку недељу касније циновски сибирски стрелци туцали су камен на путевима у позадини фронта, разоружани и чувани од мароканских табора. Револуција која је избила у Русији имала је одјека и на Солунскоме фронту где је у бригади генерала Дитриха дошло до побуне јер су војници, подстицани револуционарним изасланицима, захтевали да се одмах врате у домовину.

Са пролећем, у наше шуме под Соколом, дошле су енглеске болничарке да виде српски фронт. Свакој од њих је по један од наших официра био водич. Мој нови командант батаљона, мајор Павићевић, уступио је свога коња болничарки Мару из Новог Зеланда, те сам ја са њоме јахао кроз шуме показујући јој где ловимо срне и дивокозе, где су наше осматрачнице, како из ледених Белих Вода наши војници ваде пастрмке завлачећи руку у шкаље пуне водене траве. Понекад се деси да место пастрмке извуку змију. Најзад сам је довео до испред Оштре Чуке, једног планинског ребра које смо ми држали и које је као нож улазило у бугарске положаје на Соколу. Неколико митраљеских рафала и неколико рововских бомби испале су у част моје енглеске гошће. Потом је дошао и бугарски одговор и мала Енглескиња, сва црвена и узбуђена, гледала је кроз пушкарницу од челичне плоче како се дижу увис стубови црног дима и смешила се самопоуздано док су граници борова више нас, откинуте челиком, падале као зелени снег по нашим шлемовима и раменима.

Недељу дана касније добио сам од Мару поклон који је требало стално да ме сећа на њу – младог фокстеријера, тако малог да сам га стављао да спава у моју официрску капу. Свечано смо га крстили: Пацко, јер је био мали као пацов. Више нисам био сам у својој колиби, којој се нико ноћу није усудио да приближи, јер сам се, изненадно пробуден, увек хватао за револвер, који ми је био стално под главом, готов да пуцам. Сенка Бугарина са Горничева пролазила је упорно кроз моје ноћи. Сада је Пацко својим лавезом, чим би шта шушнуло око колибе, гонио и фантоме.

Са првим топлим пролетњим данима вратила ми се маларија. Губио сам свест под грозницом од близу 41° и масовне дозе кинина

једва су задржавале нове нападе. Велики снег, који је изненада пао на сам Ускрс, и све уравнио у својој белини, учинио је више од лекова да моја маларија овог пута дефинитивно нестане.

Први пут, сав исцрпљен, излазим из колибе и Пацко облеће око мене скоро невидљив на снегу. Носим преко руке карабин, јер је увек могло бити лова. Осећам се тако слаб да једва држим оружје. Већ дуго корачам кроз снег између густог шибља и дрвећа да бих дошао до групе наших митраљезаца, који нас осигуравају, истурени напред. Пацко постаје узнемирен и скичи уплашено. Одједном у тишини потмуло мумлање какво још нисам чуо. Управљам карабин испред себе, али још пре него што сам и подигао цев, пуцањ ме трза. Потом још један. Између шибља и грања видим једну тешку мрку сенку како се руши.

– Ко пуца?

Два војника из наше митраљеске чете, са пушкама у руци, искачу пред мене.

– Ми, господине потпоручнике. Медвед нам је одједном затворио пут и устремио се на нас – говоре обојица у један глас као да се правдају.

На снегу, који постаје црвен, лежи непомична накострешена звер, погођена са два смртоносна хица.

– Хвала вам, да ви нисте наишли, мене би изненадио.

Трофеј је толико тежак да мора да се начине саонице да би се довукао до батаљонских кујни где ће медведа одрати. Неко је предложио да се кожа, кад се осуши, пошаље на поклон команданту дивизије, пуковнику Смиљанићу, да би њоме поставио свој шињел. Јер ко би могао други, сем команданта дивизије, да носи медведину. Ја сам поручио кувару да ми остави медвеђе шапе и једну шунку у саламури.

Неколико дана касније снег се истопио под пролетњим сунцем, одрана кожа се осушила, али је саламура била рђаво направљена и усмрделе медвеђе шапе и шунку морали смо да бацимо.

*

Већ давно смо имали извештај о пожару који је уништио трећину Солуна. Цела стара чаршија и цео комплекс улица дуж кејова, све до „Беле куле“, претворен је у згариште. У пожару је ишчезла и зграда „Одеона“. Али сада је дошао и други извештај Врховне команде који је изгледао као какав фантастичан полицијски роман.

Врховна команда је упозоравала све јединице на фронту да официри или курири који долазе у Солун буду наоружани. У рушевинама изгорелог дела вароши намножиле су се банде убица

и пљачкаша. Било је ту дезертера из свих војски, свих боја коже и свих народности. У томе извештају се каже да је до сада нађено тридесет лешева официра и војника који су дошли са фронта и који су убијени у пустим солунским улицама, претвореним у згаришта, да би били опљачкани. Банде убица су мотриле на оне који долазе са фронта, знајући да имају новаца, и ловили су их и дању, а нарочито ноћу, по свим озлоглашеним квартовима. Иза полусрушених зидова вребали су чланови ове велике банде међународних злочинаца са ласом у руци или са жицом завијеном у омчу и причвршћеном на крају мотке и овим хватали своје жртве када наиђу између рушевина. У извештају је још било напоменуто да је још један метод за напад био да убица приђе официру и затражи му ватру да запали цигарету. Док овај вади шибицу добија изненадни удар ножем или боксером.

Баш сам се припремао да пођем најзад на одсуство од десет дана у Солун када је овај извештај стигао. Сада је Солун постао опаснији од фронта. Поред мог малог белгијског револвера, који стално са собом носим, узимам и један тежак француски „идеал“. Полазим за Солун, као да идем на Дивљи Запад.

*

Цео онај део Солуна, који је за мене био оаза веселог живота, после пустоши бојишта, налазим у згаришту. Сачувао се само крај вила од Беле куле па ка болници Принцеза Марија у којој сам лежао.

У Саобраћајној дирекцији Врховне команде српске војске, где сам дошао да одседнем, као и последњи пут, мој ујак, пуковник Милан Недић, шеф дирекције, дочекује ме речима:

– Још си само сада мој гост овде. Следећи пут ме више нећеш затећи у Солуну. Најзад, и ја одлазим на фронт.

Док ми ово говори толико је радости у његовим крупним, нешто издубљеним очима, да сам зачуђен.

– Шта то треба да значи?

– Значи да одлазим да будем борац. Примам бригаду...

Нешто касније причао ми је да је његов млађи брат Милутин, члан „Црне руке“, и који је докле био у Министарству војном на Крфу, послат на фронт да прими један пук. Њега, Милана, Регент лично је одредио да буде судија у суду који је имао да суди Апису и осталим похапшеним члановима „Црне руке“.

– Одбио сам и када ме је Регент позвао и упитао да ли то значи да ја нећу да извршим његово наређење и да отказујем послушност, ја сам му одговорио: „Ја не могу да судим своме најбољем другу“. Регент ми је тада рекао да сам овде непотребан и да ћу ићи на

фронт. Зачудио се када сам му рекао: „Ја сам Вашем краљевском височанству веома захвалан на тој одлуци, јер је то моја давнашња жеља“.

*

Атмосфера афере „Црне руке“ не притиска моје мисли. Немам за то времена. Већ синоћ, прве вечери мог боравка у Солуну, видео сам Лолоту. Играла је, као и раније, потпуно нага, сада на летњој позорници „Беле куле“, која је постала наследница изгорелог „Одеона“. Овог пута више није било Руса у сали и, после представе, она је пила шампањ за мојим столом. Позвала ме је да данас по подне дођем код ње у стан.

Идем узбуђен улицама пуним рушевина и врелине сунца. Заборавио сам на своје револвере од којих су ми набрекли џепови на панталонама. Најзад улазим у сенке еукалиптуса. Лолота станује у кварту вила. Звоним нервозно на капији и једна старија жена са црним, као угљен, обојеним косама, са саучесничким осмејком ме уводи у стан. Отвара врата собе у којој је свежа полутама иза затворених шалона. На постељи, скоро наред себе, лежи Лолота, онаква каква се појављује на позорници, само овог пута без листа. Нагињем се над њу да је загрлим, али ме она задржава једним гестом и показује да седнем крај ње на постељу.

Не знам зашто, слика оне дебеле голе жене са Крфа, од које сам побегао низ степенице, пролази ми кроз мисли као блесак.

– Ја узимам десет златника. То је најмање. Ти ћеш ми дати данас само пет, јер имам врло мало времена...

Гледам запрепашћено у голу жену крај себе. „Зар је то Лолота о којој стотине на фронту мисле чак и када су пред смрћу?“ Као облесак мога револта једна луда мисао ми пролази кроз главу. Завлачим руку у џеп, издвајам пет златника и једним снажним покретом бацам их између Лолотиних ногу. Смејем се као луд:

– Ово је најбрже. Као Данае...

Окрећем се нагло и полазим и осећам на врату њен поглед, који мора да је зачуђен јер ниједну реч не успева да каже. Залупим врата испред којих ме чека зажарени ваздух солунских улица и згаришта. Чим се будем вратио у нашу шуму испод Сокола, бацићу натпис са моје колибе.

*

Поново сам испод стрмих, високих стена Сокола које, као циклопски зид, затварају хоризонт и остављају нас доле у шуми као на дну бунара. Само један одсечени котур неба је над нама.

Пре него што сам пошао за Солун, тај фриз од испуцалих, окомитих стена на затвореном небу, који је, као опсесија, увек сретао мој поглед, доводио ме је до очајања. Наш фронт испод планине била је широка, отворена тамница, у којој су сваког дана неког, недалеко од мене, убијали. Без мржње и без херојства. Тако, као случајно. Сада је широки хоризонт испред „Беле куле“, који је преко Солунског залива ишао у бескрај Јејејског мора, унео много ведрине и поуздања у мене, а и друга сећања, пријатна и топла, која су се пројектовала у мојој свести, бацала су свој облесак и на ову планину spleen-а, која ми је данас изгледала мање трагична и на којој сам сваки изривени гребен, сваку белу линију ровова од камена и сваку групу колиба скривених испод четинарског дрвећа откривао, радосно, као старе познанике. Живот је ипак имао радости, и није се, бар не за све, свршавао овде.

Коњак и стара француска вина – Chateau Lafitte из добрих годишта – које сам донео из магацина Олиде у Солуну, попијени су већ прве две вечери.

Данас, трећег дана по мом повратку из Солуна, седим са батаљонским лекаром, др Кресовићем, добровољцем из Далмације, и настављам десет дана прекинуте часове италијанског језика. Прва ствар коју читам је Дантеов „Пакао“ у једном издању из 18. века, које овај млади лекар вуче као Библију уз себе. Понављам механички стихове, које покушавам да разумем, када ме одједном прекида глас ордонанса Васића:

– Господине потпоручниче, курир из штаба бригаде.

Војник ми прилази, поздравља и предаје писмо писано на хартији ратног блока. Отварам коверту и читам. Прво сам се тргао зачуђен, а сада осећам да сам пребледео. Војни судија – иследник у бригади – позива ме да хитно дођем до њега по подне на саслушање. Три црвене штрикле означавају и хитност и озбиљност поруке.

Ово је први позив ове врсте откако сам у војсци. Најгоре је што не знам о чему се ради. Одједном постајем још више узнемирен: Апис! Од пуковника Недића знам да његово суђење треба сваки дан да почне. Моји одласци до њега на Крфу, моји несретни амблеми Црне и Беле руке од воска можда су сада улетели у судска акта.

Јашем полако кроз шуму ка штабу и прелазим у сећању до детаља ово мало мојих контакта са шефом организације. „Уједињење или смрт“. Некада је то била велика привилегија бити близу Аписа.

Улазим у колибу, велику и светлу, у којој за столом истесаним од борових облика седи војни иследник, резервни капетан, који је, док није навучао униформу, био судија у Београду. Његова проседа, зашиљена брадица, давала му је обично доброћудан изглед. Данас

она још више истиче његову немилосрдну функцију. Ни његов поглед, који се спушта на мене кроз наочаре са златним оквиром, није насмејан ни предусретљив.

– Изволите сести.

Тронога столица без наслона постаје моја оптуженичка клупа.

– Ви сте се пре три дана вратили из Солуна?

Пред војним судијом је табак хартије на коме једним хитрим погледом откривам неколико већ написаних речи:

„Саслушање потпоручника Станислава Кракова, ађутанта 1. батаљона IV пешадијског пука“.

Иако је месец јуни, овде, у планини, није топло, али ја осећам да зној влажи моје чело. Поново чујем тихи, скоро безбојни глас иследников:

– Потребно је да ми кажете с киме сте се виђали, састајали, разговарали или заједно излазили у Солуну.

Почињем одмах са пуковником Недићем, код кога сам био одсео, не знајући да ли ћу тиме да олакшам или отежам свој положај.

– То је природно да сте били са ујаком. Не питам вас ја за начелника Саобраћајног одељења Врховне команде, већ за друге личности са којима сте имали контакта.

Набрајам имена неколико официра, наших и савезничких, са којима сам се видео у Солуну.

– Не разумете ме – прекида ме скоро сурово иследник. – Ја хоћу да имам преглед целог вашег боравка у Солуну, дан по дан, тако рећи – сат по сат. У детаљима. Ви знате да је један такав центар као седиште Команде Источне војске и наше Врховне команде изложен радозналости непријатељских шпијуна, и мушких и женских. Они траже контакте са официрима и то баш са младима са фронта, неопрезним. Уосталом, има и других момената који нас интересују.

– Дакле, ипак Апис – враћа се као рефрен у мени.

Почињем историју свог првог дана и говорим и о вечери проведеном у „Белој кули“ и о сусрету са Лолотом.

– Аха! Је ли то она гола играчица? Јесте ли ишли после код ње и у стан?

– То је било следећег дана...

Судија као да се мало одобровољио и чини ми се да му је поглед блажи.

– Сви овде причају о њој. То мора да је нека опасна жена?

Хватам се за ово скретање судијино са озбиљног тока саслушања и додајем, трудећи се да имам осмејак на лицу:

– Ах, крава...

И да бих га убедио и скренуо сасвим на други ток, неозбиљан и путен, је му говорим о моме разочарању и мојој јупитеровској метаморфози. Само за један тренутак поглед старога судије се сав осветлио и скоро је прснуо у смех, али се за тренутак повратио у своју укочену и строгу улогу. Глас му је опет непријатан:

– Даље, даље, не заборавимо на главну ствар. Дан по дан...

Да му докажем да није било никаквих завереничких састанака, да је моје време било испуњено сусретима, говорим му о малој Јерменки, коју сам звао „страсни паук“ – али то име не саопштавам судији који стално записује све моје исказе. Четврти дан моје једино друштво биле су две Гркиње, сестре, од којих сам старију звао АНЗАЦ – по имену Аустралијско-новозеландског експедиционог кора – јер је носила, када сам је упознао, шешир једног аустралијског официра.

Дошао сам до седмог дана. И ту први пут помињем Терезу.

– Па то је Немица, шпијунка!

– Не, господине капетане. Италијанка из Вероне, дивна девојка...

Док ово говорим, заборављам на иследника, саслушање, Апис, и осећам како кроз мене пролази њен топли глас, који ме је прожео целог када сам га чуо први пут тога вечера код „Беле куле“. То је био њен први наступ, јер је тек била стигла из Италије и ја сам био њен први солунски познаник. Узбуђен сам када се сетим како ме је око два сата по поноћи водила у свој стан, недалеко од овог солунског мјузик-хола, али ипак иза неколико малих улица усред згаришта. Ја сам ту ноћ био сасвим заборавио на ловце на људе с ласом и омчом од челичне жице и корачао сам држећи Терезу загрљену и не гледајући на срушене зидове, иако сам само ноћ раније поднео под грло револвер једном сумњивом Грку који ми је затражио ватру да запали цигарету. Овај је побегао као луд и ни ја ни он нисмо знали ко је од нас двојице разбојник.

За осми, девети и десети дан мога боравка у Солуну мој одговор је увек исти:

– Тереза.

– Па нисте ваљда и дању и ноћу били непрекидно са њом. Ваљда сте видели још кога?

– И дању и ноћу само сам био са њом. Ни за тренутак се нисмо раздвајали осим док је она излазила на позорницу да пева. Седео сам у њеној гардероби. Преселио сам се код ње. Није било времена никог другог да видим.

– До ђавола, па колико сте то онда пута...

Разгорачио сам очи. Сав строги изглед спао је са лица иследниковог. Одбацио га је као маску. И његова брадица се тресла.

Одједном сам све разумео. Али нисам успео да узвикнем: „Па зар сте ме зато звали на саслушање?“

Врата од суседне собе у колиби су се нагло отворила и на њима се тресао од смеха командант бригаде, пуковник Милета Здравковић, по коме се планина више нас звала Милетина коса.

– Ала те је наш судач добро уредио. Исповедио те је као владика...

Иследник је скинуо наочаре јер је брисао сузе од смеха док је смех командантов био потмуо и испрекидан.

Видећи моје издужено лице, јер иако ми је било лакше што је цела моја замишљена историја са Аписом пала у воду, ипак сам био бесан што сам био тако наиван, пуковник Здравковић ме је потапшао по рамену:

– Не љути се. Морао сам да знам да ли вреди да те пуштам на одсуство у Солун. Пошто умеш да га тако добро искористиш, када год будеш хтео да идеш опет, само ми се јави.

Увече, на крају вечере, када су војници који су нас служили изашли из наше широке колибе – батаљонске мензе – мој командант батаљона одједном ми се окренуо и добацио ми:

– Дакле, то је због Терезе да ти тако ревносно учиш италијански код доктора...

У мензи је настао урнебес. Видим да су сви старији официри били у завери. Моја изнуђена и на превару добијена исповест требало је да их увесели у једноличности и пустоши фронта.

*

Десет дана касније сва су лица била залеђена када је, из руке у руку, ишао број Билтена Врховне команде који је батаљон стално добијао. Црним, масним словима објављена је била пресуда Великог војног суда у Солуну којом је пуковник Драгутин Димитријевић Апис, са још десет виших официра, међу којима и један генерал, сви чланови „Црне руке“, био осуђен на смрт. То су била најпознатија имена официра у српској војсци. Три дана касније – ново саопштење јављало је да је пуковник Апис са мајором Вуловићем и наводним атентатором на Регента, Босанцем Малобабићем, стрељан, док су смртне казне осталих осуђених претворене у заточење. Мало сам знао о мајору Вуловићу. То је био гранични официр који је од 1904. године ушао у организацију четника и пребацивао чете герилаца из Србије на територију Турске. Говорили су да је био необично строг и суров. Све оне за које је сумњао да су убачени од стране бугарске македонске организације – највећег непријатеља српских четника на македонском тлу – или од стране турских власти, слао је у једну колибу на самој граници.

Када је осумњичени прешао праг, одређени целат организације, који је стајао иза врата, спустио би му снажним ударцем секиру на главу. Леш, без главе, био је бацан на турску територију. Та визија је прошла кроз мене када сам прочитао извештај о његовом стрељању.

Много касније сам сазнао да је Апис умро мирно и храбро. Када су цеви пушака вода жандарма одређеног за погубљење биле управљене на њега, он је узвикнуо:

– Ја умирем за величину своје земље.

Смрт Аписова, у зору, јуна 1917. године у солунском пољу, претвореном у губилиште, била је и смрт организације „Црна рука“ и крај једног немирног и мутног, али херојског периода.

Баш тога дана када сам читао вест о крају Аписовом, скапале су крај моје колибе, у склоништу које су им војници начинили, две сасвим мале срне са пругастим леђима. Војници су их нашли крај тела њихове мајке коју су убили. Покушавао сам да их одржим хранећи их кондензованим млеком, али нисам успео.

Стене над Соколом, које су ми секле видик као оштрицом секире, постале су опет трагичне и мрачне. Шуме под њима притискале су ме својим тешким сенкама.

Нисам ни слутио тога дана да ће, кроз неколико година, мртви Апис поново проћи кроз мој живот.

XIV. ПАСКАЛ НА РОВОВСКОЈ КОСИ

„Comme je ne sais d'où je viens, aussi je ne sais où je vais; et je sais seulement qu'en sortant de ce monde je tombe pour jamais ou dans le néant, ou dans les mains d'un Dieu irrité...” (Како не знам одакле долазим, исто тако не знам ни куда идем; ја знам само да ћу одлазећи са овог света пасти или у ништавило или у руке расрђеног Бога...)

Лежећи на леђима на каменој плочи коју мајско сунце чини пријатном, мој рођак и пријатељ Димитрије Љотић изговара ове Паскалове речи лагано, скоро са нагласком читања молитве. Зауставио се. Осећам његов поглед на себи:

– Зар то није величанствено?

О његовом доста танком врату виси мали златни крст, као спољна ознака његове дубоке религиозности коју често нисам могао да схватим.

И ја лежим као и он, на леђима, го до појаса, јер смо изашли из наших дубоких, влажних подземних заклона, у којима свако вече ловимо пацове бајонетом, да нам тела упију светлост и топлоту сунца. На мршавим грудима Љотићевим, на којима се назиру ребра, једна велика жута мрља више узнемирава мене него њега. Он се нада да ће је сунце одстранити, јер су га због плућа већ једном слали са фронта у болницу, али све што је земаљско њега много не интересује.

Требало је да дође трећа промена моје војне јединице и овај заједнички живот у свакодневној неизвесности на нашој старој Ровоској коси, па да добро упознам свога кузена, блиског рођака по мајци. Његов млађи брат био је мој друг из исте класе Војне академије. Али за Димитрија-Миту Љотића знао сам само то да га у породици сматрају чудаком. Био је сав под утицајем Толстоја; вегератијанац, апстинент, дубоко религиозан. Сећам се доста мутно његове силуете, када сам га једном срео, 1913. године, пред његов одлазак за Париз, где је ишао као питамац краља Петра – интимног

пријатеља његовог оца и деде – да студира на Агрономском институту. Остао ми је само у сећању његов широки шешир са спуштеним ободом и дуга коса која је излазила испод шешира и уоквиривала његово аскетско лице. Он је сам говорио за себе да је „религиозни толстојевски анархиста“. Никад га више нисам срео и скоро сам заборавио на њега.

Сасвим изненада смо се нашли када сам, крајем јануара 1918, опет променио пук и другове. Из Сједињених Америчких Држава и Канаде било је стигло на Солунски фронт око 20.000 младих јужних Словена, већином Срба, који су се највећим делом и родили у Новом свету, али код којих је национални осећај остао жив као и носталгија за старим крајем. То је била нова, млада и свежа крв убризгана у изнурено и осакаћено тело српских армија. Сваки батаљон сваког пука добио је по једну чету – увек четврту – састављену искључиво од добровољаца, америчких Југословена. Када су ме одредили да будем водник у 4. чети 2. батаљона 5. пешадијског пука – остајући увек у својој Дринској дивизији – утешили су ме уверавањем да ову последњу промену вршим само зато што је Врховна команда одлучила да се најбољи официри и подофицири изаберу да командују овим људима који су оставили свој мирни и сигурни живот да би се борили по овим дивљим планинама на српско-грчкој граници, за победу Србије.

Прво познато лице које сам у овој новој средини срео било је Љотићево. Обрадовао сам се. У војсци су му скинули његову дугачку косу. Толстој је сада код њега отишао у старе успомене. Како ми је говорио касније, посумњао је у Толстојево хришћанство када у њему није могао да нађе утеху у тренутку смрти свога оца, кога је необично волео. Сада су св. Августин, св. Фрања Салски и Блез Паскал постали његови религиозни саветници. У једном џепу своје тесне официрске блузе носио је „Мисли“ Паскалове у једном издању из 18. века, а у другом „Introduction à la vie dévote“ од св. Фрање Салског. Неколико година касније, место ових књига, имао је увек у унутрашњем џепу свог капута једну малу икону на дрвету.

Још једна промена коју је рат начинио на њему била је да је почео да једе месо, јер у батаљонској мензи није могло да се одвојено спрема вегетаријанско јело.

Нас два смо били тако различити по животним схватањима и темпераменту, да ми је после првог радосног осећања што сам срео неког блиског, почео да смета његов испоснички став. Чинило ми се на тренутке да је то поза. Уз то, никада није хтео да говори о женама и једном приликом ми је рекао да би се, да није било рата по свршеним студијама у Паризу, закалуђерио.

Пре две или три недеље, када сам се, ко зна по који пут вратио из Солуна – командант бригаде пуковник Здравковић је одржао обећање, које сам скоро злоупотребио – прослављали смо у батаљонској мензи, у једној дубокој јарузи, где смо тада били у резерви, мој повратак уз пиће које сам донео из француских и енглеских војних магацина.

Слагали смо боце, као чауре испалених граната, на гомилу и наш командант батаљона, потпуковник Љуба Максимовић, иначе за све нас „Љуба Бог“, огроман, угојени веселац, црвених образа и широких бркова, ударио је песницом о сто:

– Тако, брате, треба добро јести и пити, јер је то све што можемо имати у овој планини. Сутра, када пошаљем Миту „филозофа“ на Командантов вис, шта ће му помоћи његови светитељи које вуче по цепу... А и Краков, „књижевник“ – овде се „Бог“ презриво насмејао – када погине, коме ће да остави оне сандуке купусара које доноси из Солуна.

Командантов вис био је место страшне смрти. Људи ту нису гинули убијани челиком, већ каменовани. Цео је тај камени брег у средини фронта, извучен тако да су га тукли са свих страна, имао изглед лунарног пејзажа са потпуно голим, као скамењеним боровима, чије су кидане, сечене и ломљене гране падале као сузе по белом праху од смрвљеног камена, са испретураним заклонима од белих ломљених стена, које су под експлозијама више убијале него штитиле. Људи су са страхом одлазили тамо да издрже недељу дана, уместо две на другим положајима, и мртви су били тако смрвљени да су их сносили у шаторским крилима.

Подсећање на Командантов вис није ме узбудило, али оно подсмевање моме писању раздражило ме је. Но, пре него што сам могао ма шта да проговорим, видео сам Љотића где је устао. Он, увек уздржљив, добро васпитан и дисциплинован, одговорио је тихо, окренут команданту:

– „Je ne puis concevoir l'homme sans pensée: ce serait une pierre ou une brute“. (Не могу да схватим човека без мисли: то би био или камен или животиња.) Ето, то је казао Пакал, за кога претпостављам да знате ко је.

Потпуковник „Бог“ је поцрвенео, један тренутак се колебао да ли да се наљути или насмеје, и одједном је устао и довикнуо:

– Лаку ноћ, господо. За мене нема места међу „филозофи-ма“...

Сав мој бес против команданта окренуо се сада против Љотића. Не зато што је одговорио потпуковнику – ја сам хтео да будем још грубљи – већ што је био тако миран. Пиће ми је сугерисало освету:

– Пошто су ми ове наше старешине забраниле „Рововац“, то ћу вам сада дати један усмени број о љубавном животу у Солуну.

„Рововац“ је био лист који сам почео да издајем чим сам се из болнице вратио на фронт. Писао сам га руком и сам илустровао, а батаљонски писар га је преписивао у десет примерака, и ја сам у сваком морао да понављам илустрације. То је био лист нашег батаљона, али је ишао из руке у руку и један број је дошао и до штаба дивизије. Баш онај у коме је била моја репортажа са замишљеног протестног митинга коња и магараца на фронту. Одмах су ме позвали у штаб, где су нашли да сам их страшно исмејао, и начелник штаба, потпуковник Заваћил, мој негдашњи командант са Светих Вода, потапшао ме је, смешећи се, по рамену али ми је саопштио да се даља моја новинарска активност прекида.

Подсећање на ову авантуру „Рововца“ којој се цела дивизија смејала, развеселило је одједном моје другове за столом. Још више су почели да се смеју када сам почео да причам о виткој, плавој француској играчици Денизети...

– Пошто немам где да је нацртам, ја ћу вам дати усмени опис...

Опис је био и сувише сугестиван. Љотић је био сав црвен:

– Сташа, молим те престани, срамота ме је да те слушам...

То је таман било оно што сам желео. Наставио сам још безочније. Ови људи, већина млади, затворени месецима у планини, урлали су од дивљег смеха.

Љотић је скочио и ставио ми руку на уста:

– Доста је ...

Као одбачена опругом, моја песница погодила га је у вилицу и он је полетео назад и пао би да није ударио леђима у дрвени зид наше брвнаре.

Истог тренутка уплашио сам се свог инстинктивног али дивљег поступка. Погледао сам, збуњен, на свог рођака. Он је пошао ка мени. Сада сам био решен да га пустим да он мене удари и да се не браним.

Он ми је спустио руку на раме:

– Ја знам, Сташа, да ти то ниси хтео да урадиш. То је било изван твоје воље... Ево...

И уместо очекиваног ударца, он ме је пољубио у образ.

Када сам га ударио, ја сам пребледео, али у овом тренутку био сам тако црвен да сам осећао да ми образи горе. Никад се тако нисам стидео себе.

Од тог тренутка постао сам најбољи пријатељ и друг са Љотићем.

У мени је стално будила радозналост његова крајња уздржљивост према женама, чак и када се о њима говорило.

Једном ми је одговорио озбиљно и кратко:

– За мене ће се то питање поставити само код оне жене са којом се будем венчао.

Баш у истом тренутку једна црна тачка на небу могла је да учини овај проблем непотребним. Бугарска ваздушна мина преврнула се на ведром летњем небу и обрушила се ка земљи, право на нас двојицу. Скочили смо и јурнули ка заклону, који је иако само тридесетак корака удаљен, био недостижан. Бео и црн дим је испунио јаругу испод наших земуница. Ја сам се окренуо као чигра око себе. Погледао сам на своју леву ногу, која је ипак била на свом месту, само је увијач око ње био раздрт као канцама грабљивице. Не знам које је речи св. Августина нашао Љотић да ме умири.

За ове две године док је требало да се одмарамо позади фронта, у резерви – завршио сам са успехом све школе за убијање: руковање аутоматским оружјима, курсеве за јуришне трупе-командосе; успешна употреба ручних бомби, офанзивних и дефанзивних, запаљивих, са фосфором и за замагљивање. Научио сам како се најбоље може изненадити непријатељски стражар или осматрач и ликвидирати без шума. Најзад сам, са својим добровољцима из Сједињених Држава, прошао и кроз опит са бојним отровима. Са тамносивом енглеском маском навученом преко главе, која нам је давала изглед закукуљених чудовишта, јуришали смо кроз облаке хлорног гаса. То је било под отвореним небом, које нисмо видели, јер је и светлост сунца била ишчезла у мутној оранжасто жутој магли, али смо знали да је отровни талас кратак и да ће га ветар брзо однећи. Далеко је тежи био опит седења у подземном заклону испуњеном концентрисаним хлором. Збијени један до другог, у потпуној тами, иза затворених врата, која су имала тек четврт сата касније да се отворе, ми смо знали да најмањи квар на маски или неиздржљивост држања цеви за испуштање ваздуха у устима – коју ми је изгледало да ћу сваког часа моћи да прогутам – може донети тренутну смрт. То је била више проба за нерве него за исправност гасне маске и за навику да се она користи, јер смо очекивали напад хлорним таласима на наш фронт.

Још сам најмирнији био у рововима. Тада сам имао доста слободног времена да ноћу, између два обиласка мојих људи на осматрачницама и објавницама, седим у подземном заклону и да, на светлости свећа, пишем. Завршио сам већ свој први роман и дао сам му и име: „Кроз буру“. Жири који сам одабрао да им ово своје дело представим сачињавала су три лекара, са којима сам се већ прве две године спријатељио: лекар 4. пука, др Ђорђевић, који је и сам писао роман пун интроспекције и бескрајних анализа, и са којим никада није био задовољан и увек почињао изнова; др

Кресовић,¹⁾ мој учитељ италијанског језика и др Александар Костић,²⁾ лекар из суседног, 6. пука. Овај лекарски конзилијум нашао је да је роман доста добар и огласио ме је „способним за књижевност“. Охрабрен одмах сам почео да пишем други роман, коме сам већ и на почетку знао наслов: „Крила“. То је била историја мојих солунских авантура и смрти мојих другова. Живот је престајао да буде за мене стварност да би постао фикција романа.

¹⁾ Др Кресовић је одмах после рата погинуо у једној саобраћајној несрећи.

²⁾ Др Александар Костић, каснији професор и декан Медицинског факултета у Београду, посветио се сексологији. Превео је „Полно питање“ др Форела и сам објавио више књига из ове области.

XV. ПОСЛЕДЊИ ЈУРИШ

16,28 часова. Изгледа ми да казаљка за секунде иде истим испрекиданим скоковима као што бије и игра моје узнемирено срце. Данас је 2/15. септембар 1918. године. Велики дан је дошао. За друге дан Д. и час Ч. почели су још јуче у зору.

Читаву ноћ је пламтео пожар неба и земље над блиском планином Соколом, на коју су наши пошли на јуриш као на средњевековни замак, носећи импровизоване лествице ради успињања уз утврђене стене. Урла ураган и тамо даље, код Доброг Поља, где наваљују две француске дивизије усред наших. То је била бесана ноћ са небом осветљеним севањем стотина топовских цеви, експлозијама које су се сустизале, мешале, удесетостручавале. Светлеће ракете су изгледале као распрснуте звезде над покољем. Ове ноћи смо били у сенци тог убитачног ватромета.

Данас, у зору, наш 2. батаљон 5. пука ушао је у уске камените ровове испод злогласне тачке 4. на Трнавској коси са које су се, усред разбијеног камења, дизала увис сува стабла голих борова.

Са јутром се запалило небо и над нама. Са свих планинских висова и гробена иза нас дотле нечујне и невидљиве топовске цеви, довлачене већ недељама тајно ноћу, почеле су да сипају огањ. Поворке тешких зрна, готово сустизући се у лету, фијукале су изнад нас рушећи се у пламену и грмљави на беле ровове по ивици косе и на висове на које је наш налет требало данас да почне. Али главна битка увек бесни на Соколу, чије се голе камене литице као тврђава Киклопа дижу изнад густих четинарских шума.

Сада је дошао и на нас ред. Ватра наших топова се стално помера и шета да би се прикрио правац јуриша. Од подне над нашим рововима и главама влада релативан мир. Над нама сија и опет нас натапа топлотом планинско сунце и наше небо је светла провидна оаза на граници буре која бесни над оближњим планинама.

Испео сам се на сандук муниције, углављен у два рова, и извирујем преко грудобрана од белог камена и земље. Рекли су

нам да ће код нас припрема бити сасвим кратка. Само пола сата – да би се покидале препреке од жица и порушили први ровови.

Сви моји војници су приљубљени уз грудобран. То је њихов први јуриш. За многе ће бити и последњи. Ако су њихова лица одблесак мога, онда сам и ја сигурно исто тако страховито блед, бео као земља пред нама.

16,30 часова. Затресле су се планине иза нас и расцепало небо. Тутњи, сева, пршти, фијуче. Под изненадним, а очекиваним, циклоном од челика који витла и урла изнад наших глава, повијамо се и нехотично иако је то наша заштита и претеча које треба да нам прокрче пут. Пред нама је густа шума осакаћених борова иза које се дижу бугарска бетонска утврђења опкољена широком мрежом од бодљикавих жица. То је та, већ месецима и годинама по злу помињана, кота бр. 4, на коју ће кроз пола сата да пође на јуриш чета мога пријатеља Љотића. Ја са својим добровољцима из Сједињених Држава имам да освојим један други бастаион те исте коте.

У заглушеној грмљави пролазе ми испрекидана и помешана осећања. Синоћ сам се пољубио са Љотићем и рекли смо један другом: „Срећно“ и „До виђења!“, а не збогом. Начинио ми је бојаљивим покретом крст на челу као да ме благосиља.

Светла оаза над нама је ишчезла. Сунце се помрачило. Сада небо над нама пале и бугарски шрапнели, али њихов звук је пригушен вулканском ерупцијом наших и француских тешких топова. Дрхти цела Трнавска коса и бели облаци од разбијеног кречњака спуштају се све до нас. Сад знам шта је то „бубњарска ватра“ (feu roulant).

16,45. Испод шлема слива ми се зној низ затегнуто лице пуно прашине. Осећам једну руку на рамену. Командир моје чете, мајор Радовановић, хоће да ме охрабри или да се опрости. Гледам у његово лице, избраздано као и моје. И несвесно тражим да и у његовим очима нема оног већ угашеног погледа који је наговештај насилне смрти. Покушавам да се осмехујем као да хоћу да му кажем:

– Не брините, све ће бити у реду.

– Добро држите људе у руци. Они су још неискусни. Данас им је право огњено крштење.

Сада тек видим да се за њиме напорно провлачи кроз уски ров тешка, гломазна фигура нашег команданта батаљона, потпуковника „Бога“.

Скоро ми је мило што је његово лице црвено као пурпур, јер је то његово бледило.

– Краков, данас је велики испит. Једањ вам крст не гине...

Ја сам само један број у маси од стотине хиљада људи који од јуче имају исту неизвесну судбину, која се креће између крста од

дрвета и крста од емајла, који исто полажу велики испит и који у страху и одушевљењу очекују остварење своје велике наде: отворити пут кући.

Иако чувам на лицу онај осмејак извучен за мога командира, ја одговарам скоро раздражено:

– А да ли ми нудите пре тога бар чашицу рума?

Шлем потпуковника Максимовића се мало нагао напред, ближе мени. Никад се нас двојица не разумемо. Одједном се његово округло црвено лице развлачи доброћудно:

– Не, али гутљај коњака метаксас.

И скидајући са рамена алуминијумску чутурицу, пружа ми је. Идеја није била рђава.

Опет сам сам међу својим војницима, са укусом коњака на сувим непцима и нестрпљењем које ми затеже нерве. Две године чекамо ми овај дан, овај сат и ускоро и минут када ћу дићи увис руку и спустити је испред себе као путоказ ка оном врху пред нама који је још сав у диму и пламену. За нама стоји вечност рововског рата и наше напуштене колибе од борових облица украшене исечцима голих жена из „La vie parisienne“. За нас је ово последњи јуриш у овом окамењеном свету Могленских планина. Можда ће их бити по другим бреговима и равницама, али овде никад више. То је за нас коначно, као дан Страшнога суда.

На свим пушкама су натакнути бајонети. Ранци су забачени на леђа. Људи су урезали степенице у нагиб ровова. У току ноћи смо исекли и уклонили све препреке од жица испред наших ровова да нам налет буде слободан.

Најзад. Казаљке су стале на судбоносни број. 17 часова. У изненадној тишини која пада по нама теже него онај ураган, исправљам се. И лево и десно, колико ми тренутни поглед обухвата, видим руке мојих другова официра дигнуте увис. Напред!

Талас шлемова и ранаца на леђима мојих војника покрива за тренутак бели грудобран. На читавом фронту наше армије хиљаде наших људи полази у овом тренутку на јуриш. Само четири или пет, можда и десет секунди тишине у којој се чује котрљање камења испод тешких војничких цокула, звука чутурица које ударају о мале ашове и кундаке и потмули ехо битке на Соколу. Потом све лети увис. Ми смо војска фантома која је зашла у аветињску шуму мртвих борова. У фијуку, урлању, густом диму, вулканским ерупцијама и смраду сумпора – долази пакао. Тешке гранате бугарских хаубица падају као са неба, бацају увис окамењено дрвеће и људска тела која се парчају у ваздуху.

Ни оборена стабла, ни стрми нагиб, ни ишчупане стене, ни тешка ратна спрема не успорава наш налет. Ни знака колебања. Као да ова смрт за друге долази. Моји су људи у диму само постали

мањи, увучени у себе и погнуте главе јуре напред. Само нас близина бугарских ровова може спасити од распарчавања у пламену. Као спасење видимо пред собом коље накомстрешено и умотано клупча-дима покидане бодљикаве жице. Илузија је исто толико кратка као и наш испрекидан дах. Сипа сада ватра из аутоматских оружја и челична коса брише изнад наших глава. Умирање није више у декорима пакла, али је убијање прецизније. Падамо као покошени по земљи и камену. У сувом звиждању зрна чујемо јауке. Хаубице су умукле, али сада падају над нама, као црни метеори, тешке мине из немачких *minenwerfer*. Опет дрхти тло под нама.

Пузимо као гуштери и привлачимо се напред у групицама док сви пушкомитраљежи мојих војника и митраљежи мога друга поручника Масаловића – трећег мускетара, како га назива потпуковник „Бог“, уз Љотића и мене – брекћу од ватре. Звижде кроз ваздух бомбе из свих наших бацача: рововских оруђа (*crapouillots*), Хасенових топова и тромблona.

Ови нови звуци као самопоуздање подижу моје прашњаво тело изнад једне разбијене стене уз коју сам се тренутно приљубио. Само нас још сто метара дели од препреке од жице али смо приковани за земљу. Ваздух је тако испуњен челиком да је сваки покрет – самоубиство. Војници гребу малим ашовима, пијуцима и секирицама и режу бајонетима тврду, осушену земљу да је набацају испред себе као штит. Оштар камен кида месо са руку, али пресудно је утонути што пре у земљу, јер је на њеној површини смрт. Са камом у руци откидам комађе камена и режем себи заклон у кречњаку.

У диму и грмљави долази и ноћ. Три сата лежимо заустављени пред жицом. У сутону одједном примећујем да сам ишчезао. У меком кречном камену урезао сам себи заклон дубок као саркофаг и лежим, сав бео од главе до пете, као авет, у њему. Да видим шта се дешава морам да се исправим. Свугде, и лево и десно, сваки од мојих војника ископао је себи гробницу да би живео.

У ноћи, у непрозирној тами која настаје између две светлеће ракете, наши ордонанси се привлаче вукући за собом сандуке муниције и одвлачећи рањене.

Цео један живот је ова ноћ у којој лежимо тако близу бугарском бетонском митраљеском гнезду да бисмо на светлости ракета могли један другом да видимо црте лица. Али једино што једни код других видимо, то су отвори цеви који пламте до усијања. Читав брег под и над нама непрекидно дрхти, гори, јечи, руши се.

Казалке осветљене фосфором на моме часовнику поклонила су се. Поноћ.

– Устајте мртви!

Извукао сам се из своје беле гробнице и погнут, скоро четворonoшке, прилазим другим таквим рупама, где су моји подофицири.

– Узми још двојицу. Три патроле нека пођу у скоку напред.

Мој шапат их извлачи на површину земље. И ја и они знамо да то неће бити дуго. Из свих рупа урезаних у кречњаку невидљиве очи прате девет сенки које се провлаче између последњих искиданих стабала. Само неколико тренутака траје овај скок у тами. Блесак магнезијума који пада из неба издајнички је. Девет људи су као голи пред усијаним цевима које их стрељају са хиљадама зрна. На светлости нових ракета нема никог више усправљеног над површином разорене планине. Шиште и светле кроз ваздух бомбе које опасују један пламени обруч око непријатељских ровова. У спорадичним грозничавим наступима прашти ватра испред и по страни од нас и најзад се све утишава.

Моје срце узбуђено удара. Ја сам их у смрт послао.

Лагано пузим из заклона напред. Пуштам један звиждук као хук совољаге.

– Милуне!

То није звук. То је шапат који једва ја чујем.

Застајем радостан. Опет шапућем, сада охрабрен, мало гласније.

– Душане!

Други хук буљине одговара тамо где се у ноћи црни коље од бодљикаве жице. Један митраљески рафал умешао се у наш шумски разговор.

– Ивковић!

Сада већ имам више наде и подигао сам глас јер још у ваздуху хуји ехо бугарског плотуна. Нема одговора. Али само за тренутак. И потом, као пркос, као изазов из самих жица одједном чујем малог поднаредника-ђака из Подофицирске школе, његову омиљену арију:

„Бела вила ори глас!“

Тресак целог једног снопа бугарских ручних бомби завршио је концерт у жици.

Али ја знам да када су вође подофицири живи, да су сигурно и њихови пратиоци. Лежем поново у свој саркофаг, умирен.

Опет пролазе минути и часови чекања као на губилишту. Одједном се усред ове луде ноћи, сваки звук над планином Соколом угасио. Све до пре неколико тренутака све је кркљало, грмело и рикало. У овој изненадној тишини која нас граби као стрепња не знамо да ли је то знак победе или пораза. На часовнику је три сата. У ноћи исправљам се. Све за све.

– Напред!

Збијени и блиски, људи су прави живи зид који је одједном кренуо напред. Али су „изгубљена деца“ патрола била бржа од

нас. На гребену одакле су сву ноћ беснели митраљези, као звезда победе светли на небу наша зелена ракета. На циљу смо.

После толиких часова неизвесности, десет сати страве и очекивања смрти, једно лудо одушевљење обузима све ове мирне раднике из америчких рудника и фабрика, лађаре са бродова који су пловили Хадсоном и Колорадом, чуваре стоке из Аризоне који су се у неколико месеци претворили у војнике, а сада, у току неколико часова каљења у огњу и пламену – у ратнике.

У једном удаху ваздуха пролазимо кроз жице искидане, исечене и склупчане артиљеријским зрнима и бомбама које смо сву ноћ бацали. Покоји дрхтави комад обавија се као полип и кида одело, али не и полет. Ускачемо усред дубоких ровова урезаних у белу стену, изривених тешким зрнима наших топова. Испод срушених заклона, испретураних челичних пушкарница и покиданих цакова виरे руке и ноге, укочене и поломљене. Митраљези леже преврнути. Као гротла су отвори бетонских подземних заклона у које немамо кад да улазимо већ бацамо запаљиве бомбе. Батерије бацача мина и брдских топова су без посада, као мртва страшила. Овде је пуна зона смрти.

Не само тачка А, већ цела Трнавска коса је у нашим рукама.

Не задржавамо се на првој победи већ јуримо напред, преко заклона за резерве, усечених у падини планине, заштићених дебелим облицама и слојевима камења дебелих неколико метара. Свугде крв, јауци, лешеве. Има их читаве гомиле и међу њима урлају они чије пробијене груди и поломљене удове још није напустио живот.

Свиће, а ми, осветљени јутарњом млечном светлошћу, опијени победом као младим вином, јуримо напред. Прелазимо и другу линију, утврђену бетоном и челиком, коју нико не брани.

Већ смо на новом гребену изнад саме Градешничке реке, која је у свим нашим заповестима за напад добила значај Рубикона. Снопови митраљеских зрна заустављају наш налет. Овога пута непријатељ није пред нама већ нас туче у леђа. Сувише смо истрчали напред. Суседна, Рововска коса још се држи и гледамо бугарске војнике како трчећи износе митраљеизе из својих пасивних заклона и сипају, побеснело, ватру на нас.

Под светлим, провидним небом, испуњеним нашим авионима, почиње нова упорна битка, на бајонет. За тренутак ми смо само посматрачи. На Браздастој коси – гробници мог пријатеља Фјодора – јуриш наших густих колона је сломљен. Ми морамо напред, да се као клин забијемо у тело бугарских армија које још држе цео фронт лево од нас и остају нам иза леђа.

Напад целог нашег 5. пешадијског пука на Градешничку косу почиње овог тренутка, јутра 3/16. септембра 1918. године.

Као у амбис скачемо низ окомите падине које се спуштају ка реци са чијег моста лети дрво, кидано ројевима челичних зрна. Десетина бугарских митраљеза засипа мост на Градешничкој реци и ствара на њему праву завесу смрти. Бацамо се у реку и вода под нашим скоковима пршти високо изнад наших глава. Мокри до појаса узлећемо уз другу обалу и за тренутак смо у сред немачке тешке батерије, чија се посада спасла бекством пред нама. Челични штитови топова били би наша заштита када би се зауставили у овом вихору од зрна што сипају око нас. Али данас за нас постоји само једна заповест, само један узвик: напред!

Тешка артиљерија, француска и наша, покривају белим и црним облацима Градешничку косу, уз коју се пењемо и коју морамо да освојимо. Нагиб пред нама је стрм, коса висока, дах застаје. Више се не зна где је непријатељ. Рафали бугарских митраљеза који нам непрекидно долазе у леђа убитачнији су и пресуднији него ови што нам сипају у лице. Образи мојих војника су румени, зној цури низ њих, али су сви погледи без страха. Јуриш је постао само спортска утакмица. Када улећемо у ровове дуж гребена Градешничке косе у њима само налазимо мртве и разбацана и преврнута оруђа одбране. Браниоци искачу из последњих заклона и беже пред нама.

Получета коју водим формирана је као први јуришни талас. Сви пушкомитраљези и бацачи бомби су са мојим људима. У тренутку када излећемо на гребен, пред нама су стотине бугарских војника који се у лудом бекству спасавају низ падину покривену густим шибљем. Та леђа у паници су стрељачки картони за нас.

– Брза паљба!

Све пршти око нас, а бомбе из наших тромблona описују елипсе у ваздуху. Избезумљени људи под нама бацају оружје, шлемове, ранце, шињеле да би само изнели своје животе уз голе падине Сивогa брега који затвара хоризонт пред нама, али их и ту стижу наша зрна.

Док ми завршавамо овај лов на људе, лево од нас цео један бугарски јуришни батаљон, који је био на другој падини, баца се у контранапад на остале чете нашег батаљона и потискује их из већ освојених ровова. Експлозије ручних бомби завијају цео тај део фронта у непрозиран облак. И код нас ваздух постаје убитачан, јер десетине бугарских и немачких митраљеза, који су се појавили изненада, бришу као челичном косом преко нас. Одједном, као пресечен, мој командир, мајор Светолик Радовановић, руши се на земљу и крв у широком млазу шиба из његових груди.

Бугари су утврдили задњу ивицу косе, ту сачували трупе и сада сламају сваки наш напад. Само пред мојом получетом влада тишина. Ниједан жбун се не миче, ниједан шум се не чује.

Потпуковник Максимовић стоји забринут усред мојих људи и гледа очајним погледом у карусел смрти на стотину метара лево од нас. Скинуо је шлем и низ његово широко црвено лице цури зној у млазевима.

– Тврди су као орах.

– Ја крећем напред – саопштавам му. – Пашћу им у леђа.

Мој шеф батаљона ме гледа ћутећи. Потом одмахну руком, као да ми каже збогом.

– Нека те Бог штити...

Шездесет мојих људи у скоку се руши низ падину. Само на тридесетак метара ту испред нас из ниско посеченог шибља штрче две митраљеске цеви, које нисмо слутили. Још пре него што могу да крикнем да их заспемо кишом бомби, десетак људи искачу из земље и грања и очајно урлају:

– Братко, братко, предавамо се...

Митраљези су у нашим рукама, Бугари су разоружани и два моја војника их воде натраг према гробу, као први поклон Љуби „Богу“.

Ми јуримо у поток иза кога се диже нови гроб. Немамо више даха, али смо већ на њему и видимо, иза наших леђа, целу мрежу заклона и ровова из којих бугарски војници бомбама одбијају нове нападе наших чета.

Више није потребно ићи напред. Наређујем војницима да се окрену. Поседамо овај гроб иза самих бугарских леђа. У овом тренутку фијук артиљеријских зрна нас обавија и цело небо над нашим главама покрива се отровним цветовима. Наша тешка артиљерија приметилас нас је и, сматрајући да можемо бити само бугарски одред који долази у појачање, туче нас немилосрдно шрапнелима.

Лете увис наше зелене ракете са шест звезди, знак да су наше трупе ту и да се обустави ватра. Тек после трећег поновљеног сигнала разумели су нас. Небо се разведрило и оловна киша смрти је престала.

Али и бугарска заштитница видела је наше ракете и, не знајући колико нас је иза њихових леђа, код њих настаје паника. Из ровова и заклона искачу људи који су сада ухваћени у замку. Цела падина између наших чета и нас сада се покрива правом људском реком. Осам стотина Бугара покушава да прође кроз нас. Ватра осам пушкомитраљеза, који почињу да бивају усијани у рукама мојих војника, обара целе њихове редове. Избезумљени људи бацају оружје, урлају, дижу увис руке и машу белим марамама. Цео

бугарски јуришни батаљон се предаје. Остале чете нашег пука, према којима смо ми окренути лицем, долазе у трку и опкољавају ову групу која је завршила свој рат.

Мој је задатак завршен. Нека други одводе заробљенике и пребрајају заплењене митраљезе. Тек касније сам сазнао да се међу 800 заробљених бугарских војника налазио и командант њиховог 28. пешадијског пука, да смо сем десетак бугарских, запленили и осам немачких митраљеза са свом немачком послугом и да је командир тог одељења, Прус, видећи пораз, испалио себи метак у главу, да не би био заробљен.

За нама је слом целог бугарског фронта. Сада су пале и Рововска и Браздаста коса, далеко у нашој позадини. Мојих шездесет добровољаца из Америке били су арбитри победе. За сада су само знојави, уморни људи који трче и даље уз шибљем покривене падине Сивог брега, који се, као пирамида, диже из ових планинских коса и гребена. То је последњи наш циљ. Када је до сада све тако лако успело, уверен сам да ћемо успети да узмемо и овај доминирајући врх, не чекајући никакве помоћи.

Не вичемо наше јуришне покличе јер је врх брега пред нама пуст, без бранилаца, али не и без триумфа. Само пре четврт сата, или можда и мање, овде је било највише бугарско војно вођство, присуствујући слому свог фронта и градешничкој предаји. У једној колиби иза самог врха још на столу стоји сребрно посуђе са краљевском круном, сведочанство да је врховни заповедник целе бугарске оружане силе, престоноследник Борис, био сведок наше победе и да није требало много па да га овде затекнемо. Његова два ловачка кера поамно су лајала пред колибом, јер пред нашим изненадним доласком није било ни толико времена да их одреше.

Сиви брег, осматрачница бугарске Врховне команде, сада је само голи плато са кога шездесет младих људи из америчких индустријских градова, са одблеском поноса у очима, гледа како се под њима, у долини Црне Реке, као поплашени мрави мешају растргнуте бугарске колоне које беже од изгубљених положаја. Са свих страна долазе, као поплава, наше и француске дивизије. Фронт је дефинитивно пробијен. Победа већа него што је ико слутио.

Стојећи на једној страни, још мокар и задуван, скоро и не слутим да је ово најлепши моменат из мога седмогодишњег рата.

Сигурно и чврсто смо на тлу наше земље. Изгнанство је завршено.

XVI. НА ПЛАМЕНОМ БРЕГУ

Ми идемо напред. Нема заустављања. Ми се враћамо кућама и уништавамо сваког ко се истави пред нас.

Земља кључа од људи и оружја. Кроз долине, преко гребена планина, свугде докле наш поглед допире, сустижу се колоне пешадије, батерије, коморе, штабови. Под небом испуњеним авионским крилима тутњи ваздух од топовске паљбе. Поља кроз која пролазимо засејана су плодовима рата: побацани немачки шлемови, гасне маске, ранци, поломљене пушке, преврнута кола. Трећег дана нашег наступања прелазимо Црну реку преко воловских кола стављених једна до других и повезаних даскама. На другој обали дочекује нас небо расцветано од шрапнелских облака. Четири дана, усред жбуња које ишчезава у диму и раскинутој земљи која као полудела скаче увис, траје наша битка у Дреновској планини. По јаругама од црвене иловаче остају десетине лешева, бугарских и наших, али ми идемо напред.

У новој жутој, спрженој долини наилазимо одједном на железничке шине. То је уска пруга од Градског за Прилеп. Чудна радост ме испуњава пред овим гвозденим шинама, често разбијеним динамитом, усред пустог поља. То је наша прва веза са светом, од кога смо били у планини тако далеко, тако изгубљени. Остављена пруга носи нас у живот.

24. септембар (7. октобар) 1918. Неко ме вуче за раме.

– Господине потпоручнике!

Отварам тешко очи. Још је мрак око нас, четири је сата ујутру. Тело ми је притиснуто умором и неспавањем. Низ шаторско крило, у које сам се умотао, цури јутарња роса. Курир из батаљона предаје ми командантову поруку. Мој је вод одређен у претходницу. Полази се одмах.

– Покрет!

Војници скачу, буновни и уморни. Ћутећи корачамо напред. Са влажне земље диже се магла. У шумици певају птице које се буде.

Пред мене избија црвено лице војника из патроле. Задуван од трчања, говори са прекидима. Наишли су на воденицу. Воденичар им је рекао да су је Бугари четврт сата раније напустили. Нађен је додир.

Над нама почиње сунчани дан. Не дрхтимо више од јутарње хладноће. Поља су у цвету. Напред, на голој, каменитој коси видим догледом људе који иду један за другим. Бугари из воденице. Више не идемо као Индијанци, један за другим, већ у широком стрељачком строју, са пушком у руци. Наше очи и уши су наше патроле које се, као гуштери, провлаче преко камените падине. Пролазимо кроз осушени виноград. Пред нама је стара порушена црква. На карти видим да се место зове Црквине. То није јато полуделих стршљенова које се устремило на нас. Војници се погибају под челиком који шиба кроз ваздух. Туп, заглушни пуцањ раскида нервозни фијук зрна. Кроз облак белог дима човек се прелама на двоје. То је мој најбољи добровољац, младић из Далмације, Борота. Трчим ка њему. Само за тренутак видим његово скоро детињско лице, већ мртвачки жуто. По каменитој земљи просута је његова утроба. У тренутку схватам шта се десило. Метак је ударио у детонатор бомбе коју је носио о појасу и раскинуо га на двоје. Са погледом пуним ужаса његов старији брат, који је ишао крај њега, држи у руци непотребни завој.

Заустављам своје људе крај гомиле камења које граничи виноград. Уморни, узбуђени војници падају по земљи и пуцају.

– Прегледајте бомбе!

Поднаредник Љубомир који лежи непосредно поред мене, завукао је руку у своју торбу где је између хлеба, конзерви, завоја и мале воштане свеће која се пали мртвима, оставио своју тешку дефанзивну бомбу. Лице му одједном постаје бело и његов ужаснути поглед се управља на мене. Чупа руку, као уједен змијом, и са њоме извлачи бомбу која шишти. Непажљивим окретом упалио ју је у торби.

Само четири секунде деле паљење од експлозије. Поднаредник је изгубљен. Али и ја са њиме. Страх га је паралисао. Можда има само још две или једна секунда. Чупам му нагло бомбу из руке и бацам је свом снагом у напред. Облак белог дима распрскава се изнад нас и комади гвожђа ударају по камењу. На самом почетку лета бомба је експлодирала. Дижемо сви главе које смо за тренутак приљубили уз земљу. Нико није повређен.

– Напред!

Зрна нам кидају слух и нерве. Иза нас остаје дрвеће, порушена црква и куће мртвог села, усамљене и пусте. Дочепали смо се падина косе и трчећи се пењемо ка оним гомилама камења иза којих сипа на нас пламен и челик. Они туђи људи, који исто тако

осећају страх, као и ми, искачу иза заклона и беже. Клизамо не само преко суве траве већ и преко гомила њихових, још топлх, испалених чаура. Прешли смо баријеру која нам је скривала видик. Пред нама је долина, испод планине Бабуна, у чијој је огромној дивљини било увек устаника, одметника и четника, и калуђера у скривеним, изгубљеним манастирима. Облаци прашине покривају пут у долини и пењу се рашчупани и прљави увис. Цела бугарска армија: људи, коњи, топови, кола – све то бежи ка Велесу.

Пламен, тресак и дим затварају нам тај отворени видик и бацају нас на земљу. Заглунули смо. Пред нама, на отвореном пољу, на 600 метара, четири топа, у чије пламене отворе гледам запрепашћен, засипају нас картечом. После седам година рата доживљавам први пут, као да сам са Наполеоновим војницима на Бородину, картечну ватру. У истом тренутку избија пламен из топовске цеви, чије нас смртоносно око фиксира, пршти око нас олово и челик, скаче увис земља и заглушује нас двоструки тресак: полазни и долазни. Батерија је жртвована и приказ је фантастичан у својој смртоносној лепоти. Моји војници, полегали усред суве траве и камења, стрељају људе који се нагињу и трче око топова као на маневру. Уз звуку гвожђа јури ка нама једна наша брдска батерија. Усред дима и пламена наши артиљерци скидају са леђа мазги мале топове, склапају их брзо и вешто између мојих војника и, заглунули и покривени прашином, ми смо и гледаоци и актери тог двобоја на смрт две батерије. После трећег плотуна наших „брђана“, на пољани пред нама настаје тишина. Од бугарске жртвоване батерије остају само преврнути топови.

Настављамо хајку преко гребена голих, сунцем спржених висова.

Подне је. Већ осам сати идемо под борбом напред. Зауостављамо се на голом каменитом врху у тренутној тишини која је на нас пала као облак магле.

Преда мном је брат погинулог Бороте. Вратио се међу нас. Очи су му црвене, усне му дрхте.

– Запалио сам му свећу. Болничари ће га сахранити.

Стежем му руку. Ћутећи се враћа међу другове.

Чете почињу да пристижу и да се прикупљају око нас. Наша мисија је завршена. Одједном видим пред собом црвено, ознојено лице Љубе „Бога“.

– Врло је добро било, Краков. Али, мораћеш још један напор да учиниш. Имаш да избијеш до крајњег виса који је пред нама. Треба се осигурати од могућег контранапада.

Руком ми показује на ђувик, неколико стотина метара пред нама.

Моји добровољци са пажњом слушају разговор са командантом. Чујем их како гунђају:

– Зар увек мора први да иде први вод. Може сада и неког другог да шаље.

Сва су лица зажарена и блистава од зноја. Одела су на грудима и леђима мокра и црна.

– Нећемо ићи сви – говорим им. – Нека се јави ко хоће да пође са мном.

Моји војници погледају за тренутак једни друге. Полако, један за другим, сви устају. Сви, сем једног Црногорца из Боке Которске, који брише рукавом чело и гунђа:

– Ја не могу, ја нисам орао. Ја сам стар.

– Хвала вам, али вас је много.

Одвајам осморицу најмлађих, најснажнијих. Двојица од њих су скоро дечаци, немају више од деветнаест година. Узимам и шесторицу који носе две машинске пушке.

Преко жуте спржене траве, под врелим летњим сунцем, прашњави, знојави, уморни, гладни, идемо опет напред. Већ смо на врху гребена и поглед на оне бескрајне бугарске колоне које беже ка Велесу враћа нам снагу и полет. На неколико стотина метара пред нама се диже нови вис. Морамо ипак ићи даље. Речено ми је: „До крајњег виса пред нама“.

Одједном, пред нама, коњаник са бугарском шапком се клати у седлу и мирно пуши. Преко рамена му виси велика кожна торба. Покретом руке шаљем три добровољца да му пресеку пут. Угледао је изненада наше голубије униформе и блесак шлемова на сунцу. Појурио је натраг низ падину брега, у сусрет нашој 2. чети која долази у широком стрељачком строју. Једна патрола се појављује баш пред самим коњаником. Скаче са коња и диже увис руке. Касније сам сазнао да је то био ордонанс штаба бугарске дивизије и да му је торба била пуна наређења разним пуковима.

Пењемо се задувани уз други брег. Један сат како идемо. Пред нама се диже трећи.

– Ако продужимо овако, вечерас ћемо бити у Велесу – чујем глас једног добровољца.

Глад нас мучи. Од синоћ нисмо јели.

– Изаћићемо још на овај и даље не – умирујем их.

Трећи брег, на који смо најзад изашли, сав је покривен сувом жутом травом која нам сеже до колена. Ни једног јединог камена. То је широки земљани плато. У јарузи испод нас је чесма. Бар нећемо више бити жедни. Заустављамо се. Један добровољац купи све чутурице и силази ка чесми.

Пред нама је и четврти вис. Али тамо шаљем само патролу. Уморни војници лежу по земљи.

Усред сасушене траве пењу се три силуете уз четврти вис. На врху су, али одједном падају по земљи. Једна, две, три бомбе, потом пуцњава, прво усамљена, потом ураганска. Сада се уз пушчани кикот мешају и митраљески рафали. Меци звижде високо преко неба.

Заборавили смо на умор. Моји војници журно гребу суву земљу ашовима. Знају да борба почиње. Усред пуцњаве видим оне три силуете како трче низ брег, ка нама, као да их фантоми гоне. Четврти брег се црни од људи. Моје машинске пушке урлају. Брег је опет пуст. Преда мном је вођа патроле, изbezумљен од трчања, без даха, црвен и муца од узбуђења и умора. Када су изашли на врх брега, угледали су под собом цео бугарски батаљон, поседао по трави. Бугарски војници су ручали као на пикнику. Моји људи бацили су на њих бомбе и припуцали. Бугарски војници су почели да беже, али када су приметили да је то само патрола, напали су их. Још вођа патроле хоће нешто да ми каже, али оштри фијук пресеца његове речи. У јарузи иза наших леђа диже се увис црни стуб дима. Потом други, трећи, педесети фијук, пламен, тресак, дим. Све пршти, урла, сева и сваког тренутка чекам да цео брег са нама оде у ваздух. Један пламени језик осветљава све јаче стубове дима који нас окружују. Пожар. Гранате су запалиле суву траву. Комади гвожђа прште непрекидно око нас и кидају земљу. Један јаук. Подижем глави и гледам. Дим и раскидана земља падају као црна киша по нама. Младић који лежи други до мене, јечи. Комад гранате раздробио му је ногу у зглавку. Крв натапа земљу. Друг до њега покушава да му завојем стегне страшну рану из које вире поломљене кости. Рањеник је изгубио свест и лежи као леш. Још неко јечи. Пушкомитраљесцу је раздробљена шака.

Прштећи гори са свих страна сува трава и пламен долази као лава све ближе нама. Све је запаљено и јаруге око нас су у пожару. Гвожђе кида све око нас у том паклу. Један пламени талас наилази на нас и огњени круг се затворио. Скачем са војницима усред огњишта. Пламен нам пали лица, руке, одела. Ми смо на ломачи. Моји војници, црни од земље и дима, скачу као ђаволи усред пламена, секу ашовима запаљену траву, бацају на њу земљу, газе по стабљикама у пламену. Скачем и ја као саламандер усред огња који ми је опалио лице и руке. Одело, које почиње да гори, смрди. Од јаре пожара једва гледам, али газим по ватри, чупам земљу ножем и рукама, уништавам пламен испод својих ногу. Најзад, гарави, опаљени, полуугашени, створили смо усред пламеног мора црну оазу набацане земље, уточиште за нас.

Овог пута фијук је другачији. Усред пожара небо се расцветало над нашим главама и бели облаци рашчупани пламеном из којих сипа олово спуштају се све ниже и ниже. Осећам да смрт јури ка

нама. Заривам лице у земљу, врелу и чађаву. Нагли трзај потреса цело моје тело. Заглуноу сам од треска. Страшно урличући, шрапнелска кошуљица тресну поред моје главе, у земљу. Оловни облак све нас је поклопио.

Пошто ми је глава читава, подижем је. Бели облак још плива над нама. Први до мене лежи младић из околине Книна у Далмацији, највеселији војник у воду. И он је дигао увис главу. Под маском од цаћи и гара видим да му је лице пребледело, али се смеје.

– Шта је са тобом?

– Чини ми се да сам рањен.

И даље се смеши и приноси руку леђима. Сада видим да му је униформа под ранцем сва у крви. Прилазим му. На осам места, кроз раскинуту чоју, шиба крв у млазевима. Шрапнелске куглице разнеле су му цело дебело месо. Он још ништа не осећа и смеје се као дете.

Од четрнаест војника, колико сам их повео, петорица се ваљају у крви. Усред треска, другови их превијају, лежећи потрбушке. Немам где да их склоним јер смо одсечени од свију. Шаљем их у јаругу испод нас да сачекају ноћ.

Друга чета и митраљези мога пријатеља Масаловића два пута покушавају да нам дођу у помоћ, јер је ватра нагорела све око нас и пожар се смирио. Два пута су ишчезли у урагану артиљеријске ватре који се на њих спустио. Поплашене мазге отргле су се и разбежале на све стране, носећи митраљезе на леђима. Војници јуре, очајни, за њима, али се сви најзад повлаче. На црној, спаљеној земљи остаје неколико непомичних тела.

Лежимо и даље усред грмљаве гладни, опет и без воде, јер су гранате сасвим разнеле чесму испод нас. Нема више ни страха, јер га је очајање заменило.

Паде најзад ноћ, а ми смо и даље сами на врху брега. Сада бар шаљем рањенике који се лагано вуку уназад, одупирући се на пушке.

Остао сам са седам војника.

У поноћ излази месец. На ивици нашег спаљеног платоа клече сенке четири моја војника крај машинских пушака. Стојим више њих да се одбраним од сна.

У четири сата изјутра, 25. септембра (8. октобра) чујемо иза нас кораке и звекет оружја. Долази смена. Пуних 24 часа провели смо без одмора, без хране, без сна, у паклу.

XVII. ЦВЕЋЕ ШАФРАНА ЈЕ ЗНАК ПОБЕДЕ

Дванаест дана траје наша офанзива. Дванаест дана моја добровољачка чета је увек у претходници, претворена у јуришну трупу. Младост наших војника предодредила нас је да будемо „изгубљена деца“.

И јутрос, 26. септембра (8. октобра), док око нас бесни битка за Велес, видим опет пред собом црвено, широко лице са наостре-шеним брковима потпуковника Љубе „Бога“. Сваки сусрет са њиме је једна нова вратоломна мисија за нас.

Са једне стене гледамо линију брегова који се, обавијени димом, дижу као киклопски зид дуж Вардара. Потпуковник Максимовић управља прст у један голи камени вис усред запаљеног ланца планина:

– То ћеш заузети са јуришним одељењем. Узми колико хоћеш војника и машинских пушака.

То је кота 550, коју мештани зову Голик јер на њој нема ни једног јединог дрвета, осим ниског бодљиваког жбуња.

Под плавим јутарњим летњим небом, ишараним облачићима смрти, лежи широко, голо поље са црном испуцаном земљом, са наносом песка и шљунка које је за време поплава нанела мала река чији ток слутимо по линији ниских врба одмах испод Голика. За нас је ово поље полигон на коме се врши стрељање – наше. То је наша жртвена пољана.

Ваздух је испуњен писком и звиждањем челика. Земља кључа око нас и читаво поље је обрасло облачићима који се као пламене стабљике дижу непрекидно из суве стрељане земље. Ми више не трчимо, ми летимо, јер нам се чини да је смрт само ту, на површини полуделе земље, а не и у ваздуху. Док траје овај наш летећи балет, одједном моја кама заденута за кожную гамашну – она иста која ми је спасла живот на Горничевском брегу а и начинила ме убицом – излеће у параболу и диже и она облачић прашине. Збогом. Довољно је да се зауставим, сагнем и да дохватим смрт.

Најзад смо иза зеленог застора врба. Лежим у плиткој води, иза корена овог жедног дрвета. Још је само шест људи са мном. Ипак, после пола сата сви смо на окупу. Више наших глава лети кора дрвећа пробијеног рафалима митраљеза са брега пред нама и пада нам на потиљак и леђа.

Нов скок увукао нас је међу стење Голика. Девет мојих људи вуку се испред нас, као гуштери, и провлаче кроз жбуње и преко пламених плоча док камен пршти око нас. Они својим бомбама треба да нам отворе пут.

Срце потпуковника Љубе „Бога“ мора да је закуцало од радости када је са врха Голика угледао наше зелене ракете: поруку наше победе. Моје срце куца још јаче од умора и од узбуђења док гледам како са свих страна доводе заробљене бугарске војнике и отете митраљезе, како се доле под нама, као у провалији, руше низ камену падину, падају, копрцају се и беже у паници стотине људи. А ја имам само 60 војника. Али нико нема када да се окрене и да види колико је оних који га гоне. Доле, на обали Вардара је хаос. Бегунци скачу у брзу реку која их носи, даве се, видимо тела како се откидају и плове ношена матицом, док други, закачени једни за друге, у води до гуше, праве живи ланац од једне обале до друге. Победа је свирепа. Промуклим гласом вичем мојим пушкомитраљесцима да засипају својим аутоматским оружјем бегунце, да се повећа хаос, да буде што више мртвих. Све више тела плови низ реку за коју су ме још као дете учили да је то „наша света река“ јер тече кроз целу нашу историју. Као пагани, ми јој сада приносимо обилну жртву.

Док јуримо низ падину, врх бајонета војника који се оклизнуо, ушао ми је у цеваницу. Бол је само тренутно био јак, али га не осећам нити гледам како крв боји моју пробијену кожно гамашну. Она је доста задржала ударац. И ми смо већ на обали Вардара. Пушке и фишеклије, шлемови и шињели, ранци и торбе, кутије митраљеске муниције и гасне маске које су стотине људи побацали само да би што пре побегли, испунили су обалу и железничку пругу крај ње и претворили их у један гротескни „бувљак“. Само лешеве, који као да грле земљу, за коју су их наши рафали приковали, уносе један погрешни тон у нашу радост.

Бегунци су на другој обали и, као мрави, пењу се у паници уз сиве камене брегове. Они нас више не интересују.

Идемо ка Велесу уз обалу реке која је искићена траговима пораза. Са друге обале, из наше цркве на брежуљку пламте на нас митраљеске цеви. Ми јуримо иза белих зидова манастира Св. Димитрија, који се као спасење појавио изненада иза једне окуке пред нама и са његовог дрвеног звоника и кроз прозоре конака, шаљемо одговор. Усред пуцњаве један стари калуђер се појављује

из подрума, гледа нас зачуђено и трчи на звоник зграбивши уже. Звоњава нас подсећа да смо победници.

Мој помоћник, наредник Милун, који је већ на Голику и потом на обали реке отео два митраљеза и заробио десетак бугарских војника, излетео је кроз манастирску капију и јури ка Вардару. На малом острву, поред саме обале, један бугарски официр и два војника узалуд покушавају да пређу на другу страну, тамо где видимо немачке шлемове. Наредник Милун, са бомбом у руци, већ је на острву које засипају немачки митраљези. Бугарски официр је убијен немачким рафалом, а наредник Милун, огромни планинац са широким леђима, вуче за собом два заробљеника и храмље. Његова гамашна постаје љубичаста, потом пурпурно црвена. Али његово широко лице, низ које се слива зној, развучено је у осмех.

Танки зидови манастира, у којима су моји војници начинили пушкарнице, испробијани су митраљеским зрнима.

На неколико стотина метара испред нас је Велес, затрпан хиљадама људи, стотинама топова и кола, у лудом бекству, у паници, у хаосу. Пламен експлозија осветљава небо изнад града. Само митраљези из цркве на суседној одбрани, последња заштита, подсећају нас да улазак још није слободан. По дворишту поплича-ном каменом, у угловима конака и пред самим вратима цркве леже по земљи уморна, поспала тела мојих војника.

Јутро је, 27. септембра (9. октобра). Магла се диже са река и само један комадић неба расветљава се мутном светлошћу над нама. Нема више наредника Милуна да отвара пут пред нама. Пренет је у превизијалиште. Са бајонетом на пушчаним цевима, са машинским пушкама спремним да отворе ватру, са неколико бомбаша који држе спремне ручне гранате, примичемо се обазриво првој нашој вароши на коју смо наишли при своме повратку кући.

Ниједног пуцња. Ниједног гласа. Слушамо само хуку Вардара. Небо постаје све светлије над нама и више нисмо сенке које се вуку обазриво у магли.

Прва кућа је пред нама. Почиње улица. Улазимо у Велес. Моје је дисање сада немирније него јуче када сам јурио уз Голик. Сви су прозори затворени капцима. Град је у сну. Одједном шум. Једна тешка окована капија се бојажливо отвара и у њој се појављује човек беле косе и браде.

– Хеј, старче, има ли у граду Бугара?

Старац неповерљиво гледа у наше шлемове, у наше небеско плаве униформе, у наше бајонете дуге као ражањ. Одједном се баца на мене и пада на колена. Зграбио ми је руку и љуби је. Ја сам сав збуњен и хоћу да истргнем руку. Старац плаче:

– Јесте ли ви, браћо? Три године вас чекамо...

Речи се губе у јецају.

Покушавам да га подигнем са земље, али он упорно клечи и плаче. Никад нисам видео човека да тако плаче од радости. Видим и у очима мојих војника сузе. Старац се диже и почиње да грли једног војника за другим и одједном јури натраг ка капији и виче:

– Хеј, море, излазите, наши су, Срби...

Капија се опет отвара полако, указују се неповерљива, уплашена лица жена и деце и потом сви трче напред и смеју се и плачу и вичу и грле војнике. Девојчице утрчавају натраг у кућу и враћају се са рукама пуним жутог шафрановог цвета којим ките војнике.

Већ смо у центру града, изумрлог у страху и неизвесности. На овој земљи сваке три године се мења господар и данашњи непријатељ је сутра брат, а брат је – целат. Бацамо увис зелене ракете да јавимо заузеће града.

Неколико храбрих, који су први почели да излазе, опет беже од наше необичне пуцњаве у затворене куће јер је опасност још увек у ваздуху.

Поседамо пошту и телеграф где су све жице искидане, столови са тастерима преврнути, све разбијено, уништено, попаљено. Насред централног трга огромна гомила врећа са дуваном у листу, које су бугарске трупе бежећи оставиле и десетак буради са ракијом. Ту почиње опасност. Сви моји војници пуне, као на чесми, своје чутурице са ракијом која шиба из проваљеног бурета.

Два моја војника вуку заробљеног Бугарина. Он посрће од страха. Морам да га појим ракијом и да га уверавам да ми не убијамо заробљенике. Он ми не верује, дрхти и пије жедно да би заборавио на страх и на смрт.

У тренутку када смо испалили нову ракету, из суседне куће излећу два немачка војника и пред нашим напереним машинским пушкама бацају своје оружје. Један од њих, инжењер из Алзаса, каже да је Француз и да је остао да се преда. Други, Саксонац, пио је много ракије и успавао се у кући. Дан раније довели су их са Крима и одмах бацили у борбу. Њихов батаљон је јуче скоро уништен и све су митраљезе изгубили.

Поседамо и железничку станицу и десетине тешких топова и читави возови са вагонима пуним муниције и оружја су наш плен.

Велес се најзад пробудио и оживео. Људи излазе из једне тешке море и неповерљиви су пред стварношћу. Ипак их је све више, трче око наших војника, нуде их јелом а девојке прилазе и пружају цвеће.

Осам сати ујутру. На ведром, сунчаном и данас тако мирном небу, без смртоносних облака, појављује се авион са француским ознакама. Кружи ниско. Бацамо увис нову зелену ракету да јавимо да смо ми господари града, јер је његово кружење претеће. Касно је. Са авиона се откачила црна маса, звижди и хучи и јури ка нама.

– Бомба...

Још нисам завршио реч а недалеко од нас, крај Вардара, тресак нас заглушује и црни дим се диже увис.

Бацамо нове ракете јер прву пилот није приметио. Трг је опустео.

Авион прави једну спиралу као знак питања. Ваљда је зачуђен нашим присуством, или се можда извињава. Ми смо задовољни да се окренуо ка југу и ишчезао иза планина.

Сат касније, у облаку прашине, улеће у варош, оним истим путем крај пруге којим смо и ми дошли, ескадрон коњаника са исуканим сабљама, као да врше јуриш. Ми се смејемо. И они се чуде нашем присуству.

– А ми смо мислили да смо први – додајује ми скоро незадовољно официр на челу коњаника.

Моји војници превише славе победу. Чутурице се непрекидно пуне и не могу да их удаљим од буради. Дан постаје топао и вода би нам била потребнија.

Десет часова. На нашем победничком друму облаци прашине. Улазе два блиндирана аутомобила са митраљезима, спремним за дејство.

– Tiens, les Serbes sont déjà là. (Гле, Срби су већ стигли.)

Цело јутро причињавамо разочарања.

За блиндираним аутомобилима је камион из кога вири неколико француских војника и једна филмска камера.

Улице су већ пуне света, као на дан великог празника. Блиндирани аутомобили су гаранција солидности победе.

– Живели, живели...

И они који се радују и они који се боје, можда чак и они који нас мрзе – сви кличу у један глас.

Шеф кинематографске секције француске армије пита ме да ли сам ја први ушао у Велес. Потврђујем му скоро увређен. Он ме моли да пред његовом камером поновим мој улазак. Тако мој други улазак у град на Вардару остаје сачуван у кинематографској архиви француске армије.¹⁾

За кинематографском секцијом стиже и мали путнички ауто у коме видим швајцарског професора, др Рајса, мог старог познаника коме смо, када је дошао на фронт да нас обиђе, приредили на Рововској коси ватрено крштење.

– Est-ce qu'il y a des cas d'atrocités? – пита ме поздрављајући се.

¹ Двадесет и једну годину касније, у хрпи кинематографских трака из рата, нашао сам овај документарни филм који је београдски „Артистички филм“ био набавио и ја сам га унео у први свој ратни филм, приказан 1930. године, „За част Отаџбине“.

– Il y a de la bonne slivovitze – смејем се и показујем му на гомилу буради која су за моје војнике најинтересантнији плен.

Нисам ни слутио у овом тренутку да су баш овог јутра, само на неколико километара испод Велеса, на Ораховачком вису, наши војници нашли у једној пољској пећи угљенисани леш мог друга, капетана Миливоја Динића, који је жив испечен. Јуче, када смо нападали Голик, он је са својом четом заузео Ораховачки вис, али један снажан бугарски контранапад бацио је његове војнике назад. Само је он остао са прострељеним куковима. Међу његовим хартијама Бугари су нашли и један документ из кога су видели да је то четнички војвода Динић, помоћник чувеног војводе Вука.

*

Сви су мостови у Велесу дигнути у ваздух и немогуће је прећи на другу страну реке, која је овде врло дубока и брза. Враћамо се натраг низ обалу и тражимо газ тамо где су јуче Бугари бежали испред мојих војника у паници.

Вода нам стиже до гуше и врло је брза. Са дигнутом пушком и фишеклијама више главе, војници се другом руком држе један другом за раме и чине тако непрекидни ланац преко реке, који струја заноси и повија. Моја униформа, натопљена водом, хладни је облог око тела. Вода отежава моје чизме које као да су од олова, али држим се чврсто рамена мог ордонанса и пробијам кроз водену струју која ме чупа. Револвер и бомба су ми више главе, а моје раме стеже друга војничка рука. Два заробљена Немца су у средини нашег ланца. Одједном узвик. Онај Саксонац, старији човек, спотакао се и испустио суседно раме. Ланац је прекинут. Вода носи његово тело и само се још његова дигнута рука види. Три моја војника, са свом ратном спремом, додајући само пушке друговима, плива за њим и хватају га у сред матице која је прави вртлог смрти. Ланац је опет састављен.

На другој обали Саксонац, који се једва ослобађа прогутане воде, дрхти и стеже руке својим спасиоцима. Толико је узбуђен да ни реч не може да изусте. Тек касније, док под тешким, оловним сунцем маршујемо преко Овчег поља, почиње да нам понавља да су Срби најплеменитији народ који је срео.

Жега је тропска, одела су нам сасвим сува, али нас жеђ страховито мучи. Нигде нема воде а ракија у нашим чутурицама ништа не помаже. Изненада наилазимо на поље лубеница. Сечемо их бајонетима и заривамо лице у њихову црвену и сочну масу.

Пала је ноћ. Идемо напред, према звездама и по интуицији, не осврћући се на карте и компас. Читаво поподне никог нисмо срели, ни пријатеља ни непријатеља. Одједном око поноћи видимо мале

ватре у даљини. У једној ували откривамо људе полегле по земљи, умотане у шаторска крила. Наш батаљон. Војници буде команданта:

– Стигао је јуришни одред потпоручника Кракова!

Ми смо били изгубљена чета.

Потпуковник „Бог“, једва пробуђен из првог сна, не љути се. Јуче сам му послао толико заробљеника и заплених митраљеза, а то је тако декоративно за ратни извештај.

– Јеси ли ти први ушао у Велес?

Потврђујем, скоро зачуђен питањем. Стеже ми руку:

– Наш гардијски батаљон мора увек да буде први.

Потом додаје:

– Твој пријатељ Љотић је данас тешко рањен у руку. Послали смо га за Солун.

Увек моји пријатељи и другови ишчезавају. Данас сам, маршујући под врелим сунцем, толико мислио о њему.

Хоћу, уморан, да легнем на земљу. Мој ордонанс Илија се нагиње нада мном:

– Пацко се удавио...

Наш батаљон је, са митраљезима и комором, морао да гази Вардар. Мој мали фокстеријер Пацко, који ме прати целе офанзиве, био је између сандука са муницијом на леђима једне мазге. У средини реке она се оклизнула. Матица је однела Пацка, жртву освајања Велеса.

XVIII. ЈЕДНА АРМИЈА КАПИТУЛИРА

Хладноћа и влага ме буде. Свуда око мене је вода, иако сам под врхом планинског гребена.

Цео јучерашњи дан по подне тукли смо се око ових стена више села Кокошиња, као онда на Горничевском редуту – када се види поглед онога који се убија, када се бомбе враћају непријатељу који их је бацио. Све до после пола ноћи тресли су се ови врхови у пакленом ватромету. Потом је настала тишина, тешка и уморна, и ја сам заспао увучен између две стене да ме штите од бомби, ако опет почну да падају. Пред зору су громови парали небо из кога су се сливали на нас слапови воде, али ја за све то нисам знао. Мој је сан био тежак и хладан. Удубљење у коме сам лежао испунило се водом у којој сам пливао.

Тресем се од хладноће у овом леденом јутру 30. септембра (12. октобра) за који не слутим да улази у историју. Цело ми је тело мокро испод униформе натопљене водом.

– Напред!

У јутарњој леденој тишини дубоки глас команданта одјекује као трубни сигнал јуриша.

Камене ровове испред нас бране само још лешеве и преврнуто, разбацано оружје. Тек с друге стране брега упадамо у гомилу бугарских војника који дижу увис руке. И они су мокри као и ми. То су последњи остаци пет пукова фантома са којима се наш батаљон до поноћи тукао.

Сунце је изашло и суши наше мокре униформе. Кроз долину реке Пчиње јури у галопу један коњаник ка нама. Зауоставља се пред потпуковником Љубом „Богом“ који јаше крај мене. Коњ овог ордонанса штаба дивизије бео је од пене. Са руком принетом ивици шлема, гласник изговара узбуђено само три речи:

– Примирје је потписано!

Потом пружа бео коверат нашем команданту.

Лице потпуковника постаје потпуно црвено. Његови густе бркови пропуштају задовољан осмејак:

– Бугари обустављају борбу и примају капитулацију.
– Ура! Ура! Ура! – проламају се наши редови и војници одједном почињу да певају.

Треба увек ићи напред. Јаруге су без заседа, гробени без митраљеа, а небо ведро и сунчано. Без неповерења гледам на обале реке Пчиње, уоквирене ниским врбама.

– Зар је рат уистину завршен – питам потпуковника кога први пут чујем да звижди.

Неколико коњаника долазе с леђа и спречавају одговор.

Овог пута осмејак је ишчезао. Потпуковник Максимовић гледа намрштено у развијени лист хартије. Тек сада ми даје одговор:

– Још ништа није завршено.

Појахао је напред и његови ордонанси трче дуж чета и позивају официре.

Приближава се једна бугарска армија од 30.000 људи која долази од Скопља и која хоће да се пробије ка Софији преко Нагоричинских висова који су баш пред нама.

– Припремите се за борбу!

Газимо опет у стрељачком строју преко црвене земље раскаљане ноћашњим пљуском. Као куле дижу се у сутону пред нама гробени висова за чије је име везана прва победа српске војске 1912. године.

Ноћ нагло пада и ми ишчезавамо у мраку. Заустављамо се. Чује се звек малих ашова мојих добровољаца како ударају у камен. Пуни искуства, војници спремају себи заклоне.

Наше су чутурице празне. Наредник Милун, који се и поред ране вратио у чету, прилази ми храмљући:

– Ја познајем терен. Знам где је чесма. Дозволите да са два војника понесем све чутурице.

Три сенке ишчезавају у ноћи. Ниједне светлости. Обазриви и неповерљиви, људи ћуте и не пуше. Сви очекују ту армију која се, и поред свршеног рата, појавила као уништавајући ваљак пред нама.

Пола сата је прошло. Можда и више. Чујем одједном кашаљ и потмулу лупу чутурица. Наредник Милун се појављује задуван и узбуђен.

– Господине потпоручнике, Бугари су ту, пред нама.

Када је пришао сасвим близу чесми, чуо је вику и грају. Примакли су се обазриво и чули бугарске гласове. Хтели су да пођу натраг, када су се одједном сударили са гомилом Бугара који су долазили по воду. Три моја војника су подигли пушке на паљбу.

– Не, братко, не тепамо се више.

Око чесме жагор и вика су се утишали и стотине бугарских војника који су се отимали и тукли ко ће пре наточити воде,

размакли су се да пропусте мога наредника и два добровољца као почасне госте. Од својих суседа на чесми који су га пријатељски тапшали по рамену, наредник је сазнао да је ту цела њихова армија са стотину топова, али да војници неће више да се туку против Срба, већ једино траже да се слободно врате кући.

Тражим у ноћи команданта батаљона, овај узбуђен извештава команданта пука шта је наредник сазнао, пук зове дивизију и, пола сата касније, цела Дринска дивизија креће се да нас појача.

По раскаљаноме пољу у мраку множе се стрељачки стројеви и обавијају са свих страна Нагоричинске висове. У наше прве редове доносе митраљезе и лаке пешачке топове. Лупа гвожђа јавља да је стигла и брдска артиљерија и усред поља топови се склапају и управљају цеви на гребен висова. У зору цела наша Прва армија опколила је остатак бугарске војске који је хтео да се пробие ка Софији.

Читаву ноћ леже војници у влажним плитким заклонима са главом на кундаку пушке, уморни и сањиви. Горе на висовима, у тами, чујемо непрекидно шумор људских гласова као хуку мора. Хиљаде људи, узнемираних својом неизвесном судбином, комеша се пред нама.

Наш је слух напрегнут. Пред једним очајним налетом наш би обруч прскао и то би био покољ. Али у ноћи нико се није кренуо из те узнемирене масе пред нама.

Свиће мутни и хладни 1. октобар (14. октобар) 1918. године. На висовима пред нама црне се масе људи као таласи, али то више није војска.

Одједном звук трубе са превоја где пут силази са висова ка нама. Неколико коњаника са белим заставама силази обазриво и примиче нам се.

– Не пуцајте, парламентарни – пролази заповест дуж нашег строја.

У ноћи је моја чета посела баш овај пут и ја пресрећем парламентарне. Један официр ме поздравља са коња и моли да њихов командант оде до штаба наше дивизије ради преговора.

– Нека дође.

Коњаници су се вратили. Појављује се ауто са белом заставом. Један виши официр, заваљен на задњем седишту, нервозно пита да ли може да прође. Један млади, ваљда његов ађутант, седи крај њега. Два моја војника пењу се на папучу кола и она одлазе ка штабу наше дивизије. Наређено је да не везујемо очи парламентарима.

Пола сата касније ауто се враћа. Бугарски официри су страховито узбуђени и бледи. Ауто са белом заставом ишчезава из гробена.

Одједном хучање хиљада људских гласова допире до нас. Горе на гребену гомиле људи се таласају и ишчезавају.

И ми постајемо нервозни. Без команде, сви су наши војници легли у заклоне и притежу пушке. Вође митраљеза нагнуте су над својим оружјем и спремни за паљбу. Нишанције дотерују последњи пут угао топовске цеви. Само један знак, и све ће се запалити.

Ауто са белом заставом се опет приближава. Сада је други, виши, официр у њему. Лице му је бледо и један нервозни грч игра му на вилицама. Тумач поред шофера додацује ми:

– Командант 4. дивизије лично долази до вашег команданта.

Пропуштам их без страже, јер шофер зна пут.

Цела драма капитулације одиграва се овде, на путу.

Опет се ауто враћа и бугарски командант дивизије је сав црвен и док кола лагано пролазе крај мене чујем како узбуђено говори своме ађутанту:

– Какво понижење!.. Не, то никада нећу пристати... то је немогуће.

Ми већ знамо да се од Бугара тражи да положи оружје, да оставе сву артиљерију и митраљезе, све муниционе колоне и да кроз наше редове могу да прођу само разоружани војници. Официрима се оставља њихов коњ и њихово оружје. Са собом могу да поведу кујне, комору која носи пртљаг и храну и кола за болесне и рањене војнике.

Пуковник Смиљанић, командант Дринске дивизије, саопштио је бугарскоме команданту да ако у року од два сата не положи оружја, наредиће напад.

Више не хуче већ тутње Нагоричински висови од људских узбуђених гласова. Као експлозија избија револт. Војници бацају оружје, прете официрима. Хоће кући. Задовољни су када се не тражи да иду у ропство.

По трећи пут се појављује бугарски аутомобил. Командант 4. дивизије је опет у њему. Заваљен је као да је сломљен и оборио је поглед да нас не види. Тумач ми јавља:

– Примамо предају.

Већ са висова појављују се гомиле војника и бацају у јарак крај пута пушке, отпасују фишеклије и показују нам своје празне руке, дижући их на предају као да нам чине један мутан поздрав.

Ауто команданта бугарске дивизије није се више вратио. Замолио је да одмах продужи за Софију. Није хтео да се нађе више међу раздраженим војницима.

Крај пута са обе стране расту гомиле пушака и ратне спреме. 30.000 људи силази, као лава, низ брег и спушта се путем ка нама. Њихов поглед, пун неповерења, пада на топовске и митраљеске

цеви на њих уперене. Оне су сада хладне и непотребне, али су увек претња.

Разоружани људи, са раскопчаним униформама, машу рукама и капама и довикују пријатељски:

– До виждења, братко, со здравие... ми отивамо дома...

Људи су зарасли у браде, каљавих униформи, уморни, и више је страха него радости у њиховом погледу. Нису сасвим сигурни да им ми не спремамо неко балканско лукавство.

Између људских гомила пролазе коњи и мазге натоварени пртљагом, казанима, врећама са храном. Потом иду стада волова које војници гоне пред собом.

Наредник Милун је незадовољан:

– То су наши опљачкани волови... Зашто дозвољавамо да их воде?

Наређење је да се пропусти стока за исхрану ове људске масе.

Стојим цело јутро и подне на путу, на сунцу, и тек сада осећам како ме испуњава радост. Свуда око мене су официри из нашег батаљона који су дошли на пут да виде тај јединствени тренутак нашег реванша: предају бугарске армије.

Наши су војници све заборавили и виде пред собом само несрећне људе који журе да се врате кући. И на бугарски поздрав, понављан као ехо од сваке групе која пролази, моји добровољци добацују:

– Жури кући, братко, срећан пут!

И последњи бугарски војник је прошао. У долини се црне њихове колоне. Крај пута смо остали ми сами. Пењем се горе на гребен висова, пролазим изимеђу две огромне гомиле баченог оружја и муниције. Горе на висовима стоје остављени, непотребни бугарски топови. Цеви су још управљене на нас. Бројим 120 оруђа. На десетинама од њих налази се наш грб са двоглавим орлом. То су наши топови које смо у повлачењу пре три године оставили по раскалањим путевима.

Испод самог виса наилазим на четири наше хаубице, онако исто поређане, можда баш оне исте које смо 1915. оставили испод Туларског виса, када смо последњим месецима бранили одступање нашег пука.

Право пијанство радости навире ми у главу.

Завршен је циклус наших несрећа, нашег изгнанства.

XIX. ХВАЛА, МОЈ МРТВИ НЕПРИЈАТЕЉУ!

Маршујемо опет каљавим сеоским путевима и неугаженим стазама планине Козјак. То име одјекивало је у моме сећању као ехо једне скоре епопеје која је се била утиснула у моју детињску машту и прожимала је годинама одушевљењем. Међу ниским влажним жбуњем узалуд тражим трагове оних попланака на којима су опкољени четници, без муниције и без наде на спасење, лежали у круг око запаљене бомбе да заједно умру. И увек су турске потере налазиле на мртва кола младих, загрљених четника.

Сада је Козјак био миран, мутан под јесењом кишом и маглом, без пуцња и без ореола.

Наше су ноге уморне, обућа се распада од влаге и дугог путовања. Из оближњих, заборављених села, као сенке појављују се сељаци, некадашњи јатаци комита. Иза суза које теку низ њихова тврда, изборана и опаљена лица, видимо сјај радости у очима. Њихов је животни закон да ћуте, јер је овде реч увек била непријатељ. Доносе нам мед, млеко, ракију и ћутећи грле војнике.¹⁾

Већ три дана ниједан звук рата не потреса тишину ових, тако често раскиданих и крвављених, висова и гребена.

У влажном октобарском јутру пењемо се, кроз маглу, уз падине Рујна, још једне етапе из четничког ватреног прстена. И одједном, као фантоми, плаве униформе Аустријанаца пред нама.

Нема времена за размишљање. Једва толико да се трчећи унапред бајонет натакне на пушку и да се уста широко отворе на бојни крик клања:

¹ Козјак, планина висока 1350 м, у северном делу Јужне Србије (Македоније), са својим падинама покривеним шумарцима, далеко од свих комуникација, а блиска граници Краљевине Србије, са чисто српским селима, била је у време турске владавине над Македонијом право слободарско и одметничко гнездо. За време велике српске четничке акције, од 1903. до 1912. године, Козјак је био бастион ових бораца за слободу. Безбројна су умирања и подвизи чија је суморна позорница био Козјак. Једна устаничка, четничка песма вели: „Моја је мајка Козјак планина“. Сељаци који су били стални јатаци свих ових одметника и устаника, одвођени су у тамнице, пребијани, али никада ниједан није проговорио ни одао тајне оних који су код њих потражили склоништа.

– Ура!

Бацамо се на јуриш један преко другог, онако како смо марширали. Ни један једини пуцањ, али планина ври од нашег претећег урлања. У магли видимо руке дигнуте увис. Испред официр наше рукама више главе као заставом:

– Ми Цеси...

Девет људи је остало од целе чете која је побегла на сам наш јуришни поклич који је, у магли, страхом цепао срца боље него челик.

Рат ипак још траје, али узима веселије облике.

Магла се дигла, светлост је сива и расута и на голоме врху један усамљени суви брест. Један сељак крај њега је постао одједном речит:

– Овде је граница негдашње Србије.

Одједном мој поднаредник Јован пада на колена и љуби мокру и хладну земљу:

– Никад те више нећу напустити...

Његово обећање се исувише брзо и трагично испунило.

Са висине брегова чујемо како рат бесни доле, крај железничке пруге, где грме тешки топови из аустријских оклопних возова. Сада више не жалим што не идемо широким путевима у равници.

Наша се стаза ипак спушта и пожњевена поља сећају нас на близину села. Доле у равници је прва стара српска варош: Врање. Тржем се. И чујем тихо довикивање војника:

– Пази!

На ивици ниског жбуња лепршају се мале заставице црвене, плаве, жуте на ивицама копаља. Ова средњовековна маскарада је ескадрон или два аустријских улана које први пут срећемо у рату.

Један покрет руке и моји војници су на коленима са пушкама спремним на ватру:

– Брза паљба!...

Поход коњаника у планини је завршен. Коњи без коњаника јуре по пољу пред нама, копча су на земљи, а жбуње се ломи и кида одела бегунаца.

Сусрет је био кратак. Сељаци ће имати данима да хватају ове добре коње из мађарске пусте. Наш је марш незадржив и брз и немамо кад ни да се радујемо овом тако изненадном успеху.

Доле у долини Мораве тутњи. Сељаци које срећемо причају нам о појави устаника. Цела су села дограбила оружје и нападају аустријске трупе.

Сишли смо најзад на обале ове наше реке која својим мутним водама пресеца Србију од севера до југа. Пре три године овде смо одступали без наде. Тунели на прузи су разбијени динамитом,

мостови дигнути у ваздух, села пуста. Живот је само на планинским врховима. Овде је тишина гробља.

У овој пустоши одједном једна оаза живота. Индустријски град Лесковац. На улицама – тријумфалне капије од зелених венаца. На кућама српске заставе. По улицама девојке. Има много и деце и стараца и жена, али ја видим у првим редовима девојке. Сви се бацају на нас, трче около, плачу, грле нас, пружају цвеће. Најзад – трујумф ослобођења и победе.

Испрсио сам се колико сам дугачак и истегао још више. На глави ми је шлем, носим енглески официрски габардин, добијен преко Митфорда, и мускетарске рукавице из француског магацина.

– Français?

Две младе девојке ме уоквирују и приблажавају ми своја весела и румена лица.

Љубим их обе и онда одговарам:

– Не, ја сам српски официр.

Да поправе своју забуну, обе девојке, после брзо измењеног погледа, љубе ме у образе, на крај усана.

– Онда је још боље...

Али то је пољубац без наставка.

Потпуковник „Бог“ наређује покрет.

Девојке машу, шаљу пољупце, али им ја сада одговарам само погледом, јер сам постао опет војни робот који добро удара ногама о калдрму.

Људи који нас прате и корачају крај нас причају да су Немци тек јутрос напустили Лесковац. Тамо где су они пролазили била је за становништво оаза сигурности. Јутрос, у очекивању нашег уласка, стотине становника Лесковца похитали су у цркву чија су звона звонила у пуном радосном замаху. Свештеник је служио благодарење за победу српског оружја. Врата од цркве одједном су се отворила и два немачка официра појавила се на њима. Напољу је порта била пуна немачких шлемова и бајонета.

Страх је угушио радост. Свештеник је за тренутак заћутао и подигао поглед. Овде су покољи део ратне историје. У тишини већина није разумела речи једног немачког официра:

– Наставите вашу службу. Ми разумемо вашу радост.

Свештеник је схватио израз на лицу непријатељског официра и широко покрет његове руке. Запевао је праћен импровизованим хором:

– Тебе Бога хвалим!

Два немачка официра стајала су као два укочена сведока присуствујући неколико минута овој служби која је славила њихов одлазак. Полазећи, поздравили су са осмехом. Када су се врата

затворила за њима, људи и жене у цркви су знали да је ослобођење доиста дошло.

12/25. октобар. Тешка и влажна јесења ноћ спушта се на наш умор. Са брежуљка видимо на неколико километара од нас, нови наш град: Прокупље. Зауостављамо се у једном воћњаку да сутрадан поновимо нашу улогу ослободиоца.

На крају воћњака, недалеко од пута – бунар. Војници, уморни и жедни, полазе са чутурицама. Још нису први ни додирнули конопац, а врата мртве и пусте колибе се нагло отварају. Један човек излази из њих. Његово лице, сво избраздано ожиљцима, трагична је маска мученика. Још је видљивији израз ужаса у његовом погледу:

– Не ту, бунар је пун лешева...

Бунар није био пун лешева. На светлости електричне лампе којим га осветљавам видим лобање и кости, тако да се вода и не опажа. За годину и по боравка у бунару, лешеве су иструлили. То је само први приказ угушеног устанка у Топлици у фебруару 1917. године. У читавом овом крају сви бунари су заједничке гробнице.¹⁾

Ове ноћи нико не спава. Седимо крај ватре и сељак са лицем исеченим ударцима камџије прича своја језива сећања. Очи му на тренутак добијају сјај лудака. Као сенке се повлаче кроз ноћ други сељаци и када чују српски говор, прилазе. Нико се не радује. Људи су заборавили да се смеју. Нико нас не љуби, нити чиме нуди. Ни они немају шта да једу. Сељаци раскопчавају своје кошуље и ћутке показује тела пуна ожиљака од усијаног гвожђа, од камџија или удараца бајонета.

Од умора и од ужаса губим додир са стварношћу. Све је као кошмар. Кожа ђонова мојих чизама прогорева од близине ватре, али се тресем од језе.

Тупи гласови преживелих сведока падају по нама као ударци целатских бичева који су овде недељама и месецима секли људска тела. Овде скоро више нема ни девојака ни младих жена. Оне су пред очевима, мужевима и децом колективно силоване, пре него

¹⁾ Почетком 1917. године бугарске окупационе власти у Србији наредиле су регрутовање српских младића за бугарску војску, како би их потом упутили на Солунски фронт да се боре против српских трупа. Топлица је област из које је регрутован најславнији српски пук, Други, назван „гвоздени“. Када су у фебруару бугарске регрутне комисије дошле у овај крај, целокупно становништво се дигло на оружје, напало на бугарске посаде, ослободило неколико градова. Српска врховна команда, сазнавши за устанак, упутила је са Солунског фронта француским авионом познатог четничког војводу Косту Пећанца да се стави на чело устаника и да организује ту побуну. Пуна два месеца устаници су побеђивали и чак угрозили Ниш, али су тада стигле бугарске дивизије доведене са фронта. Казнене експедиције су опустошиле Топлицу. 20.000 становника је побијено, док су хиљаде одведене у Бугарску. У лето 1917. побуна је била коначно угушена. Пећанац се склонио у албанске планине а други вођа устанка, Војиновић, опкољен са двојицом другова у једној воденици, убио се последњим метком.

што су живе спаљене или шибане по трбуху док се утроба не проспе. Потом су бацане у бунар... Свако је имао своју породичну гробницу у своме бунару.

*

Ујутру улазимо у Прокупље. Једино овде још има трагова живота. Има и неколико девојака и жена које нам пружају цвеће и грожђе, једино што имају. У нашим су очима сузе, које овде нико више нема.

Топлица је остала доле под нама. Кошмар је завршен. Сунце пада по нама док уморни прелазимо преко планине Јастребца. Као халуцинације кроз моје мисли, пред мојим очима, бришући и заклањајући јесењи висински пејзаж, пролазе фантоми девојака са раскинутом утробом и деце са челичном жицом провученом кроз бедра, да их, као вртешку, баце у бунар.

Као спуштена завеса, планина Јастребац је склонила од нас Топлицу, земљу ужаса. Рат има ту добру страну да се у њему декори, инсценација и збивања једнако мењају. Сцене су увек нове, а смрт увек толико близу да нема много времена за сећање и успомене. Увек једна нова импресија.

Поново смо у равници, идемо широким путем и пред нама греде тек побијене у земљу чине победнички славолук. Сву ноћ су жене плеле венце од зеленила да би нас обухватиле њима као загрљајем. На врху тог триумфалног лука, уоквирена српском заставом, Краљева слика. А околу сељаци, радосни и поносни, чекају нас и кличу. Ни сва прогањања, ни смрти чији су били стални сведоци, нису их сломили.

Пред нама и пред њима проламају се брежуљци и гребени под шумом од ватре тешке немачке артиљерије. Кроз загрљаје и испод венаца улазимо право у борбу. Ово је рат у цвећу.

Неколико немачких пукова стигло је са других бојишта и ми знамо да је ово последња наша битка.

Опет је сунце пред нама, замућено оним већ тако брзо заборављеним злим облачићима.

Као један стари филм, већ толико пута виђен, почиње ратна пројекција. На првом смо гребену. Из шибља диже се увис црвена прашина и пламте цеви наших топова. Два коњаника увијена у завоје кроз које пробија крв су наш први сусрет.

– Побише нас Немци – шапуће један коме су обе руке пробијене мецима.

На гребену пред нама, Текијској коси, на голој каљавој њиви, која је као тонзура изнад четинарске шуме, танка линија преврнуте земље, на брзину ископани ровови. Изнад њих метални одблесак шлемова. То Немци чекају у блату смрт. Ми смо извршиоци

неминовне пресуде. За њих нема више победе. Видимо циви њихових митраљеза који засипају шуму и падину пред нама. Потом у дубоком потоку између ове две косе, у који стрмоглаво силазимо, једини видик нам је, изнад црне четинарске шуме која нас стеже као замка, запаљено небо. Ураган силази на нас. Фијук тешких хаубичких зрна који раскида слух и нерве. Пламен, тресак блиских и умножених експлозија, црни стубови земље и дима уоквирују нас; рашчупани и истргнути борови јече рушећи се. И кроз огњени хаос крик људски. У диму, тами, облацима и стубовима земље нестају сви моји војници. Не заустављам се већ трчим уз стрму падину. За тренутак бацам поглед уназад. Кроз црне и пламене облаке видим неколико мојих људи како трче за мном, али други су разбацани као поломљена ограда по земљи. Са две руке, као да обухватам та покидана, крвава тела, показујем онима који су најближи, да носе оне који су још у животу. Потом десна моја рука постаје путоказ ка ивици шуме, више које је обруч немачких митраљеза. Челик као град лупа по дрвећу. Ватра тешких немачких хаубица трчи за нама као гонилац без милости. Заустављам преживеле добровољце даље од ивице која је прецизна мета. Цела шума је у диму и пламену. Ишчупана стабла се руше са треском. Ваздух је испуњен фијуком и писком, димом и челиком.

Полегли по влажној земљи, изгубљени у диму и пламену, заглушени, пресечени страхом и ужасом, чекамо да овај циклон смрти пређе преко нас. Никада моји добровољци овакав пакао нису видели. Лица заривеног у хладни земаљски покров, стежући пушку која сада не служи ничем, леже непомични, док изнад и око њих јауче, пишти, фијуче, трешти и урла.

Одједном, један се нагло диже. То је најмлађи међу њима, Далматинац Тодор. Нема још ни двадесет година. Баца пушку и шлем. као да се дави, хвата се очајно обема рукама за главу и јури доле ка потоку где је земља већ натопљена крвљу мојих војника. Мислим да је рањен, хоћу да га задржим, да превијем...

– Тодоре, Тодоре...

И мој глас и његова силуета губе се у паклу који око нас бесни. Све нови стубови земље која лети увис замаглили су га, избрисали су га.¹⁾

Казалке се на моме ручном сату тако лагано крећу. Не знам колико смо већ сати усред овог уништавајућег вртлога. Најзад се

¹⁾ Када смо месец дана касније избили на Јадран, једног дана дошао је у наш батаљон у Краљевици акт једне сеоске општине у околини града Чачка. Јављали су нам да су нашли једног војника полуголог, свог одераног од шибља, који је јурио по пољима. Војник је био луд и није умео ништа да говори. Случајно у његовим преосталим, поцепаним панталонама нашли су његове војничке исправе и видели да је то добровољац Тодор Котараш из наше чете. Обавестили су нас да су га послали у душевну болницу. Нико није знао како је могао да пређе преко стотину километара из ове шуме код Крушевца до поља у околини Чачка.

бубњарска ватра лагано утишава. Дижем се и звук моје пиштаљке треба да ишчупа људе из земље у коју су утонули. Узнемирено гледам колико ће их се дићи. Сви устају и отресају гомиле земље са себе.

Шума се разређује пред нама и одједном смо на ивици оне голе каљаве њиве. Челични пљусак митраљеских рафала нас прикрива. Зрна секу грање последњег дрвећа више нас. Усред њиве, као кртичњак, преврнута црвена земља је обложена сувом шашом иза које две челичне цеви бљују ватру на нас.

Између та два полудела митраљеза и нас, на ивици шуме, три мртва тела наших коњаника, који су пре нас хтели да отму ова оруђа, опомена су и обзнана за нас. Међу њима је огроман леш козака, добровољца у нашој коњици, кога зрна још увек решетају.

Од фијука тешких граната и треска експлозија више се ништа не чује нити види. Немци су тврди и не узмичу. Ми смо опет очајни саставни део те каљаве земље. Сати пролазе. Данас нико није ништа јео. И вода је у чутурицама попијена. Ближи се октобарска ноћ. Чекамо први сутон да пођемо на јуриш. Митраљези су само сто метара од нас. Мутна вечерња магла лагано све ублажује и брише. Грме сви наши пушкомитраљези и кроз први сутон лете тромблонске бомбе и падају као зле звезде крај немачких ратних машина. Један је звук пресечен. Само још један митраљез узнемирено трешти. И онда одједном тишина. Мрак је пао.

– Ура!

Добровољци јуре преко каљаве њиве, прескачу преко лешева наших коњаника. Још неколико пушчаних пуцњева и онда потпуна тишина. Ни ми не вичемо више. У једном скоку смо у митраљеској гробници. Кутије од муниције разбацане, постоља преврнута, само су цеви однете. Изрешетани нашим мецима или комадима бомби, са раширеним рукама два мртва Немца су последња верна посада. У мраку се жуте њихове нове чизме. Плаво-беле ознаке на јакнама њихових шињела, крвавих и раскиданих, одају им баварско порекло. Нешто даље још три леша. Наши су их рафали стигли баш када су искочили из заклона.

Моји су добровољци скоро боси. Обућа се распала у походу преко скоро целог Балкана. Ја сам већ двоје чизама променио. Људи се сагињу, дошаптавају и одједном пет пари нових, жутих чизама су на ногама мојих добровољаца.

Заустављамо се на другој ивици њиве. Пресеца је дубок урезани сеоски пут, а доле је мрачна јаруга. Текијска коса је освојена. Али на многа имена, која у ноћи шапатом прозивам, нико не одговара.

Тамни облаци одједном добијају сребрни одблесак и као на платненом небу позорнице пун месец даје нашем разбојишту опсе-

нарски изглед. Наши шлемови добијају таман сјај, а људи су сенке, привиђења. Гледам: свуда око нас наше густе стрелачке стројеве и те црне масе људи, сплетене са жбуњем и стопљене са земљом, дају израз страшне компактне снаге.

Човек је изгубљен у ноћи као јединка, а осећа се снажним само у маси.

Са висока испред нас нови немачки митраљески рафали нас траже и цепају месечну ноћ. Између два челична снопа чује се само звек ашова. Моји војници на ивици пута копају заклоне.

Испео сам се на бедем усеченог пута и загледам у тешку сенку падина јаруге у којој се ништа не миче. Опасност је изнад нас. Мој ордонанс ме вуче за рукав. Крај жбуна, у сред малог заклона, једно тело. Нагињем се. Млад војник, гологлав, нежног дугог лица на коме месечина обасјава смртни грч, лежи раширених руку као да грли ноћ и небо. Поглед је укочен у једном отвореном оку. У друго се слио млаз крви из широке ране која му је отворила чело више обрве.

Зашто на месечини мртваци живе? Не смем да гледам више у то детиње лице.

– Види да ли нема број пука.

Чуди ме непријатни звук мога гласа.

Ордонанс Илија се нагиње и загледа у нараменице.

Дртхим у свежој, влажној ноћи. Само сам у блузи. Ноћ пре ове, лежећи поред ватре, изгорео сам цела леђа свог шињела те га више не могу обући.

– Нема броја, али је шињел потпуно нов.

Мој ордонанд, Далматинац, непрекидно ме је нудио да узем његов огртач.

Силазим са бедема више пута да не гледам како свлачи мртваца, који треба да ми уступи, њему потпуно непотребни, шињел.

Илија долази и тешки немачки шињел носи обгрљен као заробљеника.

– Био је висок, биће добар за вас, господине потпоручнике.

Преко брега дува хладан ветар.

– Је ли крвав?

– Не, нема крви – шапуће одронанс.

Пружам руке и навлачим шињел. Стресем се. Као да цела тежина мртвог тела, са кога је очупан, пада на моја рамена. Хладан је, влажан од смрти и земље. Притискује ме.

Рој челичних стршљенова, који опет кидише на нас, пресеца ми све мисли.

Закопчавам шињел који ми пада до чланка. Пребацујем револвер и бомбу у његове џепове. Одједном, спуштајући ово челично

јаје, осећам комад тврде хартије. Извлачим је. То је фотографија преломљена на двоје. Наслућујем лик жене, али каква је не могу да видим. Нећу да је осветлим електричном лампом. Можда је његова вереница, а можда и мати. Хоћу да је бацим, али ми се рука уставља. Можда ју је извадио последњи пут у сутону када је наш јуриш почео. Можда је предосећао наш метак који га је нашао. Пентрам се уз стрми нагиб пута, налазим крај жбуна мртвог младића – из Минхена, можда – лице му је сувише нежно да би био сељак. Он сада лежи на страни како га је мој ордонанс преврнуо. Оклевам, потом откопчавам једно дугме његове блузе на грудима и брзо гурам сломљену слику.

Хтео бих да му кажем хвала, за шињел. Да се као пријатељи растанемо. Да ми не долази у ноћима. Још ме ни онај са Горничева није оставио.

Грло ми је суво и стеже ме. Узбуђен, саплићем се о ту туђу униформу трчећи на пут међу моје војнике, јер сам не могу више да останем.

Ознојени, уморни, гладни добровољци ћутећи копају заклоне и не гледају на мој шињел ни на моје узбуђење.

Поноћ. Један, десет, сто пламенова пале небо, шуму, гребене и њиве. Челик поново кида слух, живце, земљу и тела. Хук лавине ваља се са виса на нас, на наше чете, на празну падину дуж пута где су моји војници. Немци не вичу, трче као збијена маса која нас обухвата, гуши. Наше ручне бомбе, већ тако дуго непотребне, очајнички бацамо. Наш пламени зид смрти који урла је непробојан. Црни људски талас који само за тренутак што нас није збрисао, постаје сада рашчупана руља која се утапа у ноћ и шуму где је још можда једино спас. Сада је толико мртвих испред и око нас да шињел малог Баварца не тежи више ни на мојим раменима ни на мојој савести.

XX. НА РУКАМА ДЕВОЈАКА

Три дана у усеченом путу, који смо претворили у бастион, тешке немачке гранате укувају поново у нашу свест и наш страх онај незаборавни клише рата кога смо се ми хтели тако брзо отрести.

Доле под нама велики наш град Крушевац раскида се, замрачује се непрекидно црним стубовима који из њега јуре у тешко јесење небо, и гори.

У зору, 22. октобра (4. новембра) пада најзад ова немилосрдна баријера огња и челика која је хтела да нас задржи, да нас смрви баш када смо били ту пред својом кућом. Наткриљени са свих страна, скоро опкољени, Немци одступају.

Остављамо изривене брегове и поломљене шуме над којима већ кружи задах мртвих батаљона.

Спуштамо се на Западну Мораву баш поред развалина куле Тодора од Сталаћа над којом вековима већ кружи најнежнија херојска легенда.¹⁾ Река није сада набујала и ми газимо преко ње и хладне воде коче наша тела.

Увек нам реке остају као границе у сећању. Чини ми се да смо данас завршили једну велику етапу нашег похода за ослобођење. После Вардара и Мораве, само нам Сава још остаје.

Сада смо у срцу Србије. Свугде истрчавају испред нас жене, девојке, деца, људи – њих је најмање у земљи – и доносе нам не само ракију, погаче и печење, већ топлоту и љубав која нам је три године недостајала. Почине поход уз песму. Само нове жуте чизме на ногама мојих добровољаца, сећају на смрти у сенци четинарских шума и усред каљавих њива.

¹⁾ У српској народној поезији једна песма говори о војводи Пријезди, који пред турском инвазијом, половином 15. века, затворен у своје замку, бори се све док кроз проломе начињене минама турски јаничари не продру у саму тврђаву. Он тада сече главу своје бојноме коњу, да га непријатељ не јаша, ломи свој непобедни мач о стење и држећи за руку своју младу и лепу жену Јелицу говори јој: „Морава река нас је одхранила, Морава ће нас и сахранити“. Набујали таласи Западне Мораве однели су загрљене војводу и његову љубу.

На уласку у варошицу Бачина чекају нас триумфални лукови. Утапамо се у људску масу која је у лудилу радости. Сви су обучени у празнична одела, искићени као за свадбена весеља, урлају од одушевљења, гуше нас загрљајима и поклонима.

У школи је банкет као код Гаргантје. Када су ти људи и жене стигли да испеку толике прасце и јагањце и телад на ражњу, да спреме толико јела и пића када су се Немци до ноћас тукли са нама и овуда у зору прошли?

Читав је градић у школи и око ње. Жене и девојке непрекидно су око нас, ките сваког мог војника и везују му преко груди, као младожењу, извезени пешкир. Рат за нас ипак није завршен. Морам да прикупим сву своју вољу да ишчупам и себе и своје војнике из овог кермеса гошћења, изобиља и одушевљења. Погледи младих мојих војника су запаљени од пића и близине љубави. Кратка и немилосрдна команда поласка пресеца ову свадбену атмосферу, али и на улици око сваког мог добровољца су бар две девојке и жене.

Растанак је убрзан. Ми постајемо опет војска, али под цвећем. Патроле полазе напред, али нико не скида девојачке пешкире са груди који се лепршају и беле преко француских, као небо плавих униформи. Само сам ја у сивом немачком шињелу, као заробљеник.

Маршујемо широким путем, раскаљаним од киша. Тражим погледом моје извиђаче који су се удаљили кроз воћњаке и поља. Одједном, десно испред нас, митраљески рафали, грозничави и злокобни, раскидају нашу радост којом смо као алкохолом опијени. Знам да је ту где немачки митраљези треште као на губилишту, патрола поднаредника Јована, онога који је љубио земљу на граници.

Наредник Милун, са пет људи, који брзо скидају са себе девојачке дарове, трчи ка звуку борбе. Четврт сата касније се враћа. Његово издужено, помрачено лице и његов замућени поглед речитији су него његов извештај:

– Сва тројица су мртви. Хтели су да отму два немачка митраљеза. Сва тројица држе у руци бомбу коју нису стигли да запале и баце.

Драма је била тренутна, јер су ратне машине без страха и без милости. Јавио сам у Бачину да пођу са колима и да, после раскошне гозбе, даду својим гостима и починак за вечност.

Месец и по дана стално идемо напред и што се ближе примичемо северу наше земље, наш марш постаје бржи. Ваљда последњи пут тутње и ломе се шуме на Црноме врху, планини Шумадије – где је немачки отпор само један грч очајања, и пали се и покрива облацима смрти небо испред Крагујевца. За мене се ту један животни круг затвара. То је место сусрета и љубави мога оца и мајке. Он странац, пољски емигрант, лекар из Пастеровог институ-

та, дошао је из Париза као добровољац у српску војску. Она, млада учитељица која је тек дошла са студија. Двадесет и пет година на животној скали била је разлика међу њима. Он је свакога дана прескакао огреде баште да насече за њу руже које нико овде није хтео да прода. Овде је и место мога рођења. И одавде смо, под зажареним сунцем, јула 1914, ми, питомци последње, 46. класе Војне академије пошли, распрштани као ватромет у нашем одушевљењу, у пукове дуж граничних река, на којима је рат почињао, да се половина од нас више никад не сретне.

Под кишним, намрштеним небом, преко раскалањаних брегова и њива, спуштамо се ка овом месту мојих успомена. Непотребна смрт тројице мојих људи, на чијим су изрешетаним грудима девојачки пешкири постали пурпурна лента загробног одликовања, лежи на мени и замрачује сваку радост.

Девојке лепе, раздрагане, вуку ме за руке на улици Крагујевца, ките ме цвећем и љубе, долазе у касарну у којој први пут треба ноћ под кровом и на постељи да проведемо, али ја не налазим ни осмејак, који се никад није скидао са мога лица, ни радост која је увек имала место у моме сталноме одушевљењу.

То нису прве смрти, толико их је било, више их има него што је нас живих, али су тешке баш зато што су последње. Смрћу ова три моја војника, који су из гозбе ушли право у смрт и не осетивши је, завршена је бескрајна књига наших мртвих.

– Господине потпоручнике, устаните, полазак...

Мој ордонанс Илија ме пажљиво вуче за раме јер ми је сан тежак и пун море.

– Полазак!

То је у рату реч од које и мртви устају.

Над Крагујевцем је још ноћ. У дворишту касарне пуном хаоса, који оставља једна војска у бекству и друга која га доноси са својом победом, упаљени фењери чине светлотамне контрасте усред једне људске масе која својим комешањем ствара историју.

– Маршевати до крајњих граница људске снаге да се што пре избије на Саву.

То је наша прва и једина заповест. Што пре, што брже, што даље. То смо већ чули пре шест недеља, после прве наше победе на Црној реци. Зато сам већ три пара чизама поцепао.

Из црне магле око нас лије у млазевима киша, удара по шлемовима, натапа наша одела. Пролазимо као завереници кроз ослобођени град који је у сну. Када са јутром девојке дођу у празно двориште нашег преноћишта, разбацана слама и неред који људи у ратној журби остављају, сведочиће им да то синоћ није био сусрет са армијом фантома. Некада чежње говоре више него усне.

Наш нови марш је бескрајан. Читав дан корачамо кроз житко блато које се хвата на обући и на униформи и отежава наш уморни ход. Пuteви су претворени у непрекидне локве воде и кала.

Седамо на мокру, раскалању земљу, отварамо конзерве, раскидамо још топли хлеб из крагујевачких пекара и опет маршујемо. Долазимо касно у хладној, влажној јесењој ноћи у шљиваре крај пута – наша неизбежна коначишта – и на светлости фењера тражимо где ћемо између влажног дрвећа да спремимо преноћиште. Четрдесет километара је данас остало иза нас. Мокро одело се лепи за уморно тело, људи дрхте у грозници, али је и тај хладни сан кратак јер је полазак опет по ноћи. Данас се мора прећи још више.

Обућа се у води распада. Само нове немачке чизме, свучене са лешева код Крушевца, држе још добро.

Нигде пред нама аустријских војника, али свуда њихови трагови: остављени топови, преврнута кола, бачена муниција и лешеве наших побијених сељака у блату пред њиховим опљачканим кућама. Наш суседни батаљон, који иде паралелним путем, упао је усред покоља и ухватио четрдесет и пет пљачкаша и целата у плаво-сивој аустријској униформи. Некима су руке биле још кржаве. Овога пута општи подаци нису узимани нити је записник прављен. Два митраљеза била су и судије и извршиоци казне.

У сумрак 1/14. новембра 1918. улазимо у Шабац, моју далеку успомену из почетка рата. Наша акција је тако грозничава, мој је умор тако велики да немам времена за сећања.

У зору, 2. новембра, два рибара из Срема прешла су Саву да нам јаве да се аустроугарске трупе повлаче од обале. Са рибарима је прешао и један велики сремски завереник и бунтовник, адвокат из Руме – прве вароши на територији Хабсбуршке империје пред нама – др Жарко Миладиновић, који је због свог родољубља и пре и за време рата стално био у аустроугарским тамницама као велеиздајник. Тек је од пре неке недеље на слободи када су мере милости биле предзнак слома који долази. Он је био носилац позива становништва Срема:

– Очекујемо вас.

Сви су чамци на нашој обали проваљени и потопљени. Цео овај дан сељаци и војници ваде из Саве потопљене барке, крпе их кучином и заливају катраном. Треба што пре, по сваку цену, прећи Саву, надошлу од киша, широку километар, и то без мостова, без понтона, без икакве опреме.

Свиће 3/16. новембар са ведрим, модрим небом. Магла се диже са реке и влажна хладноћа натапа нас, окупљене у врбаку. Одједном, широко, црвено, рашчупано лице потпуковника Љубе „Бога“ затвара хоризонт преда мном.

– Ја рачунам опет на тебе. Нећу да шаљем добровољце већ и због тога што ће, као аустроугарски поданици, ако будете заробљени, бити стрељани. А хоћу и да србијански војници пређу први као ослободиоци. На неколико дана оставићеш своје људе. Узми један вод из чете капетана Тепавчића. Ти ћеш имати ту част да будеш први српски официр који ће ступити на територију Аустро-Угарске, доносећи слободу.

Два моја ордонанса моле да их поведем са собом. Ниједног војника од оних којима овог тренутка постајем шеф, не познајем.

– Добро, поведи их – дозвољава мој командант.

Диже руку, као да ми даје благослов:

– Од овог тренутка остајеш сам са својим војницима и својом одговорношћу. Ко зна када ћемо ми остали моћи да пређемо. Тражени су хитно понтони, али нико не зна где су они и да ли их уопште има.

Један мали рибарски чамац за три човека и мало већа барка за десет људи су наша једина средства за прелазак преко широке реке која ваља своје мутне и црвене воде. Неколико других чамаца су пропустили воду и леже на обали неупотребљиви.

Сремски рибари, који су довели ова два пловила за прелазак преко граничне реке, обучени само у кошуљу и гаће, скидају са главе своје тешке шубаре када смо се са обале приближили да уђемо у барке. То је први поздрав са аустроугарске територије.

Са две машинске пушке и десет људи седам у први чамац. Наши другови и моји остављени добровољци машу нам са обале:

– Са срећом!

Провидно небо осветљавају први јутарњи зраци и употпуњују декор свечаности. Сунце је наш савезник и увек знак победе.

Удар весала о воду која струји и хучи одјекују у мом узбуђеном срцу. Као тежак алкохол удара ми у главу ова наша последња и највећа авантура: са десетак људи полазим да освајам једно царство.

Река изгледа бескрајна и сасвим лагано расте у нашим очима друга, судбоносна обала... Узбуђење је све јаче у мени и срећем његов одблесак у погледима мојих нових пратилаца.

Чамац удара у црвену оброну земљу. Један за другим искачемо на чврсто тло. Одједном смо опкољени. Цело село Јарак се слило око нас у свечаном оделу, са децом која не разумеју шта се догађа, са псима који лају, са узбуђеним јатима патака које скачу у воду. Жене нам пружају жуто цвеће – баш као у Велесу – и јабуке. Девојке нас ките пешкирима и неколико румених, узбуђених младих лица које је рат ослободио укочених и строгих животних правила, примичу се на пољубац. Али сви су погледи пуни немира, уместо

радости, далеки одблесак страха пролази као грозница. Страшно искуство Цеврнтије од пре четири године лако се не заборавља.¹⁾

Неколико старих рибара прилази нам:

– Зашто вас је тако мало? Хоће ли вас још доћи?

– Пуна је друга обала наших војника, али још понтони нису стигли – умирујем их. – У овом тренутку, од Београда до Митровица, свугде наше трупе прелазе преко Саве.

Два наша чамца су већ на средини реке, да доведу моје нове војнике.

Један стари сељак прилази ми, баца увис шубару и беле косе му оквирују црвено лице. Ставља ми обе руке на рамена:

– Колико година ми ово чекамо...

Облак прашине на сеоском путу гуши његове речи и одвлачи његов и све друге погледе. Радосна лица се одједном коче грчем страха.

– Да није то аустријска коњица?

Царски хусари, улани и драгони улили су вековни страх у ове људе без слободе.

Не, то није била коњица већ сељачка кола са коњима белим од пене. Један сељак држи погнут дизгине. Други усправљен маше рукама и виче онима који још нису били стигли до нас и тек излазили из кућа. Као ехо долази врисак жена. Док бич шиба, кола јуре право ка нама и са њима урлик тога гласника несреће:

– Бежите, људи, спасавајте се. Иде осам хиљада Немаца од Голубинаца и све коље...

Ураган панике чупа и односи радост дочека и ослобођења, које је овде увек у крви. Уз јаук и врисак жена ова до сада радосна маса, од којих још неки држе цвеће у руци, јури ка обали. Једина два чамца су већ са друге стране и у њих улазе војници. Село Јарак је у лудилу страха. Неколико сељака вуче облице и укива их даскама да начине сплав. Жене вуку децу, друге носе јастуке на

¹⁾ Три дана после велике српске победе на планини Церу, 6. септембра 1914. године, гонећи аустроугарске трупе, српска Тимочка дивизија прешла је на леву обалу Саве код Митровице, нешто северније и западније од места где смо ми сада прешли. Шест српских батаљона са неколико топова били су пребачени у Срем када је ватра аустроугарске тешке и лаке артиљерије разорила једини понтонски мост преко кога су трупе прелазиле. Опкољени код села Цеврнтије са свих страна од многобројних аустроугарских пукова, међу којима је била и бригада хусара, у немогућности да добију појачања или да одступе, око 8.000 српских војника су сви до последњег или изгинули или заробљени. Само је неколико десетина, који су се нашли близу обале, успело да се баци у реку и да засипани ватром покушају да препливају. Неколико њих се дочепало српске обале и међу њима је био и један млад војни лекар др Петровић, који је, увијену око тела, спасао пуковску заставу. Аустријске трупе су извршиле казнену експедицију против села која су са радошћу примила српску војску. На стотине је сељака стрељано док су целе породице одведене у логоре.

рукама, треће прву ствар коју су нашли и сви као прогоњени паклом стрмоглављују се ка реци.

Моји војници, од којих је сваки бар двадесет година старији од мене, пуни искуства, гледају ме, не да ме питају шта да раде, већ да ми помогну.

– Станите људи, умирите се, какви Немци – довикујем групи сељака које хватам за рукаве њихових везених кошуља.

– Не знате ви, господине, шта смо ми претрпели после Цевр-нтије! Па зар сада опет?

Људске масе се сливају ка обали и десетине скачу на још недовршени сплав, чије се недовољно уковане облице размичу и људи, жене и деца падају у воду. Писак оних који се даве шиба нас. Ипак су то рибари и сви су се нашли опет на чврстом тлу.

Стижу најзад она два чамца са нових десетак војника. Да не потопе и њих, силазим на обалу и вичем људима:

– Не задржавајте нас. Што нас буде више бићете сигурнији.

Изводим војнике на ивицу села, машинске пушке су уперене на пут и спремамо одбрану. Један мој подофицир са два млада сељака узима три коња у ливади и баца се на њихова гола леђа. То је моја брза извидница која треба да види да ли има кога пред нама. Наша три коњаника ишчезла су у облаку.

Најзад стиже и трећа партија мојих људи преко реке. Сада нас је тридесет и четири. Свако је од њих пун поуздања, јер смо ми сви већ месец и по дана сведоци како армије три државе, од којих два царства, беже или полажу оружје пред нама.

Прошао је сат како чекамо крај сеоског друма док за нашим леђима неколико стотину људи, мало стишаних, чека своју судбину. Три облака прашине који се гоне и стижу доносе нам умирење. Нигде ни Немаца ни Аустријанаца. Ишли су до тог кобног села Голубинаца. Она кола и два сељака, које нико није чувао, ишчезла су да, ваљда дуж читаве обале, проносе панику.

Радост силази са миром на Јарак. Наредио сам сељацима да ми доведу неколико кола. Ова узбуна нам је одузела толико времена. Седам на прва са моја два ордонанса и два пушкомитраљесца. На свака од пет осталих пење се по шест мојих војника. Постајемо покретни одред.

Већ два сата се тресу тешка сељачка кола по неравном путу. Пред нама се указују звоници Руме. Заустављам моју колску поворку пред железничком станицом.

Сада смо опет војска, уређена у колони за марш. Ја сам на челу, за мном маршују моја два телохранитеља и онда војници, машинске пушке и одблеск сунца на нашим шлемовима.

Из далека нас заплускује хук људских гласова. Вести, и добре и рђаве, брзо лете по овој равној земљи. Улица у коју улазимо је

шарена од масе света који се комеша и жагор хиљаде гласова допире као радосан одјек до нас.

Најзад улазимо и утапамо се у људску плиму одушевљења. Једна девојка прилази ми прва и пошто ме љуби у прашњави образ, привезује ми као ленту одликовања преко груди српску тробојницу од чисте свиле. Ја се не питам где су ови људи и жене могли да чувају овај симбол Србије, који је за аустроугарске судове био симбол издаје од стране њихових поданика и за који се ишло у тамницу, а за време рата – и на вешала. Немам када да на то мислим јер сам уистину узбуђен, јер су девојчине очи пуне одблеска радости и љубави, јер свуда око себе срећем топле погледе и вреле усне које се пружају, спуштају и предају најљупкији поздрав.

Рума је расцветани врт у лудилу радости. Све су војничке пушке закићене, сви су моји људи у цвећу, украшени пешкирима. Цвеће пада са свих страна на нас као што је све до јуче падала на нас јесења киша. Калдрма којом корачамо је мека, шарена, расцветана. Један огромни венац, пребачен са две танке руке преко мог шлема, обухвата ми груди својим црвенилом као пламен. Додајем друге венце својим ордонансима који их слажу једне преко других око врата. Њихове су руке пуне букета којих сам се ослободио, да бих друге примио. Заробљеник сам цвећа и загрљаја. Не могу више ни да отпоздрављам, јер обема рукама држим наручје цвећа, само климам главом и узвикујем:

– Хвала, живели!

Малочас у Јарку преко избораних, опаљених лица мојих војника није прешао одблесак страха, али сада влажне бразде режу нове трагове на њиховим прашњавим образима. Ово је сувише радости за њихова отворда срца.

Карневал ослобођења је опојан, постаје чаролија, ствара вртоглавицу и осмехе и сузе. Доживљавамо га са неверицом иако је ово жива, најлепша стварност. Корачам по облацима усред страшне и продорне људске радости и таласи девојака – откуд их толико? – запљускују без прекида својим налетом наше искићене редове.

Одједном, усред цвећа, усред клицања целог једног града који се после неколико столећа нашао у слободи, који је луд од радости што види прве српске војнике, оштри звуци војне музике ме освешћују, трзају.

Улица пред нама је уоквирена дугачким шпалиром аустроугарских униформи. Један рефлекс одбране ме пролази нехотично, али звуци музике су сувише познати да би били непријатељски:

„Хеј, Словени!“

Обавијен цвећем и тробојницом примичем се тим непријатељским униформама које нас дочекују општом словенском химном. Нико нас о овој војсци није обавестио. Један аустроугарски потпу-

ковник, са сабљом обореном ка земљи, у руци са белом рукавицом, маршује ми у сусрет. На плаво-сивом аустријском шињелу видим српску и чешку траку, а на његовој црној шапци кокарду са чешким бојама.

– Поздрављам вас у име чешког револуционарног пука, који има част да дочека прве српске војнике.

И потом, као на рапорту свом претпостављеном, додаје:

– У строју имам шест стотина људи.

Не одговарам му да је нас само тридесет и четири.

Ослобађам једну руку од цвећа које прихватају моји ордонанси, рукујем се са човеком на кога бих до јуче пуцао, и корачам дуж целог строја. Све су руке војника–револуционара спуштене на поздрав.

– Наздар!

То је једина чешка реч коју знам.

– Наздар! – грми шест стотина људских гласова и надвикује и пресеца хуку радости.

Сада смо, иза шпалира, опет усред људског мора. Два члана Српског револуционарног народног већа корачају лево и десно од мене, а као застор почаст и љубави десетак коњаника и велосипедиста, сваки са српском заставом, окружују нас.

Лаган је и заглушан пут триумфа.

Најзад смо пред кућом др Жарка Миладиновића. Јутрос је проглашен за председника Српског револуционарног народног већа које је узело власт над читавим Сремом.

Цео је прозор испуњен његовом широком силуетом. Његово лице је црвено од узбуђења. Овај народни посланик у бечком Парламенту и правобранилац свих бунтовника доживљава данас, као и ми, свој највећи, најславнији и најрадоснији дан. Да би га учинио стварношћу, седео је он годинама по тамничким ћелијама. Његов глас, који је у толиким велеиздајничким процесима, па и у његовом личном, био увек сигуран и снажан, сада је узбуђен и дрхти.

Говори, брише очи, глас његов трепери над масом која се сада први пут утишала прекривши потпуно трг око нас. Узбуђење његово је исто тако снажно као и наше и пресеца његове фразе. Онде где поглед и лице говоре, речи губе значај. Чујем и разумем само једну фразу:

– У име Народног већа које смо образовали и преузели власт над српским Сремом, предајем ту власт вама, српским војницима, носиоцима нашег ослобођења.

Др Миладиновић шири руке са прозора, као да хоће да нас све загрли.

Између и око нас је узбуђена људска маса.

Ја нешто одговарам. Шта, није важно. За све ове људе ја сам амбасадор, оличење српске војске.

Одједном се одвајам од земље. Свугде на свом телу осећам меке, топле руке. Издигнут сам сада више свих глава. Неколико десетина младих девојака које су ме биле окружиле и сасвим одвојиле од мојих војника, подигле су ме у триумфу увис. На овој нежној носилци, у урлању радости и одушевљења масе на коју почиње да пада рани сумрак, примичем се улазу у стан председника Народног већа.

Тек на прагу девојке ме лагано спуштају и ослобађају свог колективног загрљаја. Испустио сам све цвеће осим оног венца око врата и ширим захвално руке као да хоћу све да их привучем на груди, али се сада већ љубим, образ уз образ, са родољубивим велеиздајником. Морам опет да говорим са прозора његовог стана јер је људско море напољу, умаласано и тутњи покликом:

– Хоћемо да чујемо потпоручника Кракова.

Девојке су већ саслушале моје војнике.

За мене су речи само за заповести и мој говор је кратак, али свет је задовољан и ја сам срећан као певач који доживљава свој први успех.

Опет се наставља наш триумфални поход кроз овај сремски град у френетичном одушевљењу. Сада смо окружени са свих страна запаљеним бакљама на чијој светлости светлуца наш челик. Ја сам увек под шлемом са српским грбом, али девојке, жене, младићи и људи упорно вичу:

– Ставите шајкачу, хоћемо да видимо шајкачу!

Један од мојих војника, које сам први пут данас видео, вади из своје торбе и пружа ми стару, масну шајкачу, коју стављам на главу. Пролама се улица од клицања.

Наше је дефиловање без краја. Сваки крај града хоће да кроз њега прођемо. Сви су прозори осветљени, све више буктиња пали ноћ по улицама. Корачамо сатима, обасјани пламеновима. Ово је марш без умора јер је у нашим срцима радост какву никада нисмо осетили.

Најзад, пред кућом највеће даме Руме, госпође Богдановић, поход је завршен. У хијерархији родољубља и социјалног значаја, која постоји у градовима Срема, додељено је овој старој угледној српској кући право и част да први банкет српској војсци буде ту приређен. У овом тренутку српска војска сам ја. Моји војници су одведени у општинску зграду где им је приређен дочек. Једва ми је дозвољено да за тренутак одем и да присуствујем почетку њихове победничке вечере.

Напољу – Рума кључа. Када је завршен банкет и када су сви говори одржани и све здравице напијене, споља долазе делегације

да ме извуку на улицу. Још три породице траже да и код њих будем гост на вечери. Морам свугде да кренем из почетка а гостољубље сремско и занос дана ослобођења не познаје никакве немогућности. Једем и пијем за све године оскудица, за сва гладовања у Црној Гори, Албанији и по толиким шумама и планинама, гостим се за све дане проведене без хране и без пића и губим најзад сваки додир са стварношћу. Све ово постаје иреално, заносно, опојно...

Отварам очи на које пада светлост дана. Почињем да схватам да сам у широкој постељи гостинске собе дома Богдановића. Видим на себи плаву свилену пиџаму, вероватно њеног сина, студента музике у Бечу, који се сада вратио у свој дом. Одједном ме стварност хвата за гушу и испуњава паником.

Четрдесет и осам дана ја нисам скинуо униформу са себе. Отворена врата купатила које је уз собу, подсећају ме да сам се први пут ноћас окупао после толиких недеља, ако не и месеци, када су моје купатило биле ледене, планинске Беле воде под Соколом. Са страхом погледам да нисам где у постељи ипак оставио коју ваш, тог упорног и неизбежног пратиоца сваког балканског ратника.

Чека ме нови програм, одласци, овог пута у аутомобилу, у суседна места под Фрушком Гором, која желе да и она имају своје србијанске ослободиоце. На заплењеној аустријској „прахи“ истакнута је српска тробојница. Крај шофера у аустријској униформи, са чешком кокардом, је мој ордонанс Илија, који је данас морао да стави шајкачу. Ја сам између два члана Народног већа.

Јуримо кроз два реда дрвећа у равнине пољу и док ветар удара по нашим лицима два моја пратиоца непрекидно ми говоре о бескрајном одушевљењу њиховог града који је још увек у заносу.

Најзад, овај млађи ми саучеснички пришаптава:

– Знате ли да женски свет у Руми само говори о вама. Јесте ли их чули синоћ, па и јутрос, како кличу ваше име по улицама. Могли сте да спавате са којом сте хтели. У оваквом дану и ноћи све се опрашта. Једанпут се у толико векова доживљава ослобођење...

Ја га прекидам:

– Ја сам спавао са најлепшом женом.

Мој ме пратилац погледа одједном изненађено. Скоро му је непријатно овакво моје нечување тајне, па макар да се то једанпут у толиким вековима догађа. Изгледа да се колеба да ми постави питање, али ја му одговарам и пре тога:

– Спавао сам... са славом. И то први пут у животу.

Лица моја два пратиоца из Руме задовољно се-развлаче у осмех и док ме старији тапше по рамену, мој саговорник ме пита:

– Зар је то тако лепа жена?

Хука радосних људских гласова нас запљускује. Ушли смо у Ириг, другу варош Срема. Цвеће пада на нас и аутомобил који се зауставио усред људског мора. Сви машу, кличу, надиру ка нама. Опет су девојке у првим редовима и једна дугуљастог лепог лица са тамним очима пружа ми један богато везени пешкир од тешке свиле и везује ми га као младожењи преко рамена.

– Чувала сам га за своје венчање, али га са радошћу дајем вама, првом српском официру кога могу да загрлим.

И њене топле усне спуштају се на моје образе.

Немам ни времена ни потребе да одговорим мојој двојници пратилаца из Народног већа.

XXI. „IMPOSSIBLE!“

Завршило се моје господарење Румом, које је трајало три дана. Стигли су, најзад, понтони и цео наш батаљон је прешао. Раставио сам се са својим пратиоцима у тријумфу и опет примио моје добровољце. Потпуковник Љуба „Бог“ шаље ме опет у нову експедицију. Као што ме је раније бацао у највеће опасности, добре за ломиврате, за каквог ме је сигурно сматрао, сада ме награђује једним повратком у епску и мистичну нашу историју.

У Фрушкој гори, која је као и Атоска гора на Халкидику пуна црквених звоника, манастирских ризница и калуђера, налази се и манастир Раваница у Врднику у коме се већ неколико столећа налази ковчег са моштима кнеза Лазара. Иако овог пута идемо на право ходочашће, уместо у ратни поход, ипак имамо са собом још два официра, преко 200 људи и два митраљеа.

*

Звоне сва звона са звоника чији торањ са крстом избија изнад зидова и голих врхова дрвећа. Игуман, окружен свим калуђерима, дочекује нас на уласку у манастир, на његовој капији, и благосиља нас и пружа нам крст кнеза Лазара да га целивамо.

Док му, уз крст, љубимо руку, игуман нам приноси своју сребрним ореолом власи уоквирену главу и сузе које се сливају низ његово дубоким борама ишарано лице, квасе наше образе:

– Сад могу да умрем када сам видео српску војску у кнежевом манастиру.

Настаје свечани ход око манастира у поворци. Три пута опасујемо цркву својим корацима и својим узбуђењем и наше оружје које звечи иза крстова, рипида, црквених барјака и калуђерских тихих песама потврђује да је начињен мост слободе између пет векова. Најзад, по завршеном трећем опходу, војници остављају митраљеа и пушке у манастирском дворишту и иза групе калуђера улазимо у цркву у којој један зрак јесењег сунца кроз високи прозор

пада у црвеним и плавим тоновима на нас, као апотеоза. Служба је кратка и сви калуђери певају победничку песму:

„Тебе Бога хвалимо, Теби благодаримо...”

Кнез Лазар је спреман да прими наше поклоњење. Пред нама је стаклени ковчег у коме лежи тело у владарској средњовековној одори веженој златом и бисерима на којој се виде трагови крви потамнели од векова. На пергаментној руци, тамномрком као суви лист дувана, светли драги камен владалачког прстена. Игуман отвара ковчег:

– Само пред најдостојнијим подиже се овај поклопац да кнез-мученик прими непосредно њихов целов. Ви који доносите слободу виши сте од краљева...

На тај кнежевски прстен који светлуца у полутами спуштамо, један за другим, пољубац.

Као да једна невидљива рука граби и затеже цело моје тело. Укочен сам, узбуђен, скоро уплашен овом средњовековном мистеријом.

И док, један за другим, прилазимо игуман у заносу шапуће, нагнут са друге стране ковчега, као тумач:

– Кнеже – мучениче, српски официри и војници доносе ти поздрав твоје Србије.

На војничким лицима која се нагињу над отворени ковчег видим први пут одблесак једне мистике. Свако је од ових сељака у овом тренутку свестан да је учесник у остварењу једне историјске мисије.

Наше је ходочашће завршено али звона још увек победоносно тутње са звоника и оглашавају велики дан. Можда у овом тренутку и на осталих шеснаест манастира фрушкогорских ударају звона у нашу част, у част војске Србије.

Наше војнике одводе у насеље под манастиром где им је у школи припремљен дочек, гозба и коначиште.

Нас тројица потпоручника игуман води у свечане одаје манастирске зграде:

– Ви ћете бити у собама у којима је краљ Милан становао када је посетио манастир.

У великој манастирској трпезарији, на чијем је зиду фреска Косовског боја непознатог сликара из 18. века, приређена је ослободилачка гозба. Калуђери су решили да први пут открију све тајне својих подрума и својих остава. Једну за другом пробамо ракије од којих је последња из истог бурета из кога је пре више деценија пио наш претходник, краљ Милан! Има их свих врста: шљивовица, комовица, бресковача, ракије са травама, пеленковача, вишњевача. Суве шунке, сушено гушчје месо и гушчје џигерице помажу нам да поднесемо десетак испијених чаша.

Тек сада почиње гозба после ове прве закуске. Не знам да ли број четрнаест има какав симболични значај за манастир Раваницу

у Врднику, или за калуђере уопште, тек четрнаест јела – четрнаест „гангова“, како калуђери кажу – служе нам за овом широком трпезом и уз свако јело долази једно друго вино: прво бела, затим ружичаста и онда црна.

Када смо после три сата гошћења, после четрнаестог јела завршили и четрнаесто вино, наш домаћин игуман, одушевљен и весео, пита нас:

– Сада када сте сва наша вина пробали и када знате шта у нашем подруму има, нека свако изабере које му се највише свиђа, па да почнемо да пијемо.

Не знам колико је деценија имало црно вино које сам изабрао, али исто тако не знам ни како сам доспео у собу краља Милана.

Рабле никада није био у манастиру Раваница у Врднику, који би му посведочио немогуће могућности.

Наш боравак у манастиру је гозба без престанка. Пијемо из кристалних чаша увек везаних за име краља Милана, и ипак ни једну једину нисмо разбили.

Трећи дан, као утвара, појављује се преда мношћу курир из Руме.

Наш одред има да уђе у Нови Сад у који још нису стигле регуларне српске трупе, јер је тунел код Чортановаца, на прузи од Београда, дигнут у ваздух и сви транспорти на север су заустављени. У Новом Саду су само јединице састављене од заробљених српских војника који су отели оружје својим чуварима.

Игуман по сваку цену хоће да нас задржи бар за још један ручак.

– Има ли у вашим редовима дисциплине, оче?

Старац, коме лице већ три дана букти од радости, клима својим белим власима.

– Наша војничка дисциплина је још немилосрднија, оче.

Полазимо у зору. Још једном смо се поклонили пред ковчегом кнежевим. Напољу, крај наших мазги са митраљезима и коња са сандуцима стоје коњска кола око којих се узрујано крећу калуђери. Игуман нас доводи до њих:

– Да вам се нађе уз пут.

Десетине глава шећера, завијених у плаву хартију, балони белог, црног, руменог вина и други са ракијом, цела једна пекара још топлог хлеба, и пуне корпе печених ћурки, гусака и патака.

И још постоји предрасуда да су калуђери тврдице и да тешко дају оно што је њихово.

Уписали смо наша имена, имена првих српских официра који су под оружјем као ослободиоци ушли у Фрушку Гору, у златну књигу манастира Раванице у Врднику, али су три дана проведена међу овим чуварима не само владалачких моштију већ и великих далеких традиција једног гостољубивог народа, остала уписана у нашој радости и нашем веровању.

Постали смо неосетљиви и већ уморни од дочека, поклича, цвећа, гозби, пољубаца, тробојница. Један извештај који нам стиже у Нови Сад јавља ми да сам са оба своја друга добио чин поручника већ пре два месеца. Тражим свугде други пар звездица да их додам на своје металне еполете, које опет смем да носим, а да не постанем мета за изабране стрелце. У исто време, јављају ми да сам за Криву Феју у 1915. години добио Златну медаљу Обилића за храброст. Али са овим саопштењима стиже и акт да се одмах вратимо у Руму, јер је наш 2. „гардијски“ батаљон 5. пешадијског пука добио нову мисију. Одређени смо да први прођемо кроз читав југословенски део Аустро-Угарске и да први, пре Италијана, избијемо на Ријеку и у Истру „за одржавање реда у Приморју“. Треба да пређемо скоро исту раздаљину колико смо за ова два месеца препешачили – преко целог Балкана – од нашег јуриша на Градешници. Али овог пута нећемо више ићи пешке.

У ноћи 12. новембра специјални воз, цео искићен зеленилом и српским заставама, креће за крајњи северни део Јадрана. Железничари су исти они који су до пре неки дан транспортовали аустроугарске и немачке војнике, али они и нама исто тако оштро салутирају, иако рапортирају најчешће на немачком језику.

Сви су вагони пуни сламе, нико не зна колико ће наш поход трајати, јер су сви графикони помућени и иде се у авантуру.

Лица наших војника још носе бледило подземних заклона, ровова и умора који се тек сада осећа. На многим од њих, већ на почетку нашег пута, као у огледалу видимо новог непознатог непријатеља. Очи постају мутне, са дрхтавим одблеском ватре која сажиге изнурена тела, а образи се боје пламеном „шпанске грознице“. Чули смо јој име, а сада примамо већ и ударце. Али то су само прве жртве. Наш батаљонски лекар, др Мрвош, нуди свима само кинин, који смо на Солуну примили против маларије, једино што има, осим завоја, у батаљонској апотеци. Али у славонској равници, и ноћу и дању, из свих вагона се разлеже песма, јечи фрула и непрекидно уздише хармоника. Па чак и сви трубачи батаљона пресецају дан својим већ заборављеним трубним знацима, као да смо у касарни. Дуж пруге људи истрчавају из куће, купе се на станицама да виде какав то весели воз пролази кроз земљу која је још у сенци рата. Наши шлемови, наши француски шињели и наше оружје чудно одскачу усред аустријских униформи, које су се као поплава, када прсну насипи, излиле преко целе земље, долазећи са свих фронтова.

У једном возу који срећемо, видимо и наше шајкаче. Људи из логора, из бодљикавих жица. Суседи и другови се проналазе. Много узвика и узбуђења.

- Мислио сам да си остао мртав...
- Мени су рекли да си на Солуну погинуо...

И мртви, пошто су опет постали живи, скачу из воза, љубе се и свако се опет враћа у свој.

Трубачи свирају полазак, писак паре и наш воз опет тутњи и пева.

У подне, 13. новембра, Брод на Сави дочекује нас махањем српских застава и женских марамица и кишом цвећа.

„Јуначки синови Србије, осветници косовски, заточници слободе и правде, ослободитељи народа Срба, Хрвата и Словенаца“.

Опет нас дочекује Народно веће, али овог пута наш ослободилачки видокруг се проширио. Мој добровољац Новак, трговачки помоћник из Чикага, који ме је замарао тражећи да дискутујем с њиме свако наређење, сада је задовољан што се и Хрвати помињу.

Скидају нас из воза у коме само „шпањолци“ остају, маршујемо кроз улице града на обали реке, око нас трешти блех-музика још у аустријским униформама, банкет, говори, девојке које пружају образе на пољубац. Још једна етапа на путу тријумфа.

Двадесет и четири сада касније, наш се воз лагано зауставља на једном споредном колосеку загребачког Главног колодвора. Све је тихо, мирно, пусто, тужно. Над нашим одушевљењем тиха јесења киша и мека магла. Ни једне једине заставе. Ниједног човека. Ми смо у престоници Хрватске. Под сивим кишним небом празни колосеци воде у очајање. Ни на перону никог. Ово је завера празног простора. Вичем моме Хрвату – једином кога имам – Новаку:

– Загреб!

Он клима главом и ништа не одговара.

Ипак једна група од пет људи прескаче преко шина и тражи погледима наш воз. Потпуковник Љуба „Бог“ који се нервозно лупа по сарама чизама неким штапићем, какве је видео да носе енглески официри, додацује ми:

– Ови ипак траже нас.

Полази им, сав црвен и накострешен, у сусрет. Људи машу рукама. Наш командант се љуби са једним мршавим човеком, лица маслинове боје и грозничавих очију.

Потом се окреће нашој групи од десетак официра, изгубљених у овој пустоши и тишини, и представља нам госте:

– Господин Светозар Прибићевић, вођа Срба у Аустро-Угарској, долази у име Народног већа да нас поздрави.

Лице вође Срба је тако исечено борама да не знамо да ли се радује, љути или смеје док нам брзим, нервозним гласом додацује:

– Добро нам дошли, господо официри из Србије.

И потом се опет наш командант удаљује са њима и шапућу у једном крају празне железничке станице.

Пркосну тишину пресеца звук наше трубе:

– Полазак!

Зато у сумрак, када наш воз улази у Горски котор, крш на који као вечерње сенке падају разбацане шуме четинара, опет почињу заставе, музика, грљење. Овог пута без мене. Тек што смо изашли из Загреба, почео сам да се тресем. Са сумраком, мој пријатељ, батаљонски лекар, измерио ми је 40°. Постао сам и ја „Шпањолац“. Горим у слами, сав поломљен.

Ујутру, 15. новембра, чупају ме из тешког сна и грознице дивљи узвици који се оре дуж воза. Рефлекс одбране ме избацује из сламе у коју сам био утонуо. Провлачим главу кроз прозор. Не, то није напад. Кроз све прозоре војници су протурили пушке и моји другови официри једва задржавају војнике да не пуцају, али из радости. Као јуришни поклич ори се дуж целог воза:

– Море... море...

После Јегејског, први пут сада, узнети у овом планинском кршу, видимо Јадранско море.

Пошто не могу да пуцају, војници певају. Радост је код нас увек бучна.

Нећу изостати. Дотерујем брзо своју униформу, чистим је од сламе, трљам своје зажарено лице колоњском водом добијеном у Руми и забацујем уназад косу која је увек у нареду. На Приморју су девојке лепе.

Наш воз, једва утишан, улази полако у Сушак, предграђе Ријеке, која ври од људи, од хука хиљада гласова, од застава и цвећа. Овде ниједног парчета празног простора. У првом реду, испред свију, револуционарни великодостојници: нови југословенски гувернер Ријеке, др Ленац, представници Народних већа из града и из Истре, који су побегли испред Италијана који долазе лагано од Трста, православни прота са крстом о врату и читав низ титула које сваки преврат и свака револуција доносе.

Искрцавамо се умирени и радосни због приморског сунца које на нас пада, због овог људског мора чије нас одушевљење запљускује и због сазнања да је ово завршетак нашег ратног похода.

Пред станицом, као онда у Руми, постројене чете под оружјем, у аустријској униформи, са српским и хрватским тробојницама. То је батаљон Народног већа – нове војске – који је формирао аустроугарски генералштабни потпуковник Петар Теслић¹⁾ од Срба и Хрвата, до пре неки дан аустријских ратника, и од српских

¹⁾ Петар Теслић је, после рата, постао један од најпознатијих југословенских индустријалаца и његова фабрика алкохола у Сиску је била највећа те врсте у Југославији. Мученичка смрт његовог сина, 1941. године, једна је од најужаснијих епизода која се одиграла у Независној Држави Хрватској за време Другог светског рата.

војника ослобођених из заробљеничких логора. На крају овог револуционарног батаљона један одред морнара, опет са српским и хрватским тробојкама, одаје нам поздрав. Касније сазнајемо да је највећи ратни брод аустроугарске морнарице, оклопњача „Вирибус Унитис“ била истакла хрватску и српску заставу и посада је прокламовала бродом нове југословенске морнарице, али ју је једна ведета италијанска торпедовала у луци Пуља.

Око нас урла Ријека од одушевљења и радости. Корачамо по асфалту застртом цвећем док ново, са свих прозора, са свих балкона и из девојачких руку из првих редова, пада непрекидно, као радост, по нама. Хук клицања тутњи као бура над Јадраном. Улице су испуњене људском масом за коју смо ми највећи доживљај овога рата и десетине хиљада гласова потресају без прекида овај јесењи свечани дан осветљен једним широким млазом сунца који се као моћни пројектор спустио на нас.

На челу наше колоне два добровољца барјактара победоносно марширају, пуни раздраганости каква се среће само код Примораца, и машу лево и десно, као у пркос, са две огромне српске и хрватске заставе.

Пред уласком у ријечку луку и у њој самој – сиве силуете италијанских бродова, стиглих баш када и ми, са топовима који штрче из челичних купола, са морнарима на борбеним местима, за нас више претња него савезничка заштита. У овој завршној утакмици ко ће први стићи, ми смо са копна били бржи од њих. Оне две заставе које машу испред нас јављају им да смо ми освојили Ријеку у овом рату са цвећем.

Заборављамо на умор, на „шпанску грозницу“, на стотине и стотине километара преваљених кроз планине и клисуре, на све балканске прегажене реке, без мостова, на наше домове крај којих смо прошли а да их нисмо ни видели, и маршујемо чврстим кораком као регрути. Толико ударамо ногама о асфалт да се разлећу комади наше ионако подеране и иструлеле обуће.

– Живела српска војска – пролама се ураган над Ријеком.

Са ратног брода „Емануел Филиберти“, који је упловио у ријечко пристаниште, одваја се једна ведета. Италијански адмирал Реинер, заповедник флоте у Кварнеру, узнемирен је овом буром од гласова који допиру и до топовских купола његовог брода и хоће да види какве су то трупе ушле.

Тек смо, искићени цвећем као на карневалу, ушли у касарну у којој се пуше аустријске пољске кујне са ручком за наше војнике, када један аутомобил са италијанским маринским официром стиже до нас. Адмирал моли нашег команданта да се са њиме састане.

Потпуковник Љуба „Бог“ који је, већ при сусрету са новим гувернером, примио команду над Ријеком и Сушаком као саставним

деловима наше државне територије, седа у аутомобил и једним широким покретом подиже своје бркове увис, као пред борбу.

У његовом одсуству, постављамо митраљезе уперене на пут који долази од Истре у коју су већ ушли Италијани.

Састанак није био дуг. Наш командант враћа се са лицем из рђавих дана. Адмирал Реинер питао га је да ли је наш батаљон састављен од бивших аустријских војника.

– Ми долазимо са Солунског фронта и ми смо војници Краљевине Србије.

– Impossible! – поновио му је неколико пута адмирал Реинер.

– Наш војнички речник не познаје реч: impossible (немогуће) – саопштио нам је, исто као и италијанском заповеднику флоте, наш шеф, горд на свој одговор.

Адмирал Реинер је тражио да и италијанске трупе уђу једновремено у Ријеку.

– Impossible – био је одговор потпуковника Љубе „Бога“. – Ми смо на нашој државној територији, по праву ратног освајања и по слободној жељи становништва.

Узбуђен још више него наш командант, италијански адмирал вратио се на „Емануел Филиберти“.

– Имамо најхитније да поседнемо све војне објекте Ријеке – саопштава нам наш командант и на једној великој карти града и пристаништа свако налази објекат који има да осигура.

У пристаништу је двадесетак путничких бродова и каргоа пуних хране и спреме за аустроугарске трупе у Албанији које су се снабдевале преко Ријеке. У бродовима има хране за сто хиљада људи: то је највећи пловећи магазин који смо икада видели. На молу двадесет потпуно нових хидроавиона чека на свој први лет. Целе батерије топова, покривене непромочивим платном, за нас су неупотребљиве јер међу нама нема ниједног артиљерца.

Зграбљен вртлогом наше ријечке авантуре заборављам на своју „шпанску грозницу“, иако ми ломи тело и сагорева га.

У подне наш гувернер Ријеке приређује нам банкет. Трг пред зградом гувернерства је преплављен огромним живим таласом који кличе, урла, пева. Др Ленац и потпуковник Максимовић држе са балкона говоре. Адмирал Реинер чује њихов ехо који се разлиже над читавим градом. Градска музика свира српску државну химну, а потом хрватску народну. Све су улице пуне деце која трче, машући српским и хрватским заставицама.

По подне сазнајемо да се италијански заповедник флоте поново искрцао и да је у згради коју је, одмах крај мола Адамича, узео за свој штаб. Поново позива нашег команданта на разговор.

Пет је по подне. Јесењи сутон над Приморјем. Све су ријечке улице у грозници. Одједном заглушна ларма, трештање гвожђурије,

звиждање. Силазим на главну авенију која води од Опатије у средиште Ријеке. Као корњача, један за другим, двадесет италијанских блиндираних аутомобила ваља се лагано између густих редова Ријечана који урлају од беса. Куполе на оклопним колима се окрећу и митраљеске и топовске цеви узимају групе људи на нишан. Звиждање Ријечана је сада јаче од треска челика. Наши војници, који су у патролама разбацани дуж улица и на које Италијани окрећу своје митраљезе, прете голом песницом и урличу:

– Уа!

У нашој касарни све је у пуној борбеној приправности. Сва наша аутоматска оруђа, наши бацачи и ручне бомбе, спремни су за одговор на први рафал са италијанских борних кола.

У штабу адмирала Реинера је драма за коју сазнајемо тек касније, када је већ завршена.

На улици, на коју се спустила ноћ, италијански блиндирани аутомобили су заустављени масом света која неће да узмакне већ постаје све гушћа. Прозори зграде штаба италијанске морнарице дрхте од десетина хиљада људских гласова који раздражени узбуђењима овог дана тријумфа и претњи достижу ону границу када маса постаје неодговорна.

И ја сам у вртлогу, и десетак мојих добровољаца који су се окупили око мене питају ме тихо:

– Хоћемо ли да навалимо да им покупимо ово?

Одједном се маса лагано размиче и почиње да кличе. Видимо тешку фигуру Љубе „Бога“ како излази из адмираловог штаба и пробија се баш ка мојој групи. Његово лице је развучено у задовољни осмех.

– Адмирал је наредио да се блиндирана кола врате у Истру.

Један италијански марински официр, који је ишао иза широких леђа нашег команданта као иза штита, успео је да дође до команданта блиндираног одреда.

Тешка челична кола покушавају да се окрену. Потпуковник Максимовић виче, али се његов глас губи у ларми. Он има нарочито поверење у јачину мога гласа и даје ми главом знак да поновим његове речи. Урлам из све снаге:

– Пустите их да се врате. Они се повлаче. Не изазивајте. Српски командант вам то поручује.

Људи се одмичу од сивих челичних плоча, кола се уз тресак окрећу и полазе натраг. Звиждање масе опет пара хладни вечерњи ваздух. Изнад густе људске гомиле, као ватрене змије која пузи, пламте запаљене бакље којим ова раздрагана поворка слави своју кратку победу.

Док се командант и ја враћамо у касарну, окружени мојим војницима, у хуку улице која увек нечем кличе, потпуковник Љуба „Бог“ узима ме за првог сведока коме поверава свој успех:

– Било је јако тешко. Адмирал је упорно хтео да италијанске трупе још вечерас уђу. Ја сам му тада довикнуо: „Само силом оружја можете нас одавде уклонити“. И када сам ударио песницом о сто, адмирал је пребледео. Морам рећи да нам је много помогао француски командант „Touareg“-а. Без његове енергичне интервенције, било би већ вечерас крвопролића.

У луку Ријеке ушао је данас тај француски торпиљер „Touareg“. Његов командант, капетан фрегате Durant Vieille, био је на овој међусавезничкој конференцији одбојник између италијанске надмоћности и српске тврдоглавости.

Ноћ ми доноси сазнање да сам још болесник. Сада, када је опасност прошла, цело ми се тело тресе, али ништа не може да ме очупа од свечаности која за нас увек траје. Официри Теслићевог батаљона, који су још увек у аустријским униформама и ознакама приређују нам банкет у царско-краљевском Официрском дому. Са бродова у луци донете су десетине и десетине боца са токајем и шампањцем, намењеним аустријским трупам у Албанији, и читаво вече и ноћ заливам моју „шпанску грозницу“ овим тешким и слатким мађарским вином које је као сунце расточено у боце.

Пред зору се враћам у хладну собу великог хотела на самом молу Адамича. Над пристаништем је магла а моје су очи још замућеније од пламена који избија из мене као из буктиње. Једва видим на термометру цифру: 40,5°.

За све нас се свечаност наставља. Из луке у ноћи чујем песму наших војника који су посели ове пловеће магацине. Ваљда су и они пронашли токај. Има га толико да се њиме може опити цела једна армија.

Мој је сан тежак, врео и кратак. У зору ме обазриво вуче за раме мој ордонанс Илија. Он је под оружјем спавао у холу хотела. Наш командант зове све официре у касарну.

Командант „Touareg“-а добио је радиограм од француског адмирала, команданта флоте у Јадрану, да по уговору о примирју италијанске трупе имају право да уђу у Ријеку, јер је то важна стратешка тачка.

Напуштамо касарну и поседамо пристаниште и бродове. Наш командант увек рачуна на отпор. Опет је јутрос на конференцији у италијанском штабу. Један енглески разарач упловио је у ријечко пристаниште и његов командант допунио је међусавезнички ратни савет у овој немирној вароши. Стигао је и један амерички мајор, који је био при италијанским трупам. Адмирал Реинер је саопштио нашем команданту да је цео један италијански армијски корпус пред Ријеком, да су безбројне батерије по свим висовима око града, а да су блиндирани аутомобили, у далеко већем броју, спремни да данас уђу.

Пуковник Љуба „Бог“ има само један одговор:

– Ја сам војник. Док не добијем друго наређење, ја ћу Ријеку бранити оружјем. Неће бити моја кривица ако између савезника дође до проливања крви.

Из предграђа и околних села стижу цео дан становници и јављају нам да су италијанске трупе опколиле Ријеку са три стране.

Почиње да пада друга наша ноћ над Ријеком. Наш командант наређује да напустимо касарну, и да се цео батаљон укрца у бродове у луци. Ту смо најприкупљенији и најсигурнији. Само су наше страже и патроле по кејовима. Пуцњи пушака секу тишину коју нам је ноћ, најзад, донела. То наши војници гоне пљачкаше којих је све више око пристаништа. Бродови на којима смо привезани су уз кеј, али ми се у сну чини да смо на отвореном мору, јер бура долази са пучине. Све је више војника у „шпанској грозници“ и њихово јечање и бунцање у ватри претвара наше пловеће склониште у брод-болницу.

17. новембар је пресудан за нас. Међусавезничка конференција: адмирал Реинер, француски командант „Туарег“-а, командант енглеског разарача и два америчка официра – један пуковник је стигао јутрос – одлучују да се наш батаљон пребаци бродовима у Краљевицу, на Хрватском приморју, да Ријека остане у рукама Народног већа са посадом Теслићевог батаљона, док не стигну коначне одлуке од савезничког Врховног ратног савета.

У присуству четири савезничка официра адмирал Реинер даје нашем команданту часну реч да италијанске трупе данас неће ући у Ријеку, ако наш батаљон пређе у Краљевицу.

У 15,45 часова писак сирена објављује полазак два брода под српском заставом. На њима наш батаљон напушта Ријеку. Наша два транспорта се лагано удаљују од кеја. Одједном са оклопљаче „Емануел Филиберти“, сигнали. Са свих италијанских ратних и транспортних бродова спуштају се у море шалупе, шајке, сплавови, моторни чамци, кутери пуни морнара и војника под пуном ратном спремом. Из свих ових бродића као бодље штрче митраљеске цеви. Топовске куполе са ратних бродова окрећу се ка нама и челичне очи њихових цеви управљају свој укочени поглед на нас.

– Ово је заседа, ово је превара – урла Љуба „Бог“ док се његов двоглед окреће од ратних бродова ка пристаништу.

Наши бродови лагано маневришу и плове између челичних колоса као да не примећују њихову претњу.

Одједном преко трга пред молем Адамича појављује се сиви талас оклопних кола и тенкова, уз тресак који стиже до нас. За њима коњица у касу. На јесењем сунцу бљеште оштрице њихових сабаља. И потом, као потоп, пешачке колоне берсаљера који се ваљају у трчећем кораку, са пушкама на рукама, док други, исто

тако трчећи, носе на рукама лаке митраљезе са реденицима уметнутим као да крећу у јуриш.

– И још ми је дао часну реч да неће ући – чује се, као ехо, наш командант коме је лице црвено као залазак сунца.

Још увек гледамо, немоћни, како улицама Ријеке трче италијански батаљони и пукови и испуњавају варош као скакавци. Цео један италијански армијски корпус од 25.000 људи, под командом генерала Сан Марцанија, посео је Ријеку пре него што смо ми прошли између фарова који чувају улазак у ријечко пристаниште.

Нас је свега шест стотина, заробљених морем, а половина је болесна од „шпанске грознице“.

Бура на мору је све јача. По нама пада киша морске пене и претња таласа, али држећи се за влажну ограду ми и даље гледамо на замућене контуре Ријеке које постају све мање и нејасније. Најзад, од нашег тријумфалног града остаје само један нејасни светли одблесак на ноћном небу. У тами урла бура и ударци таласа прате наше узмицање, прво од Градешнице. Ријека је наш последњи трујумф и први пораз. Откривамо да су на савезничком графикону вредности и значаја народа пресудне само цифре становништва.

Светлости Краљевице су све ближе. Видимо на молу људе али без застава и без поклича. Ми нисмо више победници и ови рибари на туђине и радознале девојке које стоје у групама под светлошћу карбидских лампи су само неми статисти у једном, за овај мали приморски град, историјском догађају.

Невесело носим са собом своју грозницу. Док наши војници поседају одаје замка хрватског властелина Франкопана, претвореног у касарну, нас официре одводе у велику аустријску резервну војну болницу на самој морској обали. У миру је то био „курхаус“.

– Ако не желите да умрете од запаљења плућа, а ви лезите мирно сада неколико дана – чујем речи мога батаљонског лекара.

Видим још само белу силуету са црвеним крстом који трепери на рукаву, плаве рашчупане косе које се надносе над мој топломер, чујем неке чешке речи, тихе, милујуће, успављујуће, и талас магле све мути око мене.

*

На једном картону исписане су три речи: „Attaché militaire serbe“. Картон је обешен на вратима моје канцеларије – а ту и станујем – у великој вили усред пустог парка на главној ријечној алеји која води од Истре, оној којом су, трчећи, пре недељу дана ушле италијанске трупе. Изнад крова виле вије се француска застава. Овде је штаб генерала Траниеа, команданта 122. француске колонијалне дивизије. У Ријеку је сада дошла ова француска

дивизија и по један енглески и амерички батаљон од савезничких трупа које су биле на Пијави. Једино су Французи стигли, за нама, са Солунског фронта.

Мала плава болничарка Чехиња, чије су груди као два румена облака лебделе нада мношћем док сам сагоревао у ватри, нагла ми је, пре два дана, своје насмејане усне сасвим близу да ми саопшти:

– На жалост, могу вам рећи да сте здрави. Бацили смо вашу прохујалу „шпанску грозницу“, као ампутирану ногу, у болничку котарицу. Нећу вас више неговати.

Њене су усне биле топле и влажне.

Дан раније, млад лекар из аустријске војске, Хрват, који ме је два пута дневно обилазио, ставио ми је руку на раме:

– Видим да вас и у ватри много интересују ове две наше младе болничарке.

Сем ове, увек усталасане, Чехиње, чије су ме плаве косе стално миловале, једна Мађарица, учитељица из Дебрецина, била је мој ноћни чувар.

Смејући се, мој нови пријатељ, лекар, наставља:

– Ја сам вас ишчупао из „шпанске грознице“, али ако кроз недељу дана дођете опет код мене, немојте рећи да вас нисам упозорио. Ми смо били бордел за официре који су долазили из Албаније на опоравак.

Потпуковник Љуба „Бог“ је отклонио од мене сваку недоумицу и опасност јер ме је већ првог дана мога оздрављења позвао:

– Успео сам да савезници прихвате да у међусавезничком окупационом корпусу на Ријеци буде заступљена и српска војска. Ти ћеш бити тај симболични представник и француски генерал Трание је рекао да дођеш у њихов штаб. Он је и иначе тренутно у овој спорној зони прокламован командантом француско-српских трупа на Приморју.

Међу малим Анамитима, са округлим лицем које ми се чини увек развучено у осмех, мој Илија Бркановић изгледа као цин.

Имам и аутомобил и шофера. Да бих био стално у контакту са батаљоном у Краљевици и да бих што достојније представљао српску војску, мој командант ми је свечано предао једну „праху“, кабриолет маслинове боје којим се до недавно возао неки аустријски генерал. Шофер, Словенац, који је оставио свог шефа али не и аутомобил, био је срећан да настави свој занат у српској војсци. Добио је нашу шајкачу и крај њега је увек мој ордонанс Илија под шлемом, са пушком између ногу и сав искићен ручним гранатама.

Кад пролазим кроз ријечке улице, на колима, крај фара, леприша српска застава као командантски стег. Југословенски становници Ријеке, за које постајем стари познаник, машу ми, жене шаљу пољупце или плескају. То је једини њихов протест против

промењене судбине. Али зато су погледи „италијанаша“ – како их називају њихови југословенски суграђани – намрчени када виде моју заставу и наше униформе и таман толико разумем италијански – али не Дантеов већ онакав какав га псују по Приморју – да бих схватио какве ми поздраве кроз стиснуте зубе шаљу.

Сваки дан хол пред мојом собом је испуњен сетом и глађу људи из заробљеничких логора. Увек једна нова група ослобођених српских војника, обраслих у браде и у подераним, избледелим униформама, тражи објаве и прву помоћ да се врати кућама.

Али свако моје поподне и вече су веселији. „Хрватска читаоница“ је центар наших окупљања. То је најпривлачнији дом за америчке, француске и енглеске поморске и копнене официре. Ту је сваког дана сва лепота и младост југословенског становништва Ријеке. Стварају се групе, парови, познанства, пријатељства, љубави. Само ја не знам још где сам, баш зато што сам сваког дана присутан и што су ми многи погледи и осмеси привлачни. Др Ленац није више гувернер Ријеке, али су његове ћерке увек тако лепе. Љерка, најстарија, студент филозофије, највише ме задржава. Свако поподне идемо мојим аутомобилом на излет, уколико нас какав енглески или француски моторни чамац не одведе на ратни брод који тог дана приређује чај. Али Љерка и ја смо ретко сами. Увек је са нама њена пријатељица Марија, ћерка једног арматера са Сушака.

Лице ћерке нашег краткотрајног гувернера је издужено, бледо, са зеленкастим сенкама као на византијским фрескама. У њеним тамним очима иза магле сањарења блесне, када се сударим са њеним погледом, рефлекс далеког и дубоког племена. Њена је рука дуга, нежна и хладна. Говори ми о немачким и хрватским песницима које нисам читао, о Вагнеровом Нибелуншком циклусу кога никад нисам чуо, о Кјеркегору чије једва да сам име једанпут негде прочитао.

Марија је облесак сунца са приморја. Зрачи живот, веселост, љубав из ње. Њени скоро округли образи су увек румени, њене се очи увек смеју и шире радост, њене смеђе косе су осветљене једним бакарним рефлексом који их пали као буктињу. Њена округла мека рука када је стегнем шаље топле таласе кроз мене у ударцима.

Увек смо нас троје у аутомобилу, у читаоници, на улици – због доброг изгледа и због моје неодлучности.

Најсигурнији сам у себе када се у позоришту Фенице приређују међусавезничке манифестације и војнички концерти. Балкон моје ложе је застрт српском тробојницом баш као што је ложа главнокомандујућег генерала Грациолија застрт италијанском. Када су пре два дана Американци приредили своје вече, њихова музика је, после енглеске и француске, интонирала српску химну, па тек онда

италијанску. Ја сам дубоким поклоном захвалио шефу оркестра и све југословенске девојке и жене, које су разним везама добиле улазнице за ово вече, створиле су својим лудим пљескањем праву буру која је још више замутила овај међусавезнички инцидент.

Данас по подне мој командант батаљона је дошао изненада на Ријеку да се састане са генералом Траниеом. Увече га доводим у читаоницу где се увек светкује, а где су, због његовог присуства, дошли изузетно и очеви који се иначе не виђају. Враћам се са игре са Љерком која хоће да поздрави мога шефа.

Потпуковник Љуба „Бог“ се окреће, сав у осмејку, ка др Ленцу:

– Ја видим да сам добро урадио што сам поручника Кракова одредио да се врати на Ријеку. Али мислим да би било још боље када бисмо га овде и оженили.

Питање мога команданта је управљено бившем гувернеру, али поглед Љерки. Први пут видим да је њено лице румено, а осећам да је моје још зажаренији одблесак њеног. Др Ленац ме спасава:

– Млади људи, који су тек изашли из рата, сигурно не журе у брак, пошто су се толико борили за слободу.

Задовољан сам што је Марија далеко од овог разговора одвучена у крај сале од једног француског поручника корвете, синовца француског адмирала, на кога сам и несвесно љубоморан, иако га Марија увек са подсмехом назива „онај дебели“.

*

Тешко иде са читањем Рилкеових песама на немачком које ми је Љерка дала. Децембарско сунце пада косо на окна мог прозора и вуче ме напоље. Неко куца на врата. Капетан Geais, стари колонијални официр из Индокине, који говори све језике и дијалекте Далеког истока, мој је добровољни учитељ. Даје ми часове кинеског и јапанског, када успе да ме задржи у соби. Понудио се да ме касније учи и кореанском језику.

– А ја мислим да ви вежбате кинеске карактере које смо јуче исписали.

– Нацртајте ви мени кинеска и јапанска слова за љубав, јер ме то сада највише интересује.

– Се sacré Serbe – протестује доброћудно мој наставник који је пун носталгије за пиринчаним пољима Тонкина.

Ни Рилке, ни учење кинеског, ни моја служба нису разлог да данас нисам пошао са Љерком и Маријом, боље рећи Маријом и Љерком – по питању равнотеже – на излет. Морао сам да примим један позив који ми није изнуђен. Синоћ сам опет играо са Розитом. То није њено име, али је ја тако водим у свом регистру, јер увек увече носи на својој плавој коси један дискретни венчић од малих

ружа. Та румена дијадема је прави ласо који пада у очи. Њен је муж, резервни марински официр – иначе капетан далеке пловидбе – заробљеник код Италијана и она је зато увек, из носталгије, најрадије окружена маринским официрима, енглеским и француским. Један дугачки риђи енглески капетан корвете је њена сенка, која се не удаљује од ње, иако она сама при свакој, не тако честој игри са мном, постаје топли полип који ме у треперењу обухвата и односи.

Синоћ ми је рекла:

– Ви сте увек међу девојкама. Да ли се можда плашите удатих жена? Или мене посебно?

Поглед њених очију, сиво-плавих, пуних зрачних радости, био је уперен интензивно у том тренутку на мене и потом је њен образ додирнуо мој.

– Слушајте, ја сутра приређујем чај за неколико пријатеља. Дођите већ једном и ви у моју кућу.

Док се над Кварнером губи и последњи одблесак зимског сунца и влага првог сутона пада на ријечке улице и на луку, која забада у потамнело небо своје катарке, ја испуњавам дато обећање. На другом спрату једне нове зграде, надалеко од Гувернерске палате, звоним на вратима које ми је назначила. Уосталом, и једна карта на немачком сведочи да је то стан одсутног маринског официра.

На одшкринутим вратима видим њене плаве косе изнад свилене собне хаљине извежене јапанским расцветалим трешњама.

– Врло сте тачни.

Њена је рука мека и топла и одвлачи ме за собом.

У салону су завесе већ навучене и само две три светиљке на зидовима, под руменим абажурима, бацају пригушену светлост.

Розита седа на диван и показује ми место крај себе.

– Нешто се непредвиђено десило. Ноћас је стигао муж моје девојке. Вратио се са руског фронта или не знам одакле. Морала сам да је пустим на два три дана и отказала сам свима које сам позвала. Свима изузев вама, јер су остали странци а ви ми нећете замерити да вас сама послужим.

Њен салон је сведочанство о крстарењу њеног мужа по Далеком истоку. Мирис који испуњава ову одају, а натопио ју је као омама, кинески абажури који угушују светлост, резане фигуре од жада и високе вазе над које се надноси пламен цвећа – ја јој га нисам послао – као и њена извежена јапанска хаљина су праве егзотичне замке у које се добровољно пуштам.

– Моја је девојка од јутрос тако срећна. Али ја не видим тако брзи повратак мога супруга. Ви мушкарци, ви војници не схватате колико је тешка самоћа.

Шоља чаја коју ми пружа је из неког кинеског пристаништа.
– Или можда хоћете виски.

Боца скоча на столу ме одједном непријатно сећа на њеног риђег енглеског пријатеља и помисао да он можда лежи на овом дивану поред Розите, испуњава ме, изненада, неразумљивом љубомором.

Скоро љутито одбијам:

– Не, хвала, не волим виски...

– Ви не пијете, скоро не пушите... а да ли љубите?

Овог пута питање је директно. И брзо.

– Изгледа ми да сам баш овде на Ријеци нашао животну формулу балканског човека, ако се животна формула може открити у двадесет трећој години. Моје досадашње искуство показало ми је да постоји хронично рат и увек љубав. Ништа друго није важно. Уосталом, ништа друго више и не знам.

Иако мој одговор није тако директан као њено питање, да бих га допунио узимам доста збуњено њену руку и спуштам пољубац на њену отворену шаку. Зрак њеног погледа запалио је моје образе.

– Не разумем ништа од вашег рата који вас мушкарце привлачи, али знам да је љубав једино што осветљава живот.

Док ово говори, њене су усне тако близу мојих да осећам њихову топлоту. Пре мене она их спушта на моје и две танке голе руке, изрониле из широких рукава, обавијају се око мога врата...

Вечерас ни Розита ни ја не идемо у Хрватску читаоницу.

*

Моје је синоћно одсуство примећено. Са Розитом играм само једанпут и она ми шапуће још једном оно што смо се већ синоћ договорили:

– Ја ћу изаћи раније, а ти дођи после што пре...

Данас се тако чудно осећам. Можда сам сретан, али у сваком случају узимам један сигуран, самопоуздан став, као да бих хтео рећи свима који ме питају: „Кад бисте ви само знали...“

Када сретнем поглед Маријин, мој победнички став ме оставља. Одједном осећам да сам поцрвенео. Она ме зачуђено гледа. Говорим јој да сам морао ићи у Краљевицу и да ми је веома жао што је јуче нисам видео. Када у игри пролазимо поред Розите, чини ми се да Маријине очи постају испуњене једним питањем, јер поглед жене са дијадемом од ружа у коси, бачен као харпун на мене, никад није био тако топао и тако поседнички.

Осећам се лакше када ми Марија каже да ће вечерас поћи раније са мајком кући. Извињавам јој се да не могу, као што то често радим, да је одвезем мојим колима до куће, јер их нисам

довео пошто су на измишљеној оправци. Вечерас желим да будем без ичије контроле.

Читаоница је у вртлогу од Енглеза и Американаца и видим са једним свирепим задовољством као жалосну маску риђу главу мог британског супарника.

Опраштам се од Марије и њене мајке и пратим их до степеница.

Још промичем лагано кроз салу, привлачен плавим косама испод којих осећам поглед на себи, када одједном необична граја споља проби кроз музику.

Једна девојка, пошла када и Марија, упада рашчупана.

– Италијанаши напали... нас... Марију...

Немам времена за питање. Грабим из гардеробе свој шињел, јер је у њему револвер и док скачем низ степенице шињел ми је на леђима а хука побеснелих грубих људских гласова удара ми са хладним ваздухом у лице:

– Abasso gli Croati!.. (Доле Хрвати!)

У гомили која урла и окреће се у вртлогу видим, прибијене уза зид, Марију и њену мајку и око њих се свугде дижу руке као зле канџе. Са Маријиног капута је очупана хрватска кокарда коју је носила са једном српском траком.

Са излаза се бацам целом тежином свога тела на оне најближе око мене и не мој подивљаали глас већ револвер у мојој руци, замахнут као буздован, грми:

– Натраг!...

Лице разјарене и подстакнуте масе је увек одвратно, али ову руљу која се усудила да спусти руку на Марију мрзим одједном до уништења. Хтео бих да видим како тече крв сваког од њих.

Сада сам већ између Марије и гомиле у запрепашћењу и забуни. Видим између „факина“ и плаве униформе италијанске ратне морнарице.

Неколико секунда само, док су они први узмакли, траје забуна. Сада одједном, притискан отпозади, нов талас управља се на мене.

Прво један из разваљених уста обалског радника, потом као одјек десетине других повика, бацају се на мене:

– Скидај хрватску тробојницу...

Од доласка на Ријеку у овом братимљену са хрватским девојкама додао сам на својој официрској шапци испод кокарде са краљевским монограмом на емаљу српској тробојци и један мали комадић хрватске који ми је дала баш Марија.

Ја имам само један одговор који се пролама:

– Vade via canaglia, o io fare fuoco...

То нисам прочитао код Дантеа, али уперена цев мога револвера која управља поглед претње лево и десно на груди које узмичу, употпуњује моју рђаву италијанску поруку.

Гомила урла, псује, али се не примиче. Једна празнина коју нико не прелази дели нас. Али позади, они које цев не гледа, притискују и маса је све гушћа.

Као циклон кроз отворена врата читаонице осам англо-америчких официра, засуканих рукава, са тешким песницама деле ударце од којих одјекује трг и људи падају као поломљене лутке. То је тако изненадан напад да нема реакције, већ круг око мене постаје још шири. Помоћ ми је дошла, али се руља, навикла на туче по биртијама, мање боји песница него челика и настаје једна гужва у урлању на свим језицима.

Користим тај пролом и хоћу да вратим Марију и њену мајку у читаоницу, када се један нови људски талас стропошта на сама врата, али позади њега штрче бајонети и одјекују војничке команде. Плаво-сиви шињели размичу масу и одједном један млади официр продужен високом капом, уз коју приноси руку на поздрав баца очајан поздрав Американцима и Енглезима који још млате песницама штогод пред њих дође:

– Please, gentlemen, quiet!

Објашњавам му француски шта се догодило док позади руља постаје занемели хор. *Tenente* сардинских гренадира виче на морнаре и прети им рапортом. Гомила се лагано повлачи, али посматра и ја спасавам нетакнуту Маријину хрватску тробојницу на мојој капи.

Док су лица мојих англосаксонских спасилаца изгребана, окрвављена, униформе поцепане, остајем нетакнут иза застора свога пиштоља који сада сигурно спуштам у футролу.

Гренадирски поручник ми нуди да ме отпрати где желим.

– Ја пратим даме до Сушака.

Под светилкама трга, са неом руљом у позадини, полази наша поворка. Напред као покретни штит осам сардинских гренадира чији бајонети светлуцају у ноћи. Потом Марија, њена мајка и ја са италијанским официром иза њих. Осам других гренадира завршава колону.

Још сам сав узбуђен, али један луди смех, тако чест код мене, голица ми упорно грло и да није Маријина мајка ту чини ми се да бих гласно упитао:

– Је ли ово љубавна шетња поручника Кракова?

Вечерас нема месечине и само млаз фара на уласку у ријечко пристаниште баца бледу светлост изнад кровова. Мост на Ријечини између Ријеке и Сушака је граница. Мој италијански колега зауставља војнике и извињава нам се:

– Ја не могу даље.

Маријина мајка ми спушта пријатељски руку на раме:

– Ви се не можете сада враћати натраг. Будите наш гост.

Захваљујемо официру који елегантно отпоздравља, како само италијански војници то умеју, и између Марије и њене мајке одједном се осећам као ошинут срећом.

Диван у сали – без источњачких декора – је моја ноћашња постеља и Марија доноси чаршаве, јастуке, ћебад и пићаму свога оца. У мирном пијанству радости, гледам Марију како се смеши док ми спрема преноћиште и талас њеног гласа, тако топлог у својој чистоти, удара ми право у слепоочнице. Сада разумем да је Марија једина коју уистину волим, да је лепота опојнија у треперењу него у стиску страсти и да је све до сада било лутање.

Захваљујем Маријином мајци на овом позиву и једва стижем да спустим пољубац на крај Маријиних прстију док ми она шапуће на изласку:

– Спавајте добро, мој витеже...

Узбуђен сам, радостан, највише збуњен. Читаву ноћ тражим у себи решење. У планини, у шуми, у рову, све је било тако јасно, за сваки случај је стајало тачно решење, али сада овај нови живот који почињем да живим доноси ми сваки дан тако сложене проблеме. Пред собом имам праву љубавну једначину са три непознате. Ја сам она трећа.

А док јутрос доручкујем са Маријом и њеном мајком – њен отац је још у Загребу – и док ме поглед Маријин натапа и прожима таквим узбуђењем да не умем да држим ни кашичицу у руци, све ми изгледа тако јасно да треба само да кажем једну реч, али коју ипак не изговарам.

*

У вили штаба француске колонијалне дивизије, у мојој соби, дочекује ме капетан Geais и пружа ми једну наредбу генерала Траниеа.

„Да би се избегли инциденти који су за жаљење, позивам све официре да са својих униформи скину све знаке који нису предвиђени војним правилима за одевање“.

„Сви официри“ које генерал позива сам у ствари, ја једини, али овако је моја осетљивост поштеђена када је позив општи. На жалост, наш пропис о униформи није предвидео хрватску тробојницу на капи, па макар да је и од Марије. Скидам је само зато што сам војник који је научио да слуша.

Да ми ова моја сентиментална деградација буде лакша, пред подне ме позива ађутант штаба дивизије и предаје ми писмо које је стигло од италијанског главнокомандујућег на Ријечи. Генерал Грациоли позива ме сутра на ручак.

– Знате, ја сам са великим задовољством читао Д’Анунцијеву „Оду Србији“ за време рата и исто тако као и наш највећи песник осећао сам дивљење за вашу војску и ваш народ – говорио ми је италијански генерал још пре него што смо сели за сто, где су са нама још само његов начелник штаба и ађутант. Ручак је интиман, скоро другарски, и поред огромне разлике чина и година.

Генерал Грациоли жали што је било и италијанских морнара у руљи која нас је напала:

– Ви знате какве су нетрпељивости у граду са мешовитим становништвом, а морнари увек трче тамо где има гужве. То су само локални хрватско-италијански обрачуни, срећом не тако озбиљни, а што се тиче српске војске и вас као њеног представника, ја вас уверавам да сваки Италијан осећа само топлу савезничку повезаност.

Док за ручком *maitre d’hotel* доноси италијанско тесто, генерал Грациоли, смејући се, пита ме:

– Је л’ те да нас ви зовете макарони?

Збуњен сам овим неподвиженим питањем и покушавам да не одговорим директно:

– Не, не, на против, ја веома волим макароне...

Сва три италијанска официра се смеју, што још појачава моју збуњеност али генерал Грациоли, као љубазни домаћин, одједном ми додајује:

– Мој официр који је водио патролу поднео ми је извештај како сте ви одлучно бранили даме, као прави паладин...

Сад су тек моји образи запаљени, али кроз мене пролази и осећај радости што ово тренутно Маријино присуство осветљава ручак међу страним људима које први пут видим.

Тек на крају један *asti spumante* односи све затегнутости и док се подсећам на своје италијанске сусрете у Драчу и Солуну, генерал Грациоли признаје да су Хрвати, у аустријској униформи, били добри војници на Изонцу.

*

Ријечки дани су у одблеску Маријиних блиставих очију. Свако поподне лутамо најпустијим ријечким улицама, дуж кејова пристаништа, пентрамо се на град грофова Ненжесера у Трсату, где мир и самоћа кипариса и Маријина рука, коју грчевито стежем, уносе таласе среће у мене. Увече, када играм, то је само са њом и њен зажарени образ у додиру је најнежније миловање. Две вечери је Розитин поглед био отворено питање управљено у мене:

– Зашто? Шта се догодило?

Немам кад да кажем себи да сам кукавица, да се не усуђујем да дам одговор, јер се не може дати, а нема ни тих речи којима бих се извинио.

Треће вечери није било више питања. Нигде није било малог венчића на плавој коси. У сали Хрватске читаонице, иако су нас са свих страна гурали и додиривали парови у игри, Марија и ја били смо сами. Бар ја, сем ње, нисам више никога видео.

Зашто срећа не може да траје више од три дана?

Четвртог јутра био је на моме столу званични телеграм Врховне команде из Београда:

„На дан 20. децембра јавићете се на дужност пуковнику Прибићевићу, шефу Мисије за реорганизацију југословенске војске у Загребу“.

Прекосутра је 20. децембар. Премештај није казна, на против, то је похвала и изузетно постављење, ван свих војничких обичаја и правила. Изгледа да су у целој српској војсци нашли да ја имам највише југословенских осећања и привржености.

Капетан Geais ми је ставио пријатељски руку око рамена:

– Mon bon vieux camarade serbe...

Он је тачно два пута старији од мене. И на свесци, где сам бележио његове кинеске часове, исписао је два карактера:

„Сваку срећу!“

XXII. СРУШЕНИ МОСТ

Издужени сноп сиромашних зракова фебруарског сунца проди-
ре кроз високи прозор у дебелом зиду и чини дрхтаву бледу мрљу
на дрвеном поду, изгриженом временом и војничким поткованим
цокулама. Полукасарна, са бело окреченим зидовима, полузамак
са унутрашњим затвореним двориштем, зидана у доба Марије
Терезије, зграда наше Мисије за реорганизацију југословенске
војске, још до пре три или четири месеца била је седиште штаба
Загребачког царског и краљевског армијског корпуса. Изгубљени
смо у њеном огромном простору као у лавиринту. Сем мог новог
шефа и мене, који смо једини представници српске војске, и моје
плаве младе секретарице Аните – која је преживела све сломове и
револуције уз осмех и ушла у посед Мисије заједно са зградом –
кроз огромне ходнике и бескрајни низ соба лута још једино
неколико млађих официра бивше Хабсбуршке монархије, који су
на своје аустријске униформе ставили југословенске ознаке и који
још несигурно ходају у овој новој држави, као да не осећају чврсто
тло под ногама. Једино је права стража која под шлемовима и са
бајонетом на пушци чува улаз у нашу тврђаву – алхемијску радио-
ницу за претапање и стварање једне нове војске, бар за моја
схватања. Она је из једног старог српског пука који је, дошавши
са Солунског фронта, добио Загреб за гарнизон.

Чини ми се да је овај месец и по дана како живим у Загребу
оставио на мене један печат. После седам година дивљег слободног
живота у планинама и шумама, постао сам заробљеник зидова:
канцеларије, кафане, казалишта и соба у којима се као под снопом
рефлектора види само један намештај: постеља.

Стојим крај прозора и гледам на пусти Језуитски трг Горњег
града, окружен сав старим племићским палатама, без живота.
Савршено мртвило зимског дана не ремети чак ни лет голубова.
А ипак доле, у вароши под нама – кључа. Једна подмукла атмосфера
револуције угнездила се у овом граду трговаца, адвоката и сањалица

још од слома Аустроугарске монархије. Обарање и стварање држава постало је овде, у Загребу, игра ђавољих шегрта.

Иако стари под увек шкрипи, ја замишљен не чујем кораке, али ме одједном вртоглаво пали додир топлих усана на моме врату испод увета. Не осврћем се, бацајуем руке уназад и обухватам обрине Анитине.

– Па ништа нема. А ја мислим да ти гледаш неку цуру.

Анитин је образ на моме рамену. Како да јој кажем да чекам револуцију, коју једнако најављују, али која не долази, да израчунавам угао под којим би митраљези могли да косе људске гомиле ако би испуниле овај пусти трг. Само две или три недеље пре мог доласка у Загреб, далматински морнари и југословенски соколи¹⁾ наоружани митраљезима из неког аустријског војног слагалишта, покосили су у центру града, на Јелачићевом тргу, колоне побуњених бивших аустроугарских војника који су, пуни огорчења према свим овим променама, пошли да траже повратак у оно што је за њих било старо добро доба. Тога дана, 5. децембра 1918, Загреб је био пун мржње, фијука челика, лешева и крви. Револуција је заустављена, мртваци су однети, улице су опране, али је дух мржње и револта остао.

– Ходи овамо!

Откако је њен муж, капетан у некој загребачкој регименти отишао на руски фронт, да потом позна заробљеничке логоре у Сибиру, Анита, секретарица у штабу корпуса, вероватно је овако привлачила себи све ађутанте и ордонансе официре, моје непријатељске претходнике, јер је за њу љубав увек у униформи а одликовања на грудима буде њену сензуалност.

Довлачи ме до столице пред писаћом машином у њеној соби, која је одмах до моје и чија су врата увек отворена. Њено је тело витко и лако и не осећам његову тежину када се спушта на моја колена и приближава ми своје широке, мало отворене усне као понуду.

„А ако пуковник уђе?“ – хоћу да је упозорим, али још пре мог гласа њена уста затварају моје питање.

Анитин живот је испуњен само једном једином страшћу – љубављу, и њени пољупци бришу све револуције, све дужности, све опрезности, чак и време.

– Хм! Хм!

Ово накашљавање удара као чекић о моју главу и пре него што могу да скочим са столице, чујем речи:

– Молим вас да ме извините...

¹⁾ Соколи су спортска организација на националистичкој бази, скоро парамилитаристичка, коју су прво створили Чеси и која се, потом, разгранала код скоро свих Јужних Словена.

Овај већ мени добро познати глас се руши као лавина на мене. И Анита је сада скочила и док осећам да моји образи сагоревају од узбуђења, са њених усана се није изгубио најмирнији осмех, пун сигурности.

Лице мога шефа, исечено рефлексима воље, не оставља места чак ни за подсмех. Али ни за прекор. То је за мене једна нова врста човека у униформи, без непосредности, врло углађеног, љубазног, али са једним прозрачним оклопом који не пропушта топлоту.

– Извините што Вас узнемиравам, али треба хитно са Вама да говорим.

– Ја сам Вам на располагању, господине пуковниче – изговарам круто, као регрут кога су ухватили у грешци, али тек не могу да се извињавам због овог љубакања у канцеларији секретарице.

Пуковник Прибићевић нема обичај да звони нити да даје ма какав знак који би могао да спусти његовог сарадника на један нижи ниво. Програм рада је код њега утврђен на минуте и све се унапред зна и ја бих код њега у биро, у часовима реферисања, могао да уђем исто тако без куцања да то није знак хијерархијског поштовања и устаљених обичаја.

Идем за пуковником и питам се шта ће ми рећи због призора који је затекао. Тек што прелазим праг његове канцеларије и затварам врата за собом, када срећем његов увек залеђени челични поглед који овога пута светли као запаљен:

– Овог тренутка је прекинута телефонска веза. Још сам само примио извештај од полиције да се на Зрињевцу и Јелачићевом тргу згомилала маса од двадесетак хиљада радника и сељака и да крећу ка Горњем граду. Радићева агитација унела је велико раздражење у људе и све је могуће. Потом је телефон замукао. Не знам да ли су прекинули рад, јер је генерални штрајк најављен, или је руља заузела телефонску централу.

Име Стјепана Радића, тог полуслепог политичара, вечитог бунтовника и незадовољника, постало ми је исувише познато јер га скоро сваки дан уносим у извештаје које шаљемо Београду. И сада је сазвао масе својих присталица у Загреб да потписују петицију за Хрватску републику коју хоће да траже од Конференције мира.

Нагињући се ка мени, са учтивошћу човека који моли за услугу, а не шефа који наређује, пуковник вели:

– Извините што Вас лично морам да шаљем, али је потребан неко сасвим поуздан. Предајте хитно ових неколико речи бану и питајте га да ли он сматра да војска треба да ступи у акцију, или он може да одржи ред са полицијом. Ја сам још од јуче наредио приправност код трупа.

– Разумем, господине пуковниче, имаћете најбрже могући одговор.

У својој канцеларији грабим шињел, трчећи припасујем револвер и док Анитин поглед пада као питање за мноштво, сјурјујем се низ степенице где стражар удара ногом о ногу и одсечно поздравља.

Хладноћа пада као ледени облог на моје још увек запаљено лице. Трчим кроз пуну улицу као гоњен и био бих задовољан што ову повреду достојанства моје униформе виде само уски прозори покривени леденим цвећем, да се у моме узбуђењу не мешају и саплићу рефлексима Анитиних пољубаца и озбиљност моје мисије.

Тек пред банском палатом успоравам корак и полицајац – вратар у црној униформи отвара ми љубазно капију.

Јурим уз степенице, нагло отварам врата без куцања и немам кад да осетим целу ову атмосферу Хабсбуршког царства која натапа канцеларије и салоне за пријем палате бана Хрватске – негдашњег формалног вице-краља. Када бих имао времена да посматрам, приметио бих да су место скинутих портрета аустријских царева – слике краља Петра још нису стигле – на тапетима остале тамне геометријске мрље. Рушим вековима утврђен ред и протокол и пренеражавам секретаре и саветнике којима довикујем да без тренутка губљења времена морам лично да видим бана.

– Mein Gott, mein Gott, was ein Wirbelsurm! (Боже мој, какав вихор!) – шапуће кроз златне зубе један бански саветник, сав укрућен у својој тврдој крагни и добро испегланим штрафтастим панталонама.

Мој подигнути глас који је унео пометњу у ову углаћену и улећену средину, допире и до самог бана, јер се врата његове канцеларије одједном отварају.

– Је ли ви долазите од пуковника Прибићевића?

Довољан ми је тон гласа и покрет руке који га прати па да знам да је преда мноштво господар палате, ако не више и Хрватске.

– Да, господине бане, имам врло хитну поруку.

Пренеражени погледи се укрштају: нисам рекао „преузвишени господине“ или већ не знам како је права титула, које смо ми избрисали. Лице бана Томљеновића је љубазно насмејано и једним широким, гостољубивим покретом руке уводи ме у свој салон.

Предајем му писмо и изговарам усмену поруку.

Сасвим мирно бан ми пружа сребрну кутију пуну цигарета:

– Служите се, просим... Да, и ја више минута немам телефонске везе. Јединог бициклисту кога сам имао послао сам шефу полиције. Реците пуковнику да га молим да не ангажује војску, јер се надам да ће се све свршити у оквиру демонстрација и да неће прећи у побуну. Ја сам послао изасланике Радићу, молећи га да људе умири, да би се избегли судари. Треба сви да настојимо да живот наше нове државе не отпочне са крвопролићима...

Хука гласова споља удара о прозоре. Један одблесак бледила пада на баново лице. Урлање масе је сада разговетно. Позивајући

ме покретом руке, бан прилази прозору уоквиреном тешким завесама од плаве свиле.

Малочас пуста, Млетачка улица је сада црна од људске масе.
– Доле Петар опанчар! Живела Хрватска република!

То је побуњеничка колона која маршује доле пред банском палатом, у војничким редовима, са хрватским заставама и својим паролама које је разгласила већ по свим загребачким улицама.

Лице баново се укочило. Шири руке, као да се извињава:

– Сада је касно. Не можете се више вратити. Требало је рећи пуковнику да сам ја по куриру наредио полицији да најбрже стигне успињачом или како зна у Горњи град и да заштити зграду штаба Мисије. И да га молим да без крајње невоље његова стража не чини употребу оружја. Али пут вам је сада пресечен.

– Не, није, господине бане. Још пре масе ја ћу бити у штабу.

Немам кад да прихватим пружену банову руку, јер већ пролећем кроз врата и видим само леђа свих банових сарадника поређаних дуж прозора у ложи. Даћу им сада и ја један приказ.

Капија је већ доле закључана и полицајац-вратар оклевајући је отвара.

Додирујем огромну масу која тече Млетачком улицом, осам по осам са заставама, уз вику:

– Доле србијанска војска!

То је био последњи поклич који ме је ошинуо.

Мој је револвер у руци, моје су вилице затегнуте и мој глас грми изнад све хуке:

– Пролаз за краљевског официра!

И гурам усред гомиле која се послушно пресеца на два дела. Док се предњи део колоне удаљава скоро без вике, задњи се зауставља за тренутак и широк пролаз се отвара преда мном. Лица које гледам су одједном нашла стари укореењени изглед поштовања за униформу и краљевство. Чујем и један услужни глас:

– Просим, прођите, господине официру...

Тек иза мојих леђа, када сам ушао у Племићску улицу, гомила се поново склапа. Ја се не осврћем, али док осећам њихове погледе нећу да трчим већ корачам журно дуж потамнелих зидова Маркове цркве да паралелном Опатичком улицом стигнем пре њихових првих редова. Тек када угао улице пресеца видик и када више ниједан поглед не остаје иза мојих леђа, јурим као прогоњен аветима ка згради штаба.

У тренутку када задуван трком кроз пусту Опатичку улицу стижем пред капију, још је Језуитски трг потпуно пуст. Само се чују покличи гомиле која долази.

– Закључајте капију и стража нека узме оружје – додајуем подофициру који ми погледом тражи наређење.

Пуковник Прибићевић прима банов одговор слеђеног лица:

– Ја немам много поверења у загребачку полицију... али видећемо. Наредите приправност код страже.

– Наредио сам, господине пуковниче.

Вика споља гуши моје последње речи. Опет кроз прозор, иза пуковникових леђа, присуствујем већ виђеном призору. Сада нове, тамне прилике окружују колону која се приближава згради, али се не зауставља. Као статисти на бини маршују демонстранти у кругу на тргу, уз махање застави и своје покличе:

– Живела Република Хрватска...

Полицајци су стигли и, као да регулишу саобраћај, упућују чело колоне баш у Опатичку улицу, којом сам малочас трчао, ка Каменитим вратима где кип Мадоне, окружен увек запаљеним свећама и вернима који клече, треба да унесе мир у узрујане душе ових дисциплинованих побуњеника. Али ипак скоро цео сат слушамо урлање тих узрујаних људи који носе са собом своју шимеру и своју неразумљиву мржњу према нама који то не можемо да схватимо. Један тешки неспоразум лежи између нас.

На Језуитском тргу остаје само још неколико десетина полицајаца у тамним униформама па и они ишчезоше као сенка оне дуге, бучне колоне.

Наша зграда се враћа у своју тишину усамљености. Врата моје канцеларије се поново отварају. Ја скачем јер овог пута Анита није више на мојим коленима.

Први пут видим једва оцртани осмејак крај усана пуковникових. Спустила ми руку на раме.

– Хвала.

Хоћу да питам: „Зашто?“, али само нагињем главу.

Ја нисам ништа допринео томе да је у хрватске масе Хабсбуршка монархија унела, кроз векове, једно страхопоштовање за круну и војничку униформу.

*

Загреб је поново нашао свој малограђански мир. У Опатичкој улици, кроз коју сам прекјуче трчао, срећем три старе српске шајкаче на три издужена лица, већ више дана небријана, и три српска шињела која су у пари дезинфекција изгубили и боју и линије и који лепршају око три мршава тела. Ови људи који носе на себи неизбрисиви печат заробљеничких логора остали су војници и оштро ме поздрављају као да су сретни што су срели униформу свога официра. Одједном се један од тих погледа, који укочени поздрављају заједно са руком, шири, осветљава. Војник се одваја од другова и корача ка мени са широким осмехом на полужутом измученом лицу:

– Господин поручник Краков!?

Ако се лице стопило иза бодљикавих жица и скрilo иза необријане браде, ако је поглед изгубио од глади и понижења свој негдашњи сјај, глас је остао исти:

– Станоје!

Пружам му радосно руку, али он се одједном скоро стрпоштава и спушта своје испуцале усне на моју надланицу. Трзам руку изненађен. Из Станојевих избледелих очију теку сузе:

– Да није било Вас не бих се данас шетао по Загребу...

Ставио сам му братски руку око мршавих рамена. И ја сам јако узбуђен. Можда су и моје очи влажне.

– Станоје, да знаш колико сам срећан што те видим живог и здравог.

Цела епопеја Криве Феје пролази као муња кроз моје сећање. Док сам са руком у завоју јахао на Ранђићевом коњу ка санитетском возу, нашао сам свога војника Станоја Николића у јарку крај пута, докле је стигао пузећи сву ноћ четвороношке, са грудима пробијеним челиком.

– Ви сте помогли да ме пренесу у воз и то ме је спасло. Однели су ме у болницу у Крушевац и ту су ме заробили Аустријанци. Они бар не убијају рањенике. Када ми је рана зарасла, одвели су ме у лагер. И, ево, сада идем кући, после толиких година...

Нудим му новац који неће да прими. Одводим сву тројицу до зграде Мисије да добију храну за пут.

Цео умрли 17. пук корача за Станојевим жутим и изгужваним шињелом.

Када се опраштам од њега, јер жури да уграби воз за Београд, Станоје остаје као фантом који је дошао до мене са оне стране живота, као један заморени емисар једног славног доба које је, пуно неизвесности али и лепоте опасности и бескрајног људског јунаштва, неповратно ишчезло.

Тако блиске године, скоро месеци, нестали су као један свет кога су векови покопали и избрисали. Осећам се очајно сам, као да сам се изгубио у простору и времену. Имам двадесет три године, а моја сећања су испуњена само мртвима:

– Погинуо, убијен, умро од рана, разнет, жив спаљен...

Само то могу да додам иза бескрајне листе другарских и пријатељских имена.

*

Јутрос, док улазим у пуковничкову канцеларију и предајем реферат – извештај Београду о нередима и Радићеву агитацији је већ пре толико дана послат – мој шеф одједном устаје. Као да једна

маска пада са његовог лица и поглед управљен на мене није више хладан већ сасвим пријатељски, скоро другарски:

– Мени је ваша сарадња била веома корисна и драга и зато жалим што ће сада морати да престане...

Као одјек пуковникових речи, једна мисао ме трже:

– То је мој премештај због оне сцене са Анитом на крилу.

Али пуковник Прибићевић као да разуме изненадну узнемиреност мога лица и мога погледа.

– Не Ви, већ ја одлазим. Мисија је укинута и место ће образувати се овде Штаб армије. Ви остајете, утолико пре што већ сутра овде стиже пуковник Милан Недић који је наименован за начелника штаба и који треба да изврши његово формирање. Ја мислим да је он Ваш блиски рођак?

Ја једино климам главом и гледам свога шефа са којим се растајем. Тај ледени углађени човек одједном ми постаје тако близак и разумљив. У њему је ипак усађен онај атавизам људске непосредности и срдачности која је тако жива у српском народу и која је код њега била само скривена оном гордом формом коју му је дала царско-краљевска Војна академија у Винер-Нојштату. Али заклетва дата на верност цару није га спречила да пребегне у Србију. Он је коректан, савестан завереник, увек у белим рукавицама које су без иједне мрље. Чак ни од крви. Балканске страсти су све згомилане код његовог старијег брата, Светозара Прибићевића, који је пре два и по месеца, 1. децембра 1918. са делегацијом загребачког Народног већа, донео регенту Александру понуду уједињења Хрватске, Словеније и Далмације у заједничку нову државу Срба, Хрвата и Словенаца. Када сам га први пут видео на нашем путу за Ријеку на пустој загребачкој станици, његово изгужвано и потамнело лице горело је свим страстима од безграничне амбиције до фанатичне мржње. Свеједно према коме.

Са осећајем пријатељства стегао сам пружену руку његовог тако различитог брата, пуковника Милана Прибићевића.

*

Све се променило и све је остало исто. Мој ујак, пуковник Милан Недић, који је дошао са још неколико официра штаба и са једном Карађорђевоом звездом са мачевима на грудима више, настанио се у истој канцеларији мога досадашњег шефа. Ја сам постао официр-ордонанс за шифру. Анита је остала, али она није више моја секретарица, јер је мој посао исувише тајанствен и поверљив да би га са ма ким могао делити.

Први пут држим у руци кодекс са шифрама, групама цифара које су свака један појам, и који је најтајнији предмет у целој

војничкој организацији. Док ми објашњава посао шифровања и дешифровања текста, мој ујак ми саветује:

– Прво правило треба да ти буде да заборавиш све што кроз шифру прође. Мићи (његовом млађем брату) када је 1913. био израдио нову шифру за српску војску, војвода Путник је рекао: „Ви сте опасан човек за војску. Ви знате целу шифру напамет. Да вас тако не волим, ја бих послао да вас негде убију у борби“. Разуме се да се он шалио, али није добро запамтити шифру.

Моје дане и ноћи прате од сада шифре које треба да заборављам.

Две недеље касније штаб IV армије је стварност. Он постоји и ради. Он је једна челична копча над узнемиреном и узрујаном Хрватском. Једино армија још нема команданта. Он је још увек у престоници.

Када му сада предајем једну дешифровану депешу из Врховне команде, мој ујак ми саопштава:

– Вечерас ћеш кренути за Београд. Треба да допратиш овамо новог команданта армије. То је твој кум, који те је крстио, Божа Јанковић. Видиш, наш штаб постаје велика породица. Бар ћеш видети твоју сироту мајку која те већ годинама чека...

Од како сам се, рањен, у октобру 1915, растао са својом мајком у хаосу отступања у Јагодини, једина веза са њоме биле су неколико карата које сам добио и послао преко Црвеног крста у Женеву. Једног дана 1917, под Соколом, добио сам једну њену врло загоњетну карту. Говорила ми је да су је тешке прилике и њена усамљеност нагнале да измени свој живот. Она се преудала и молила ме је да разумем ту њену одлуку. Али је у свим њеним каснијим картама остао један страх: да ли ја нећу бити против тога.

Сузе теку низ њено тако већ изборано лице када је сада први пут после три и по године грлим. Кроз сузе видим да је њен поглед уплашен. Шта ћу ја рећи што је она сада госпођа Ивковић?

– Па разуме се да си добро урадила. Када сам сазнао да ниси више сама, одмах сам имао мање бриге за тебе.

– Брига је саставни део мога живота, нарочито брига за тебе – одговара ми мати.

Неспокојство шта ће рећи њен син, које она носи већ толико година у себи, сада се одједном изгубило у осмејку који је обасјао цело њено измучено лице.

Она живи сада у својој кући, боље рећи у кући свог другог мужа, председника апелационог суда Ивка Ивковића.

Видим да је највише узрујана како ће проћи први сусрет између мене и мога очуха. За њега говоре да је образац строгог судије, затворен, ћутљив али врло правичан. У кући је закон да се за време

обеда не сме говорити, бар не деца. Може се само одговорити на питања која он постави.

Када га сада први пут срећем, моја мати, сва узбуђена, нас представља.

Стални додир у војсци са стотинама лица, о чијој судбини морам да решавам и да за њу одговарам, учинио је да сам стекао велико искуство са људима. Већ у првом погледу решавам заго-нетку свога очуха. Испод густих обрва његове очи, нимало строге већ благе, испитују ме радознало. Али исто тако његови нешто широки бркови маскирају изузетни осмејак. Он по свом занату мора да буде увек намрштен јер је он „неумитна правда“. Маска строгости треба да скрије његову човечност и доброћудност, опасну за председника суда.

– Већ годинама ми мајка Перса (тако је звао моју мајку) прича о теби. Таквог сам те и замишљао. Добро нам дошао.

И пре него што ме привлачи себи и грли – на велико изненађење и задовољство моје мајке чије уплашене очи сада радосно светле – он ми пружа руку да је, по старом српском обичају, пољубим. Јер значи да ме сматра као сина.

Мир и радост су се вратили у увек узнемирени живот моје мајке.

Београд је под снегом и ледена кошава са Карпата кочи моје лице, док на перону београдске станице очекујем мога кума, генерала Јанковића.

Најзад, он стиже са целом својом породицом која га прати. Док воз полази и Београд остаје под белом кором зиме, он ми додајује тихо:

– Еј, обешечаће, нисам ни слутио, када сам те видео у Приштини како вучеш пушку већу од себе, да ћеш ми једног дана бити ордонанс-офицер.

Дуга раздељена брада му пада, као слеђена каскада, на нову униформу, покривену ордењем. Улазећи у свој купе, додајује ми:

– Сада ћемо заједно ка нашој новој судбини. Ех, Загреб...

Врховна команда послала је у Хрватску, подривану подземном револуцијом, најстаријег и најдекоративнијег генерала српске војске, који је под тим безазленим изгледом иконе пре десет година, баш уз сарадњу мог доскорашњег шефа, пуковника Прибићевића, на челу устаничке и завереничке Народне одбране ткао револуционарну мрежу на тлу не само турске већ и аустроугарске империје.

Стари вагон I класе се тресе и звечи. Половина стакала на прозорима, полупаних за време рата, замењена је плехом. Али је у вагону топло, ми смо сами. Једино је у моме купеу још један офицер, „мој поверљив човек“, како ми је генерал рекао за мог ћутљивог сапутника. Уосталом, за сваког од нас је довољна једна страна лежишта. У последњем купеу два жандарма под оружјем обезбеђују сигурност генералову и бдију над његовим миром.

На свакој станици траје битка око освајања воза у коме нема ниједног слободног кутка. Рат је још тако близак, цео свет је у покрету, возови иду ретко, а вагони се прибирају као реликвије. Четири године непрекидног разарања и уништавања оставили су велику пустош.

Сумрак пада над Сремском Митровицом када се наш воз зауставља. Чекамо дуго на станицама. Силазим на залеђену земљу да опружим ноге. Гледам људске гроздове како висе на отвореним вратима сваког вагона, и поред хладноће која, као нож, реже лица.

На степеницама једног вагона, у коме је сваки делић испуњен људском масом, видим младу, високу црномањасту девојку са сјајним погледом и широким, страсним уснама. Врло је елегантна у свом тамноплавом зимском капуту који чудно изгледа у овој сеоби народа.

– Ви не можете путовати тако, ви ћете пасти – прилазим јој сасвим сигурно док ми ледени ваздух паром обавија речи.

– Шта могу да радим када унутра нема места...

– Дозволите да вам понудим свој купе. Ја сам у вагону са генералом.

Осмејак открива блиставе зубе девојкине. Сада видим колико је лепа.

– Али и моја мати је овде..

То нисам предвидео, али се сналазим:

– Разуме се, и ваша госпођа мати може да пређе код мене.

Иза леђа ове младе девојке видим лице њене мајке које ми одгонета ону источњачку драж коју сам открио у изгледу моје нове познанице на степеницама. Она је Јеврејка.

Врло је љубазно нудим да и она дође код мене.

– Али, господине часниче, ја овде имам више кофера и сандука које не могу да оставим. Нека Виолета пође са вама. Хвала вам што ћете је склонити са тих степеница.

Како сам само захвалан тим стварима у ходнику вагона. Сада је и моје лице поново развучено у стари добар осмејак и прихватам Виолету за њену слеђену руку у рукавици. Водим је ка нашем старом вагону.

– Како је овде топло и лепо...

Гасна лампа једва да баца мало светлости на мог сапутника, старог капетана, „поверљивог човека“, који је сада врло пристojно склопио своје очи и по изгледу спава.

– Ја вас познајем – смеши се Виолета – док јој помажем да скине капут.

– Како то?

– Ви сте поручник Краков, зар не?

Она неће дуго да ме држи у изненађености и додаје:

– Па ја сам била међу оним девојкама које су вас носиле на рукама у Руми... као нашег ослободиоца...

Сада смо већ одмах сасвим блиски. Држим је за руку, док сам другу ставио око њеног стаса. То је право ослободиоца.

Она се са мајком враћа из Руме, где се за време рата склонила, у Сарајево где јој је отац, који има мењачницу, остао.

– Ипак је судбина праведна – шапућем јој. – Ето, сада тек добијам праву награду за моје ослобођење Руме.

Воз тутњи уморно. Зимска ноћ је над равницом Славоније. Виолетина лепа глава је на моме рамену. Мој сапутник је увек са затвореним очима. Виолетине усне су на мојим. Стресам се од узбуђења и пољубац без краја ми ствара вртоглавицу. Сада разумем сву лепоту и топлину псалама Давидових о рузи из Сиона.

Иако је топло, бацио сам ћебе преко мојих и Виолетиних колена. Навукао сам застор на лампу на таваници. Хоћу да осетим, да стегнем уз себе цело витко замамљиво тело Виолетино. Она ми се сва предаје. Ипак, можда „поверљив човек“ не спава.

Држим Виолету чврсто стегнуту око паса и полако је извлачим у ходник. Ту је хладно, али смо бар сами. Док је она ослоњена леђима на метални застор на окну, ја покривам мрежом пољубаца њен врат и откривена рамена, спуштајући сву тежину тела на њу.

Тресак нас заглушује и млаз леденог ваздуха шиба кроз отвор прозора лишеног своје плехане заштите у ходник. Једва да имам времена да гурнем Виолету у наш купе. Жандарми су истрчали, буновни од сна. Гледају неповерљиво.

На генераловом купеу се отварају врата:

– Шта се догодило?

Збуњен, брзо објашњавам:

– Ишао сам кроз ходник и, како се воз клатио, ударио сам раменом у плехано окно и оно је, недовољно учвршћено, излетело.

– О, обешечање, увек неко чудо направиш – закључује генерал и бојећи се назеба повлачи се у свој купе. Жандарми покушавају да закрпе отвор неким ћебетом и летвама.

Капетан који се морао пробудити, опет је затворио очи. Кроз пољупце, Виолета се смеје нашој авантури.

– Ти ћеш доћи код мене у Сарајево?

Обећавам јој искрено све што хоће. Пут није бескрајан и већ је Славонски Брод пред нама. Одавде полази мали воз за престо-ницу Босне, коју још не познајем.

Тешко се одвајам од Виолетиних усана које су ме опиле, опчини-ле. Доводим је до мајке, која ми непрекидно захваљује, помажем им да скину и пренесу ствари и онда кроз прозор нашег вагона гледам узбуђено како њена витка сјлуета и мала рука која маше остају у даљини на снежној белини ове раскрснице на којој сам се изгубио.

Сада када почињем да живим нормалним животом без одрицања, ван ратне изолованости и неизвесности, први пут се питам зашто је живот само једна поворка растанака. Моји су дани исцепкани између толиких имена и толиких усана. Где је тај животни континуитет и једна трајна непромењива радост?

*

Да ли сам је најзад нашао?

Вечерас сам отишао у цвећарску радњу, близу загребачког казалишта, и послао корпу црвених ружа Мајди да јој се преда на бини на завршетку представе.

Цвећарка ми пружа коверту и хартију:

– Хоћете ли да напишете штогод?

– Не, хвала, предајте тако, без ичега.

Трећи пут вечерас слушам Мајду, која је, иако има једва годину – две више од мене, већ примадона Загребачке опере. Одјек њеног чудесног гласа носим не само у своме слуху већ у целом своме трајном узбуђењу. Свака њена арија је вртлог љубавни у који упадам, и док у канцеларији ређам групе цифара да бих јавио Београду како Радић спрема нове петиције Конференцији мира, Мајдине плаве очи су права сиримпресија шифре а њен глас струји кроз мој крвоток.

Вечерас је велики час за мене. Седим као и увек у првом реду фотеља у оркестру опере у својој новој униформи искићеној гроздом ордења. Завеса је пала и последња треперења Мајдиног гласа се покривају лудим аплаузом. Загреб обожава своју примадону. Ја сигурно више него цела публика заједно. Сва озрачена тријумфом, Мајда се појављује и њен поглед пада као миловање на нас који стојећи пљескамо. Сала је полудела. Са две стране доносе цвеће пред Мајдине ноге. Познајем своју корпу са црвеним ружама које се издижу изнад свих других. Мајда нам шаље широки пољубац са обе своје руке.

Већ три вечери узастопце, када Мајда пева, шаљем корпу са црвеним ружама, без имена. Срећом да сам за оних месеци офанзиве сачувао нешто новца, који тада нисам могао да потрошим.

Вечерас је четврто вече. Да ли се Мајда распитала у цвећарници? Вечерас, док пева Лујзу у опери *Charpentier*-а, њен поглед пада сваки час на мене. Уосталом, ускоро ће знати моје име јер сам данас изненађеној цвећарки предао у коверти своју карту са само три речи дивљења.

На крају, у тутњави аплауза, Мајда спушта своје руке на моју корпу ружа и затим ми са обе руке баца пољубац као захвалност. Ја сам црвенији од ружа, радостан и узбуђен.

У ходнику, где је излаз за чланове казалишта, чекам да се појави. У тамном мантилу са крзном над којим плаве косе као златна дијадема уоквирују њено насмејано лице, иде ка мени држећи једну ружу у руци:

– Већ после друге пошиљке открила сам вас, господине натпо-ручнице...

Узбуђен, љубим јој обе руке које не пуштам и молим је да пође да заједно вечерамо.

– Имала сам предосећај да ћу вас познати ово вече и чувала сам га за вас. Ићи ћемо код „Кола“. Ту је сасвим једноставно, али ја тамо често одлазим увече.

У сали ресторана погледи који падају као камење на мене су зачуђени, љубопитљиви, љубоморни. Хоћу да изгледам сигуран бар пред њима, јер то нисам пред Мајдом чији звонки, весели глас делује на мене као мађија.

Пролеће је над Загребом. Сунце пали и чини светлијим потам-неле фасаде старих палата на Језуитском тргу, а ја иза дебелих зидова зграде штаба армије осећам се као заточеник иза решетке моје шифре. Цело јутро правим план за бекство изван града. Шофер пуковника Недића обавестио ме је да мој ујак неће данас да употребљава своја кола. Као већ више пута, ја сам са шофером начинио споразум и кола присвојио.

Телефонирам у казалиште.

– Мајда, хоћеш ли да ручамо данас негде ван града. Имам кола.

– Јако радо, јер сам тако уморна од проба...

Треба да је узмем у подне када ја могу да напустим своју пословну тамницу.

Постао сам саставни део ансамбла Загребачке опере. Ниједно вече кад Мајда пева нисам одсутан. Портир казалишта, гардеробер-ке, редитељи, хористкиње и балерине – сви су већ навикли да срећу моју дугу силуету у униформи иза кулиса и по ходницима испред ложа. Казалишни Загреб се пита какав је то србијански часник коме њихова примадона свако вече са позорнице упућује своје осмејке и своје љубавне арије. Док у Сметаниној „Проданој невести“ пева неверном Болеславу, она стално гледа у мене уместо у свог партнера. Ја сам јој причао о својим многим растанцима и својој непостојаности. Пре два дана дала ми је своју фотографију у улози Марушке и посветила ми је: „Своме неверном Болу“.

Ја се увек искрено одушевљавам као да први или последњи пут волим. И нисам ја крив што судбина сече мој живот својим непредвиђеним одлукама.

Мајда ме је одвела и у своју кућу, скоро на периферији Загреба, где станују скромне чиновничке породице. Њена мати ме је испочетка гледала са неповерењем због моје униформе, али сада ме

већ прима као доброг познаника који једног дана може постати вереник њене ћерке.

На степеницама казалишта Мајда ме очекује. Сунце које тешким зрацима засипа позоришну зграду, трг око ње и градске кровове, пада по Мајдиним плавим косама. Мајдине зелено-плаве очи блистају радосно:

– Хало!

Јуримо кроз сунце и сенке загребачких улица у ауто штаба армије, са шофером у униформи. И док узбуђено стежем Мајдину малу и фину руку, срећа ме испуњава вртоглавицом. Конац је априла и дрвеће и поља су превучени младим зеленилом. Идемо ка Самобору чија тамнозелена силуета носи на својим таласастим ивицама цело ово тешко пролетње небо. У Подсуседу Мајда зна једну гостиону за излетнике. Иако свугде околу из топле земље са жутим и белим цвећем избија свежа радост, иако сунце кључа на небу, данас је радан дан и нас смо двоје једини гости.

– Ја и не желим ништа друго већ да нас двоје будемо сами на свету – шапућем скоро додирујући мало румено уво.

Мајда, као познавалац, треба да састави јеловник. Гостионичар је пун пажње према нама и жели да бар мени докаже да је кујна у Загорју изврсна. Али зар ја знам данас какав је укус јела када Мајдина топла близина чини и простор и време иреалним.

Седимо на тераси и Мајдин танки врат, који у нежном луку силази на полугола рамена изнад лаке, широко отворене беле блузе, трепери руменим одблеском под тежином блештаве светлости. Сунце нас слама и жари као незадовољена жеља. На крају устрепталог неба над Сомбором један црни облак спушта одједном своју тешку и хладну сенку на нас. И пет минута касније се све замрачује и ураган односи пролеће. Бежимо у гостиону. Муње пале црно, густо небо из кога потоп силази на земљу. Тутњи, грми, хучи, пролама се, пљуште каскаде воде из проваљених небеса, док витко Мајдино тело, приљубљено уз мене, трепери од узбуђења као младе тополе напољу, у бури. Прозори дрхте под ударцима водених слапова и побеснелог вихора. Глава Мајдина се спушта на моје раме као да тражи заштиту и мирис њене сунчане косе ствара буру у мојој крви.

– Мајда најмилија, ја те толико волим...

Мајдине усне ми дају одговор топлим лаким додиром.

У гостионичној дворани је сумрак, али сјај Мајдиних очију које блистају пада на мене као одблесак зоре.

Пљусак споља најзад малаксава, водене бразде на окнима прозора се издвајају, кривудају, претварају у усамљене капљице које блистају на новој светлости откривеног неба. Бура је прошла а напољу тутње и хуче разбеснеле воде.

Поток у хуци и кључању ваља ишчупано дрвеће, јури кроз поља и све пустоши. Шофер који је изашао да прегледа пут, трчи натраг.

– Господине поручниче, вода је однела мост преко кога смо дошли.

Ми смо сада сви троје заробљени у Подсуседу. На моме часовнику је три по подне. То је време када треба да сам у канцеларији. Питам гостионичара да ли има каквог другог пута за Загреб. Он врти главом.

Главно је да је Мајда крај мене. Могу и ја једном да не будем у канцеларији.

Три сата касније бујица је прошла, воде потока су се спустиле и шофер најзад успева да на газу превезе кола на другу страну.

Седам сати је увече. Већ на капији зграде штаба командир страже ме дочекује узрујан.

– Господине поручнице, свуда Вас тражимо.

Мој ујак је разаслао ордонансе у мој стан, у кафане, у казалиште да ме нађу. Улазим у његову канцеларију а на мене се сручује нова бура:

– Где си, ако Бога знаш? Шта се са тобом десило? Кључеви од касе су код тебе и нисам у стању да пошаљем хитну шифру. Овде се одигравају судбоносни догађаји...

Шапућем нешто о провали облака и однетом мосту, мој ујак грми, али најхитније је да извадим шифру из касе.

Војна обавештајна служба сазнала је да Радићеве присталице спремају преврат, да би пре закључења Конференције мира прогласили Хрватску републику. Хоће да претекну Београд пре него што Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца постане међународно призната.

Начелник штаба армије тражи од Врховне команде целу једну дивизију са појачаном артиљеријом да опколи Загреб и спречи долазак сељачких маса које треба да буду главни актери побуне.

До поноћи сам нагнут над цифрама и, један за другим, телеграми одлазе. Потом дешифрујем депеше које стижу. Пукови су у покрету. Мој стари 5. пук стиже из Славонске Пожеге, артиљерија креће из Осијека, неки пукови полазе чак из Србије.

Два дана касније у згради је опет узрујаност. Пуковник Недић је позвао у штаб армије најистакнутије представнике загребачког политичког, привредног и културног живота. Кроз ходнике пролазе људи у реденготима и цилиндрима. Потом се тешка дрвена врата затварају. Иза кратке тишине зидови преносе одјек гласа који тугњи. Састанак није дуг. Мој ордонанс дотрчава и саопштава ми:

– Пуковник је опасно љут, грми у његовој канцеларији...

Кроз одшкринута врата бацам поглед на широки ходник. Делегати Загреба излазе узрујани, збуњени и као да не могу да

погоде излаз. Сва су лица црвена, ознојена. Траже се погледом и потом силазе ћутке низ степенице као поворка воштаних фигура.

Нема ни вечерас мени времена за Мајду, која пева у „Мињону“. Опет играју групе цифара пред мојим уморним очима.

Мој ујак ми диктира, да је претворим у шифру, његову поруку, коју је малочас изрекао тако свечано одевеним делегатима:

„Знајте да су наши пукови опколили град са свих страна и да су наши топови уперени на Загреб. Ако ма ко било какву побуну или преврат покуша, од вашег града неће остати камен на камену. Доста је наших градова претворено у рушевине да би се ова заједничка држава створила. Нећемо се устезати да сравнимо ваш град, ако је то потребно да се ова држава одржи...“

Док, од ових речи претње постају групе цифара, ја видим одједном казалиште како се руши у треску граната и стресам се као у јези.

– Шта ти је? – пита ме ујак. – Сигурно си назебао под том провалом облака коју знам да ниси сам дочекао.

Ја не могу да му одговорим јер ми сама помисао да би Мајда могла бити под рушевинама ствара панику.

*

Топови су остали неми, до преврата није дошло, Радић је и даље у затвору. Да ме утеши за изгубљено вече, када је нисам могао чути у улози коју она тако воли, Мајда ми даје своју фотографију са бине где је тако заводљива са расплетеним косама и са својим босим малим лепим ногама. На полеђини слике ме подсећа: „Ах, та несрећна киша и тај срушени мост“. Увек сам опијен њеном близином и сада први пут излазим из садашњости и питам је о будућности.

Јутрос један изненадни телеграм из Београда – у војсци је увек све хитно – из основа опет преврће цео мој живот. Одређен сам у пешадијски батаљон Краљеве гарде у престоници. Сада се тек сећам да је пре месец или два био у Загребу пуковник Јосиф Костић, један од блиских сарадника и саветника регента Александра и класни друг и побратим мога ујака. Нисам га видео још од Солуна, када сам био рањен.

– Бре, Сташо, што си порастао – добацио ми је при овом последњем сусрету. – Постао си прави гренадир. Хвале те да си био врло храбар официр. Да ли би волео да будеш у Краљевој гарди?

– Свакако – одговорио сам, и не мислећи тада да ће ми тај неважни одговор донети нови, најтежи растанак.

XXIII. ТРИ ПИТАЊА

Краљ Петар I, у астраханској парадној шубари са перјаницом од нојевог перја, са обема рукама спуштеним на балчак сабље, виси у златном раму на зиду који као да затвара судбину преда мнош. Његов доброћудни поглед који пада на мене не среће јер преда мнош играју зелене, испитивачке очи команданта гарде, пуковника Петра Живковића. Боре на његовом широком угојеном лицу, пресеченом кратко подшишаним брковима, сакупљају се у један скоро презриви осмех.

То је мој први сусрет са човеком за кога веле да је најутицајнији у краљевини, да је он лично ишчупао осуду на смрт и стрељање свога највећег противника, пуковника Драгутина Димитријевића-Аписа. Називају га „сивом еминенцијом“ регента Александра.

– Јеси ли свестан каква ти је част указана када си постао официр Краљеве гарде?

– Свестан сам, господине пуковниче.

– Јеси ли свестан какву одговорност примаш, јер си сада и ти један од оних којима је поверено да бдију над безбедношћу и животима нашега Краља и нашег Врховног команданта?

– Свестан сам, господине пуковниче.

Док ово одговарам пролази ме мисао: па ово је прави ритуал, као при примању у масонску ложу. Пуковников глас је мало пискав и уједначен:

– Знаш ли да је Краљева гарда узор за читаву нашу војску и да је код мене дисциплина неумитна и да ни најмања грешка или нехат у служби нису дозвољени?

– Знам, господине пуковниче, и стараћу се.

– Добро, одређујем те за водника у 1. чету.

И потом ми пружа два прста своје беле, меке, пуне руке који ме додирују хладни као пипци полипа.

У тренутку када хоћу да се окренем и да пођем, командант гарде ми добацује, као подсмех:

– Ја знам да си ти сестрић Миланов, али то код мене не значи ништа.

Моје пете ударају у окрету једна о другу, као одговор, и излазим из канцеларије.

У штабу команданта батаљона моја два класна друга, Мирослав и Анастас, сваки преко 1,85 м., који су дошли у гарду пре мене, дочекују ме смејући се:

– Је ли те добро измесио велики инквизитор?

Још један млад официр је ту. Водник је неке друге чете нашег батаљона. Представљају нас:

– Дража Михајловић...

Име ми не казује ништа, нити сам икада за њега чуо али један од мојих другова додаје ми као објашњење:

– Он је из Масаловићеве класе...

Сада ми је већ нови колега интересантнији. Ја још увек у слуху носим штектање Масаловићевих митраљеза који су ми од Градешнице до Крушевца били заштита.

Дражино лице је затворено у један замишљен, скоро тужан изглед. Можда је и он пре мене био код пуковника Живковића. Увек када сретнем ново лице покушавам да га разврстам. За мог новог познаника налазим рубрику: професор.

Док ми у Официрској задржи буду начинили нову гардијску униформу, ставио сам на своје обичне пешадијске еполете велики монограм Петра I, да се зна да сам његов чувар. Али не чувамо ми њега иако његов иницијал носимо, јер је стари Краљ уморан и болестан изабрао склониште ван порушеног двора, у једној сасвим скромној вили Топчидерског брда и тамо стражу не води официр већ подофицир.

Ми смо у служби регента Александра и сваки дан један од нас водника са исуканом сабљом маршује парадним кораком поред свога вода који одлази на стражу у такозвану кућу Крсмановића – једног од највећих богаташа Београда – на Теразијама. Стег Карађовђевића који лепрша на крову овог приватног хотела, целог само у високом партеру, означаје да је ту вршилац краљевске власти. Кућа је за двор мала и то ствара једну интимност коју велике палате искључују. Официр на стражи је у малој соби истог и јединог партера у коме и Регент станује, те је у свакодневном додиру са њиме.

Улазим први пут у собу, у коју се сваког десетог дана имам да поново враћам. На столу је кутија дворских цигарета са Краљевим монограмом али и табак са упутствима за службу у Двору. У један час лакеј ме обавештава:

– Официр на стражи увек руча у својој соби да би био слободнији. Али ја вас служим свим оним што се износи на трпезу Његовог краљевског височанства.

И потом се сребрне чиније, једна за другом, ређају на моме столу. Лакеј је изгледа нов и воли да разговара:

– Много је боље што у својој соби обедујете. Регент једе врло брзо и ађутанти никад не успеју да заврше своје јело, јер се сервис мења чим је Регент готов. Они који имају већи апетит, наврате после у кујну да заврше ручак.

На једном малом столу је неколико боца.

– Данас имате и шампањ. Пошто Регент зна да министар народног здравља који данас руча код њега, воли шампањ – наредио је да га служимо. Регент ретко пије.

Пошто се у гарди официри не баве политиком и немају времена да читају у новинама о променама влада, то ми име министра није ништа казивало.

Ван писменог упутства, први ађутант ми је објаснио да регент Александар напушта Двор на два начина: званично и приватно, боље рећи – тајно. Код првог имам да постројим стражу и да одам поздрав Регенту који тада увек, у униформи, излази и седа у ауто. Али често по подне Регент, у цивилном оделу, гледа да измакне без контроле агената који стално шетају по асфалту Теразија са обе стране улице.

Већ сада, при првој мојој стражи, излазак је био тајан. Лакеј долази у собу и шапуће:

– Сада ће Његово краљевско височанство да изађе. Али да се не зна.

Стојим у покривеном широком улазу који од отворене капије иде ка мраморним степеницама са оградом од кованог гвожђа које уводе у високи партер палате. Одједном један танки, црномањаст човек у полуцилиндру, са јако стегнутом краватом, силази ка мени. Регент. Никада га нисам видео у цивилу, осим када је још био дечко. Затеже се каиш на пушци гардисте на стражи крај степеница који поздравља. Тресак пета мојих чизама и одсечни скок моје руке ка ивици шапке. За тренутак насмејане принчеве очи иза стакла цвикера заустављају се на моме лицу као да траже да га подсети ко сам ја. Потом рука Регентова, која је додирнула крај полуцилиндра, спушта се ка уснама и један прст ме опомиње:

– Никоме ни речи.

Али напољу, заклоњени иза раширених новина, агенти Управе града вребају.

Излазим на капију и видим како Регент, машући штапом, журно одмиче ка Кнез Михаиловој улици, бацајући поглед за собом да види да ли га ко прати.

Приликом моје друге страже излазак је био још дискретнији. Регент је пронашао да може неопажен да промакне кроз уску башту

палате на Балканску улицу где се управник Града изгледа није сетио да постави своје агенте јер ту само дворска послуга пролази.

Док ја стојим укочен, са руком залепљеном на ивици шапке на овом тајном пролазу, Регент се зауставља:

– Задовољан сам да сте код мене у гарди. Сећам се вашег оца када је био наш лекар у Брестовачкој бањи.

И пружа ми своју дугу кошчату руку. Једва стижем да скинем рукавицу.

Стално су ми причали о чудесном памћењу Регентовом који се сећао имена сваког и обичног војника ако је само једном говорио са њиме на фронту.

*

Када сам две године касније упознао кнегињу Sanguszko – неки су тврдили да је лажно присвојила ту титулу – добацила ми је:

– Када сте ви стајали на стражи у Крсмановићевој кући и Сандро излазио у цивилу трудећи се да га нико не види, он је код мене долазио у посету.

И да ме увери, показала ми је неколико фотографија међу којима једна са Беља, великог државног добра, куда ју је Регент био одвео са собом на кратки излет, где њих двоје у спортском одушевљењу заједно тестеришу једно дрво.

*

Још док сам био ађутант пуковника Прибићевића у Загребу, стигла је једног дана, у јануару 1919, депеша из Београда да сачекам на железничкој станици воз који долази из престонице и да у Регентово име предам кнегињи Наришкин велику корпу најлепших црвених ружа које могу да нађем. Она је била довела на Солунски фронт своју болницу и ставила је на располагање српским трупам. Моја је дужност била да отпратим кнегињу до Ријеке и да будем поред ње док се не укрца у брод за Венецију.

У салонским колима – које јој је југословенска влада била ставила на располагање – једна још доста млада и лепа жена са плавим очима и немирно расутим косама дочекала ме је са осмејком:

– Oh, comme il est gentil le petit Sandro – узвикнула је када сам јој предао руже које јој је наш главнокомандујући послао.

Са кнегињом је путовао још и *marquis Antoine de Besiade d'Avagay* који је био на Солунском фронту лични шофер регента Александра.

Док је воз пролазио кроз борове шуме планинских врхова Горског котара, кнегиња Наришкин ми је са пуно одушевљења говорила о Регенту, откривајући ми један нови, интимни лик његов. Ја сам познавао само његов оштро изрезани профил црногорског горштака који сам видео на Крфу и над рововима Солунског фронта које је обилазио. Сачувао се у моме сећању само један дивљи израз воље која је блистала у његовом продорном погледу и затезала његове мало истурене вилице.

– Он је долазио тако често код мене у моју болницу у Скопчи-виру. Како је он умео да позна сваког свога војника и за сваког да нађе речи које иду право у срце...

Топлина са којом је кнегиња говорила о Регенту показивала ми је да је он умео да нађе речи које су и у њено срце продрле.

*

Сваке недеље моје службе у гарди полазили смо на јахање из мале приземне куће мога најбољег друга из Војне академије, поручника – инвалида Ђорђа-Жоржа Роша. Са још једним нашим другом из класе и из рата, Војом, такође поручником-инвалидом јер му је рука била смрвљена метком, и са Мартом ми смо чинили летећи квартет. Док смо у галопу прелазили преко гребена Кошутњака или јурили ка Авали, увек је испред нас измицала, као бели облак, Мартина блуза а њен црни сомотски сликарски бере играо је на њеним плавим косама које су у увојцима падале по њеном дугом врату и раменима.

Када ме је први пут упознао са овом веселом младом девојком, ћерком једног бившег министра, а својом рођаком, Жорж ми је, претећи прстом, саопштио:

– Не заборави да је Марта само наш добар другар.

Када смо се на крају дана, на коњима покривеним топлом пеном, враћали у Београд, Рошова кућа је била наше одмориште. Уморни и радосни, лежали смо сви четворо на широком дивану и причали о рату и љубави.

Жорж нам је открио тајну како је преварио немачке лекаре те су га прогласили лудим. Још у самом почетку рата 1914, у бици на Церу, један аустријски метак преломио му је руку и начинио од њега инвалида. Са закрпљеном искривљеном руком ипак се вратио у свој 5. прекобројни пук, чије је уништење једна од најдраматичнијих и најславнијих епизода историје српске војске. У октобру 1915. овај пук је бранио Београд од праве поплаве немачких и аустријских дивизија које су са свих страна надирале на српску престоницу. На почетку ове њихове последње битке, командант 5. прекобројног пука прочитао је војницима наредбу: „Врховна ко-

манда избрисала је наш пук из спискова живих. Ми више не постојимо. Ви немате више да се бринете за своје животе пошто сте већ ушли у листе мртвих. Нама је указана част да до последњег бранимо нашу престоницу“.

Када су немачки јуришни таласи најзад прешли преко разорених ровова из којих нико није одступио, у животу су остали само тешки рањеници који су лежали помешани са мртвим. Међу њима је био и Жорж, коме је један метак прошао кроз врат и изашао на потиљак. Преживео је скоро смртоносну рану и после дугих месеци проведених у болници одведен је у заробљенички логор у Немачку. Одмах је почео да симулира лудило и после годину дана немачка лекарска комисија – која је имала да изабере најтеже српске инвалиде и да их замени за своје у заробљеништву код српске армије – прогласила је Роша за лудог и пребацила га у Швајцарску где је измена вршена.

– Није било лако, али сам одлучио да идем до краја. Нисам смео ни у једном тренутку и ни пред ким да имам изглед нормалног човека и већ сам и сам почео да верујем да сам луд. Када ми је најзад успело и када сам се нашао на швајцарском тлу, почео сам да се смејем необуздано, могао бих рећи лудо, што није ни најмање чудило швајцарске лекаре који су ме примили као лудог човека. А ја сам се тога тренутка смејао од радости, од среће што ми је моја упорност донела слободу. Сада сам морао да уверавам Швајцарце да сам нормалан да ме не би, у међувремену, стрпали у какву душевну болницу.

*

Треће недеље, на повратку са јахања, док су са ивице дивана висила четири пара ногу у чизмама са широким мамузама, причао сам Марти са одушевљењем о Мајди, разуме се о њеном гласу велике певачице а не о њеним уснама.

– Јесте ли ви, Принчипе, чули Еву, највећу данашњу европску певачицу која баш сада гостује у нашој опери?

Марта ме је због мојих пољских предака – шљахтеца – прозвала „ил принчипе“ – кнез.

– Ева ће вас одушевити. То је не само певачица високе класе, која је певала у Скали у Милану, у париској опери и лондонском Covent Gardenu, већ је то и врло лепа жена.

По Мартином савету вечерас слушам „Madame Butterfly“. Музика ме опет граби у својој омамљиви вртлог. Евин глас је продро у моје вене. Преко Марте сам се чак упознао са једним Евиним сународником који је обећао да ће ме на крају представе одвести до ње. Поново налазим своје заборављено место у нерво-

зној атмосфери иза кулиса, где су режисери увек раздражени, где монтери гурају свет у журби, где увек има неких препрека и где хористкиње најбрижљивије броје аплаузе публике, који нису за њих, али које оне увек примају као свој тајни успех.

Изгубљена усред корпи цвећа – ја овог пута нисам у томе учествовао – Ева је још у свом јапанском кимону, само је скинула перику и њене плаве косе уоквирују њено нешто уморно лице. Али њене као морске дубине плаво-зелене очи светле задовољно. Вече је било тријумф. Испред мене и мог новог пријатеља већ је у ложу ушао министар њене земље.

Ева тешко да разуме моје име, јер је око ње увек толико нових људи чији погледи говоре више него имена и речи и увек један облак пожуде плови над њом. Али њен поглед пада на моју гардијску униформу и пење се ка моме лицу. Одједном осећам да бледим када срећем тај поглед који ме граби. Евине јако обојене усне развлаче се у мек осмејак:

– Хвала, хвала, ми ћемо се још вечерас видети...

Мој водич се нагиње над њом и нешто шапуће.

– Да, да, разуме се – клима Ева главом.

Излазим носећи на уснама још топли отисак њене нежне руке а немир и радост развлаче моје груди, доста широке, да раскину униформу.

– Поћи ћемо заједно на вечеру са нашом дивом, позвала вас је – говори ми тихо мој покровитељ.

На вечери у поноћи исувише је званичних да бих био крај Еве, али седећи недалеко с друге стране срећем неколико пута њен поглед који ме испитује и увек један лаки осмејак је тајни поздрав упућен мени.

По завршетку вечере успевам да се за тренутак приближим Еви. Она ме прелази једним вертикалним погледом и додајује:

– Како сте само велики...

Ева је мала и нежна. Нешто тише додаје:

– Ја волим велике људе.

– На жалост, ја сам само по стасу.

– То је једино што нико не може да оспори.

На растанку, док још држим зграбљену малу и округлу руку Евину и гледам да је обавијем својим најлепшим осмехом, она ми баца у лице радост:

– Дођите сутра у оперу, бићемо опет заједно.

Сутра је последње Евино вече у Београду. Сада је на опроштајној вечери и министар просвете и сви директори и диригенти опере, али Ева налази времена и за мене и у холу хотела у коме је била вечера, док мој образ скоро додирује њено чело, говори ми:

– Ја сутра одлазим у Загреб, где ћу остати десет дана. Имаћу и неки дан за одмор. Радоваћу се ако могу тамо да вас сретнем.

– Учинићу и немогуће да за вама дођем.

Евина рука, са које сам тешко одвојио усне, лако је додирнула једним меким миловањем мој образ.

Горим као буктиња у топлој летњој београдској ноћи. Звездано небо је мој тријумфални лук под којим маршујем. Али ме одједном ошине мисао да сам официр у гарди пуковника Живковића, код кога је дисциплина гвоздени оков који не познаје никаква људска узбуђења ни страсти.

Ујутро одлазим још пре почетка службеног времена у канцеларију команданта батаљона за кога имам осећај да је мио човек. Безобзирно рушим све баријере које Правила службе стављају између људи неједнаких положаја у војсци:

– Господине потпуковниче, има ли начина да одем на десет дана у Загреб? Ви знате да сам ја до пре месец дана тамо био са службом и морам сада једну важну ствар да уредим.

Мој шеф ме гледа једним косим погледом који би био подсмешљив да његов глас није пун непосредне срдчности:

– Аха, разумем, љубав...

Ја не противречим и ћутим, са издуженим лицем као на молитви.

– Баш имате среће. Командант ми је наредио да сутра пошаљем по једном официру новац за нови гардијски батаљон који се формира у Загребу. Имаћете читав кофер новца да носите, али знам да ће вам бити лак. Добићете и једног оружаног пратиоца. Ви знате да ми у војсци немамо поверења у цивилне установе као што је пошта и волимо сами себе да услужимо.

Крикнуо бих од радости, али само са развученим лицем од задовољства нагињем главу:

– Хвала вам, господине потпуковниче, учинили сте ми огромну услугу.

У возу ми је задржан засебан купе који чува један каплар са пушком о рамену. Кофер је запечаћен и не знам колико стотина хиљада има у њему, али је тежак, иако су то само новчанице.

Потпуковник ми је рекао:

– Благајник је истресао све петодинарке које је имао у каси.

Са загребачке станице колима одлазим право у касарну и командант новог батаљона и његов благајник издају ми потврду о примљеном новцу са свим печатима и потписима. Каплару саопштавам да се увече врати у Београд. Ја имам седам слободних дана преда мном, колико ми је мој шеф поклонио. Ева ми је рекла број свога стана у Гундулићевој улици, који јој је већ био задржан. Корачам по асфалту Илице као по меким саговима.

Звоним на вратима и рашчупане плаве косе над младим девојачким лицем се указују. То је Лола, Евина млађа сестра, коју сам такође упознао на банкету.

– Гле, откуд ви овде? Па прекјуче смо вас оставили у Београду.

У лакој, скоро провидној собној хаљини испод које је само топлота њеног гипко извајаног тела, Ева ми долази у сусрет:

– Ви сте невероватни!

– Ја сам вам рекао да ћу учинити и немогуће да вас опет видим.

Примам као миловања један радосан одблесак Евиног погледа.

– Таква упорност заслужује награду.

И она подиже ка мени свој мало бледи образ на који спуштам пољубац.

Опёт сам спољни члан куће Загребачке опере. Ева има своју почасну ложу, у којој сам сваког вечера када пева – певала је свега три пута – заједно са Лолом, али мало повучен уназад, бојећи се да не сретнем однекуд Мајдин поглед. Лола је тај мој страх, боље рећи мој стид, схватила као моју дискретност. Два вечера већ пролазим иза добро познатих кулиса и долазим до Евине ложе, која је Мајдина лежа, али нигде сусрета који би ми био веома тежак. Где је Мајда? То питање се не усуђујем ма коме да поставим. Јер срећем поглед Мајдиних пријатељица који су шиба за мене и под сваким се један вал црвенила прелије преко мог лица.

Ја сам сенка Евина, али сенка која жели невидљивост. Око мене је Евина топла веселост коју само покатакд пресеца раздраженост од умора који затеже њене живце.

Данас Ева не пева, те је сва опуштена.

– Немојте да ми покажете ниједне новине, данас нећу да читам ниједну критику, нећу да видим ниједну ноту, ниједно лице из опере. Нећу да будем ни на каквом месту где се радознали погледи сручују на мене. Данас хоћу да будем неко изгубљен у гомили који иде за својим животом, а не за својим именом исписаним великим словима на свим рекламним таблама...

И потом ми, као поклон, пружа свој данашњи програм:

– Нас троје и Мира идемо данас на пикник у Тушканац. Мира ће све припремити...

Над нама је сада летње небо попрскано сенкама лишћа храстова између којих лежимо на трави и један бескрајан радосни мир пада као топла киша по нама.

Мира је чланица загребачке опере, али је раније нисам познавао иако сам је можда слушао, па се зато боље осећам. Она се негде у Европи срела и спријатељила са Евом.

– У опери говоре о вама...

Мирин поглед је управљен на мене. Мој је мир пресечен као ударцем секире. Али Мира је ипак дискретна.

– ... и питају да ли вас је југословенска влада одредила да будете Евин пратилац.

Ја немам времена ма шта да кажем јер Ева одговара:

– Када сам пре рата гостовала у Царској опери у Петрограду, десет гардиских официра били су моја верна пратња. Један гардиста је увек пријатан декор за једну певачицу.

И пошто сам део декора, Евини топли прсти лагано пролазе кроз моју, увек неуредну косу. Не видим више сенке грана већ само светлосне продоре кроз њих и они трепере као разиграна звезда нада мнош.

Узимам лагано Евину руку и припијам своје усне на њен отворени длан.

*

Данас Ева опет има пробу са оркестром и ја треба да водим Лолу да правимо туристичку шетњу кроз Загреб. Обишли смо Зрињевац у зеленилу и уметничку галерију да видимо поносног претка хрватског сликарства Андрију Медулића-Скјавоне и сада идемо ка Каптолу. Два торња загребачке катедрале су тешке стреле уперене у помодроло небо које затеже ветар.

– Хоћемо ли да се попнемо?

И мали пркосни нос Лолин управља се ка врху торња.

– Бацићемо Загреб под наше ноге.

Степенице су стрме и уске и у сталном сам додиру са Лолиним покретима. Како је само гипка и затегнута линија која силази од њених бедара. Није ми нимало заморна бескрајност ове камене спирале.

– У овој затегнутој строгости готике, ваше су ноге прави анахронизам...

– Како то? – спушта се Лолино чуђење на ову досетку гардиског официра.

– Оне су из правог Ренесанса.. од једне Бокачијеве кнегиње у чијем смо замку издвојени од целог света.

Лолин звонки смех осветљава зрачније уске степенице него прорези у дебелим каменим зидовима.

– Ви сте непоправљиви.

И за тренутак видим више себе у полутами блистави поглед који се окренуо ка мени и спушта се као пољубац.

Иако и Лола и ја имамо само по двадесет четири године, наш дах трепери и таласа се на врху звоника после неколико стотина степеница. Седамо на један део камене ограде и нагнути као химере над Каптолски трг гледамо како се доле крећу бескрајно мале

људске тачке. Кроз прорезани камен ветар хучи и обавија нас хладноћом иако је јуни. Да ли Лола има утисак да ветар љуљка кулу под нама? Њена рука се спушта на моје раме и обавија га као да тражи ослонац.

– Нас двоје ни вихор неће однети...

И уз речи стављам руку око њеног стаса. Никакве намере немам, осим можда подсвесних, иако је Лола дивна девојка и из ње зрачи чулност коју нећу да запазим. За мене су наше руке учиниле само један ритмични покрет, као у игри.

Одједном се Лолино лице нагиње ка мени и њене усне се брзо спуштају на моје. Ово нисам очекивао али и моје се усне, без моје воље, покрећу и враћају пољубац.

Таласи кровова загребачких кућа се љуљају као у бури.

– Лола, сиђимо доле јер је небо на буру.

Поглед који је замућен зауставља се за тренутак зачуђено на мени и потом опет витко тело ове топле девојке измиче у завијуцима испред мене.

На излазу, под порталом, када су се људи вратили у наше размере, Лола ми кроз маглу погледа додаје:

– Знам, знам да ви само волите Еву и сада када нисте више у облацима она је довољна да испуни цео ваш видик.

Узимам Лолину руку да је пољубим у немом извињењу, али она остаје без опруге и без зрачења.

Мој загребачки *solfege* ближи се крају. Имамо још само један дан, сем овог. Ева данас руча са Лолом код директора загребачке опере, где мени нема места, али треба да дођем код ње у три сата да би ово поподне били заједно.

На вратима стана дочекује ме Лола као при првом доласку. Њен је поглед зрачан и пада кроз један једва видљиви пркосни осмејак као омама по мени.

Узима ме за руку и уводи у Евину собу која је још у нeredу са распремљеном постељом.

– Данас ни жена која спрема није дошла – као да се извињава Лола.

Потом ми спушта обе руке на рамена и присиљава ме да седнем:

– Да не бисте пали кад вам саопштим да Ева неће доћи. Све се променило. За ручком је диригент позвао моју сестру да одмах по подне пробају за њено последње вече. Казала ми је да ће вас видети тек вечерас, јер ће после пробе да се одмори.

Моје се обрве дижу у луку увис. Код таквих изненадних вести увек добијам глупо зачуђени изглед, те Лола почиње да се смеје.

– Нећу вас оставити самог, осим ако ви то изричито не желите.

Ја се браним. Разуме се да се радујем да изађем негде са њоме заједно.

– Добро, само мора прво да сачекате да се спремим.

Лола је у собној хаљини и додацује ми:

– Мораћете имати доста стрпљења, јер је спремање жене која хоће да освоји једног човека увек дуго.

Врата Лолине собе су широм отворена и у њу светлост споља пада у широком снопу, док су прозори ове Евине спаваонице донекле замрачени завесама.

– Пошто ми припремате дуго чекање, ја ћу узети сва осигурања.

Скидам сабљу која ми стеже бедра испод беле блузе и бацам се целом својом дужином на Евину постељу.

У центру мога видика који се простира кроз отворена врата Лолине осветљене собе је, као декор из „Госпође са камелијама“, једно огромно покретно огледало. Лола је ишлезла у угао који не видим и само чујем њене покрете и меки шум тканине која пада.

Одједном мој поглед испуњава визија која ми пресеца дах. Лола корача лагано и стаје пред огледало. Ниједан делић њеног тела не остаје више непознат за мене. Светлост која долази кроз прозоре слива се као топли млаз низ гипке обрине њених леђа и силази низ кружна испупчења и округлине нежног руменила све до њених малих пета које се издижу из јединог дела одеће које има: шарених папуча.

Лола се не окреће ка мени али ми огледало шаље сву тајну њене наге заводљивости и сунчану позлаћеност њених власи неоспорне плавуше.

Лагано диже руку са чешљом да доведе у ред праменове својих увијених коса и огледало ми шаље њен победнички осмејак који као пламен пада по мени. А мој поглед клизи низ огледало као изbezумљен. Откопчавам јаку блузу која ме стеже као непријатељска канца и топле струје крви јуре у моје слепоочнице.

Исправљам се лагано у постељи као месечар док је мој поглед закован за заблешћујућу површину замађијаног огледала.

Сваки је покрет Лолине руке којим провлачи чешаљ кроз косе запаљене сунцем један неодољив позив за мене.

Више нема размишљања, али једна далека подсвесна опомена као кочница успорава моје устајање из постеље. Ниједна реч између нас.

Два румена округла пламена наред малих Лолиних груди запалила су цео мој дах и моју крв. Лола је зачарани цвет преда мном над који треба само да се нагнем и да га узмем, коначно.

Само неколико корака, судбински тешких, треба да начиним, а ја још као кип стојим крај постеље.

Не трчим, полазим. Први корак је пресечен млазом светлости који се од улаза сручио у полутамну собу, сада са друге стране, а

не од оне из које блиста наго тело Лолино. Нисам чуо ни шкрипање кључа, ни кораке, али сам их слутео и та слутња је пала као терет на моје раме.

Окрећем се. На отвореним вратима као утвара стоји мала нежна силуета Евина. Њено је лице бледо, затегнуто грчем. Њен широко отворени поглед је фасциниран нагим телом њене сестре која сада окреће главу ка нама, нимало захваћена узбуђењем које као циклон витла кроз ложницу. Евин укочени поглед се зауставља на мојој раскопчаној блузи. Њене усне дрхте и ниједну реч не чујем. Покушавам да будем миран:

– Шта, зар се проба није одржала? А Лола се спремала да изађе са мном...

Али ово све звони празно и лажно да и ја сам не верујем у своје речи.

Лолино лице је мало поруменело, али један пркосан осмејак игра на крају усана.

Сада примећујем и Миру иза Евиних леђа. Тек сада Лола залази у невидљиви кутак собе и потом се појављује у собној хаљини.

Евин поглед је засиљени нож који ме пробија.

– Слушајте, све то што мислите није тачно... Овде је само један велики неспоразум...

Моје речи тешко излазе из осушеног грла. Евине усне, које су и под шминком изгубиле руменило, сада дрхте у трзајима. Најзад јој чујем глас, бео као и лице:

– Не желим више уопште са вама да говорим... Не желим више да вас видим... Да ли то разумете?

И потом, откидајући од себе као у великој опроштајној арији један широки гест, указује ми руком врата:

– Молим вас да одете што пре и да се више никад не вратите...

– Али, Ева, разумите...

– Све сам разумела и зато нећу више да вас видим...

Ја се окрећем Лоли, као да очекујем од ње помоћ. Али Лола остаје нема и као да жели да убеди сестру да је добро разумела. Је ли то освета због мога колебања? Или је то пркос сестри којим показује да је њена младост претежнија од сваке славе?

Ева стално живи под комплексом својих година, иако има само десетак више од своје сестре, те је у страху да не изгледа стара, док је Лола, са својих двадесет четири, безобзирна младост.

Евин поглед, који ме је убијао, постаје одједном влажан и ја хоћу да јој приђем и да је узмем за руку, али она више вришти него што виче:

– Идите, идите...

Вучем, испуњен изненадних очајењем, свој пораз као и своје ноге и за тренутак, без осврта, без речи, без опроштаја излазим у ходник степеништа.

Одједном чујем како се кључ окреће у брави и пресеца моју предају судбини.

Вртлог беса јури млазом у моју главу. Не, неће ми Ева закључати своја врата.

Као помамљен залећем се и ударам раменом тако силно да се врата затресају их свих шарки које их држе, али ипак остају још као спуштена гвоздена позоришна завеса. Бес у мени је јача од тупог бола. Врата се нагло отварају и ја у залету пролећем поред Мира као вихор.

Сигурно сада ја имам изглед утваре.

– Хоћу само да вам докажем да се за мене врата не могу закључати и да ћу ја ући када хоћу... Али ни ја више не желим да уђем...

Док се клатим за изгубљеном равнотежом, један танак топли млаз се слива низ моје слеђено, згрчено лице.

– Ева, како можеш да будеш тако зла са овим младим човеком? – крикнула је Мира. Ни ја више нећу да те видим...

И одједном ова млада жена, коју сам само видео као сенку поред Еве, узима ме под руку и вуче са собом.

– Пођите, узећу кола, нећете тако ићи улицом. Доћи ћете код мене.

– Ја и тако полазим ујутро за Београд.

– Ништа, узећете ујутру ствари из хотела. Нећу да вас оставим самог. Ви сте изгубили нерве.

И Мира ме одвози у свој стан где ме целу ноћ прожима тешка грозница која тресе моје тело.

Вратио сам се у Београд. Не идем више у оперу. Не причам Марти моју загребачку драму која за све остаје тајна.

*

Једва започети роман са Евом је коначно завршен. С времена на време видим њено име у разним европским листовима, са топлим похвалама музичких критичара, али њу више никада нисам срео, чак ни када је поново долазила у Београд. Од Лоле је дошло једно топло писмо из Немачке, потом касније друго пријатељско из Енглеске у коме ми јавља да одлазе за Сједињене Државе на гостовање. И онда тишина. Зачарани круг је коначно раскинут. Још сам годинама носио у себи блештаву визију Лолине неслушене заводљивости, која ме је пратила као сенка закланог Бугарина са

Горничевског виса. То није била пропуштена прилика, то је била фаталност која се не опрашта.

Неколико година касније један мој пријатељ, донекле мој шеф са којим сам радио, човек који је имао глас великог заводника – био је старији десетак година од мене – ушао је у моју канцеларију.

– Када свршите посао изаћи ћемо заједно. Треба нешто да прослаavimo... Добио сам сина...

Био је тада неожењен и дан раније видео сам витки стас његове пријатељице у Београду.

– Овде?

– Не, у Паризу... Стигао ми је телеграм.

– Па ко је мати?

– Сигурно сте је и лично чули. Чувена певачица Ева...

Мој пријатељ није ни слутио моју историју из Загреба.

Када ме је нешто касније у бифеу код Милановића, који гледа у саму београдску оперу, питао шта хоћу да пијем, изабрао сам пелинковачу. Она је најгорча.

*

Петровдан је имендан и рођендан нашег старог Краља. Ове године први пут се прославља у опет слободној земљи. Увече је у Официрском дому у Београду бал који би требало да буде у Двору да овај није порушен гранатама.

Долазим рано и већ је велика сала вртлог од боја, од униформи, од осмеха и од хиљаде ордења који су право ратничко сазвежђе над овом празничном масом. На мојој новој гардијској униформи их је пет или шест и врло сам задовољан да ћу се, сав устрептао од златних ширита и плетеница и са убедљивим доказом јунаштва, моћи појавити пред Мартом.

Њена широка лебдећа балска хаљина је румени облак који радосно пролази кроз ову узвиталу људску масу. Моје старо добро познато узбуђење граби ме поново као разбојник за грло.

У запари летње ноћи осећам да моје лице постаје одједном врло црвено, а можда и бледо. Као да први пут видим како светле у снопу плавих зракова Мартине насмејане очи, и одједном разумем да је ова плава, увек тако непосредна Амазонка престала да за мене буде само другар.

– Мартице, толико сам сретан да вас видим у вашем правом изгледу.

Марта ми пружа обе своје руке и овога пута ме не опомиње, као обично, када ме одушевљење обузме:

– Принчипе, забрањено је нагињати се...

Свуда су око нас радознали, љубопитљиви погледи који прате ћерку бившег министра војног и понављани добацивани поздрави су шибе за моју нестрпљивост да се ишчезне из гомиле. Иза раширених лепеза видим само очи читавог скупа мајки које, поседале дуж галерије сале, као поротници одлучују о људским судбинама.

– Принчипе, хајдемо у дно сале, тамо је празна лежа.

Доиста, као кружно удубљење, на издигнутом подијуму, са празним канабетом и неколико фотеља ова лежа је право склониште бар од непосредних додира људи. Мој поглед је цео испуњен Мартиним зрачењем да бих приметио тај мирни кутак ове сале у којој сам вечерас први пут, али немам времена да се чудим како други нису дошли тамо, када се овде гуши од збијене људске масе.

Врло сигурно се пењемо Марта и ја уз тих неколико степеника које су граница између људске празничне узбурканости и наше усамљености. Ја не примећујем да нас сви погледи зачуђено прате.

Једну фотељу измичем у сам угао и, када је Марта већ у њој, ја се нагињем и саопштавам:

– Мартице, тек вечерас разумем шта сте ви за мене.

У Мартином гласу има увек неке војничке одсечности, сасвим наследне код ћерке једног пуковника, али вечерас је њен глас топао, мек, чак нежан:

– Принчипе, ви сте спори, али ипак достижни. Али заборављате да ја не певам.

– Ово је свирепо. Али и мило...

Као грмљава потресају наше склониште звуци оркестра Краљеве гарде који, са високе галерије под плафоном сале, баца на нас сву свечаност државне химне. Војничка ћерка Марта скаче са фотеље и ја се одједном, окренут улазу, кочим грчем војничке дисциплине. Цела шарена маса у сали стоји непомична и сви погледи прате витку фигуру престолонаследника-регента Александра који са својим познатим осмехом, ублаженим стаклом наочара, пролази брзим корацима празну оазу у средини сале и ближи се групи министара које тек сада примећујем испред саме наше ложе. И када не бих знао њихове ликове, које сам сретао у предсобљу Крсмановићеве палате – Регентовог боравишта – њихови фракови, ленте преко груди и дубоки поклони пред Престолонаследником обавестили би ме да су то чланови владе.

Док Марта прави реверанс, ја укочен у ставу мирно лако нагињем главу на поздрав. И када поново подигнем чело, срећем мало зачуђен поглед Александров који као да ме пита:

– Шта ћеш ти ту?

Моје су мисли и жеље толико заплетене у Мартине широке вितिце које као плави нежни слапови падају на њена гола рамена, да тај поглед не разумем. Изгледа да ни Престолонаследник не разуме зашто ја стојим ту у ложи са овом плавом девојком и нагиње се лако према пуковнику Живковићу, чије се тешко тело као заклон шири иза њега и нешто га пита.

Потом Престолонаследник прилази министрима.

Свечани дочек је завршен, сала је оживела и ја већ мислим да се са Мартом вратим у наш угао, али осећам оловну тежину једног погледа на своме потиљку. Као да ме добро управљени метак погађа. Окрећем се и срећем очи команданта гарде које су вулкан гњева. И не само да ми његов поглед постаје сноп смртних зракова, већ цео израз његовог лица је зло, накомстрешен и бесним покретима главе даје ми знак да се одмах губим из те, мени тако пријатне ложе.

Одједном разумем зашто је овај кутак у дну сале у коме смо Марта и ја нашли склониште за нашу радосну усамљеност, остао празан.

– Марта, бежимо одавде.

Док нас двоје силазимо, Марта сигурним кораком као краљица, а ја збуњен, црвен, са знојем који одједном почиње да ми кваси чело, две хиљаде погледа су управљени на нас.

– Добро си могао да изабереш баш Престолонаследникову ложу.

Сада бих могао још само да побегнем, али Марта је ту сасвим мирна крај мене, и ја остајем непомичан чекајући крај. Краја нема. Регент је стегао пружене руке достојанственика, упутио питање и чуо одговоре, његово лице је увек насмејано и онда лагано полази уз оне исте степенице низ које смо Марта и ја сишли и окренут сали обухвата све, па и нас двоје у свој фасцинирајући поглед који свако осећа на себи. Пуковник Живковић лако диже руку увис и у истом тренутку подиже се на високој галерији палица диригента оркестра. Бал почиње.

Потом Престолонаследник силази да поведе „Краљево коло“ чији су звуци ставили целу масу у покрет.

За све је бал отпочео осим за мене. Катастрофа се срушила као усов и ја сам закопан њоме. Мартин глас ме чупа напоље:

– Принчипе, шта сте толико покисли? Главу горе. *Advienne que pourra!*

Мартина одлучна веселост ме је отковала од пода.

– Марта, ово ја наш први, а можда и последњи бал. Искористимо га.

– Принчипе, све су игре, које хоћете, за вас.

Ритам бала одјекује још у мојој замућеној и тешкој глави када долазим, само са промењеном, радном униформом, право из Официрског дома у касарну.

И већ у канцеларији командира чете чека ме порука да се у осам часова јавим лично команданту гарде.

Као судија преког суда, пуковник Живковић чека ме у улећеној усправљености. Његова рука се не покреће, већ ме само његов зли поглед зауставља:

– Јесте ли били пијани ноћас?

– Ја нисам никад пијан, господине пуковниче.

Моје ноћашње пијанство он не разуме.

– Утолико горе. Јесте ли бар свесни шта сте урадили?

– Ја нисам знао да је то ложа Његовог краљевског височанства.

– Гардијски официр не сме да буде необавештен. Знате ли шта вас чека?

– Слутим, господине пуковниче, јер пошто ми говорите „ви“, значи да ме не сматрате више Вашим официром.

– Овог пута сте обавештени. Данас је потписан указ којим сте премештени у 21. пук и то у батаљон који је у Ђаковици.

– Разумем, господине пуковниче.

– Можете ићи и спремите се да сутра отпутујете на нову дужност.

Ни овог пута тешка рука пуковника Живковића не пружа се ка мени.

Нагињем по пропису главу, одсечно се окрећем око себе као регрут тако да пета удара о пету и напуштам канцеларију као изгнаник.

Са три питања сам ушао да будем гардиски официр. Сада, нешто више после три месеца, са три питања сам упућен у „југословенски Сибир“ – у изгнанство на албанску границу, где се шаљу све тврде главе и чиновнички преступници.

Баш као и при моме доласку, у групи официра мојих другова које је моја незгода окупила и који ми сада прилазе као на изјаву саучешћа, видим опет поручника Дражу Михајловића:

– Гарда је клизав терен. Код Петра треба бити добар еквилибриста па не пасти.

„Adieu, mein schönen Gardeoffizier!“ – тихо ми добацују моји другови у хору, али је стисак њихових руку топао.

На перону београдске железничке станице чека ме Марта са другарицама, Жорж Рош, Воја „Лафче“ – цела наша екипа са

јахања. Дуго сам морао да молим моју мајку да не дође на станицу, јер желим да одлазак буде весео. За мене једна нова животна авантура почиње.

Све ми девојке стављају руке око врата и љубе ме за опроштај, те је и Мартин пољубац само другарски.

Писак пиштаљке је растанак. На отвореном прозору вагона, у запари јула, мој на силу весели изглед браздају топле капи.

„Il est parti mon bon ami,

Il est parti pour l'Albanie!“

Ову испраћајну песму преиначила је Марта и само њен глас чујем у хуци воза и у последњим одјецима опроштаја.

XXIV. СМРТ НИЈЕ ДОШЛА НА САСТАНАК

Врат и сапи мога коња су покривени пеном и ја се заустављам на једном испупченом пропланку као на облаку. Свуда доле око мене је мир старе шуме попрскане сунцем, а изнад је, у пламену летњег дана, небо које трепери и пали својим кристалним одблеском. Ушао сам у један изгубљени свет и тишина је таква да чујем само заморено бректање свога алата. Ни овде, на овој граници без граничара, без граничног камења, без насеља, са варварским именом Ђафа Мурино на планини Битуч, нема у мени ни тишине ми мира. Ја јурим за једном изгубљеном опсеном коју ни у овој дивљини шиптарској више не налазим. Нема у мени више ни огорчења ни беса, али су све основе на којима сам стајао и по којима сам корачао потрешене и испретуране као земљотресом.

– Тунга тјета! (Добар дан!).

Стресам се и рука ми пада на револверску кубуру. Опанци од козје коже мога сусретника су нечујни и кошчати мршави планинац у смакнутих уским чакширима од белог сукна и голим маљавим грудима појавио се као утвара. Моја се рука зауставља на пола пута и на моме лицу које сећања муче и искривљују, чупам брзо један осмех.

– Тунга тјета!

У планинској самоћи, скоро на туђем тлу, треба бити у сусрету увек љубазан и опрезан.

Спустивши руку са чела, усана и груди којима ми је одао поздрав, Албанац вади из црвеног појаса свежањ дувана и један безбојни листић папира и завија цигарету. Пружа ми је да је ја својим језиком овлажим и завршим. Већ сам из дана повлачења научио да одбијена цигарета значи непријатељство, после кога се пуца. Са осмехом прихватам и довршавам цигарету и палим је. И ја пружам из свога џепа табакеру и мој незнаник зачуђено загледа круну на папиру, јер су то последњи остаци моје гардијске прошлости.

Још једном додирује својом руком срце. Моја је безбедност загарантована, јер уколико су људи примитивнији, симболи који значе обећање, добијају апсолутну вредност. Са мало речи које ионако не разумем, човек са границе води ме ка својој колиби, једва приметној у сенци старих храстова. Као добродошлицу, пружа ми чашу планинске воде, која је исто тако чиста као и његове намере. И онда ме, више покретима него речима, позива да поделим његов обед: неколико дивљих крушака, комад тврдог козјег сира и неколико печених јаја. Објашњава ми једним широким покретом руке, који обухвата целу ову планину на седлу између две државе и два света, да је он једини њен становник и да сам ја први његов гост који је после толиког времена дошао са ове стране. Видим да му је једини другар пушка која виси надомак руке чим прекорачи праг колибе.

За мене ово није први сусрет у овим данима када су моја судбина, и, можда, мој живот уплетени у један албански проблем. Синоћ сам био на вечери код првака свих Албанаца у Ђаковици и око ње, Гани-бега, за кога домороци говоре да има сандук пун златних турских лира. Док смо поседали укруг по ниским диванима дуж долапа резаних у старом дрвету, прекрштених ногу као дервиши, ћутећи пили ко зна већ коју кафу и пушили ко зна већ коју цигарету, зауставио ми се одједном поглед на дрвеним решеткама које су као мрежа ромбова одвајале ову гостинску дворану од осталог дома, који је тајна за странца. Као уоквирени дивљи шумски огањ светлукале су радознале и насмејане очи које су хтеле да виде „пашу“. Откако сам вољом мога команданта гарде дошао у Ђаковицу, последњу оазу на граници, због моје златом извезене униформе са правим генералским дебелим плетеницама на раменима, какве су домороци дотле видели само код команданта дивизије када би једном годишње дошао у овај изгубљени град, ја сам за све постао генерал-паша.

У тишини, јер само један говори, Гани-бег, одвајајући дугу муштиклу од седефа од усана, излагао ми је жељу својих сународника и своју за пријатељским заједничким животом са Србима.

Морао сам да тражим у својим сећањима све причитане дипломатске формуле како се објашњава пријатељски оружаном продирање на туђу територију, да бих Гани-бегу и његовим албанским пријатељима могао да објасним своју чудну мисију.

Када ме је пре три дана позвао у своју канцеларију, мој нови командант батаљона, место поздрава ухватио се за главу:

– Они су у Београду полудели. Какве они имају обрачуне са вама, ја не знам, али ја нећу да ми шаљу моје војнике без потребе у једну луду авантуру из које можда нема повратка.

И показао ми је акт да би ме начинио саучесником свога очајања. За мене нема више места на територији моје земље. Али за мене моје изгнанство постаје одједном веома узбудљива пустоштина. Враћа се старо доба четовања по планинама када оружје замењује право, када је судбина најодлучнији господар догађаја.

– Бар то сам научио за седам година рата – умирујем свога узрујаног команданта који већ види запаљену целу албанску границу и поремећен мир своје породице која је после толиких година опет на окупу.

– Једино Гани-бег може да спасе ситуацију – умирује се сада и мој командант. – Удесите ви то са њиме, јер његове речи теже и са оне стране границе и могу да помогну да не дође до сукоба.

Синоћ ми је Гани-бег обећао да ће послати поруке својим пријатељима, албанским првацима-муслиманима у Фјерзи, Љугату, Маликућу и другим местима. Мисија у коју ме шаље освета мога команданта гарде под формулом да треба да се поседну стратешки положаји који затварају прилазе ка нашој граници, јер су наши агенти у Тирани и Скадру сазнали да се припрема побуна Албанаца на нашој територији, није без опасности.

Рат који се за читав свет свршио већ пре девет месеци, почиње опет само за мене и за мојих сто осамдесет војника. Сада је све спремно. Већ два дана како су моји људи примили бојну муницију, бомбе, прве завоје за ране и резервну храну за три дана.

Овај данашњи сусрет у планини, где сам тражио најбољи прелаз преко границе, када стигне коначна заповест да се продре у Албанију, донео ми је умирење. Док силазим са коња, пред хотелом у коме станујем – који је уосталом једини у Ђаковици – осећам се већ господарем Шаље и Дукађина, тог Дивљега запада Балкана. Летња блуза на мени је потпуно мокра од зноја и пењем се у своју собу да је променим.

Врата су одшкринута и у том уском отвору видим како Милена као развијену заставу држи пред собом моју гардијску доламу сву извежену златним гајтанима. Толико се загледала у њу да није ни чула моје кораке.

– Шта радиш то?

Иако сам свој глас испунио осмехом, она се стреса од њега као од утваре а њено дугуљасто и нежно лице покрива се пламеном њене младе крви. Једним покретом баца се ка вратима, али их ја својим раменима потпуно затварам.

Додирује ме скоро својим једва видљивим грудима и готово плачним гласом, као извињење, промуца:

– То је тако лепо, па сам погледала...

И збуњено ми пружа моју доламу, коју није смела да баци а коју ја не прихватам. Моје одједном запаљене жеље струје преко

те доламе као преко моста ка тој младој, виткој девојци чије постојање тек сада почињем да схватам иако сам је већ данима сретао. Да је умирим, спуштам руку на њено раме. Тек сада примећујем како има лепе, танке усне румене од младости и први пут видим вртоглаву дубину њених зеница. Збуњена овим сусретом погледа, она спушта застор својих дугих трепавица.

– Немојте...

Њене су усне топле и влажне и она их одваја сада само да ме упозори:

– Може тетка да дође...

Упозорење је касно. Тетка, сопственица овог хотела, у коме зидови нису од кристала али су од танке цигле која је прави гласноговорник, доиста се огласи на отвореним вратима.

– А тако ми ви крадете нећаку...

Сада је и на моје образе прешао Миленин пламен, али ова млада пословна жена има широки смисао за стварност.

– Еј, лудо моја! – сада она спушта своју руку на узано Миленино раме. – Када би само овај гардиста хтео мене да позове, одмах би му дошла у постељу.

Али ја видим опуштене, дуге бркове њеног мужа које носи као претњу пред собом, његов увек намрчен поглед и руку на револверу за широким црвеним појасом. Срећом, он сада спокојно точи ракију гостима у кафани.

Да ли је само радост љубави одушевљава чак и када је преко посредне особе? Када бих могао сада да размишљам закључио бих да је тетка чак сретна што нас је овај инцидент са гардијском униформом довео све на окуп. Њене речи иду у једном тихом вртологу од мене ка њеној нећаци:

– Шеснаест јој је година и још је девица... Нећеш ваљда са једним Арнаутином да отпочнеш?...

После овог необичног представљања, тетка нас оставља и тихо затвара врата за собом.

*

Ударци на вратима су бојажљиви. Једва се чупам из радосног сна, не знајући где сам, али ме одједном неспокојство освешћује:

– Ко је то?

– Господине поручнике, наређен је покрет.

Бар мој ордонанс зна да нисам генерал.

Миленина глава лежи поново на моме рамену а њене дуге косе су најлепша застава која ме је икада обавила. Али данас Шаља има првенство.

Спуштам још једном своје усне на тек пробуђени Миленин осмех. Вртлог, у који се она пустила са толико поверења, завитлао нас је ове ноћи. Када бих имао у себи осећај одговорности, ја бих данас напустио Ђаковицу са много тежом узнемирености, него што ће бити она која ће ме обузети када кроз који сат ступим на албанско тло газећи независност једне земље. Али, срећом, ја тај осећај немам и у Миленином погледу, кога пробуђеног стварношћу покрива светлуцање суза, остаје на растанку моје лице, развучено у задовољан, самопоуздан осмех.

*

Подижемо шатор дуж реке Буштерице, на туђем тлу, на двадесетак километара од наше границе. Наш дуги марш под летњим сунцем био је без сусрета, као да смо ушли у ничију земљу. Само су два орла, као неки симбол државног достојанства, дуго кружила над нашим главама, док су наши погледи разгртили жбунове и иза дебелих стабала, испуцалих и поцепаних старошћу, узалуд тражили заседе које нас нису чекале.

Тек сада неколико дечака из Љугата, чије прве куће назиремо иза застора кестења, загледали су се у наше покрете како између неколико усамљених брестова крај обале реке дижемо платнене зидове нашег војничког насеља. Али њихово интересовање више привлаче митраљеске цеви које војници стоварују са мазги и стављају на постоља, за сваки случај.

Пред сам полазак, командант ми је рекао:

– На своју одговорност одлучио сам да вам додам и један вод митраљеза, бар да се можете бранити ако вас нападну. На нас не рачунајте. Нека вам буде са срећом.

Када се усред већ подигнутог логора појављује старешина Љугата са два пратиоца, сви под оружјем, дочекујем их под округлим шатором – опет једним изузетним поклоном мога шефа батаљона – у својој свечаној златом извезеној униформи, на којој се њихови погледи прво задржавају и која је оружје мог привидног ауторитета. Измењујемо поздраве, осмехе и цигарете, лагано и достојанствено, како то пристoji шефовима, и сада пијемо кафу коју нам мој ордонанс доноси. Видим да се Гани-бегова препорука као там-тамом пренела преко границе. Говоримо мало, јер је то знак поглаварског угледа, јер само фукара галами, али су наше речи пријатељске, или бар такве хоћемо да буду. Због близине границе, моји гости говоре доста добро српски. .

Сваки дан доводи нове посете и доноси нове сусрете. Из свих околних места Шаље прваци долазе да поздраве српског „пашу“,

да би га уверили у своје пријатељство али још више да сазнаду шта он у њиховој слободној земљи са својим војницима тражи. Под вењком, који су моји војници начинили од одсеченог грања и лишћа, одмах до мога округлог шатора, приређујем праве гозбе за десетине албанских главара јер је овде заједно узети обед као заклетва: са киме се заједнички узме со и хлеб, на тога се не пуца. Уз со и хлеб дајем својим многобројним гостима пастрмке, које моји војници тамане у масама бомбама баченим у брзе воде планинске реке, јагањце донете на коњима из Ђаковице и печене под брестовима на ражњу и палачинке које сам научио мога четног куvara да прави.

У вењака на обали Буштерице закључујем усмени и човечански уговор о пријатељству и ненападању са Шаљом.

Са обазривом горчином мој командант из Ђаковице доставља ми нове захтеве оних који су ме изгнали из Југославије. Врховна команда наређује да продирем и даље у Албанију и да поседнем планину Ђафа Колшит и да је по сваку цену држим. Једно трагично сећање лебди над овом дивљом планином чији се оштри камени врхови заривају у блиставо летње небо пред нама. Међу тим сивим пирамидама узнетим у сред треперења сунца, пре неку годину, можда ови исти главари које ја сада гостим, уништили су једну црногорску бригаду од 6.000 људи а покољ су преживели само заробљеници који су, затворени скоро голи у пећини Ђафа Колшита, чекали да им њихова земља тешким откупом донесе ослобођење.

Зато, и поред приношења образа уз образ, уз јагњеће печење и ракију у знак пријатељства, ово сећање пада као тешко упозорење на мене.

„Да бих могао да извршим наређење са ма каквим изгледом на успех, молим вас да ми најхитније пошаљете брдске топове“.

Ову поруку носи мој гласник у Ђаковицу.

Овде командује онај чији се глас најдаље и најјаче чује. Уништена црногорска бригада није имала топове.

Али и пре доласка топова, наш марш почиње. Остављамо за собом хучање планинске реке пуне свежине и пастрмки, шуме кестења и село са кулама – овде је свака кућа камена тврђава – и пењемо се ка сунцу. Пред нама се све више и све стрмије уздижу камени висови као претња. Сатима траје наш марш и изненадни ледени ветар који кочи наша влажна тела под униформама тешким од зноја, јавља нам да смо приспели у дивљу пустош небеског крова Албаније. Толико смо високо да смо сада ближе небу него долини коју смо јутрос напустили. Голи, клизави камени висови су гигантске куле око нас.

Претварамо планинско седло у тврђаву. Од стена зидамо ровове уколико се не могу ископати у камену. Немамо бодљикавих жица и војници секу читаве шуме и довлаче цела стабла са границама да начине непролазне засеке испред наших заклона.

Нема више посета јер Албанци као ратници знају да у тврђаву ни пријатељ, ако је с друге стране, не улази јер би његове намере биле сумњиве, а међу нама још увек влада мир.

Стражари јављају да се поворка војника и мазги пење уз планину ка нама.

Сат касније један ознојени официр под шлемом, мојих година, лупа одсечно петама својих прашњавих чизама једну о другу.

– Господине генерале, ја сам резервни поручник Константин Саватијевић, водник брдске батерије и долазим да вам се ставим на располагање.

Морам као шеф ове тврђаве да сачувам достојанство и да не прснем у смех. Зар и он као Арнаути? Данас нисам у својој парадној униформи, али гардијске дебеле златне плетенице на мојим раменима са монограмом краља Петра I су тако сличне генералским. Да га не бих пред војницима збунио, остављам то да му објасним када будемо сами.

– Хвала вам. Ја сам Краков. Када будете стоварили топове, дођите код мене.

Покривене кожним капама, кратке цеви брдских топова, које сада војници скидају са леђа мазги, уносе поверење у мене.

Ако непредвиђено и нежељено дође до ње, грмљава наших топова биће бар једини наш знак који можемо да пошаљемо вези – једном малом одреду који је баш ради нас посео границу на Ђафа Муруну. Ми смо тако далеко и тако усамљени, утиснути као фосили у стене ове планине, да ми сада чак и Ђаковица изгледа оаза животне радости.

Ако албански прваци сада више не долазе код мене – а што почиње да бива рђав знак – ја сада одлазим код њих. На коњу, у долама извезеној златним гајтанима и пребаченој хусарски преко рамена, окружен са четири коњаника који држе артиљеријске карабине у рукама са кундаком на бутини, са групом пешака који отварају и затварају нашу поворку на планинским стазама, не толико као заштита јер је усред ових литица и клисура свака стена заседа, од које нема заштите ако су иза ње добри стрелци, већ ради остављања утиска господства и моћи, тако важног за ове људе који

joш нису сасвим изашли из средњег века, ја се спуштам у насељене долине пред нама на путу за Скадар, за које ми већ извештаји напомињу да ће бити даљи циљ нашег продирања. Прелазим у границе Шаље и улазим у Дукађин и шефовима фисова – племена – хоцама, католичким фратрима који се овде мешају у чудној збрци вера, доносим самозвано поздраве Београда и Принца-Регента, који је свакако већ давно заборавио и на мене и на моју злоупотребу његове ложе оног кобнога бала.

Пролазе недеље у празнини и дивљини ове злогласне планине и цеви топовске се греју само од сунца иако срца леди ветар чији фијук једино ремети мртву тишину Ђафа Колшита кога су моји војници прозвали „ђаволом планином“.

Пошто свака ствар мора да има крај, а никако не долази до борбе да би тај крај био залутали комадић челика, то да би се завршило ово чудно изгнанство, које ће свакако престати када мене не буде било више овде и за ових скоро три стотине изгубљених људи, ја бирам бекство – и то легално. Осма година искушеничког живота у планини, нарочито сада када знам сва одушевљења и разочарања, све радости и горчине кулиса опере и сву неодољивост заноса који избија из устрепталог погледа шипарица, постаје за мене неиздржљива. Случајност која ми је тако често наклоњена, отвара ми одједном један уски пролаз који може да ме врати у мој стари свет, који је тако млад и који је радост и живот.

*

Мој поглед укочено гледа, као код изненадног буђења, кроз запрљано окно вагона на државну тробојницу која лепрша на фасади железничке станице Скопље. Стотине километара ме деле већ од дивљег каменог гнезда Ђафа Колшита. Иако је тек крај септембра, напољу је суморан дан, после кише, када је ниско небо тужно. Не усуђујем се да спустим окно јер слутим опасност као животиња. Стигао сам скоро у последњем тренутку у воз, чији се дим вуче као један сури застор изнад нас. А ево воз не полази иако су казальке станичног сата прешле полазну тачку возног реда. Узнемирен сам као да сам бегунац иако су сви потребни папири у моме џепу. Врата канцеларије војног команданта станице у лудом су покрету. Униформе улазе и излазе. Одједном видим једну гардијску. Тамно плава коњичка долама, извезена златом, игра на плећима мога познаника и друга, потпоручника Бољетинца, сина чувеног вође албанских побуњеника и качака¹⁾ Исе Бољетинца.

¹⁾ Качак је име албанских одметника против султана у доба турске владавине, али је то чешће назив за разбојнике који по шумама и клисурама сачекују путнике и пљачкају их.

Узбуђено маше рукама и приближава се вагону. Повлачим се несвесно уназад. Видим само како официр који је пратио мог гардијског друга даје руком знак шефу станице. Воз добија дозволу да пође.

Ја сам због кише у габардину, на коме нема никаквог знака моје гардијске прошлости. Док се воз тресе, кроз отворена врата одједном у ходнику видим црвено запрепашћено лице потпоручника Бољетинца:

– Зар сте ви ту? Мене су скинули из воза због моје гардијске униформе, мислећи да сте то ви. Стигла је депеша из дивизије да вас задрже и одмах да се вратите у Ђаковицу. Одавде су телефонирали у Ниш да вас пронађу и врате.

Ниш је станица на моме путу за Београд ка којој сада воз јури.

Пре месец дана, уз џакове са хлебом и месом, коморџије су донеле и пошту у којој је био и „Службени војни лист“, једине новине које је овај војни конвој доносио на нашу албанску планину. Одједном сам ту, усред низа указа, прочитао да Министарство војске, у намери да формира моторизоване трупе, отвара конкурс за ауто-школу и позива официре који желе да у њу ступе. Учинило ми се да су сви камени врхови Ђафа Колшита били обасјани пламеном моје радости. Следећег јутра конвој, који се враћао у Ђаковицу, однео је и моју понуду за конкурс. Потом месец дана неизвесности и узнемиреног чекања. Када сам већ престао да се надам, пре три дана из једног џака са поштом која је стигла у планину, извукао сам акт прошивен тробојним концем. Примљен сам у Ауто-команду и имао сам одмах да предам чету и цео одред најстаријем официру. Већ сутрадан сам, рано, јурио на коњу кроз албанску клисуру и шуме ка Ђаковици. Сусрет са мојим командантом, старим чланом „Црне руке“ – због чега је и седео у изгнанству на албанској граници – убрзао је моје путовање:

– Ваша је срећа да код нас у војсци нико не чита акта. Она се само потписују. Да је ма ко у вишим штабовима прочитао ваше име, не бисте скоро сишли са Ђафа Колшита. Ја знам какво сам упутство добио када сте овде стигли. Дочепајте се што брже можете Београда.

Као кроз Дивљи запад јурио сам у колима покривеним платном, која су вукле мазге, ка Призрену и у долини Белог Дрима, на коме се стари камени мостови уздижу као затегнути лук ка небу, први пут сам видео пушку качака уперену на нас:

– Дур бре! (Стој!).

Његов је узвик умукао када су, као змије четири пушчане цеви војника који су ме пратили, излетеле испод платна наших кола. Истог тренутка је ишчезао као фантом иза врба крај реке.

Од Призрена тешки војни камион је требало да убрза мој пут. Имао сам срећу да се код Штимља разљуљани дрвени мост, уз страшну ломљаву, срушио не под нама већ у тренутку када су задњи точкови камиона стигли на камену подлогу пута.

Бољетинац је примио да ми однесе пртљаг до Београда, а ја се спремам да измакнем из воза чим уђе у нишку станицу, да избегнем контролу. Воз се још није ни зауставио а један официр ускаче у наш вагон:

– Сва господа официри да се јаве команданту станице.

Напољу је пред сваким излазом по један стражар. Предајем се неизбежности. У канцеларији, мајор, командант станице ми саопштава:

– Овде је депеша из штаба Косовске дивизије. Наређује вам се да се одмах вратите у своју команду у Баковицу.

– Разумем, господине мајоре.

– Изволите потписати да вам је наређење саопштено.

Мајор, укалупљен годинама у тврде одредбе војне дисциплине, не може ни за тренутак да замисли да један официр сме да не изврши наређење које је примио *на потпис*. То не постоји у војсци и чим је последње *В* од мога имена остало на хартији, његов интерес за мене је престао.

Први воз за Скопље полазио је тек у јутро и ја излазим из станице као слободан човек, да проведем ноћ у каквом хотелу или борделу Ниша. Тако бар мајор замишља. Али већ иза изласка из станице ја прелазим неосветљени део пруге. Улазим са стране отворених колосека у вагон треће класе, пун сељака, и своју официрску капу држим у руци покривену рукавом габардина. Вагон је неосветљен и нико на мене и не гледа.

На мојој станици Топчидер, последњој пре главне престоничке станице, ступам на тло моје обећане земље коју сам пре више од три месеца напустио.

У Ауто-команди јављам се, са својим папирима, шефу, пуковнику Дероку и саопштавам му да су за мном издате потернице да ме врате у Албанију.

Пуковников поглед, који се за тренутак зауставља на мени као да ме испитује, миран је и сигуран:

– Ви сте изабрани за Ауто-команду. Ту је одлуку потписао Министар војске и морнарице и нико вас више због тога не може узнемирити. Од овог тренутка ви сте под мојој командом и све остало је моја брига. У нашој војсци владају закони, а не клике.

Ја сам у Београду, у Ауто-команди, где учим да расклапам мотор, да вулканизирам гуме, и више се и не интересујем каква се акта измеђују око моје судбине.

Увек када сретнем поглед пуковника Дерока, он је испуњен једним пркосним осмехом. Мој останак у његовој команди је постао питање његовог престижа.

*

Све се изменило и опет је све по староме, само ја више нисам ја. Моје је изгнанство завршено, само мој нормални живот није почео. Јер не може ни да отпочне, пошто је мој живот моје одушевљење, без кога је живот само тврда и празна љуштура. Чини ми се да ништа више не може да учини да устреперим, а моје је постојање до сада било стално вибрирање и продужени занос. Ни састанак са Мартом није више наставак растанка. Ми смо опет само добри другови, јер сам ја одсутан.

Немам времена да испитујем шта се десило са мном, јер сам научио да живим интензивно како се живи у рату, када сваки тренутак који долази може да буде последњи. Војска, од тренутка када је изгубила ореол који јој је давао рат, и када више нема драж опасности, почиње да ме гуши својим тврдим и уским оквирима. Пола године сам већ официр Ауто-команде и све више осећам да сам у свету који није мој. Моји су дани испуњени обуком младих војника, будућих возача тешких камиона, јер борна кола још немамо. Моје су вечери поново иза позоришних кулиса. То је мој зачарани круг. Оља је прва колоратурна певачица Београдске опере и ја сам њена сенка, која је не напушта. То је једна грозничава, узрујана љубав у којој ме љубомора нагриза као отровна киселина.

Потписао сам уговор са најбољим београдским издавачем Цвијановићем, који издаје мој први роман „Кроз буру“ написан на Рововској коси. Моје приповетке излазе у књижевним листовима све чешће, а када је „Мисао“ – велика књижевна ревија – објавила један одломак мога романа, њен уредник, песник Масука, послао ми је писмо у коме ме моли да га посетим.

У редакцији свога часописа произвео ме је свечано у писца:

– Ви настављате традицију наших писаца – официра, који су, почевши од Лазе Лазаревића,¹⁾ дали српској књижевности драгоцене прилоге.

Па ипак један необјашњиви притисак гњечи свако моје одушевљење и ништа више не уноси радост у мене.

Све слободно време, које ми Ауто-команда и Оља оставе, проводим у друштву београдских боема, књижевника и сликара,

¹⁾ Лаза Лазаревић, лекар, санитетски потпуковник и лични лекар краља Милана, био је у другој половини 19. века најбољи српски новелиста, који је од свих српских писаца највише превођен на стране језике.

који су ме усвојили откако сам прву приповетку објавио. Једног дана, сав испуњен паучином моје канцеларије код Топовских шупа – седишту Ауто-команде – и горчином којом ме све више импрегнира укочени живот војне хијерархије, кажем мојим новим пријатељима да се одлучујем да сасвим напустим војску:

– Хоћу да изађем из те мрачне шуме у коју никаква светлост не продире.

На моје раме се спушта широка и мека рука мог новог пријатеља и имењака Станислава Винавера, песника, есејисте, хумористе, чије ме округло, увек на смех развучено семитско лице, једино понекад развесели. Његов је дух у сталноме кључању. Он ме је већ од првог дана познанства прозвао „незаконитим унуком Лазе Лазаревића“. Сада скоро виче на мене:

– Па, ви сте интересантни једино што сте једини писац у униформи. Иначе, гледајте шта је нас демобилисаних књижевника.

Заклани Бугарин са Горничевског виса поново постаје мој ноћни сапутник. Буди ме у оно мало часова што ми остане за спавање. Када ме његова рука као сенка додирне, скачем и за тренутак сам на отвореном прозору на који пада одблесак уличне светиљке. Срећом, у кући свога очуха станујем у приземљу, док су сви други на првом спрату. Сви, осим Нети, мале матуранткиње из Љубљане, која је дошла у Београд да се упише на универзитет и којој је моја мати дала једну малу собу у приземљу, да би јој нешто помагала у кући. Само Нети чује мој пригушени крик. Моје бекство испред мога тврдоглавог непријатеља престаје у првом додиру са светлошћу, али се у стварност враћам тек када се две топле дуге руке, које нисам чуо када су прошле кроз врата, и које излазе из дубоко изрезане спаваће Нелине кошуље, обавију око мене и врате ме у постељу.

Али и Нели је ишчезла као фантом, јер се кроз два месеца вратила у Љубљану. Скоро никад дању нисам са њоме говорио, и нико није слуту наше ноћне сусрете.

*

Јутрос сам опет задоцнио на аутокар који одвози нас официре до Ауто-команде. Ноћас је Оља, још дуже него обично, остала са својим ипресаријом, редитељем, диригентом и са мношвом код „Три шешира“. Таксијем сам стигао у команду. Као камени зид преда мношвом је стајао намрачени лик мога првог шефа, потпуковника Андреје. Закаснио сам десет минута.

– Ви нисте за војску.

Сем овог горког поздрава, потпуковник ми је сат касније послао акт да дам „изјашњење“ зашто сам задоцнио.

За сваки минут кажњен сам по једним даном притвора: долазак на службу и повратак кући непосредно, коју не смем ни за тренутак да напустим осим када сам у команди. Седам година сам официр и у мојим оценама које се дају сваке године и од сваког старешине сваком официру, рубрика „кажњен“ остајала је увек чедно бела. Чак и када сам био послан из гарде у Албанију, то није било „по казни“ већ „по потреби службе“.

Уз ударац по моме поносу долази и десет дана за време којих ћу бити потпуно одвојен од Оље. А то за мене значи опасност. Увек око ње тражим сенку њеног ранијег љубавника, једног коњичког капетана, иако ми је Оља дала реч да га више и не виђа. Али за Ољу је љубав само једна песма, после које долази друга.

Моја казна почиње сутра. Данас идемо на возњу до Авале и одједном видим у свом узрујаном сећању једну засечену страну планине над коју се пут надноси и где се доле шири понор.

„Несрећан случај“, то ће бити објашњење.

Када сам живео годинама у непосредној атмосфери смрти, навикао сам се на њу као на опасног суседа, али ме је увек носило једно одушевљење које је испуњавало моје снажно тело. Имам само двадесет и пет година и сада када ме више ништа не угрожава, када уистину мој живот треба да отпочне, толико је одједном горчине накапало у моје животно искуство, толико су се видици, некад паљени радошћу, сада замрачили и искривили, да у овом тренутку, одједном одлучен, дајем састанак својој старој сусетки са запаљених планина и искиданих шума, састанак који сам раније увек мимоишао.

Окрећем се као да још једном хоћу да видим мој град у даљини на топлим рекама у којима ће у овом летњем дану бити толико младих тела која се радују животу. А мој је живот завршен. Тешки жути облак који у вртлозима извире иза наше дуге аутомобилске колоне, оставља широки прљави прамен на небу и ускраћује ми ту последњу визију. Ја сам на челу у једном „форду“, али ја нисам сам. Мој целат, потпуковник Андреја, наредио ми је да у своја кола узмем још два војника, којима је ово прва дужа возња. Мој је поглед сада укочено управљен у дубину где је црна сенка планине хладна на овом врелом дану. Тај црни и хладни вртлог преда мном – то је крај. Моје срце бије узбуђено. Моје је грло суво и гуши ме. Али моја рука на волану не дрхти. Ја сам одлучан и знам шта хоћу.

На ивици пута је наслаган туцани камен преко кога треба да пребацим своја кола као преко препоне. Појачавам гас и у тренутку када последњи покрет руке треба да начини непоправиво, као један комад челика да је раздро моју свест. Тек овог тренутка схватам да нисам сам, да немам право да убијам два млада човека који и не слуте да њихов живот такође може за који тренутак да се угаси.

Брзина мојих кола пада. Хоћу да им наредим да сиђу, али већ први камион ме сустиже и само моја пресечена и напуштена одлука пада у провалију.

На састанак ћу закаснити двадесет четири часа.

*

Осамнаести јун 1920. године. То је дан моје смрти. То сам ја одлучио. Да је то било јуче, онда бих био још и двоструки убица. Данас одговарам само за себе. Цело јутро сам расејано вршио свој посао и сада је мој план у свим детаљима израђен. Дошао сам кући на ручак и моја мати, мучена слутњом, гледа ме уплашено, и осећам како се тешко уздржава да ми не поставља питања. Нисам јој чак ни за казну рекао, коју би могла да примети тек вечерас када бих, као заточеник, остао код куће. За ових последњих двадесет и четири часа продуженог живота, моја глупа и безначајна казна нарасла је у мојој узрујаној преосетљивости и постала одмазда страшнога суда.

По ручку треба да пођем у команду. Обукао сам своју нову белу блузу, летњу униформу, на којој је пурпурно црвена троугла мрља траке мог Белог орла са мачевима који увек носим на грудима као свој ратнички понос. Данас ми је то путоказ за челично зрно које треба да нађе моје срце. Грлим дуже него обично моју мајку, чији поглед, узнемирен и грозничав, пуни све више страх који се сав скупио у једној сузи. Излазим журно у Краљице Наталије улицу, зажарену овим летњим даном пред буру која се слуги на затегнутом и тешком небу. Последња бура тутњи већ и у мени.

И одједном осећам како један луди, залутали осмех развлачи моје суве усне.

„Кроз буру“. Вест о моме самоубиству начиниће одличан публицитет моме издавачу Цвијановићу. Људи ће тражити у мојој књизи одгонетку моје необјашњиве одлуке. А ни ја немам објашњења за себе, нити га чак тражим. Бескрајна горчина, скоро гађење према свему ономе што није онако као што сам ја веровао да треба да буде, довољно је да ме изведе из живота.

Данас први пут стижем пред хотел „Славију“, где је место поласка нашег аутобуса за команду, пола сата пре одређеног времена. Још ниједан официр није дошао. Одједном слутња страха да бих у последњем тренутку могао да устукнем, пролази кроз мене. На углу је кафана „Три сељака“. Улазим журно.

– Једну дуплу љуту.

Три пута понављам наруџбину и на овом врелом, загушљивом дану попијена ракија почиње да љуља моју свест као морски талас.

Поред саме кафане јуре једна кола. За воланом је коњички капетан, мој претходник. Моје лице, које је постало одједном хладно, сигурно је бело као страх. Крај свог негдашњег љубавника седи Оља, која ме чак и не примећује јер му нешто смејући се прича. А дала ми је часну реч да га више не виђа.

Тврди печат пресуде спушта се на моју одлуку. Наш аутобус за који минут полази и не треба да задоцним на свој последњи састанак.

Моја би одлука већ била остварена да ми на једној од наведених другарских вечери у Официрском дому неко у гардероби није украо мој револвер кога сам имао у џепу свог кишног мантила.

Чим сам сишао из кола пред логором код Топовских шупа, наређујем нареднику који ми излази на рапорт, да војници припреме своје оружје – наоружани су револверима – за преглед који ћу да извршим.

Небо је пуно муња и густе, ниски црни покров скрива његову дубину. У рафалима летња киша засипа суву земљу и ужарена крила шатора мојих војника. Улазим у први, дугачак, али врло низак. Војници у њему не могу да стоје већ седе. Ја се спуштам на колена и наређујем.

– Оружје за преглед.

Трећи војник у реду од уласка у шатор пружа ми свој аутоматски пиштољ. Само је сваки трећи наоружан.

Вадим шаржер и видим да су сви меци у њему. Повлачим цев уназад и убацујем метак.

– Добро га одржаваш.

Иза мојих леђа је други шатор у коме седе војници, склоњени од плуска који пршти по затегнутом платну и чекају мој долазак. Ако пуцам овако усправљен на коленима, зрно може погодити неког од њих. Има већ доста смрти уписаних на мом отвореном рачуну за вечност. Нагињем одједном тело уназад да метак, прошавши кроз њега, удари у земљу. Тачно поред Белог орла је моје срце.

Пуцањ не чујем, али тешки ударац једне невидљиве гвоздене полуге ме баца на тло. Једна челична канца зарила се и чупа мој живот из груди. Млаз крви је тако силан да плуштећи удара у мокро платно које је последњи мој видик.

Војници су поскакали са ужасом и подигли шатор својим плећима. Видим неколико уплашених очију како се нагињу надомном.

– Господине поручниче, како да нисте пазили.

– Хтео сам.

То је све што моје усне могу још да изговоре, јер сада крв надире и у уста.

Последњом снагом руке покушавам да зауставим млаз који шиба, али је он јачи и грубо ми одбацује руку.

Одједном ме граби једна очајна жеља, јача него шибање моје крви:

– Ја хоћу да живим...

Узбуна је у логору. Болничари долазе. Моја је бела блуза застава побуне и покоља. Секу је, скидају са мене и широки завоји покушавају да угуше млаз. Долази и лекар.

– Пренећете га на рукама.

Потрес кола би отворио последњу брану живота. Болничари су подигли на рамена крајеве носила на којима ја лагано умирем. Колико је дуг пут до Војне болнице. То је даље него када су ме на Кајмакчалану носили са разбијеном ногом.

Летња бура је прошла и горе нада мном је опет дубоко и светло летње небо, а ја знам већ из свог првог умирања у албанској планини под снегом да се у смрти не пење у светлост већ пада у мрак.

„Ја нећу да умрем“ је рефрен моје очајне и безнадне животне воље. По свим нормама лекарским, требало је већ да будем мртав.

То су ми, толико времена касније, рекли лекари који се сада нагињу над моје отворене груди из којих опет шиба крв.

Погледи тројице лекара се сусрећу. Моја је пресуда изречена. Дошао је и сам шеф војне хирургије, санитетски генерал др Михајло Петровић, друг мога оца, и његов поглед је пун самилости за оног који умире.

Ниједна реч, ниједан звук не излазе из мојих уста у која су ставили комаде леда да зауставе крв коју и ту једнако бацам. Цело моје тело постаје све више и више хладно и непомично, јер крв пресушује у њему као исцрпљени извор у пустињи.

Ја умирем. Осећам како живот излази из мене. Лекари су завршили и класирали мој случај и остављају две болничарке крај мене да ми склопе очи и руке. Цело је моје тело паралисано и мртво и последњи остатак мог живота се задржао у глави и десној руци. Лева рука, крај срца, већ је леш. Био бих ужаснут када бих могао да имам животну реакцију. Али ја је више немам. Знам сада да се од овог тренутка налазе нас двоје на тој самртничкој постељи. Двоје: један доле у постељи, бивши ја, непомичан, са искривљеним уснама пуним крви и леда, са хладним удовима без живота, и садашњи ја, флуид који мисли, који разуме али који не осећа. Ја, нематеријални, који као осматрачки балон уздигнут изнад постеље посматрам први и последњи пут своје тело. Још могу да мислим и моје мисли се буне:

– Помери се, мрцино, мораш да живиш...

Као што је новорођенче везано врпцом за тело своје мајке, тако се још два или три тренутка мој флуид држи везан за моје мртво хладно тело. Болничарке се погледају...

У овом тренутку, ја који сам увек због свог ува изгубљеног на Калин Камену тешко чуо и када су у мојој близини говори, сада одједном чујем и кроз зидове. Ја више нисам везан материјалним оквиром. У ходнику пред мојом собом су два лекара и моја мати, низ чије лице, сиво од страха и ужаса, теку сузе. Генерал др Петровић – његов глас звони за мене иако шапуће иза затворених врата – говори:

– Јако жалим, госпођо, али више не можемо никакве наде да вам дамо.

Зид се одједном опет затвара преда мном, ја сам опет од овог тренутка сам самцит у својој постељи, сам у својој љуштури иако потпуно охлађен. Живот је ушао у моју десну руку која се диже увис и даје болничарки знак да тражим хартију и оловку, јер хоћу да пишем... да пишем.

Уста младе болничарке се отварају од запрепашћења, као да је угледала вукодлака, и збуњено граби са стола оловку и комадић хартије који ми на једној свесци подноси пред очи. Иза мојих напуњених и слеђених уста не излази ниједан звук, али моја рука пише, сигурно цртајући слова:

„Ја нећу да умрем“.

Као луда, болничарка јури у ходник у коме је већ изречена моја смртна пресуда.

На вратима се појављује генерал-хирург, прилази ми брзо и његове плаве, блиставе очи се заустављају на мојима у које се живот вратио. Један осмејак му развлачи усне:

– Ја сам знао да се један такав борац као ви не предаје.

Сада видим и лице моје мајке, али овог пута са ове стране зида, ни сузе није стигла још добро да избрише. И она ми доноси свој уплашени осмех као подстрек за живот.

Сада почиње нова борба за мој живот иако у погледима лекара читам да је за њих ово само продужење једне агоније. Док сам до сада био лед, сада сам пламен. На топломеру жива достиже 41°. Тровање крви командима униформе коју је метак унео у плућа. У моје укочене ноге и руке забадају се непрекидно игле и уливају течности које треба да зауставе крволиптање, да оборе температуру, да умање болове. Ушприцавају ми и један препарат са честицама злата, као каквом махараџи. Ја нисам више мртав, али нисам ни жив.

Забадају пумпе у моја плућа и врше пункције, али су плућа удављена у крви.

Генерал Петровић се нагиње нада мном:

– Да бисмо вас спасли, морамо вам отворити плућа. Пункцијама не можемо ништа да учинимо. Због вашег срца у садашњем стању не можемо вршити наркозу и хоћу да вам кажем да ће операција бити дуга. Али то је једини начин да останете у животу.

Ово је непосредан разговор какав војници воде међу собом.

У операционој сали око мене врзино коло белих авети. Два војника болничара држе моје ноге, друга два ме држе за рамена. Баш као када су ми резали ногу под Кајмакчаланом. Толико у мени има мало живота да не могу да осетим ни страх.

Инквизиција почиње. Скалпели режу моју кожу дуж ребара. Одједном са ужасом осећам како два млада лекара вуку комаде моје коже и деру је, један нагоре други надоле.

Мој глас се одједном повратио под језивим мучењем и од мога урлања се пролама операциона сала.

Доктор Петровић се нагиње нада мном:

– Ви сте били јунак, морате трпети...

Онај лекар што вуче моју кожу наниже хоће да помогне патрону:

– То није културно да се тако урла...

– Зар је културно драти живог човека? – то ја хоћу да кажем, али не могу да изговорим јер сада урлам тако да се прозори тресу. Гвожђима ми размичу ребра...

Само када бих могао да изгубим свест.

Дижу ме на рукама увис, нагињу на леву страну и моја отворена плућа су каскада из којих се лавор до врха испуњава крвљу. Одакле само извире када сам је већ литрима изгубио.

Три и по сата траје операција и моје мучење. Три и по сата лекар који контролише мој пулс очекује да се одједном заустави, али ја не губим ни свест ни живот. Мој глас се већ давно угасио и само се тело тресе под боловима. Најзад су завукли и утврдили стаклену цев између размакнутих ребара да дренира крв која увек надире у плућа. Касапница је завршена али не и борба за мој живот који одржава само још једна танка нит, нит моје воље да живим.

Лежим непомичан у својој постељи, сав у завојима, од струка до врата, и сваки дан је моја постеља пурпурно црвена. Моја је температура увек око 41°. Али ја живим.

Два дана после операције први пут чујем лако куцање на вратима. Болничарка отвара.

Осећам како се први пут моје суве усне и зажарени образи развлаче у осмејак. Летња изрезана хаљина која као румени пламен трепери око младог тела, плаве косе у неред, још влажне од савске воде, босе ноге у сандалама и очи које светле као радост живота. Јела. Зато што је Мартина сестра, ова лепа весела девојка никада није била мој флерт.

– Принчипе, како је?

Мој осмех јој одговара: добро. А моје испечене усне шапућу:

– Хвала за враћену посету...

Пре два месеца Јела је била оперисана од слепог црева у истој овој болници, као ћерка бившег министра војног. Тада сам ја долазио код ње са Мартом, носећи јој пуно наручје цвећа. Видим да она има сада у рукама руже.

– Међу вашим флертовима – а Бог би знао колико их има – права је узбуна. Све девојке испитују своје савести и нико не зна ко је крив, те се ниједна не усуђује да вас посети. Пошто је бар моја савест мирна, то сам ја дошла да вам кажем колико сви желе да вас поново што пре виде.

И Јела ми први пут спушта пољубац на чело.

Шест недеља свакодневно тече крв и гној из мојих плућа као из непресушног извора. Шест недеља сагорева моје тело у пламену грознице, али мој дух трепери од жеље за животом.

Прозор моје собе је увек отворен и свакога дана у два часа чујем како шљунак стазе болничког врта шкрипи од брзих и лаквих корака. Ход моје мајке је тежак и лаган. По једном прећутном споразуму она долази касније, и оставља ове часове моме враћању у живот.

Јела ми не дозвољава да говорим, али је она репортер целог београдског живота. Једнога дана када је из мојих очију ишлезла сенка смрти, Јела ми доноси „Политику“ од 19. јуна. У дну дневних догађаја, белешка: „Несрећне љубави“.

Неколико речи о мени, са напоменом о моме роману који треба да ускоро буде објављен, и онда одмах друга вест о једној Тотици, служавки која је „такође због несрећне љубави“ испила камену соду, али са мање среће од мене, јер је мртва.

– Ма каква несрећна љубав – љутим се ја.

– У то су сви сигурни, јер због чега би другог човек хтео да умре, само се имена мењају. Једни су оптужили сироту Марту, други Мими – ћерку једног другог министра – али већина сматра да је Оља у питању...

– Зашто Оља? Никакве несрећне љубави нема између нас...

Али Ољин корак још нисам чуо у болничком врту.

Ја нисам за дуг разговор, мој дах нестаје.

Пре неки дан члан кварта у коме се налази Војна болница дошао је, уз дозволу лекара, да ме пита за узрок мога покушаја да умрем.

– Је ли то била несрећна љубав?

– Не, господине члане. Узрок је, када већ морам да кажем, моје увређено достојанство човека и војника.

И лагано причам полицајцу своје разочарање у служби, коју сам волео, то је моја несрећна љубав, о својој првој казни.

– Ко ју је изрекао:

– Мој командант, потпуковник Андреја Лазаревић.

Три дана касније болничарка улази у моју собу:

– Потпуковник Лазаревић моли ако би могли да га примите.

Осећам да поново моји образи горе а крв јаче пробија кроз завој:

– Не желим да видим тога господина.

Само недељу дана касније саопштили су ми да је потпуковник Лазаревић мртав од срчане капи. Метак је пресекао моју артерију, окачио моје срце, али је убио узрок мога покушаја да умрем. Нисам желео његову смрт и данас ни Јелина веселост није извукла осмех на моме слеђеном лицу.

Лекари су ми рекли да само то што сам се нагао у тренутку када сам хтео да пуцам, да не би метак погодио кога војника, то ми је спасло живот, јер би, да сам био са усправљеним телом, метак прошао кроз средину срца.

Мислио сам на друге и то је спасло мене, али нисам могао да мислим и на мога несретног потпуковника.

*

Данас чујем неке непознате женске кораке под мојим прозором. Можда је нова болничарка. Звуке покрета ових двеју познајем добро. И куцање на вратима ми је непознато.

Једно мршаво, али фино лице даме од четрдесет година које ме сећа на фотографију негде виђену, шаље ми осмех.

– Нећете ми замерити што сам дошла да обиђем свога најмлађег колегу. Ја сам Исидора Секулић.

Моје лице је свакако маска запрепашћености, јер је Исидорин осмех одједном збуњен. Сада разумем. „Бакон Богородичне цркве“. Најпознатија југословенска књижевница доноси ми, уз своју топлу радозналост, поред, можда, спонтаног пријатељства, и целу једну теглу најбољег кладовског кавијара.

– Треба вас добро неговати да повратите своју изгубљену снагу. Ви ћете опет бити помамна бујица коју нико неће моћи да заустави.

Поглед зеленкастосивих очију Исидориних, тај њен кривудасти поглед прелази преко мене као егзотичне животиње.

У својој изненађеној мрви живота коју још имам, питам се да ли сам ја за Исидору предмет за нов роман или просто херој чију грозничаву сенку она открива у свом узнемиреном животу и у

фјордовима норвешким и у болницама балканским. На њеним очима нема данас оне паучинасте мреже која их, како то она вели, понеки пут покрива и ја срећем у њима једну бескрајну нежност.

– Људи који траже смрт су баш они који највише воле живот. Ја у вама видим живот у најлепшем облику.

Дакле, ипак сам херој.

То ми је, уосталом, недвосмислено и рекла приликом следеће посете:

– Да ли сте осетили и за тренутак страх када сте пуцали у себе?

– У том моменту ја сам био толико пун жеље да умрем, да није било места за страх.

– Ја волим страх, али се дивим људима који га немају. Зато и нисте могли да умрете. Ви сте јунак и за јунаке, као ни за елементарне силе, нема смрти.

Њена фина, али до прозрачности мршава рука, дугим дрхтавим прстима додирује лако моје чело као да жели да спусти ловоров венац. Одједном збуњено и мутно пролази кроз мене сећање на једну њену приповетку где помиње своје „узаман испружене руке“. Ја сам скоро видљивим задовољством слушао њене речи које трепере меко, али не прихватам њену руку. Моји су покрети још увек тешки, а поред тога – сада када сам између живота и смрти – не привлаче ме оне црвене магле сунца за које Исидора вели да испуњавају јесен.

Ја очекујем пролеће. Свакога дана у два часа – тачно у минут – Јелини кораци по шљунку стазе доносе ми одушевљење и радост. Сваког дана у пет часова срећем поглед моје мајке из кога бескрајни страх још није ишчезао. Два пута недељно Исидора ми доноси гушчје цигерице, шампањ и блажену нежност.

Генерал Петровић, мој спасилац, отишао је на конгрес хирурга у Паризу, и баш тада топломер одједном почиње да показује 41° код мене. Право трулење плућа почиње. Заменик шефа, опет генерал др Попер-Марковић, рентгенолог, саопштава ми да је неопходна нова операција да ми се изваде два ребра, јер дренажа није довољна да очисти гнојење.

Од ватре скоро губим свест, али је моја одлука јасна:

– Не, одлучно не, јер знам да ову операцију не могу преживети.

Доктор Попер-Марковић је тако мали да је нижи од мене који седим усправљен у постељи.

– Ако се не будете оперисали, ја вам ништа више не гарантујем.

– Свеједно, ја више нећу на операциони сто.

Лекар ме гледа кроз своје нагнуте наочаре, његово лице постаје још више зборано и слеже раменима:

– Ви одговарате за свој живот који сте већ толико угрозили.

Три дана је жива на максимуму ватре коју једно живо људско тело може да издржи. Болови у мојим раскинутим плућима су страховити и ја чупам' целе праменове косе и заривам нокте себи у очи да их откинем, да пренесем бол на другу страну. Болничарке ме грабе за руке у којима је снага само тренутни грч очајања. Најзад, при превијању, утврђују да је цев стављена у плућа загушена, и нова, нешто шира, отвара слапове трулежи и крви.

Доктор Петровић, који се авионом вратио из Париза, држи ме за руку и дуго гледа својим топлим погледом:

– Сада сте спашени. Операцију – коју је требало по свој логици обавити – не бисте издржали. Ми смо учинили све што је људски могуће за сина свога колеге, и да је мој син био у вашем случају, више ништа не бих могао да учиним. Али све то ништа не би вредело. Вас је спасла једна дивља, челична воља за животом. Она је била у овом тренутку пресудна.

Шест недеља је прошло од 18. јуна и сада знам да је мој трећи живот почео.

Други део

Кроз Аустрију

ОБЈАШЊЕЊЕ

Плодан писац и новинар, Станислав Краков, који је оставио огроман број чланака, путописа, интервјуа, репортажа као и познатих књига, пре свега је описао своје ратове.

Тако мирно време, од 1920. до Другог светског рата, остаје неописано, док окупација даје књиге о Милану Недићу („На оштрици ножа“ и „Препуна чаша чемера“), као што овде следи најдраматичнији период његове последње борбе за слободу.

Смрт га је спречила, 1968, да заврши своју аутобиографију, али, читајући је, види се да је стигао да опише своје најважније борбе.

I. ИЗВАН ЗАКОНА

Једини шум у мртвој ноћи је шкрипа камења под мојим тешким поткованим ципелама. И ударци мог узрујаног срца које бежи пред страхом. Још је мрачнија ноћ овде у кланцу, на који се, као тамни слап, слива тешка сенка шуме. У црнину сливено небо после летње буре, без месеца и звезда, затвара вид као спуштени очни капци. Оно је свуда – на моме ранцу, на мом већ ознојеном темену, надамак моје руке. Још малочас, пре уласка у просек клисуре, могао сам да се окренем, не заустављајући се, и да у даљини видим једну једину светлосну мрљу у заспалом Безау. И осветљени прозор у крчми „Zum Taube“ – згради на самој ивици села, коју сам несвесно, у очекивању ове ноћи, изабрао. И да слутим иза тог светлосног опроштајног сигнала, кроз замагљене очи и замагљена окна, узалудни поглед моје жене и моје ћерке које траже у непрозирности моју последњу визију. Сада сам усамљена сенка у сенци ноћи и шуме која скрива моје бекство.

Полицијски час у Воралбергу је у 22 сата. У стрепњи, која се са сваким протеклим минутом претварала у ужас, чекали смо нас троје, раскидани близином опасности и пустошећим страхом, да и последњи становник овог мирног села у Брегензервалду заспи и да не буде сведока за правац који сам изабрао за покушај свога спасења. У суседној празној соби прозор над самим кровом штале био је отворен да бих на први шум аутомобилског мотора скочио кроз њега у ноћ. Иза прислоњених дрвених капака на прозору наше собе, који гледа на сеоску улицу, стојали смо непомични нас троје у вребању сваког шума. Ни једне једине речи пред овим, можда последњим, растанком већ само стегнута рука у руци, која постаје грч. Четири бескрајна, самртна сата осуђеног који очекује целата. И најзад, у два часа по поноћи, и последња улична светиљка се угасила. У тишини, врата крчме и ноћ отворили су се за моје одметништво.

На образима и на уснама још осећам топлоту и очајање мојих које сам оставио. На кожном ремену ранца, који већ сече моје

раме, моји су прсти додирнули траг једне Иванкине сузе која је склизла у тами.

Да ли у овој ноћи, 25. јуна 1945. године, почиње моја највећа и можда последња борба за слободу? У мојој глави нема мисли ни за питања ни за одговор. Ја сам цео само напета опрезност која аветиньски граби кроз ноћ и ову шуму без живота али која спасава живот.

Кланац се завршава јер осећам да се сенка пута сада сурвава доле у невидљиву јаругу за коју знам да је стотину метара дубока. Доле, у тами, лежи Безау, који треба да обиђем, али како да у овом црнилу пронађем стазу која се одваја испред села, у прорезу шуме?

Као звоно на узбуну ударају моје планинске ципеле о невидљиви камен на путу.

– Halte!

Мој живот се зауставља. Моја уста остају отворена у грчу.

У невидљивој опасности метални звук затварача који убацује метак у цев.

Моје је тело одапета стрела која јури у стрмоглаву дубину јаруге. Сада сам лавина која се сурвава кроз жбуње, чије шибље бразда моје лице, дере моје одело, камење се сурвава испред и иза мене и одједном све се зауставља осим мога ужаса. Ја сам на самом дну јаруге, заустављен последњим жбуном. Цео сам. Чак и не осећам танки топли млаз на раздераном лицу. Покрећем руке и ноге опрезно. Нису поломљене. Цео је мој живот сливен сада у слух мога једног ува. Тишина. Потпуна тишина, осим шума потока под мојим ногама. За неколико секунди, колико је трајало моје рушење до дна ове урвине, ни једног јединог пуцња. За невидљивог стражара у заседи ја нисам био човек већ залутала шумска звер. Човек би и тако морао бити мртав на дну провалије.

Али ко је био тај оружани чувар пута чији ме је узвик бацио у амбис. Ја ништа не знам иако познајем сваки кутак овде и знам да у Безау нема војске. До ноћас на овоме путу никада није било заседе. А баш од ове ноћи свако људско биће које могу да сретнем је за мене опасност, и сваки оружани човек предодређени непријатељ.

Већ корачам потоком који је ледени оков на мојим ногама али чији хук покрива одјек мога пута у слободу. Пола сата се поклапају моји несигурни кораци са брзим током воде. И онда, више слутим него што видим, пут који просецајући шуму води за Schönebach, гнездо разбацаних дрвених кућа и штала на планини у које околни становници доводе своје краве да проведу лето.

Сем млекара и њихових стада нико други не долази у ово летње скровиште усред планинског масива Kleines Walsertal-a, које зими, без живота, ишчезне под белом заравњеношћу снега и леда.

Наслоњен на дрво чекам да се умири лупање мога срца и слије вода са мога одела. И слушам. Ноћ је мирна и тиха као смрт. Одлучујем се да наставим путем. Пешке ме више нико не може стићи, а ауто ћу чути издалека и ишчезнути у непрозирности шуме која је моја одбрана.

Један дрхтави и мутни прамен зоре лагано осветљава небо и моје мокре кораке. Иако је сваки секунд судбоносан, заустављам се за тренутак крај пута, да могу да ишчезнем под жбуњем, и скидам своје тешке ципеле. Два слапа воде падају на пут. Корачам поново у првом осветљењу јутра. Сада када ми опасност непосредна не лежи на плећима, терет ранца постаје ми све тежи. А сем нешто рубља и једног лаког ћебета само је мало хране у њему. Јуче када се опасност као гром сјурила на Безау била је недеља, Духови, и све је било затворено. Нешто сира које је Иванка набавила трампом од мештана, неколико тврдих јаја и, као чудо, две конзерве прављене у Крагујевцу, у Србији, присвојене од Wehrmacht и, најзад, заплећене од Мароканаца у Егу од којих их је моја жена добила за литар ракије печене од крушака.

Шума се отвара, небо се отвара и затегнути лук мојих живаца се одапиње. У зеленилу висинске котлине на коју пада сенка планинских гребена влажних од ране јутарње магле, моје уточиште: Schönebach.

Али пред самим летовалиштем кравара указује се нова опасност. Шума се удаљује у широком луку и као зелено језеро пружа се пространа удолина између стрмих, пошумљених планинских падина. Та равна оаза у планинској висини је права замка за мене, јер је пут просеца по средини. А пут је за мене, као за сваког одметника и бегунца, највећи непријатељ. То је могућност да ме моји гониоци у аутомобилу и на мотоциклима, изненада стигну пре него што успем да ишчезнем.

Мерим погледом, узнемираним баш као и моје срце, то судбинско одстојање до првих дрвених кровова алпских кућица и с друге стране до последњег дрвета на ивици падине. Више од једног километра неизвесности и страха. Остављам ту издајничку белу прашњаву траку у хладном зеленилу ливаде, под јутарњим сунцем које разголићује све и корачам у заобилазном луку кроз ниско шибље које завршава удаљену шуму. Сада сам на дохвату планинских падина, које су са својим густим влажним шумама моја најбоља заштита и нада. Шибље је све гушће, јер се и несвесно све више приближавам првом дрвећу и местимично то је права шикара кроз коју се једва провлачим, која се окомљује и закачује својим кривим границима, као пруженим рукама у грчу, мој, ранац и вуче ме уназад. Влажно, подводно тло угиба се и отвара под мојим тешким корацима. У мени нема љутње ни револта на те често свирепе шале

које живе и мртве ствари воле да причине људским бићима кад ова преносе своју корениту узнемиреност на све око себе. У овом тихом и мирном јутру у планини једини немир је у мени и ја остављам откуцај мога страха на свакој грани која ме немилосрдно шине или задере.

Већ се ближе моме погледу поцрнели зидови од усечених четинарских облика. Чујем гласове. Село је пробуђено. Цео живот тече око штала које продужују и чине највећи део алпских кућица разбацаних по ливади у коју се улива онај злонамерни пут који долази из Безау.

– Grüss Gott, Herr Krakow!

Иако је глас женски, тако је пао изненада да се стресам.

То је Ана Мецлер. Тешко да она чује отпоздрав са мојих усана, сасушених умора и страха који је најтежи терет који од ноћас носим на себи. А баш Анина кућа је први циљ мога пута.

Остављајући за тренутак ручицу ниских дрвених колица у којима гура две огромне канте пуне млека, млада девојка ми пружа своју округлу широку руку уз још шири осмех.

– Wie geht's Frau Krakow? Und Miliza? (Како је госпођа Краков? А Милица?)

Као задовољни арбитар, моје устрептало срце бележи први поен. Овде још нико ништа не зна. За ово изгубљено краварско насеље једина веза са спољним светом је камион који у седам часова стиже из Безау да укрца све ове канте са млеком које се гомилају на ивици пута крај извора, где је договорна камионска станица. А сада је шест. Имам читав сат пред собом.

Стежем срце, јутарња свежина је избрисала узнемирено бледило мога лица, забацујем сигурно ранац као да уопште више не тежи и корачам средином овог малог гнезда као да сам опет дошао на један од мојих учесталих излета, а који су до сада били само извиђање земљишта и оправдање моје будуће – баш ове данашње – појаве када ме канце опасности стегну за грло. Јер 8. јуна – има већ осамнаест дана неизвесности и стрепње од тада – када је узбуна као вулкан који је избио затресла мој ионако несигурни живот изгнанника у непријатељској земљи, прва моја мисао била је: Schönebach, као склониште док ураган прође. И онда, свако са по једним ранцем на леђима, док су моја жена и ћерка брале по истим овим пошумљеним падинама, чију заштиту сада тражим, ђурђевак и алпске орхидеје – ја сам у своме нотесу скицирао пролазе, учртавао стазе, обележавао на тој мојој карти за одметништво усамљене, напуштене колибе које би могле да ми буду уточиште. Овај изгубљени и заборављени алпски свет пружао ми је још и једини отвор, узак и стрмоглав, ако се замка потера око мене

стегне. Блиски глечери Gottesacker-a, са својих 2000 метара висине, били су једини нечувани пролаз у суседну Баварску.

Алпска колиба породице Мецлер је крај самог потока, на ивици села, а са друге стране реке је честар који је пријатељ сваког бегунца.

На самом уласку у дрвену веранду са подом од набијене земље, која продужава дрвену зграду, у којој је штала за десетак крава најважнија одаја, Frau Metzler као и њена ћерка, поставља ми исто питање о мојима.

– Не, данас сам дошао сам. Овај мој излет ће бити напоран и тежак а то није за њих. Ићи ћу и на глечере. Али бих вас молио ако бих могао само да ноћивам код вас а и тако ћу цео дан бити у планини.

– И моји дечаци спавају у сену на тавану над шталом, јер немамо места. А то није за вас...

– Напротив, мирис сена чини да добро спавам.

– Онда добро. На тавану и тако има доста простора...

И Frau Metzler ми пружа руку као да смо склопили уговор. Тачно пре два месеца, истим оваквим одлучним ударцем шаке о шаку отпочело је чудно пријатељство између ове породице форалбершких кравара и нас, залуталих изгнанника са Балкана. Тог априлског дана 1945. за становнике Безау – завршне станице уске пруге Bregenzerwalda – за које се рат кондензовао у радио-извештајима ОКВ и исписивао у прелетањима, све чешћим, америчких и француских авионских ескадрила преко кристално прозирног неба, какво је над слеђеним планинама, долазак нас „министара“ – три породице страних дошљака, које као да су биле избачене из старих мајушних вагона са свим својим коферима у прво пролетње зеленило ове алпске котлине – био је догађај о коме се одмах говорило и препричавало. Наша донекле, ако не лажна и злоупотребљена, а оно проширена титула, учинила је запаженим наш долазак који је, у ствари, био само бекство од лутања дуж бомбардованих пруга и неизбежног немачког логора.

Између Тирола, из кога смо тих априлских дана дошли, и Боденског језера, које је са осветљеном швајцарском обалом у ноћи било за нас капија слободног света, света без свакидашњих раскидајућих „тепиха“ авионских бомби, без дивљих окрутности рата, без сенке Гестапоа на темену, без глади и страха – није било више железничког саобраћаја. Тешке америчке бомбе разориле су пругу, порушиле мостове, попалиле станице. Један отворени камион, закупљен од нас једанаест изгнанника без земље и без наде, на чија се повијена леђа целога дана сливала пролетња киша, поред све неизвесности ове невољне авантуре, искрцао нас је пред непотребном станицом у Брегенцу, која је била стециште и склониште свих

многобројних „ausgebombt“ – избомбардованих – и изгубљених. Цео овај наш пут био би бесциљан да није било оног животног даха слободе, изгубљене за нас већ четири године, који смо осећали како трепери као фатаморгана са оне стране границе, тако блиске, неисписане на мутним, тешким водама језера. Уосталом, ми смо трчали ка изласку из рата, који смо очекивали да нађемо овде у сусрету са француским трупима које су долазиле дуж Рајне. У сваком случају, за нас је овај пут био без повратка. Али јавна и тајна полиција Трећег рајха, окрутна и у издисању, није била нашег мишљења. Неколико клупа и столова једне затворене билијарске сале у гостионици без послуге, без хране, без постеља, али не и без обавезног достављања полицији, постале су наш заједнички логор у Брегенцу. Већ ујутру следећег дана два СД¹⁾ разбила су нашу опсену спасења. Гранична зона Немачке није била склониште за странце. Ландрат округа Брегенц, чију смо заштиту затражили, уручио нам је сваком по један комадић пожутеле хартије са великим печатом немачког орла на кукастом крсту. „Интерес Немачког рајха захтева да граничну зону напустите у року од 24 часа“.

Камион којим смо дошли, вратио се у тиролске магле, железничке пруге биле су само сплетови челичних змија које су штрчале у небо, али је Ландрат предвидео за нас Lager am Stein, ако се одмах не изгубимо. Са једним балканским искуством понудили смо Ландрату као производе наше земље једну боцу шљивовице, неколико кутија цигарета које смо носили још из Београда и пет златника, који су зејтин за узбуркана људска мора. На Ландратовом укоченом полицијском лицу појавио се људски осећај: насмејао се.

– Свакако овај пут је био за ваше супруге веома напоран. Иако вам је у саопштењу речено да морате напустити Брегенц у року од 24 сата, дозвољавам вам да останете три дана, док нађете превозна средства. Али ниједан сат више.

И чак нам је пружио руку.

На железничкој станици сазнали смо да једина пруга која је још у раду води у Bregenzerwald, алпски теснац без изласка. Али и цела наша судбина ове четири године је ћорсокак без излаза.

Кроз Брегенц су без прекида текле каљаве и прашњаве реке возила једног света који је узалудно тражио да измакне испред своје пропасти. Она је као лавина тутњећи долазила за њиме. За камионе Wehrmachta пут је била опсена Алпског бастиона, из кога смо ми умакли. За луталице без земље, нанете таласима наизменичних окупација, опсена је била блиска швајцарска граница.

„У часу Ч. када се француске трупе примакну, граница ће бити шест сати отворена за све без разлике“ – шапутало се свугде међу овим изгубљеним светом за кога је граница била опсесија.

¹⁾ Sicherheitsdienst, немачка служба безбедности.

Из нагло заустављеног опела, једна рука ми је додирнула раме.

Два узвика – и на мене се срушио целим својим одушевљењем и запрепашћеношћу мој школски друг и пријатељ, негдашњи норвешки генерални конзул у Београду, Георгес.

Половина његове породице су Швајцарци.

– Откуда ти овде? – чудило сам се. – Шта радиш ти у Брегенцу?

– Свакако исто што и ти. Идем да нађем мир у Швајцарској. У Констанци, из које долазим, граница је херметички затворена.

Требало је већ то поподне да пређе код St. Margethen.

– Иако остајем само један сат овде, морамо да прославимо наш сусрет. Дођите сви троје да заједно ручамо код „Weisses Kreuz“.

Пред највећим хотелом у Брегенцу, прашњава кола, збијена једна уз друга, носила су француске ознаке. Да нису Французи већ ушли?

Не. То је био маршал Петен који је стигао са својом пратњом из Сигмарингена и ручао је у једној соби на спрату хотела пред свој прелазак у Швајцарску.

Само добро познанство мога пријатеља Георгеса са сопствеником хотела, коме је у ранијим годинама био чест гост, учинило је да смо нас четворо имали свој сто у сали, која је била само за одабране госте.

На једном великом столу за дванаест особа, у самој средини сале, окруженом љубопитљивим погледима – велика ваза пуна белог цвећа.

– Каква је ово свадба?

Још пре него што је келнер кога сам питао могао да одговори, одговор је ушао кроз врата са исто тако белом краватом која је чудно својом леденом чистоћом одскакала од намраченог лица, тамног као онај прамен косе боје гаврана који је падао на чело последњег председника француске владе Pierre Laval.

То није била свадба. То је била даћа. Десетак људи који су корачали за Лавалом нису имали беле кравате али су свима лица била омрачена судбоносном сутрашњицом која их је испуњавала страхом. То је била једина интимна веза која их је све држала као у једном обручу.

Уморни, грозничави поглед човека на коме је већ лежала сенка смртне опасности прешао је неверљиво преко суседних столова, зауставио се један тренутак на мени, као у рефлексу једног далеког сећања, неодређеног и мутног – то је био један свакодневни новинарски сусрет у Друштву народа – али како је моје лице остало непомично, непробуђено, Лавалов се поглед зарјио у вазу цвећа. Један сиви рефлекс прошао је преко тамног лица као слутња осмеха. У истом тренутку један млад човек ушао је и са услужним

прегибањем секретара нагао се да његове речи, сем патрона, нико други не чује. И као ехо дошао је прасак са дебелих Лавалових усана:

– Dites lui qu'il nous fiche la paix!

Потом је овај опроштајни ручак утонуо у шапутање и ниједна реч више није допрла до нашег ува.

*

Сутрадан, 23. априла 1945, у нашем новом уточишту Безау, између шуме и кланаца Bregenzerwalda, дочекала су нас затворена врата. Ниједне собе, ниједне постеље. Не само да су неколико крчми биле испуњене до последњег места бегунцима који су се са свих страна слили из бомбардованих градова Јужне Баварске, већ смо узалудно улазили из једне куће у другу, из једне радње у следећу.

– Lieder (жао нам је) – био је стални одговор на наша понављања питања.

Последњи сусрет био је без тога извињења. Рекли су нам да у Дому калуђерица, Wenzesheim-у, примају избеглице и можда ће тамо бити још који кутак слободан. Али ту је била и жандармеријска станица. Наши папири нису ништа доброг казивали двојици жандарма који су их брижљиво загледали. А ми смо се још добро чували да им не покажемо одлуку Лендрата којом нас изгони из граничне зоне.

– Ви морате натраг. Пре свега, ви немате дозволу за боравак у граничној зони, а потом овде нема ниједног слободног места. Све је пуно.

Титула српског министра просвете, коју је као последњи аргумент треснуо уместо дозволе, Јонић, наш сапутник и у неку руку вођа наше групе од три човека, три жене и два детета, затресла је мало отпорност и ублажила погледе два чувара Хитлеровог поретка у овој алпској котлини. У Безау је било међу бегунцима свих занимања и титула, али још ни једне једине праве екселенције. То их је одлучило да са осмехом приме по кутију српских цигарета. Они нису били Ландрат да бисмо им дали златнике. Због нашег предводника министра дали су нам судбински рок, опет од три дана, да уредимо питање наше дозволе боравка преко Kitzbuhel-а у Тиролу, одакле смо били дошли.

А што се тиче стана, то су нам оставили да тражимо како знамо. У сваком случају, и мала железничка станица Безау имала је своју чекаоницу са неколико разљуљаних клупа.

Већ један сат касније цео је Безау знао да су „министри“ дошли, јер се она једна једина легална титула сада утростручила. Сеоски

часовничар је правом министру понудио у своме дому собицу изрезану у дрвету као кабина на броду. Нашег спасиоца срели смо пред општином. То је била жена са широким раменима, са снажним тврдим рукама и округлим лицем развученим у строг осмех. Frau Metzler. Ова иста којој сада тражим још судбоносније уточиште. Понудила нам је собу у своме дому. Уместо потписа уговора имао сам утрнуту руку после дугог стиска наше нове газдарице.

Што се тицало нашег рока од три дана, он је истекао 30. априла 1945, али је баш тога јутра радио огласио смрт Хитлерову у дну бункера порушене палате канцелара немачког Рајха. Већ од тога јутра оба жандарма из жандармеријске станице Безау почели су да поздрављају први пут, после седам година, опет као у доба Фрање Јосифа и канцелара Долфуса, дижући руку само до ивица своје капе:

– Grüss Gott!

Ни у њиховој станици ни на вратима канцеларије председника општине није било више од тога јутра сугестивне плакате: „Deutsches Grüss ist: Heil Hitler!“

Мит о граничној зони и њеној нетрпељивости према странцима умро је такође овог последњег априлског јутра.

*

Нудећи ми таван над шталом, препун сена, за моје невољно преноћиште, Frau Metzler ми по други пут пружа уточиште. Хука камиона који се приближава селу пресеца сва моја сећања осим оног на страх који ме граби за груди. Мој ранац је опет на рамену.

– Auf Wiedersehen! Ich komme gleich. (До виђења, вратићу се одмах.)

Али када ћу се вратити не зависи од мене већ од камиона. Моје је срце уплашени гавран који скаче и хоће да излети из грудног коша. Хук мотора је врисак сирене на узбуну, али може бити и погребно звоно. За мене има само једно решење. Мој живот, то је моја слобода. Све је друго смрт. Али нико не треба да види мој страх.

Вучем се у јутарњој сенци разбацаних алпских кућица да откријем тајну камионске станице на отвореној ливади крај сеоског извора.

Крај сиве силуете кола само жене са кантама и шофер који их жури широким покретом руке.

Прибијен уз један дрвени зид, да бих се слио са њиме у јутарњој светлости пуној меке магле, ја гледам како канте ишчежавају, шофер се пење на своје место и жене се разилазе, као сваког јутра, свака ка својој штали. Нема застајања и разговарања. Овај је дан за све, сем за мене, као и сваки други и једини гласник који је

стигао из Безау није унео немир у ово тихо летовалиште алпских кравара. У ноћи кроз коју сам бежао ништа се није догодило. Сада сам скоро уверен да имам двадесет и четири сата слободног даха преда мном.

Стресам се. Тако сам задрхтао пре неки дан када сам, испитујући шумске пролазе, са једне стране стене, одједном угледао крај себе камењарку, пробуђену првом сунчевом топлотом, усправљену за напад. Био сам бржи од отровнице. Тренутни скок са стене високе неколико метара спасао ме је. Присуство иза мојих леђа је сада људско и зато је још опасније. Окрет моје главе је грчевити трзај, али је још бржи покрет моје руке ка цепу, где је моја одбрана или крај.

Мој страх се сурвава.

То је само Руди који ме је бојажљиво додирнуо док сам ја удубљено посматрао камион који се већ изгубио у шуми. Руди је најмлађи члан породице Мецлер.

– Хоћемо ли по алпско цвеће, Негг Krakow?

Он нас је раније водио на тешко приступачне цветне падине.

– Jawohl, Rudi.

Питам једанаестогодишњег дечака где је његов брат Волфганг.

– Er ist immer in Bezau (Он је стално у Безау.)

Немам избора и предајем своју угрожену судбину у Рудијеве руке и још више у његово ћутање.

Код мојих ранијих излета запазио сам код водопада у близини Schwarzwasser Hutte, испод стрмих литица Hoher Ifen један неприступачан троугао покривен густим растињем као џунглом усред које сам назрео присуство једне колибе. Још тада, када опасност није била јасна, рекао сам себи: Овде може бити једног дана моје склониште. Свугде около је жбуње тако густо, да када сам хтео да откријем пролаз, нисам успео да прођем.

Питам сада дечака да ли би умео да ме тамо одведе.

– Како да не, можемо поћи за један тренутак.

Тај тренутак је таман толико дуг док је Руди одјурio до прве суседне куће, удаљене педесетак метара. Сада се враћа са још две исто тако плаве главе као што је његова.

– Моји другови знају још боље ту колибу јер је њиховог оца.

Трио сведока, брбљива својом младошћу, исувише су за тајну једног склоништа. Ја сам већ изгорео, али сада не могу да устукнем.

– Хајдемо...

Како је тесан свет када га опасност и страх испуне. Под овим бескрајем алпског летњег неба чини ми се да су сви пролази забрављени, а сва склоништа откривена. Пут је дуг, стазе су уске и стрме, шума је влажна и ранац је овог пута тежи од страха.

– Данас не идем да берем цвеће. Тражим мир и тишину да бих писао свој роман...

Хука слапова водопада коме се приближавамо покрива лажни звук мога гласа. Руди је, пак, поносан, пред своја два друга, – које данас први пут видим – што је његов страни пријатељ Schriftsteller-писац. Када би само могао да зна да је мој роман – мој страх бескрајни, раздирући, који тече кроз мене у сваком мом крвном зрнци.

Слапови ледене планинске воде који се са стена Schwarzwasser Hutte руше као растопљено сребро у трептавој магли дуге под првим летњим сунцем, не односе ни мој умор ни моју узнемиреност. Као извиђачи, три дечака испред мене сагињу се и траже у густини папрати невидљиву стазу коју су замрачили тешки четинари чије су дуге црне гране одсекле шуму од неба. Урезујем у своје сећање свако скретање, сваку промену боја растиња, сваку нагнуту грану да бих касније могао да нађем пут назад, када деца буду отишла. Јер већ сам одлучио да још данас тражим друго склониште. Ово ће бити моје лажно уточиште које ће бацити моје гониоце на странпутицу. Моје најсигурније оружје је моје лукавство, а моје спасење је у мојој невидљивости.

У овој затвореној, загушеној шуми, пуној даха влаге и тешког мириса трулежи и смоле, ваздух је влажан и тежак и мој умор се слива низ моје лице и низ моја леђа натапајући моје одело.

Одједном, папрат, непролазни жбунови, густо дрвеће се размичу и на једној размакнутој каменој заравни, као у изгубљеном свету, избија колиба, тамна и језива у својој дивљој усамљености.

Ово је колиба за злочин.

Руди окреће у шаци сребрни комад од две марке, размишљајући како ће га поделити на троје, и уз јодловање и смех три непотребна и нежељена сведока мога првог боравишта у одметништву јуре доле ка потоку.

Бар сада остајем сам у декору који употпуњује мој ужас.

Данас нисам излетник него прогоњени бегунац, који се налази изван закона, и све контуре ствари и њихове вредности су изопачени овим страхом који је једини непријатељ од кога не могу да побегнем.

Одмах иза мале камените заравни са колибом, дижу се стрми и глатки камени бедеми уз које би се могло пети само каквим диновским лествицама јер они јуре у небо својим оштрим и испресецаним врховима. Nählerkopf са више од 2000 метара висине је камена завеса која затвара мој свет и моје бекство. Само лево је један прозор овог скровишта које је, можда, и замка и тамница. Кроз стабла групе старих четинара, разређених, назире се ту друга падина долине кроз коју сам дошао. Можда ћу ту откри-

ти други пролаз, јер свако склониште са једним излазом је трап из кога нема спаса.

Низ неколико камених таласа дрвеће натопљено смолом спушта се као да силази у долину и привлачи ме да ми укаже пут. Али одједном стрмоглави амбис од више стотина метара ме зауставља и, нагнут на његовој ивици као на крају света, видим само доле у понору како на подневном сунцу трепере брзе воде Subersbach-a. Ја сам у клопци из које је једини излаз онај кроз који су ме дечаци довели.

Улазим у колибу. Напољу ведро планинско небо блиста у летњем сунцу. Свугде у шуми около тешки мирис папрати и невидљивог алпског цвећа, а овде унутра је још сачувана зима. Сенка језе и сумрак тамнице у свој овој алпској ширини и светлости. Једини прозор је запушен крпама и папрати. Крај огњишта камара дрва. У овом јунском дану једна заборављена хладноћа тресе моје тело као у грозници. Слажем дрва на огњишту, потпаљујем суву папрат и пламен који пробија кроз дим, осветљава моју одлуку. Морам да одмах користим овај један једини пролаз који постоји и да ишчезнем пре него што моји гониоци за њега сазнају. Покушају да се пребацим преко глечера. То је нов заморан пут од више сати, али ова колиба је исувише тужна и јадна да би била пристојан декор за моју последњу битку. Ја бежим од сусрета, али ако до њега дође, то ће бити борба на смрт.

Док отварам једну од две конзерве да је угрејем крај ове непријатне ватре која ме гуши димом, моја рука дрхти. На њеном омоту читам место где је справљена: Крагујевац, Србија. Град мога рођења. Град смрти. Скоро целокупно његово мушко становништво је стрељано од Немаца 1941. Ја нећу да се две крајње границе мога живота сретну у овој мрачној колиби језе.

Мој ранац је на рамену и са једним новим чулом, које открива траг људских корака, пролазим невидљивом стазом кроз влагу ове алпске дунгле.

Видик се поново раширио око мене. Опет се сурвавају под мојим погледом широки слапови са Schwarzwasser Hütte. Падине су румене, жуте и плаве од алпског цвећа. Сунце трепери у некој оранжастој магли, али ја грабим да што брже прећем преко уског моста од брвана, пре него што брбљива деца разгласе мој траг. Корачам опет кроз сенку моје пријатељице шуме, чујем узнемирене гласове невидљивих птица, али мој поглед нигде не открива присуство човека који је увек опасан сведок и несвестан потказивач.

Већ се два сата пењем кроз шуму уским путем усеченим у падине Gottesaeker-a. Летњи дан је дуг, али је моје бекство још дуже. Последње дрвеће је ишчезло и блесак слеђене небеске реке трепери преда мном. Зраци сунчеви клизе по слеђеним таласима

уоквиреним суморном тежином нагнутих глатких стена, које бацају ледену сенку на светлост. Корачам по самој ивици глечера који је једини пролаз у овој у небо узнетој планини. Понегде је сунце провалило ледену крљушт и кроз црне отворе не видим али чујем подземни хук ледених вода. Ја сам се спремио за летње бекство, а овде упадам у клопку зиме. Једино ме мој умор греје, али капи мога зноја леде се на овом одблеску глечерске реке, која се сада све више смањује, као да иде ка своме извору. Ту откривам камену кућицу која ме сећа на граничне карауле и која је једини знак да сам у свету живих. Застајем уз једну стену и испитујем ово сведочанство људског боравка у пустињи стена и леда. Све је мртво и тихо. Дим се не диже, прозори су запушени, врата су затворена као за вечност. Примичем се и обазриво их отварам. Опет онај ледени мрак који се одбија од камених зидова и задах изумрлости. Уморан седам на праг, да упијем у себе још мало сунчеве топлоте.

Изашао сам из опасног круга људске близине, али да ли је ово спасење? Граница је ту негде близу, али шта је иза ње. Без хране, без новца, без везе у слеђеној планини којој не знам пролазе и скривене претње – куда то идем?

У колиби нема ни дрва, ни сламе. Иако сам на висини од преко две хиљаде метара, сунце се сада удаљује од мене.

Одсечен од света, одједном откривам да ја не знам ни ко ме гони, ни испред кога бежим. Јуче се на узнемиреном видику мојих стрепњи појавио црвени сигнал: знак опасности. Али одакле она долази, колико ме угрожава, то никада нећу сазнати у овој изгубљеној слеђеној планини. Обухваћен једном лудом паником као вртлогом, одлучујем нагло, као у скоку, да напустим и ово друго, непријатно, заборављено склониште. Враћам се у опасност, јер је бар она извесност. Треба да још по дану сићем натраг низ глечер и да не ишчезнем без трага у једној од ових једва видљивих пролома у леду.

Тежак пут остаје иза мене док носим свој умор у ранцу на плећима и једну злу слутњу у срцу. Најзад, светлост неколико кућа у Schönebach-у враћају ми присуство људско испред кога тако панично бежим, али без кога је бегунац изгубљен. Избегавам сада пут и вучем се кроз ливаде крај потока да непримећен дођем до летње куће породице Мецлер.

– Шта је са вама? Зар нисте остали у колиби? Видели смо у подне дим и дечаци су рекли да сте ви тамо.

Дим је издајник бегунаца.

Цела је породица на окупу око карбидске лампе на веранди, која је светлосна оаза у овој тамној долини, где само још неколико далеких осветљених прозора чине ретко сазвежђе.

И Волфганг је сада стигао из Безау у коме се данашњи дан није ни по чему разликовао од свих других, који тако мирно и без догађаја теку.

Избегавам питања, јер би свако од њих показало мој страх пред овом породицом крара за које догађаји и ствари имају само једну линију и за које је рат завршен још 6. маја ове године.

У сену на тавану штале Волфганг, Руди и ја изабрали смо сваки свој кутак. Убрзо, и дечаци и краве, чије присуство осећам под нама, изгубили су се у уједначености сна. Само сам ја будан, са ранцем надомак руке и стрепњом у срцу. Осећам да ће се ове ноћи нешто догодити, нешто што ће још више угрозити моју и тако неизвесну судбину.

*

Лупа и покрети ме буде. Заспао сам последњи и мој је сан био само продужена мора. Дечаци су ишчезли, доле у штале лупају канте. Опет је почео један крварски дан. Од јуче сам одлучио да се више не бријем, да бих изменио свој лик, а бркове сам још пре три недеље пустио да ми расту, чим се указала опасност. Силазим у поток да ми ледена планинска вода поврати будност.

Ранац је нераздвојно поред мене. Чујем на уласку у зараван хуку камионског мотора. Хитам ка зиду који је јуче скривао моје присуство, а био у исто време моја осматрачница. Доле крај извора, где је камионска станица, нешто се необично дешава. Жене не дижу канте да их утоваре, већ су се окупиле око шофера. Видим само његове широке руке у живим покретима. Ја знам какву је новост могао да донесе тај једини гласник из Безау.

Жене се не растурају као обично, већ се још увек крај кола говори, објашњава, чуди и кроз гестове тумачим речи које су за мене тешке као пресуда.

Ана се најзад издваја и лагано корача кући, вукући своја колица. Пре него што су стигли други, склизнуо сам као сенка дуж зидова и срео уплашени поглед ове младе девојке.

- Шта се то догодило у Безау?
- Похапсили су министре...
- Када?
- Ноћас...
- Јесу ли то Французи хапсили?
- Не, они други, са црвеном звездом, ваши, комунисти. Било их је много али су у Безау дошли и Мароканци...
- Јесте ли шта чули за мене?
- Да, тражили су и вас у „Zum Taube“... и кад вас нису нашли ишли су у општину. Дали су и награду за онога ко вас пријави...

Анин поглед бежи од мене као да носим заразу.

Сада бар знам да мој страх није неоснован и да моје бекство није безразложно.

Пред кућом видим Волфганга коме сестра саопштава догађај. Иако још нема ни седамнаест година, он је био последњих месеци рата војник у Volksstrum и врло је поносан на ту своју ратничку прошлост.

Дајем му знак да се удаљи од куће. На мосту где га срећем немам потребе да му објашњавам.

– Волфганг, ја морам да ишчезнем, али тако да нико не сазна моје склониште.

– У другој долини, у Alpe Leopoldstobl – он ми овде показује на ланац брегова који скривају ту долину – имамо још једну шталу и собу. У њу нико ове године неће ићи, а у долини нико не станује... Сместите се тамо а ја ћу вас обавештавати шта се буде догодило...

– Волфганг, ти си био војник. Ти знаш шта је тајна. Ти ћеш ми се заклети да никоме нећеш рећи куда сам отишао, ни мајци, ни сестрама, нико не сме да зна где сам.

Дечко, који још носи војничке панталоне, диже увис десну руку.

– Заклињем се.

Идемо преко потока и пењемо се уз падине брега.

– Ја ћу вас довести само до превоја, одакле се кућа види. Врата од штале нису закључана, а у јаслима у крајњем углу десно, када уђете, под мало сена је кључ од собе из које се можете попети на таван.

Сунце је над нашим главама када са превоја, у коме је пролаз на другу страну урезан као клисура, гледамо ширину зелене долине са тамно црвеном мрљом у средини: Alpe Leopoldstobl.

– Хвала, Волфганг, и не заборави на заклетву.

– Много среће! – И дечак овде диже руку као да се још једном заклиње.

Спуштам се уском стазом усеченом у црвену земљу. Сам са својом судбином. Потребно је избећи прва трагања и прве потере.

Долина преда мном је свет издвојен за себе. Нигде ни шума ни звука. Али то није она језива усамљеност глечера.

Под сеном сам нашао кључ, у соби огњиште и казане за кување млека, на тавану је било сено. Пронашао сам одмах да у крову могу да начиним отворе као пушкарнице.

Ни певање птица, ни шум воде, већ само бескрајна тишина у којој лупа ударцима на узбуну моје заморно срце. Само се ветар диже изненада са гребена и јури звиждећи кроз долину.

Осећам се скоро безбедан и моја глад постаје јача од страха. Док љуштим тврда јаја, рачунам да могу да издржим још три

дана без снабдевања. А већ дотле ће Иванка наћи начина да ми дотури храну. Одједном, као грч у срцу, граби ме мисао: а ако су њу уместо мене ухапсили? Са комунистима је све могуће. Терам руком, као досадну мушицу, ту немогућу мисао, чија би стварност била моја пропаст. Одметник без јатака не може да постоји. А ја познајем бескрајну оданост моје жене и њену изузетну храброст. Молио сам Волфганга да обазриво дође у везу са њом. Ја сам сигуран да прате сваки покрет моје жене и ћерке.

Ноћ је у алпској долини ледена и на концу јуна и ја дрхтим под малим ћебетом које је испунило мој ранац. Заривам се дубоко под сено и само моје лице вири из њега.

Један танки млаз светлости који пада кроз пушкарницу коју сам синоћ отворио у крову, буди ме јављајући да је отпочео 27. јуни, трећи дан мога бекства.

Док лагано отварам очи, видим да је мој страх давно пре мене пробуђен. Шта се сада дешава у Безау? Где ме траже? Да ли су сазнали да сам у Schönebach-u? Шофер камиона је чуо од жене за моје присуство и сигурно је то даље по селу разнео. Скачем из сена које се увукло у моје одело и косу и чини од мене скитницу. Моја узнемиреност кључа, али покушавам да убедим себе да је једино што могу да урадим, да чекам.

Са кућом за леђима као маском од погледа са гребена преко кога сам дошао, лежим у трави голих груди под јунским сунцем. Данас нема ни ветра и све се слило у једну апсолутну тишину у којој својим једним умом – друго сам изгубио има већ тридесет две године у бици на Калин-Камену – чујем тихо цвиљење траве коју сам притискао и сломио својим телом.

У сатима који теку као невидљива река нада мном и над долином, само моје узнемирене мисли беже из једног несигурног склоништа у друго. Свуда је опасно за мене и нигде капије безбедности.

Одједном трзај пресеца моје ишчекивање под сунцем. Човек. Горе на падинама другог гребена, супротног од оног којим сам дошао, међу дрвећем, као фантом који брзо промиче, једна људска прилика. Он није обучен као сељаци Форарлберга. Да ли ме је видео? Најбоље је да не чиним никакав покрет, те нека он мисли да га ја нисам спазио, ако је угледао мој голи торзо и зелене алпске чакшире. Човек се зауставља, оклева и одједном се враћа натраг, истим путем којим је дошао. Пратим га све док га гребен не избрише из мога погледа. Сада ја скачем. То је извиђач, ухода, који тражи мој траг. Свршено је са мојом релативном безбедношћу у Alpe Leopoldstobl.

Облачим се, набацујем ранац и сада ја полазим у извиђање ка другом излазу из долине да видим где може да ме одведе. По карти

коју сам начинио пре толико дана, док је опасност била само мутна слутња, видим да је ту опет један пут ка баварској граници, али је одмах по изласку из долине испресецан летњим насељима.

Све док не добијем вести и храну, ја сам заробљеник Schönebach-a, једине моје везе са јединим мојим саучесником – мојом женом. И одједном канце страха се заривају у мене: само да је нису одвели.

Сенке дрвећа са падина дижу се ка долини кроз коју корачам, док мој поглед тражи невидљиво присуство људи. У зеленилу које тамни са измицањем дана, таван летње куће породице Мецлер чека на мене. Одлучио сам да још ову ноћ овде проведем, јер је онај човек можда неки становник блиских Алпа.

Мој се дах одједном пресеца а мој поглед, као фасциниран, прикрива се на преврнуту чашу од плеха и просуту воду око чесме пред кућом. Када сам малочас пошао чаша је остала на клупи, а земља је била потпуно сува. Неко је у међувремену дошао, пио воду, прегледао кући и ишчезао. То је могао бити само човек са гребена који је мотрио на мој одлазак. Сада примећујем да су врата од штале, која сам полазећи добро затворио, напола отворена, човек је улазио унутра.

Мој је траг откривен и сваки мој даљи боравак овде је нагло приближавање крају. Нема сумње да је човек партизански извиђач. Ноћу могу стићи на мотоциклима и опколити кућу. Из ње нема бекства, јер је свуда гола долина.

Моја једина одступница је Schönebach, да тамо сазнам шта се дешава.

Иако је сунце ишчезло, небо још светли док се ја пењем, пун немира, ка гребену који сам јуче прешао, тако сигуран у тајност мога склоништа.

Поново видим ретке, разбацане кућице Schönebach-a; долина је још осветљена последњим рефлексом дана који догорева на небу, једва местимично замраченом црним облацима. За мене, човека кога тарже и прогоне, улазак у насеље је могућ само ноћу. И као да ми хитају у помоћ, изненадни и све већи црни кишни облаци бришу и последњу светлост дана док ја, наслоњен уз један бор, чекам да падне мрак.

На моме часовнику је 21 и по час. Треба ми око пола сата да стигнем доле, до куће Мецлерових. Тада ће бити пуна ноћ, мој спасилац и савезник.

У тами прелазим мост на потоку и улазим у ливаду која плови и кроз само село. На путу, који је за мене судбински значајан, назирем две људске сенке, што је изван обичаја ових планинаца чији је сан везан са ноћним одмором крива. Не волим те ноћнике

који кваре уобичајени ток живота у планини, али их је ноћ већ сасвим одвукла са собом.

Прозори куће мојих заштитника су осветљени. Отварам врата и Frau Metzler скаче подигнута мојом појавом као приказом утваре.

– Ах, не, не, ви не можете код нас ноћити – одговара ми она пре него што сам иједну реч изустео.

– Можда бих могао опет у сену – шапућем ја што могу љубазније, уз осмејак.

Уплашени поглед Frau Metzler је прикован за врата иза мојих леђа као да неко још долази за мном. Срећом, то је само Ана:

– Шта? Зар сте ви дошли, Herr Krakow?

Њене речи су изузетно тврде, нема осмеха на њеним округлим руменим образима, и само је њен поглед разрогачен од страха.

Али потом, као да се присећа, додаје брзо:

– Госпођа Иванка вам је послала велики пакет и писмо. Узмите и брзо идите од нас.

Пакет је гломазан као ваљак и осећам да је у њему огроман сеоски хлеб. Гурам писмо у џеп на грудима и неодлучно стојим са загрљеним пакетом, као да бих хтео да их наведем да измене ту грубу одлуку. Али сада одједном, стојећи иза мојих леђа, Ана ми шапуће:

– Бежите што можете брже. Наша је кућа данас претресена од војске. Војници су имали митраљете и црвене звезде на капама. Њихов официр се пео и на таван и рекао нам је: „Шта, зар је тај чувени Краков дотле дошао да се завлачи и да спава у сену као скитница?“

И одједном се њене речи спуштају као маљ на моје теме:

– Они су још увек у селу...

Сад схватам ко су оне две закаснеле сенке које су пореметиле ноћни ред у краварском насељу.

Страх, луди бескрајни страх се руши таквом тежином на мене да кочи све моје рефлексе и одлуке. Муцам скоро:

– Па зашто ми то одмах нисте рекли?

Ја сам на веранди, не знајући где ћу, а око мене је ноћ и неизвесност.

Одједном Ана старија сестра испада са огромним фењером на веранду:

– Herr Krakow!

То је крик из све снаге. Њен глас се пролама кроз таму као да сам стотину метара далеко а не под млазом светлости фењера, али су под млазом те инсценације за стрељање и цеви две митраљете и две утваре у униформи партизанске армије.

Ударцем огромног пакета, који стежем у руци, избијам фењер из руку неопрезне девојке и прасак стакла одјекује о набијену земљу. Спустио сам застор таме за мнош и ја сам већ у штали и кроз отворени прозор бацам се у ноћ. Прозор је над одсеком од три метра који је обала потока. Пљусак воде у коју сам се срушио, издаје мој траг, али стежући чврсто спасоносни пакет са храном, ја бежим већ из све снаге уз нагиб друге обале, кроз шибље и између ниских одсечених пањева. Све је стрмија падина, све бржа моја стрмоглава трка и све болнији мој дах. Шикара је све гушћа око мене, али се ја не обазирем на ударце шибља и на заривање бодљи. Бежим без застанка све брже иако је мој дах пререзан као ножем, иако моје срце гура да се пробије кроз грудни кош. Ово је трка за живот и све је друго споредно. Један ударац ивице невидљивог пања по цеваници ме пребија. Стрмоглаво се рушим на земљу, али не пружам руке да умањим пад, јер моје руке стежу пакет. Тек сада схватам да немам више снаге да се подигнем. Чини ми се да се моје груди растварају и да издишем. Колико сам дуго бежао? Сваки појам о времену је избрисан и бекство би било за мене вечност да ипак доле у долини не видим као изгубљену звезду осветљени прозор куће Мецлер, која је ваљда сада пуна партизана. Моје је дисање тако болно да се одлучујем да бар који минут останем још крај пања, док ми се дах и снага не поврате.

Да ли то ветар покреће жбуње које шушти? Усправљам се напола у тами и одједном ту, на десетак корака од мене, једна шибица, која треба да запали цигарету, осветљава, као у ужасу, две партизанске шајкаче на којима јасно трепери, црвена као крв, петокрака звезда. Моја је прва мисао да моји гониоци нису могли да стигну тако брзо, већ да је ту постављена једна друга заседа. Њихови митраљети нису у рукама већ обешени о раме. На десетак корака од крвника са црвеном звездом нема времена за размишљање. Моји су рефлексии као код дивље звери када је прогоне. Мој скок је тако брз да запаљена цигарета испада из уста мога непријатеља. Значи, све до овог тренутка нису ме приметили. Моји су скокови као у дивокози јер сам за бекство изабрао косу линију која силази низ падину доле ка мочвари испред села. Никад у животу овако далеко и високо нисам скочио. Ја не трчим, ја летим у скоковима који ме пребацују преко жбуња. Доле, у ноћи, чудна узнемиреност паса који лају као помамљени. Гониоци су и на то мислили. Али су моје мисли брже, баш као и моји скокови који су чудесни. То није више моја снага која ме одиже од земље. Сурвавам се опет ка потоку, али сада је то већ далеко изван села где знам да постоји један једини пролаз кроз мочвару. Тама је непрозирна али ме осећај води тачно где треба. Моје је евентуално спасење у изванредно добром познавању сваког кутка гребена који сам овде,

у предвиђању ових догађаја, до детаља проучио. Они који ме гоне први пут су овде и упашће у подводну издајничку земљу, као у замку.

Поново скачем стрмоглаво у поток и вода шиба у млазевима око мене, али не излазим на другу обалу. Нека вода однесе далеко мој траг, који никада пси неће открити. У води скоро до појаса, хитам ка ниском нагнутом дрвету, које пре осећам него видим и где знам да је пролаз кроз мочвару.

Јурим сада кроз зараван у висини села у коме, као узнемирена група свитаца, трче тамо-амо запаљени фењери и урлају на смрт пси.

Ово је моја последња трка за живот, кроз мочварну зараван која води право ка другој падини брегова, где су горе под планинским врховима пећине, усамљене колибе, последња моја одступница на коју сам рачунао када све друго буде отказало, и све буде изгубљено. И у овоме лудоме бекству без предаха, без осврта, ја још стежем, као једино дете, Иванкин пакет са храном која је моје спасење, мој живот. Ниједног секунда немам да тај пакет ставим у ранац на чију сам тежину потпуно заборавио.

Сада су моји кораци тежи, не летим више у скоковима већ се пентрам погнутог тела, али сам сигурно на половини падине. Осврћем се за тренутак док се између мене и ноћи не спусти непрозирни застор шуме. Аветињске светлости јуре доле око потока око кога поамно урлају пси, али је то сада тако далеко од мене. Они знају да је мочвара непролазна и дању, а камоли у овој потпуној тами и осећам да мисле да сам ја побегао према Alpe Leopoldstobl, јер видим да се светлости крећу у том правцу, сасвим супротно од мене. И лавез паса је већ прешао на ту другу падину. Један пригушен али задовољни узвик се откида из мојих груди без даха. Побегао сам им. Бар за ову ноћ.

Облаци су се отворили, киша пљушти у долини и пере моје трагове док ја хитам кроз шуму уз нагиб планине у којој ме никада моји гониоци неће наћи.

Заборавио сам на умор, мој дах, иако исцрпљен, још траје, а привидна безбедност која расте са мојим пењањем уз планину, умирује моје устрептало срце.

Више од два сата траје моје бекство уз стрми нагиб покривен густином борова и јела. Нема ниједног међу мојим гониоцима који може да издржи овај напор, јер се ја борим за живот.

Да ли је ово моје спасење? Киша још пљушти као из проваљених облака, ноћ се слила у бескрајну непрозирност, али ја више осећам него назирем, баш под стеновитим одсеченим врхом планине, зидове једне пуне колибе, коју сам још пре две-три недеље открио при свом извиђачком излету и наменио је да ми буде склониште у последњој нужди.

Моји кораци у потпуној тами, преко мокре клизаве траве су несигурни, али ја већ пипам зид колибе и тражим риглу од врата штале чији таван са сеном треба да буде моје склониште. И одједном мук пробужених крава потреса ноћ. Још пре него што могу да схватим откуда краве у колиби, пустој до пре петнаестак дана, један претећи промукли глас одјекује изнутра као пуцањ:

– Wer ist da? (Ко је ту?)

Одговор је моје стрмоглаво бекство ка шуми, јер је овде голом травом покривена падина на којој нема заклона.

У колиби се пали светлост, али њен сопственик, уоквирен вратима, узалуд диже свој фењер изнад главе. Ја сам далеко изван домаћаја светлости, сливен у таму ноћи и плусак који постаје све јачи угушује сваки звук мојих паничних корака.

Крвар, који ништа не зна о партизанима ни о лову на човека, може једино да мисли да је каква дивља звер – пуна их је планина – ољушила око његове колибе и узнемирила његове краве. Колиба је сада поново ишчезла у тами и настављеном сну.

Али ја сам напољу, у планини, заливен плуском који продире до саме које под оделом, целу ноћ натапанам водом потока и неба.

У невољи, моје су мисли увек брзе. Сећам се јеловог шумарка на врху једног планинског испупчења који се узноси над провалију, стотине метара дубоку, а кроз коју пролази један планински поток, други а не онај који сам ноћас два пута газио. Управљам се по мирису дрвећа и једна огромна стара јела, која председава овој шумици на самом врху брежуљка који се одваја од планине, као диновска кула мотриља, постаје моје склониште за ноћ. Четвороношке се подвлачим под њене последње гране које додирују тло и чине праву јазбину. Земља покривена иглицама четинара је ту потпуно сува и чак топла у овој мокрој, леденој ноћи.

Лежим потрбушке на четинарском тепиху који ме боде и када се не бих тресао у грозници, осетио бих се можда срећан. Срећан за тренутак. Умакао сам. Не чујем више псе, не видим више светлости партизанских фењера, заклоњен сам од кише која је била и мој спасоносни заштитник и мој злотвор. Имам сада пред собом безбедну ноћ, али у којој нема места за сан. Ма колики био мој умор, опасност је наоштрила моју будност и мој слух – мој полуслух – је напет као лук ка долини. У планинској тишини само уједначени шум кише која пада уравнотежено и хук потока дубоко доле пода мном.

Да ли сам заспао? Да ли сањам? Не, ја сам више будан него икад.

Скачем као одапета стрела, али заборављам да сам подвучен под јелом и главом ударам у грану.

Ја сам потпуно будан и ја чујем...

Само су овако немачке трупе, када су продирале кроз моју земљу, певале, пркосно, у хору. Доле у клисури, баш дуж овог другог потока над који сам наднет као осматрач, војска маршује и пева. То је песма какву никада нисам чуо. Тужна, носталгична, потом расте као плима, постаје претећа, грми као када се полази на јуриш. И онда опет постаје она песма корачница којом се војници опијају, губе своје посебно људско биће и постају само део масе, којој је сејање смрти занимање.

Пипам своје лице које је још увек глатко од зноја, додирујем своје здраво уво, трљајем очи које не виде ништа у тами. Игле са гране једе ме боду, ја знам да сам будан, свестан, нормалан, али доле у потоку певају увек све нови и нови војници који долазе, који маршују и који можда мене траже. Један бескрајан ужас ме испуњава. Све то није могуће. Французи овако не певају. Армије СС нису изашле из пећине нити из пакла. Партизанске песме нисам никада чуо, али није могуће да сада долазе овде хиљадама, јер доле у клисури хиљаде војника пролазе певајући. Пола сата, три четврти сата, читав сат песма корачница не престаје и све нови и нови батаљони долазе са песмом кроз ноћ. Два сата овај паклени хор не престаје. То више нису ни чете, ни пукови, то су армије фантома које марширају. У овој ноћи ужаса само фантоми могу да певају.

Један тренутак ме други ужас граби. Да услед страха, који ми је испунио ноћ, нисам можда постао луд. Да сам будан, у то више не сумњам. То знам. Али да ли је мој разум још увек здрав?

Правићу тестове. Шапућем, онако како ми збрда-здола у главу долази, Питагорино правило, свестан сам да је Ravaillass убио Henriha IV, знам да се мој отац звао доктор Sigismund Ljudvigovic Krakow – како су то Руси на свим његовим дипломама писали, и на свако питање које себи поставим налазим тачан одговор. Могу да цитирам себи стихове Дучићеве „Аве Србија“, и изговарам тихо, тако тихо да само ја чујем, целу једну тираду из Сирана де Бержерака. Не, у свој мојој невољи мој разум није претрпео никакав ударац у овој ноћи која ми је толике потресе донела. Али доле, у потоку, војници корачају и певају. Ипак, ово су последњи редови јер се песма лагано удаљује и ишчезава и само још чујем како доле хучи вода потока, надошлог од провале облака, и како лагано киша бије по грању.

Једна једва приметна, бојажљива светлост као млечна магла открива ми просек између грања. Свиће 28. јуни. Извлачим се из свог склоништа под јелом. Непрекидно, монотонно промичу ситне капи из магле која својом хладноћом и влагом натапа планину. Прва моја брига на првој светлости зоре је мој пакет са којим сам, као са љубавницом, лежао загрљен под граном. Не могу га сада на киши препакивати, а овако је исувише велики да би стао у ранац.

Киша која је целу ноћ док сам бежао падала на њега је скоро растопила хартију у коју је завијен. Вадим брзо из ранца ћебе и у њега замотавам пакет. Сада сасвим добија облик детета које носим на грудима пред собом. Не усуђујем се да пођем у правцу колибе где је њен узнемирани сопственик сигурно на опрези, већ скрећем кроз једну нову мочвару, овога пута на самом врху планине, начињене безбројним изворима чије воде силазе на широком фронту као у каскадама и где морам обазриво да прелазим са камена на камен. Ту, између тих вода које извиру и силазе, на једном сувом острвцу је мала шупа, једна врста кавеза напуњеног сеном. То је свакако резервна храна за оне краве које сам ноћас уплашио, али сада је тек почетак зоре и по овој киши нико неће доћи да тражи сено. Хоћу да се бар за тренутак одморим у топлоти сена. Мирис суве планинске траве је успављујући.

Трзам се. У тишини планине тихо уједначено клопотање кише по влажној земљи. Кроз разређене летве светлост која продира је одређенија. На моме часовнику је седам. Спавао сам скоро три сата. Скачем јер треба да измакнем док се сопственик колибе није појавио да провери да се ноћна скитница није ту сакрила.

Одлучујем да идем ка дивљем планинском врху од преко 2000 метара, Дидамс, одакле могу да се спашавам у разним правцима и чак и да пређем на другу страну реке Bregenzer Ache, која тече кроз цели Bregenzer Wald. Потребно је да замућим што више своје трагове и да потпуно дезоријентишем своје гониоце. Ја треба да очувам иницијативу.

Небо је у планини тако ниско да ми додирује теме. Корачам као авет кроз ту ледену јутарњу маглу а киша удара по мени, земљи и шуми. Моје тешке планинске ципеле упадају, као у клопке, у подводно тло ове расплакале планине. Тешко вучем свој замор јер ми нико није за леђима да покрене моје резервне снаге.

Огромни таласи који скачу као помамљени преко стена и сурвавају се низ кланац затварају пут преда мном. Њихов хук слушам откако сам напустио ону сенару у којој сам нашао мало сна. То је онај поток од ноћас кроз који су доле у клисури под мојој јелом армије духова маршевале и певале корачнице.

Пре две недеље овде је била последња граница излета са мојој ћерком када смо наводно дошли да беремо неко жуто алпско цвеће баш на оној другој обали која је сада недостижна за мене. Тада је то био безначајни планински поточић кога смо у три скока, са камена на камен, прешли. Данас је ово побеснела река која ваља своје тешке таласе који све пред собом руше и носе. Пут ми је пресечен.

Ја назад не могу. За мене се избор не поставља. И људи и природа ми постављају непрекидне заседе смрти. Неће ми бити од

синоћ први пут да газим реку, која је овде дубока свакако до грла, али је њена жестина и брзина таква да ће ме за тренутак однети ка слаповима низ које река пада у долину Schönebach-a.

Неколико врхова стена се још указује на тренутак испод таласа и ако тачно измерим своје скокове и одржим равнотежу, можда ћу моћи да се дочепам друге обале. Али само један погрешни покрет...

Подешавам равнотежу ранца на рамену да ме не занесе у страну својим нагибањем. Узимам свој дугуласти пакет у руке, баш онако како играчи на жици држе мотку која им даје равнотежу, и стајем на прву стену преко које јуре таласи али чију површину видим с времена на време. Бесно грува вода све до мојих колена, као да хоће да ме сруши, али ја кочим своје мишице на отпор. Други је скок сада судбоносан. Не знам колико је стабилна и широка стена која се само за тренутак укаже између два таласа. Бацам се целим телом напред, дижући увис ваљак пакета. Вода пршти око мене и са једном очајном снагом једва се одржавам да ме не збрише и не однесе. Скоро сам у средини реке која кључа као помамљена. Сада тек видим сву опасност у коју сам упао. Напред више не могу, а повратка нема. Слутим да у правцу преда мном постоји стена под водом, али је не видим. Мој нови скок је из очајања. Све за све. Она невидљива стена коју сам тражио је округли неучвршћени огромни камен који се као лопта окреће испод мојих ногу. Мој последњи покрет је да спасем пакет на грудима. Таласи ме носе као балван. Опружен сам на леђима док ми је ранац пловак пода мном, али чим се напуни воде биће ђуле које ће ме повући под таласе. Још само главу и део груди издижем као у грчу изнад таласа који ме носе стрмоглавом брзином, али моје ноге, једине слободне, чине очајничке покрете да ме одрже на површини и да ме управе ка другој обали, која је једино спасење за мене. Нећу да се удавим као пољски пацов у овим полуделим планинским водама. Све ближе се чује хук слапова који се сурвавају низ стене у дубине клисуре. Моје се усне несвесно покрећу и из воде избија крик:

– Господе, у помоћ!

Мој ранац се одједном закачиње за подводну стену и за тренутак зауставља моје ваљање ка смрти. Један очајни покрет целог тела баца ме у угао где река скреће и где се неколико стена издиже изнад таласа. Ослобађам једну руку и грчевито грабим најближу стену на коју ме талас, као ударцем маља, прикива. Прска кожа моје руке и вода постаје црвена, али, осећајући тло под ногама, још имам снаге да се са том једном руком подигнем увис. Још један скок и ја сам на другој обали.

Иза мојих леђа урла и грми побеснели поток који је хтео да избрише историју мога живота.

Ја се нисам удавио, али тек сада очајање без граница пуни ме већом снагом него што су таласи потока и хоће да ме разнесе.

Стојим бедан на ивици потока под кишом неба, вода цури низ цело моје слеђено тело, одело је тешки хладни оков на мени и све моје снаге и сав мој животни отпор утопили су се у разбеснелом планинском потоку.

Преда мном влажна непријатељска шума која силази са врха планине, нада мном небо које је затворено и црно и лије на мене своје ледене слапове, а ја сам тако беспомоћан као да издишем. Само је, као смрт, јако моје очајање. Сузе теку низ моје образе јер сам бескрајно несрећан и изгубљен.

Баш сада када сам се спасао сигурне смрти, испуњава ме дивља жеља да умрем.

– Доста ми је свега – говорим гласно и мој глас је туђ и непознат.

И низ мој револвер слива се вода и он није више ни за какву употребу.

Између очајања и лудила је само један корак. Ово нисам више ја који урла у планини гласом који надвисује хуку реке:

– Госпoде, шта сам учинио да овако патим?

Тешко небо које лежи на мојим мокрим плећима не даје ми одговор.

Посрћем по обали на којој немам више шта да тражим, јер је сваки свршетак бољи од овог живота звери коју гоне. Чак и не опадам да корачам и да не стојим више у месту. Како су само несигурни и тешки моји кораци док мој ранац још носи таласе потока у себи.

У овоме мртвоме утопљеноме свету један бео зид зауставља моје очајање.

Као да је светлост ишчезлог сунца засијала преда мном. Од како сам пловио потоком потпуно сам заборавио да сам баш и пошао да тражим склониште у овом Sennerei-u (laiterie dans les Alpes) чије сам чак и име уцртао на својој карти: Alpe Ostergunten.

Немам времена да извиђам и да се кријем. Обилазим зид око угла и гурам, док још могу да корачам, велика улазна врата. Над кућом нема дима и то је добар знак.

Ригла се под мојом руком диже и, са шкрипом, врата улазе у одају. Одавно их нико није отварао. Велики казани у којима би се могао цео во кувати, гомиле дрва. Лествице воде на таван пун сена. Отварам и врата једне једине собе у којој је сто на коме су свећа и шибице. И једна велика клупа. Ни трага од људског присуства. Од прошлога лета овде нико није ушао. Тек у јулу и августу овде почиње рад, када је млеко од крава натовљених алпском травом, најбоље.

Затварам улазна врата и гурам метални шиб да ме нико не изненади. И бацам на земљани под ранац који је тежак као мој живот. И као у чуду гледам свој пакет који је у свој овој несрећи остао скоро сув и неоштећен. Само се ћебе натопило споља водом. Али цело одело на мени су мокре крпе које ме леде својим леденим стезањем.

Живот опет преузима превагу. Ја настављам борбу. Слажем суве гране и облике дрвећа на камару на огњишту. Моје шибице су пропале, али срећом, млекари су предострожни и оставили су оне на столу у соби. Са облацима који су се спустили до крова, данас ме дим не може издати.

Ватра је сада надошли планински поток чији пламенови лижу по мени. Бацам још дрва, јер треба истерати хладноћу која је продрла у моје кости и моје срце. Скидам тешко комад по комад одела које се грчевито лепи за моје тело. Из ципела куља поток. Го сам у својој беди као осуђеник коме су целати и последњи комадић одеће одузели. Ипак је моје одело око мене, на моткама које сам поставио, и натапа земљу својим плачем. Дуж једног огромног казана, најближег огњишта, раширио сам своје заштитно ћебе које је спасло моју исхрану.

Моја је безбедност у надошлом потоку, из кога сам се великим чудом спасао, и који је сада пресекао сваки пут од Schönebach-а и даље од Безау.

Писмо! Као да је звоно на узбуну одјекнуло у мојој свести. Писмо од моје жене које од ноћас носим на грудима и које нисам ни тренутка имао времена да погледам, можда је сада пропало, нечитљиво. Вадим буђелар из унутрашњег џепа мога капута. То је једино потпуно суво парче од свега што сам на себи имао. Писмо је у њему – суво. Седам го на једну тврду клупу док ме јара ове Светојовањске ватре пали до маља и почињем да читам ово прво сазнање шта се догодило у Безау.

II. СПАЉЕНА ПРОШЛОСТ

Осам листића, осталих сувих у моме буђелару за време мога дављења у потоку, покривени су широким рукописом моје жене, писани оловком:

„26. јуна, уторак, 11 сати.

„Премили наш,

Ноћас у 10 и по дошли су. Био је тај југословенски комуниста Килибарда са једним младим Французом из Ега. Ухапсили су и Јонића и Дачу.¹⁾ Кад сам синоћ са дететом пролазила поред цркве, угледала сам лак ауто са југословенском заставом, на белом пољу црвена звезда и на стаклу бела слова „Yougoslavie“. Знала сам да су то они. Зауоставили су се и тражили општину. Ја сам са дететом одмах јавила Дачи, а он је послао Радошку код Јонића. Њих двојица су се прошетали мало и вратили опет кући, таман да их дочекају. Онда смо ја и мала отишле кући и чекале. Ауто се сасвим полако зауставио. Није било Мароканаца и њих двојица су дошли и тихо закуцали на врата. Када сам отворила, тај млади Француз био је много збуњенији од мене. Килибарда је једнако понављао да му кажем где си. Ја сам му одговорила да то од мене не може да тражи да му кажем, а да у ствари и не знам, јер сам с тобом у свађи, имамо размирице због наше страшне ситуације, оскудице у храни за дете итд.

Он од мене није ништа чуо, али сам ја од њега сазнала да је у Берну амбасадор Милан Ристић, бивши краљевски посланик, у Паризу је амбасадор Марко Ристић, кога не знам да ли ћемо више звати „Макица“.²⁾ Све време Килибарда је понављао:

¹⁾ Велибор Јонић, професор Војне академије у Београду био је министар просвете у српској влади генерала Милана Недића под окупацијом. Дамњан-Дача Ковачевић, зубни лекар из Београда, антикомуниста, дошао је такође са својом супругом и сином Радошком у Безау.

²⁾ Марко Ристић, књижевник, комуниста, био је интимни пријатељ мој и моје жене.

„Кажите ми где је Станислав Краков“. Уверавао ме је да ти се ништа зло неће десити, јер ће бити кажњени само они који су криви за људске животе, као Драги Јовановић, Олцан и Таса Динић.¹⁾ Ти треба пред Народним судом да оправдаш свој рад. Разуме се – Народни суд у Београду. Он каже: сви ће бити екстрадирани и тамо ће им се судити. Одавде воде у Линдау (тамо су Драги Стојадиновић и Драги Јовановић).²⁾ Наравно, то екстрадирање имам утисак да је само њихова жеља и да тако лако неће ићи, иако је радио јавио да ће Драги Јовановић бити екстрадиран.

Говори са мном као са дететом и лаже ме. Чак и вели није ни дошао да те хапси, већ само да разговара с тобом. Ја сам му казала нека се обрати за твој случај Марку Ристићу и Кочи Поповићу³⁾ и нека мене доведе у везу са њима. Одговара ми да ће то учинити тек пошто с тобом лично говори. Врло је наиван. Ја имам пропусницу за мене и дете и ићи ћу сутра до Брегенца код Лоисеа⁴⁾ да видим да ли шта може за тебе да учини. Наравно да никоме нећу рећи где си.

Јуче – пре појаве Килибарде – била сам у Egg-u. Берниер⁵⁾ је био изванредно златан. Оставио је посао и са мном лично отишао до *bürgermeistera* за потпис да не би тражио од овог у Безау. И каже ми, када сам га обавестила да су долазили (у недељу), да се не бринем јер ти се никакво зло не може десити.

Тај Килибарда каже да је разговарао са пуковником Павелићем и Батом Јовановићем.⁶⁾ Ја га питам да ли су слободни, а он каже: „Слободно се крећу, али у логору“. И онда додаје: „Ето, мислили су да су побегли, а ја сам их и тамо нашао. Ваш муж може да се крије месец, два дана али ћу га ја на крају наћи“. Хвали се да је он ухапсио Драгог Јовановића. Код Јонића и

¹⁾ Драги Јовановић је био председник Београдске општине и управник града Београда под окупацијом. Још пре рата, као шеф политичке полиције, енергично је гонио комунисте. Олцан и Таса Динић били су министри у влади генерала Недића под окупацијом.

²⁾ Драги Стојадиновић, брат бившег председника владе Краљевине Југославије др Милана Стојадиновића, био је сувласник и генерални директор „Времена“ пре рата и постао је директор „Новог Времена“ под окупацијом.

³⁾ Коча Поповић, генерал-пуковник у војсци Титових партизана био је у то време шеф главног генералштаба Југословенске народне (комунистичке) војске. Он је пре рата био студент и књижевник и дугогодишњи пацијент моје жене која је била зубни лекар. Сматрали смо га за пријатеља наше куће.

⁴⁾ *Commandant Charles Losier*, официр од каријере у француској војсци; био је командант француских трупа у Брегенцу.

⁵⁾ *Commandant Bernier*, шеф 1. батаљона 6. пука мароканских стрелаца; био је војни гувернер у Egg-u, центру *Bregenzerwald*.

⁶⁾ Пуковник Бошко Павловић, официр Легије части, био је постављен од француских војних власти за команданта Дорена и околине. Његов секретар је био новинар Бата Јовановић. Када су сазнали од Француза да их шеф Титове војне мисије партизански капетан Килибарда тражи да их ухапси, пребегли су у америчку зону у Баварској, у Кемптену.

Ковачевића били су доста груби, претресали фиоке и ствари, док се овде врло лепо понашао. Можда се збунио, јер сам му рекла да сам хтела већ раније да га потражим у Линдау, али нисам добила пропусницу.

Јонић и Ковачевић су затворени у кући код станице Н.С.В. и чувају их Мароканци.

Од синоћ овог нашег нема, сигурно да има тешкоћа у Egg-у. Да сам знала да данас неће бити овде, могли смо доћи до тебе, али нисам смела, јер можда имају шпијуна. Довели су још неку двојицу партизана. И може да се врати сваког часа и да сазна куд смо отишли. Ја га бацам на пут Брегенц-Дорен. Он мисли да си јуче изјутра возом отишао.

Како си, мили наш? Каже ми Ана да си синоћ био код њих и јутрос чекао аутобус. У сваком случају и ако мењаш, иди са аутомобилских путева даље, увек негде у брдо, у неку удаљену кућу.

Јуче, када сам била у Egg-у готова, седнем на камион да се раније вратим. Кад смо били на сто метара од моста, ауто се изврне, улети у јарак и ја испаднем на траву. Ништа се нисам ударила. Да је само мало доцније точак испао, отишли бисмо у реку и онда би било гадно. Имам и ја са дететом *laissez-passer* као и ти, али за сада се нећу мицати одавде. Јави ми шта намераваш. Ана каже да си сигурно ноћио у колиби коју су ти показали“.

Писмо је овде прекинуто и наставља се на другом листу:

„5. сати по подне. Кад сам се враћала од Ане, око 14 часова, морала сам да их тражим због пакета да ти пошаљем, и када сам наишла крај „Гемсе“, хтео је Килибарда да ме ухапси. Ја сам му мирно рекла да он на то нема право, да ћу звати у помоћ француске офицере – који су баш били ту у кафани – и он је морао да ме пусти. Већ је хтео да ме угура у ауто који је ту стајао. Али ме сада, по његовом наређењу, чува један заробљеник, онај Милија који нам је раније доносио месо од Илије.

6. сати. Мој стражар је отишао а отишли су и сви бандити. Сад ћу их и ја тако звати. Дошла су била још два велика аутомобила, на којима је црвена звезда и пише: „5me bureau, liaison“. Али су отишли празни. Сада идем да покушам да пошаљем пакет. Овде је и Волфганг и ако се враћа биће добро. Склони се док не удесим што будем могла. Ово су будале и насилници.

Сутра идемо за Брегенц, ако се ови не појаве да ме спрече. Он је говорио да може и мене и дете да ухапси. Ја сам му се

смејала и казала да то није тако и да знам докле иде то што он може. Савио је реп и ућутао. За мене се не брини. Премили Гига, сад је вече, 9 и по часова. Волф ће ти донети пакет и одмах се враћа. Титовци су сада одвели Јонића и Дачу.

Љубе те
Вади и Милица“.

Из ових листића испада и *laissez-passer* издат од *Gouvernement militaire, Subdivision de Egg*, који је на француском и немачком потврђен од *Bürgermeister*-а из *Egga*, као да сам његов грађанин и који ми даје право кретања од *Bezau* до *Schrökена*, у циљу: *raison de santé*.

Ја сам одметник, али са уредним француским папирима.

Низ моје лице теку тако снажно сузе да ми падају на голе груди као киша која непрестано удара по крову. Дивна, храбра моја жена. У њој, тако нежној и малој, финој и бескрајно доброј, постоји једна огромна снага воље и необично присуство духа пред опасношћу.

Огњиште пламти као ломача и пара се диже са мог мокрог одела које тешко виси на моткама. Моје мисли и узбуђења, чак ни мој страх нису више овде код мене, код опасности која може да се сруши на мене сваког тренутка, упркос надошле реке и кишних облака.

Први пут од растанка разумем да је највреднији и најлепши део мога живота у Безау, код моје жене и ћерке. У своме стрмоглавом бекству ја сам њих две оставио као таоце, незаштићене пред мојим гониоцима.

Ја сам у планини, заштићен својом покретљивошћу и бескрајем Алпи, брањен у последњој нужди својим револвером, а једина заштита Иванкина је њена крајње мирна и смишљена храброст.

Скоро од свога детињства ја сам ишао у сусрет опасностима у људским таласима под оружјем, као један мајушни саставни део масе која убија и коју убијају. Ако је и било каквих мојих подвига, они су само били алтернатива страху у оној херојској грозници која тресе свако бојиште. Иванкина храброст је производ једне мирне одлучности без емфазе и без великих гестова.

Имала је једва шеснаест година, била још ученик гимназије, када ју је, почетком 1915, преки суд аустроугарске армије у Загребу осудио, заједно са њеном мајком, на смрт вешањем. Када је у тишини, усред бајонета чувара, прочитана ова пресуда, она је са осмехом пуним подсмеха добацила пуковнику, државном тужиоцу, који се био окомио свом својом мржњом да пошаље у смрт ову младу девојку, скоро дете, и њену мајку:

„Не верујем да ће моје вешање поправити ратни углед аустроугарске армије“.

Неколико месеци раније, у новембру 1914, војска аустроугарске империје претрпела је на Руднику, у Србији, тежак пораз и била је бачена од далеко малобројније српске војске преко граничних река Саве, Дунава и Дрине у највећем нереду.

Моја ташта, Милица Михајловић, зубни лекар краља Петра I, била је рођена на аустроугарској територији и цела њена породица је живела у Сремској Каменици, тада у Аустро-Угарској, где је и моја жена рођена.

Пуковник Драгутин Димитријевић-Апис, „убица краљева“, шеф Другог бироа Главног генералштаба српске војске позвао је после пораза аустроугарских армија у Србији моју ташту чији је био пацијент и добар познаник:

– Хоћете ли да budete српска Јованка Орлеанка? Можете нам учинити драгоцене услуге. Пређите у Аустро-Угарску и јавите нам о кретању појачања која неминовно морају да почну да пристижу на наш фронт, да бисмо знали да ли се спрема нова аустријска офанзива.

Моја жена је безусловно хтела да прати своју мајку у овој опасној мисији. Она је научила напамет шифру која је требало да служи за слање извештаја, да забелешке не би биле доказ о њиховом раду. Преко Грчке и Италије – тада још неутралне – моја је ташта требало да стигне у Трст и да се ту нађе са својим братом, коме је из Венеције послала депешу да је сачека. Када је италијански брод ушао у тршћанску луку, на молу је, уместо брата, моју ташку чекала аустријска војна полиција. Један српски дипломата, тајни аустријски агент, одао их је Аустријанцима. Одведене у Загреб у војну тамницу, стављене под ратни суд, Милица Михајловић и Иванка биле су осуђене на смрт вешањем иако није било никаквих доказа, иако ниједна од њих није признала.

Српске дипломате у неутралним земљама предузеле су акцију да спасу ове две храбре жене. Заинтересован је био и Rockefeller и шпански краљ Алфонзо XIII који је путем српског посланика у Мадриду сазнао за судбину ове младе девојке и упутио је лично писмо цару Франђи-Јосифу молећи га за помиловање Иванкино и њене мајке. Пуковник Апис је пак понудио аустроугарској армији да замени ове две жене за неколико аустријских генералштабних официра који су били ухваћени као шпијуни. Ова практична понуда, дошла после високих интервенција је успела. У тренутку када су напуштале војни затвор у Загребу, где су већ била постављена вешала, да би кренуле за границу Румуније – тада неутралне – и да би се ту извршила замена њихова за четири аустроугарска генералштабна официра – моја жена и њена мајка су се последњи

пут среле са државним тужиоцем. Његова последња освета су биле речи:

„Ја дубоко жалим што нисам могао да видим како се затеже омча око тако два бела врата“.

Сусрети које је моја жена имала – док ја бежим са планине – са људима који су исто тако испуњени слепом мржњом, и ове нове опасности у којима је она умела да сачува свој мир и да опет покаже своју храброст, пробудили су у мојој узрујаности ова далека али не и једина сећања.

Јер то није био једини пут када је моја жена била без показаног страха пред целатима, пред губилиштем. Скоро тридесет година касније, 1943, усред рата и окупације, скоро на истом тлу, ухваћена, киднапована од људи исте врсте, моја је супруга била одведена у ћелију младих српских жена и девојака осуђених на смрт и мучених свакога дана од Павелићевих усташа. На њој је требало да се искили освета за моју борбу против шефа „Независне државе Хрватске“ Павелића и његове војске зла. И ја сам је онда спасао. То је друга историја, у којој је само њена храброст била иста.

*

Још дуго држим листиће Иванкиног писма и приносим их, као да их милујем, уз свој влажни образ и једна бескрајна нежност се меша са очајањем које ме увек испуњава. Неколико речи додатих у писму од моје ћерке само још више раскидају моју немоћну усамљеност.

Сати пролазе. Ватра на коју бацам увек нове облице, извукла је и последњу кап потока из мога одела. Једино су планинске ципеле, иако опрљене огњем и згрчене од топлоте, још изнутра влажне. У пригушеној замрачености кишног неба, доба дана се не примећује, али глад коју сада снажно осећам – последња 24 часа нисам ништа окусио – означаје ми да је подне давно прошло. Осушени ранац је сада пун хране коју ми је моја жена послала. Чак је негде нашла и једну целу тиролску саламу, поред сушене сланине, конзерви, сира и два килограма хлеба. У овој гладној земљи у којој се сваки залагај мора да покрије ретким маркицама израчунатим на грамове, само је невероватна довитљивост и упорност моје жене могла да створи, као чудо, ову залиху хране која ми омогућава десет дана живота.

Осушен, огрејан и нахраћен – осећам се сигурније. Излазим из млекаре и обазриво посматрам пут који води преко недалеког гребена у долину Bregenzer Ache. Непрекидна, скоро јесења киша, је сада мој заштитник и она је опрала сваку опасност бар за данашњи дан. Ипак сам ја осмотрио један отвор на крову са кога

могу, ако затреба, да скочим на сасвим блиске стене – које скоро додирују зграду и надносе се над њу – и да ишчезнем и густој шуми.

Враћам се натраг, у млекару, пуну топлоте и мириса сена на тавану, и поново ишчитавам писмо и оживљавам у сећању све оне последње дане велике узбуне која се свршила несрећом за многе моје познанике и пријатеље, и чије сам трајање продужио својим бекством у Алпе.

Како су сада блиски и живи сви ти дани, чију судбинску тежину нисам одмах схватио док се догађаји у њима нису претворили у прави ураган који је прохујао преко једне наше групе изгубљених бегунаца, мрвећи људске судбине и животе као дрвеће ишчупано из корена.

Један цип који је ушао 6. маја 1945. у Безау са неколико француских војника – ФФИ – брадатих као наши четници, чинио нам се дуго као једна опсена. Је ли уистину дошао крај немогућих искушања за нас? Да ли се завршила она мора која је трајала пуне четири године, у којој је најчешће смрт била стварност, неизвесност свирепи и крути оквир из кога се није могло ишчупати, а претња и опасност свакодневни део живота у коме је сваки тренутак могао да буде последњи? Савезнички војници су одмах ишчезли, у селу су и даље једина власт били они исти немачки, сада аустријски жандарми, без кукастог крста, који нису волели странце. У крчми „Zum Gemse“ морало је увек да се чека на ред да се на маркице добије три пута недељно по 50 грама mesa, док се иначе јела само Spazle. А наша судбина и сада, после победе, оглашена нашим клицањем „Vive la France“ и даље је остала као крајња несигурност, без изласка и без решења.

У варошици Egg, на малој прузи за Брегенц, био је најближи француски гарнизон. Наша сусетка са стола „Zum Gemse“ и избеглица као и ми, иако Американка, грофица Palfy, по свом првом мужу кнегиња Radziwill, везана искреним пријатељством за моју жену, чудила нам се:

– Ви живите као заробљеници којима су отворили све капије, али који не умеју да изађу из логора који им је паралисао вољу. Потражите Французе, с којима сте целог века радили, реците им ко сте и биће решења за вас.

У Eggu сам се јавио мајору Bernier, команданту батаљона у 6. пуку мароканских стрелаца – овом истом који ми је послао laissez-passez у планину – и рекавши му ко сам понудио сам му своје услуге добровољног тумача.

– Ја се радујем да стегнем руку једном негдашњем српском официру са Солунског фронта. Ми имамо већ тумача, једну младу Немицу која одлично говори француски. Али питајте мога обавештајног официра који ће, можда, имати неку идеју за вас.

Капетан Soubrier је носио у свом погледу сву неповерљивост и строгост официра II бироа.

– Откуда сте се ви нашли овде? Јесте ли ратни заробљеник?

– То сам био мање од 24 часа и успео сам да побегнем пре него што су ми Немци и име забележили.

– Онда значи да сте депортовани?

– Мада би вам многи, иако то нису били, одговорили потврдно, ја вам кажем да нисам био депортован.

– Па како сте онда дошли овде?

– Између два зла, изабрао сам мање. Побеглао сам са породицом испред Црвене армије. За вас је тешко да то разумете. Ви нисте имали два покрета отпора који су се узајамно уништавали, ни два грађанска рата под окупацијом, ни у тренутку победе не повратак краља, који је увео земљу у рат на страни данашњих победника, већ долазак на власт комуниста који су у свакој личности са првог плана у монархији, каква је била наша земља до рата, гледали непријатеља кога треба одмах ликвидирати.

Један лак осмех се оцртао на крају усана француског обавештајног официра.

– Ја вам захваљујем на искрености према мени. Доиста, случај свих вас из Југославије је посебан.

Како је сваки излазак из места становања био увек забрањен за све, и за домороце и за избеглице, капетан Soubrier ми је понудио дозволу за путовање где хоћу. Изабрао сам Брегенц, јер сам сазнао да је тамо мој сапутник још од Београда, мој шеф за време последње године рата и мој партнер са брица у Zell-am-See пре него што смо стигли овде, на швајцарску границу, Драги Стојадиновић, брат бившег председника југословенске краљевске владе др Милана Стојадиновића, постао цивилни помоћник француског команданта града Брегенца и шеф његовог II бироа.

У једној од Француза реквирираној вили, мој новинарски колега и пријатељ водио је живот победника.

За ручком 1. јуна 1945, док сам после толиких година опет пио једно добро бургоњско вино, Стојадиновић се чудио мојој неспретности.

– Ви гладујете у Безау и живите на маркице као да рат за вас још увек траје, док су сви наши сународници постали прави окупатори. Сви добијамо исхрану као француски официри. Идите у Дорен. Пуковника Бошка Павловића су тамо Французи поставили за команданта целог тог краја, има вилу, аутомобил и све привилегије једног команданта савезничких трупа. Наш колега, Бата Јовановић му је ађутант, или како он то воли грађански да ублажи: секретар. Он има под собом цео један одред бивших југословенских и пољских ратних заробљеника које су Французи наоружали.

– Ја гладујем у моме заробљеном селу, али сам миран, јер сам уверен да ће се Титове војне мисије појавити и правити нам тешкоће.

– Титовци нам ништа не могу. Ето, ту се у Брегенцу мувају неки капетан Килибарда и капетан Станић, онај исти што је се код нас, још прошле године, издавао за официра Драже Михаиловића. Али на њих нико и не гледа. Ја сам се смејао када сам пре неки дан слушао Радио Београд на коме су читали неку листу „ратних злочинаца“. Ту сам се нашао и ја под бројем 21, а ви сте одмах до мене, под бројем 22... То је све једна велика комедија.

И сада се Стојадиновић задовољно смејао, као човек изван свих опасности, а његова жена, која је под окупацијом била фанатични члан националног покрета отпора, била је чак задовољна што јој је муж на тој листи, чији је носилац био сам генерал Дража Михајловић.

Осетио сам да је крв напустила моје лице и поред свег вина које сам попио. Ја сам добро познавао методе комунистичког рада. Прво убити морално, па онда физички.

У томе тренутку сам се одједном сетио речи једног мога више познаника него пријатеља, али са којим ме је везивала заједничка страст за нумизматику. Све време окупације долазио је код мене, не кријући ми да је члан Титовог комитета за Београд, Имао је толико поверења у мене да ми је често саопштавао да мора тог дана да се раније врати кући јер је увече требало да му дође курир из Титовог главног штаба.

Молио сам тада мог колегу нумизматичара:

– Немојте ми говорити о тим стварима. Може случајношћу нешто да се догоди томе вашем куриру и тада ви никада не би сте могли да одагните сумњу да није посреди каква моја индискреција.

– У погледу вас таква сумња код мене се никада не би могла појавити, јер вам иначе о тим стварима не бих ни говорио.

На две-три недеље пре него што ћу да напустим Београд – око половине августа 1944 – мој познаник, комуниста, лекар и нумизматичар, дошао је код мене доста узрујан, што је било сасвим изузетно код њега који је увек носио у себи један заразан мир и спокојство.

– Ја морам да пођем у шуму. Добио сам налог из Главног штаба. Пресудни догађаји долазе. Овде се данас срећемо последњи пут. Али ја имам и једну поруку за вас. Нуди вам се последња прилика да нађете место међу нама. Разуме се да сам ја јављао мојима да се са вама састајем, и они вам сада поручују да је последњи тренутак за одлуку. Пођите са мном.

– Ја са вама, иако сте члан тајног комунистичког комитета, могу бити пријатељ. Ја могу чувати ваше тајне као своје, али ви

добро знате моје гледиште на комунизам и чуди ме да ми овај предлог чините. Ја се добро сећам ваших речи – иако у шали, али у којима је било и много истине – које сте ми пре годину дана рекли: „Зашто увек скупљате ваше старе новце, јер када комунисти узму власт, ми ћемо вас обесити“.

У зеленим светлим очима мога комунистичког познаника први пут сам видео једну човечанску топлину, јер му је поглед био увек хладан, скоро леден:

– Ја имам за вас много симпатије и знам да код нас нема средина. Или сте са нама или сте против нас. А када сте против нас, онда је то смрт. И ја се сада понашам као рђав комуниста када вам кажем: ако не прихватате мој предлог, који није мој већ из Главног штаба, онда бежите из земље. Убиће вас.

И када ми је мој домаћин Стојадиновић рекао да сам двадесет други на листи такозваних ратних злочинаца, ја сам знао да је прва етапа мога уништења пређена.

– Послушаћу ваш савет и прећи ћу са породицом у Дорен.

Капетан Soubrier дао ми је дозволу да могу 7. јуна 1945. да идем у Дорен-Сулзберг. Нисам ни тражио да ми дозвола буде дужа од 24 часа, јер је то било довољно да се преселим.

Отказали смо нашу собу код породице Мецлер, спаковали наше кофере, остатак целокупне наше имовине у којима смо носили чезњу за нашом напуштеном земљом и неизвесност наше садашњице. Станица Дорен, у затвореној клисури Bregenzer Ache, била је нова етапа наше судбине. Од станице до села требало се пети пет километара уз планину. Замолио сам шефа станице да говорим телефоном са командантом Дорена. На другој страни жице чуо сам промукли глас свога колеге Бате Јовановића:

– Краков? Шта, ви сте овде дошли? Јесте ли полудели?... Нећу вам послати никаква кола за ствари, већ бежите што брже можете. Титови официри су били у Сулзбергу са листом за хапшење на којој је било и ваше име...

Да бежим нисам имао куд јер је једини воз у правцу Брегенца био отишао, чим смо из њега изашли а други у правцу Безау долазио је тек сутра ујутру. Клисура је била без излаза и једини пут из ње водио је баш у Дорен и Сулзберг. Оставили смо наше ствари код шефа станице и пошли смо пешке уз планину.

У Дорену, ађутант, секретар и уз то и новинар Јовановић, чију су канцеларију чували бивши заробљеници наоружани митраљетима, био је избезумљен:

– И ја и пуковник морамо да бежимо. Јуче је у Сулзберг, где сви знају да је ту цела југословенска колонија, стигао некакав Титов поручник Перић и још један партизански официр са овлашћењем

да хапсе Југословене. Читали су и ваше име, мислећи да и ви станујете на Сулзбергу, као и моје и пуковника Павловића.

– Али Драги Стојадиновић ми је рекао...

– Драги Стојадиновић је ухапшен пре три дана у самој његовој канцеларији у Команди Брегенца. Француско министарство рата дало је Титовим официрима дозволу за сва ова хапшења. Могу да ухапсе сваког Југословена кога они сами ставе на листу.

Врата канцеларије, у која сам стално гледао као у огледало, нечујно су се одшкринула. Дуго мршаво лице са истакнутим рељефом вилица сведених у клин, није данас носило израз савршене учтивости, какву је увек показивао наш познаник Саша Адамовић, адвокат из Новог Сада. Његови образи су били бледи од узбуђења а панични страх је играо у његовом погледу.

Када ме је угледао, раширио је руке и разумео сам да је хтео да ми каже:

– Шта ћете ви сада овде?

Али његова уздржљивост и дискретност нису му дозволили да то и гласно исказе. Његова дуга мршава рука, покривена плавим маљама, начинила је један заверенички знак и погледом из кога је ужас прешао и на мене, позвао ме је да изађем да разговарамо без сведока.

Напољу, на путу, пошто је обазриво погледао око себе, он се ухватио за своје проређене косе на којима се одбијало јунско планинско сунце:

– Јесу ли вам рекли? Ви сте сада као у мишоловци. Сада сам сишао са Сулзберга. Код нас је највећа узбуна, јер су партизански официри рекли да ће данас опет доћи. Сваког тренутка могу да се појаве.

Овога пута његова паника прешла је заразно и на мене. Иза наших леђа била је мала сеоска црква и од ње је почињала шума која се пела уз планину.

– Иванка, ја одлазим у шуму и остаћу тамо цео дан, док не видим шта ће се догодити. Нећу ипак ићи далеко, да бих могао да осматрам пут.

Храстови иза цркве у Дорену били су моје прво уточиште. Узбуна је била оглашена за мене.

Доле на путу, који је силазио од Сулзберга, појавио се ауто. Већ сам хтео да бежим даље у хладноћу сенки када сам угледао у њему циновска плећа и широке груди пуковника Павловића на којима су ратна одликовања, међу којима и Легија части, поређана једно до другог чинила шарени штит. У сусрет му је хитала моја жена, праћена дугом повијеном силуетом Саше Адамовића.

Једним покретом главе одговорила је на питање пуковниково и показала на шуму иза цркве.

Југословенски командант Дорена принео је устима своја два кратка и дебела прста. Такав су звуждук давале патроле извиднице у рату.

– Сиђите, ваздух је чист.

Клизећи као сенка од стабла до стабла, сишао сам до цркве и обазриво осматрајући околину упао сам у овај ратни савет на друму.

– Ја долазим из Брегенца. Титовци су отишли у Линдау и данас сигурно неће доћи овамо, али то није искључено и за сутра. Французи су ми рекли да нас они не могу да заштите, јер су партизани, благодарећи својим комунистичким везама, добили у Паризу сва овлашћења која су желели. Бата и ја ћемо свакако прећи код Американаца у Баварску, а ви се враћајте што пре тамо где још нико не зна да станујете.

Мало нагнут, као да би боље чуо, са приметним интересовањем које се одбијало од његовог затегнутог лица, чији је профил подсећао на лисицу у заседи, пуковников шофер је био пети неми учесник у нашем разговору. Повукао сам пуковника Павловића на страну.

– Ваш је шофер врло радознао. Ви говорите пред њиме о вашим плановима, а јесте ли ви сигурни у њега?

– Ох, Франц је наш Словенац, то је исправан дечко, немам никакве бриге у погледу њега.

Ту ноћ узбуне у Дорену бдио сам крај отвореног прозора собе у крчми у којој је у приземљу била пуковникова канцеларија. Уморан од напетог чекања да се опасност под црвеном звездом појави, укочено сам гледао у белу траку пута под месечином, која је бацала на мене свој одблесак хладног страха. Али је пут остао мртав у ноћи.

– Спавај – звала ме је тихо моја жена. – Сутра, када треба да будеш спреман за све могућности, бићеш паралисан од умора.

Хука мотора избацила ме је као одапета тетива из постеље, у коју сам обучен био легао. Било је 6 часова јутра и то је стигао камион са млеком којим је требало да сиђемо до железничке станице у клисури. Укрцали смо наше кофере у воз и пошли натраг ка неизбежном Безау, нашем још неоткривеном склоништу.

Упорна слутња да је шофер Франц у вези са комунистима, гушила ме је страхом да на изласку из клисуре, на првој станици угледам ауто Титове војне мисије. Та прва већа станица био је Egg, седиште мојих нових француских познаника – мајора Bernier и капетана Soubrier, али у чију заштиту више нисам веровао.

Наш воз је улазио у станицу. Нестрпљив, пришао сам прозору и мој дах се зауставио. Са обе стране уске пруге стајао је шпалир мароканских стрелаца, као заседа. Мрежа тамних лица под турбанима боје песка, над којима је врх ножа на пушци штрчао као

перјаница, стегла се око нашег воза у тренутку када се уставио. Погледао сам, ужаснут, моју жену:

– Ово је замка за мене.

Испред сваког прозора био је сада један бајонет: У препуни вагон упао је француски официр са револвером у руци и два подофицира ишла су за њиме са обореним митраљетима.

– *Preparez vos papiers!*

У цепу мојих панталона био ми је сада непотребан и смртоносно опасан револвер кога нисам смео да имам. Давно су већ били истекли рокови за обавезну предају сваког оружја, не само за становнике, већ и за нас бегунце. У данима када су последњи немачки војници бежали кроз Bregenzer Wald, тражећи путеве ка Баварској, ја сам овај добар маузеров револвер добио од једног немачког подофицира за мој стари шешир и кратки капут, који му је доносио спасење од заробљеничког логора.

Официр је био још у другом крају вагона и Иванка ми је шапутала:

– Покушај да се умириш. Ти си бео као авет. Привући ћеш пажњу на себе.

Поглед француског официра задржао се на мени. У дну његових тамних јужњачких очију блеснуо је пламен сумње.

– *Vos papiers!*

Моја је рука дрхтала као луда док сам пружао дозволу за наш одлазак у Дорен.

Официр се загледао у *laissez-passez* потписан од његовог команданта.

– Ваша исправа је важила само за јуче, за 7. јуни, а данас је осми. Ви сте преседели вашу дозволу...

И потом, као да је разумео да моје видљиво узбуђење долази због тог закашњења, насмејао се:

– *Bon, bon, sa va! Mais attention la prochaine fois!*

То сазнање да постоји још и следећи пут, вратио ме је у животну топлоту која је једина успела да побегне.

Француски официр је већ прешао у други вагон. Крв се вратила у моје лице, али као да су све опруге у мени попустиле. Спустио сам моју уморну, исцрпљену главу на Иванкино раме да се не бих онесвестио, сада када више није било, бар тренутне, опасности.

У Безау нисам хтео да се више враћамо код породице Мецлер. Њихова кућа била је у центру села. Сетио сам се једне крчме на самој ивици Безау, „Zum Taube“ и пошли смо тамо. Сасвим неочекивано и невероватно, једна велика соба са три постеље била је слободна. Наша друга, узнемирана етапа боравка у алпском селу је почела.

Над Bregenzer Waldom небо је заточеник планинских врхова који га затварају и облака који га замрачују. Сада, када ми је земља почела да личи на тамницу, побегао сам на високе гребене Алпи да раскинем ту везу која се око мене стезала и гушила ме својом блиском опасношћу. Као оне црвене заставе на морским плажама које упозоравају на буру, тако се сада над мојим животом лепршао један сигнал узбуне.

Педесет ми је година, али ми се чини да је читаво столеће борби на живот и на смрт за мноштво. И у томе непрекидном сударању човека против човека, народа против народа, вере против вере и истребљења због супротних гледишта на свет, стекао сам једно искуство да се може преживети само ако моја контраакција дође пре акције мојих непријатеља. И зато, да не бих био изненађен, као моји познаници и пријатељи, ја сам по повратку у Безау почео своју припрему за одметништво. Са раним јутром напуштао сам крчму и са ранцем пуним хране одлазио у планину да проучавам њене пролазе, њена склоништа и да тражим излаз из ове невидљиве замке која се полако склапала око мене.

Дуг ми је био летњи дан у шуми и на планинским гребенима на којима сам, као маску за легалност мојих излета, за случај непредвиђеног сусрета, брао цвеће, које је, привезано за ранац, чинило од мене безазленог алпског ботаничара. Под овом цветном камуфлажом, брижљиво сам израђивао своју генералштабну карту, учртавајући у њу сваки пролаз, сваку стазу и свако склониште.

Бојећи се да у моме одсуству Титови официри не упадну у моју крчму, ја сам најдрагоценија своја документа, завијена у воштано платно, понео да за њих нађем сигурно скровиште. На падини шуме, недалеко од Безау, наишао сам на напуштену шталу која је имала двоструке зидове изнутра. Откуцавши једну даску, ставио сам између два зида сведочанства мога живота, верујући да сам закупио најбољи сеф.

Само на планинским врховима и голим гребенима – један од њих се звао Небески кров – са којих сам гледао у даљини плаву маглу Боденског језера и слободно небо Швајцарске, хоризонт без камених зидова и без решетки насиља, имао сам осећај да сам још слободан човек и моја издужена сенка, као од цина, сведочила ми је достојанство живота.

Опасност за мене је почињала са сумраком, када је требало да сиђем у неизвесност села где су сва изненађења могућа. Када је долина са реком почела да се замрачује, да бих се вратио под кров пре полициског часа, ја сам силазио обазриво ка селу и дуж потока привлачио се крчми „Zum Taube“. На отвореном прозору наше собе, онеме који гледа на ливаде изван села, један бео сигнал ме

је чекао. Обешени пешкир значио је: „Ваздух је чист, можеш се вратити“. Затворени прозор био би знак да бежим што брже могу.

Из вечери у вече тај бели знак спокојства био је за мене доказ да се нико није појавио у селу и да се ништа није догодило. Једна једина вест је стигла после неколико дана. Пуковник Павловић је напустио своју команду у Дорену и са својим секретаром, новинарем Јовановићем, прешао је аутом у Баварску из које се само шофер Франц, сведок њиховог бекства, вратио колима.

Десетог дана мога извиђачког крстарења кроз планину наишао сам поново поред оне штале у којој сам сакрио своја документа. Заклоњен иза једне јеле опазио сам три чобанина како седе крај ватре на којој су кували вечеру. Из штале сам чуо мукање крава. И као изненадни ударац срушио се на мене страх: моја документа.

Заборавио сам на опрезност и нагло сам се појавио крај тог скупа око пламена.

– Grüss Gott!

Сељаци су ме погледали и промрмљали отпоздрав.

– Када сам пре десет дана овде прошао није било никога.

– Ми смо већ четири дана овде.

Са неопрезном радозналошћу провирио сам у шталу и ужас ме је зграбио. Зид од дасака иза кога сам склонио доказе свога живота био је ишчезао као опсена и свугде су се виделе само облице од којих је штала саграђена.

Са сувим грлом прошапутао сам:

– А зид од дасака, шта се са њиме догодило?

Чобани, који су почели да слуте разлог мога интересовања, збуњено су се погледали:

– Зид је само за зиму, сада смо га отковали...

Више није било разлога да одлажем своје питање:

– Али иза дасака сам оставио своја документа, ради сигурности. Шта сте са њима урадили?

Сељаци су ћутали и њихови погледи су се укрштали као дошаптавање. Онај који ми је изгледао најстарији најзад се одлучио:

– Ми смо нашли неке папире, али како нисмо знали чији су, а нисмо умели да их прочитамо, нисмо хтели да будемо одговорни...

– Па јесте ли их предали властима?

– Ми нисмо смели, ми смо бацили све те хартије у ватру...

– И ништа није остало?

– Све је изгорело.

Моја су се колена савила као да су све везе у њима попустиле и један топао талас ударио је у моје слепоочнице. Тупо и без осећаја спустио сам се, сплосhtiо на један камен. Гледао сам без мисли у ватру, ту где је пре неки дан сагорела најдрагоценија историја не

само мога живота већ и једне усталасане епохе. Ови глупи кравари спалили су ону моју прошлост која би трајала и иза мога живота.

– Је ли то било важно за вас? – одлучио се да ме упита најстарији чобанин.

– Не, више није.

Овај ударац разрушио је мој страх, који је већ и тако почео лагано да ишчежава видећи да се у Безау ништа не догађа и нико се не појављује. Уморио сам се од чекања догађаја који не долазе.

*

24. јуни био је недеља и уз то Духови. У суботу вече вратио сам се са свог последњег извиђачког излета из Schönebacha, где сам тражио сва она склоништа која су ми сада, једна за другим, „изгорела“ као и моја документа. Над Безау се са свих планинских врхова већ од јутра почело, као лава, да слива сунце у котлину река и једна тупа тежина срушила се на моје тело и на моје одлуке. Као да је нестало оне струје која је покретала мој страх. Постао сам изненада неосетљив на опасност у коју сам почео да сумњам да уопште постоји.

Топли запарни талас је плавио долину Bregenzer Walda.

– Данас је празник, нећу да идем у шуму – рекао сам Иванки која је оставила доношење свих одлука моме осећају за опасност.

– То ће бити за све нас први радосни дан откако је ова узбуна почела...

Али моја ћерка се другачије радовала моме останку:

– Ићи ћемо да се купамо у реци сви троје... као на Плочама у Дубровнику...

Тешко је у несрећи сећати се на дане среће – то је давно већ речено – и увек је грч стезао моје срце када би зазвонило у моме једином уву неко име из моје земље коју сам носио свугде као саставни део себе а из које сам ишчупан као пањ коме су корене одсекли.

Али сам данас хтео да будем срећан јер су љубав и бескрајна нежност струјали кроз гипку и топлу руку која је стезала моје раме које данас више није секао ремен ранца.

Одговорио сам, као у сну:

– ... Да, као на Плочама у Дубровнику...

Алпски сељаци не постављају питања, они су затворени и дискретни као и њихове планине, и када сам се сада у недељу појавио први пут после петнаест дана са женом и ћерком на ручку у дрветом обложеној ручаоници крчме „Zum Gemse“ ни газдарица у својој широкој шареној празничној сукњи ни наши суседи за столом нису се интересовали за моје одсуство. Грофица Palffy, ex-kneginja Radziwill, била је у Швајцарској.

На обали Bregenzer Ache упали смо у кермес. Разбацано празнично одело по жбуњу – које замењује кабине – расцветало је обалу која сада цичи, вришти, одјекује од смеха и плјуска воде. Цела се младост Безау бацила у реку.

Под сунцем које је на њима игра растопљеног сребра, ледене воде овог великог планинског потока, широког овде више десетина метара, јуре у помами. Једино трка ових таласа разбија заустављеност ваздуха овог мртвог, врелог дана.

Далеко негде иза планинских врхова, на небу кључа бура доносећи ехо заборављеног рата и прве раштркане сенке муте блештаву светлост и гуше запарно нашу долину.

Ледена река је односила умор којим је било импрегнирано моје тело још од Небеског крова, од Winterstaude и Niedere, по чијим сам се шумама и голим гребенима данима пентрао чупајући из моје свести тамничке решетке које су се наднеле као смртна опасност над мој живот и хтеле да га заувек заточе.

Опружена на врелом камену крај мене, Иванка је заборавила да упозорава нашу ћерку, која је својим дугим, танким рукама пресецала хучну матицу, пливајући ка другој обали.

– Само када си опет са нама, Гига наш, да не морам да мислим на тај кошмар...

Један тешки црни облак који је искочио иза камених шиљака Kanisfhlua спустио је сумрак усред овог врелог летњег дана. Са усијаног камења дизала се запарна топлота, као у сауни.

Младе сеоске девојке и дечаци навлачили су брзо своја одела.

– Морамо и ми да бежимо јер се спрема тешка непогода...

Прве топле и крупне капи падале су већ по врелим ливадама између реке и села и по нама док смо кроз њих трчали. Одблесак муња играо је у нашим погледима а низ наша леђа се већ сливали млазеви проваљеног неба.

Наша крчма, на другом крају села, појавила се, најзад, као спасење. Иза тек отворених врата зауставило нас је присуство војничке шајкаче и југословенска униформа на којој су још била понижавајућа слова К.Г. (Kriegsgefangener – ратни заробљеник).

Ударац који ме је протресао био је непотребан. То је био само Илија, рођак моје жене из доскорашњег заробљеничког логора у Бизау, који је сада постао чекаоница за повратак у земљу. Да би показали своју верност краљу, ови дојучерашњи заробљеници су дали да се на југословенској застави, коју су истакли на улазу у логор, извезе краљевска круна.

Илија је био наш стални гост. Месар по занимању, често је одлазио код сељака да коље телад и увек је потом свраћао код нас са скривеним комадом меса које је пружао збуњено, као да се извињава:

– То је за Милицу, дете треба добро да једе и да не гладује.

Али овога пута Илија није носио пакет. На његовом лицу је била сенка кишних облака.

– Могу ли да дођем код вас у собу? Треба нешто важно да вам кажем...

Иванка, која је имала дар да дешифрује мисли пре него што постану реч, постала је одједном бледа.

– Како не, Илија, дођи, попићемо шљивовицу.

У последњем остатку моје имовине сачувале су се још две боце ракије из Краљевог подрума на Опленцу, носећи у рељефу краљевски грб Карађорђевића. Увек када су долазили код мене, поглед заробљеника, који још нису били сигурни да су опет слободни људи, заустављао се на томе грбу кога су бојажљиво додиривали руком:

– Ово је баш краљевска ракија.

Овога пута, још пре него што сам стигао да извадим боцу, Илија је махнуо руком као да му није до пића:

– Титов официр дошао је малочас у наш логор. Питао је за министра, за зубара и за вас. Ми смо сви одговорили да не знамо где станујете, само је онај наш несрећни Бранко Босанац, који је једини ставио црвену петокраку на шајкачу, шапутао са њиме. Поручник, мислим да се зове Перић, узео га је на свој мотоцикл и одвео за Брегенц. Похитао сам одмах овамо, али видећи да вас нема код куће, бојао сам се да вас нећу наћи.

Опасност, у коју сам већ почео да сумњам, зграбила ме је својим канцама за грло.

Стегао сам руку Илији, који је, и поред плјуска, по сваку цену хтео да се одмах врати у логор да би ми јавио ако се шта ново деси.

Страх је растао као грозница, али дивљи нагон самоодржања покренуо је све животне снаге у мени.

– Дошао је тренутак да мој план, који сам већ петнаест дана спремао, постане стварност – рекао сам Иванки држећи је чврсто за руку. Морам да вас оставим...

Још пре него што се моји црвени непријатељи појаве, алпски бескрај требало је да покрије мој траг.

Иванка се спремала да пође да нађе негде у селу што може хране за мене.

– Морам одмах да идем да обавестим Јонића и Дачу – рекао сам јој.

Они које сам дошао да обавестим да им се смрт ближи, дочекали су ме са неповерењем:

– Ах – говорио је Јонић, гладећи своју шиљату, већ проседу браду. – Они нам ништа не могу. Пре неки дан долазио је код мене на таван један наш заробљеник и питао ме је: „Јесте ли ви то тај министар кога ће да ухапсе?“ А ја сам му онда објаснио све шта

сам ја урадио спасавајући наше људе. Он је био зачуђен: „Па ви нисте ратни злочинац, како говорите, већ прави родољуб“. Видите, то и титовци морају да знају и зато се ја њих не плашим.¹⁾

Откако је дошао у Безау, Јонић је проводио своје дане на тавану, који је претворио у атеље и ту сликао распећа и Христа на Калварији. Један суморни мистицизам га је све више испуњавао.

– Ви сте авантуриста, ви хоћете да будете Робин Худ – љутила се сада Јонићева жена, Рускиња. – Мој муж не може да иде у шуму, он је срчани болесник.

– Ја сам извршио своју дужност да вас обавестим као што су мене обавестили. Доношење одлуке је ваша лична ствар. Што се тиче мене, ја одлазим у шуму.

Још одлучније одбијање наишао сам у кући зубног лекара Ковачевића.

– Ви само правите узбуну. Дача је дустабанац и не може никуд да бежи. Он је увек био поштен човек и нема чега да се плаши – одговорила је, место мог сународника, његова жена која се бојала да не изгуби мужа ако овај оде у планину.²⁾

Моја два сапутника остала су да чекају своју судбину, не верујући у опасност која је већ ушла у Безау. Ја сам научио у четири рата да је само предаја пораз и пропаст, а да је свако бекство једна победа. Зато је ове ноћи између 24/25. јуна 1945. отпочео мој живот човека изван закона.

Само је пет дана прошло од те зажарене недеље када ми је провала облака донела гласника. Овај бескрајни осећај страха прогоњеног човека учинио је да сам изгубио појам и о времену и о простору, који је за мене постајао све више стегнут и сужен видљивим и још више невидљивим присуством мојих прогонитеља.

Кишна, непрозирна ноћ се спустила на планину. У млекарни Alpe Ostergunten ватра се на огњишту угасила, јер док сам се сећао и поново преживљавао све оне последње дане који су ме овамо довели, ја сам на њу био заборавио. Само уплашени пламен свеће коју сам извукао из ранца, игра на зидовима ове једине собе у коју сам навукао на две састављене клупе сена са тавана, и узнемирене сенке у покрету гуше мој усамљени ужас. Воде потока напољу су увек брзе и навалане, тама је покрила све стазе, врата сам забарикадирао гредама, револвер ми је привезан на грудима и једино присуство су узрујани ударци мога срца које увек бије на узбуну.

¹⁾ На процесу Дражи Михаиловићу, вођи националног покрета против немачког окупатора, суђени су и министри из владе против Милана Недића. Јонић је осуђен на смрт и стрељан 17. јула 1946.

²⁾ Суђен у Београду као антикомуниста, зубни лекар Ковачевић је осуђен на 14 година робије, које је издржао и после којих је живео у Америци.

III. ЈЕДНА МАЛА КАПЕЛА У НОЋИ

Обазриво отварам дрвене капке на забарикадираном сенерају и сунчани зрак пробија ме својим блеском и својом опасношћу. Небо се отворило између планинских врхова у летњем треперењу и нема више заштите кишних облака. Јутро, 30. јуна 1945. нови је наговештај узбуне. Набујали планински поток, последња баријера која ме је штитила од потера, ноћас је изгубио све своје сувишне воде и стазе у планини ће данас оживети.

Једина веза са мојом женом, породица Мецлер, откривена је и између ње и мене су сада заседе. По сваку цену треба да пређем на леву обалу реке Bregenzer Ache, која дубоко сече највећу долину Bregenzer Walda, и да тако затурим сваки траг свога постојања.

Корачам кроз лето које се вратило у планину и мој неповерљиви поглед вреба сваки шум и сваку сенку на планинској стази која, преваливши преко гребена, постаје све посећенија.

Сећам се сусрета са једном старом лисицом, када сам пре десетак дана тражио склоништа у планини. Њена пажња била је толико усредсређена напред, имајући ветар за леђима, да ме није видела ни осетила док сам стајао непомичан уз стабло на само три корака од ње. Када ме је прошла и када је ветар почео да доноси мој воњ, зауставила се ту крај мене и дигла њушку увис. Начинио сам иза њених леђа лагани корак да је ухватим, али је сува гранчица прсла испод мога стопала и лисица се као метак зарила у шуму.

– Grüss Gott!

Људи, жене и краве силазе стазом, мамљени зеленилом ливада које се шире на овој падини.

Мој план је игра са ризиком. Ићи у сусрет опасности да би се избегла. Доле пода мном су мрки кровови Ау, раскрснице путева и потока, највећег насеља у долини, али и јединог – по моме познавању краја – пролаза на другу обалу.

Остављам стазу пуну људских сусрета и силазим низ њиве и ливаде ка групи кућа крај реке. Поља су натопљена сунцем и моја издужена сенка је покретни циљ који сваки поглед среће.

– Чини ми се, пријатељу, да сте рђав пут изабрали.

На сред њиве се, као израсли грм, усправио стари сељак кога је моја опрема узнемирила. Човек, иза чијих леђа стрчи тежак ранац обавијен ћебетом, зарастао у браду, који силази ван утабаних стаза је сумњиви илгалац који лута са својом узнемиреном савешћу.

Пре него што могу да ишчупам одговор из грла које се одједном осушило, старац допуњује своју опомену:

– Доле су француски војници и жандарми и они свима прегледају папире.

Доле, то је велика жута кућа крај самог пута, као стражара поред моста на реци преко кога сам хтео да пређем.

– А има ли доле југословенских ратних заробљеника?

Килибарда, мој противник, од њих је формирао своје потерне одреде.

– Они су са друге стране, на самом изласку из села.

И старац ми показује други један кров који допуњује клопку у коју сам право ишао.

Његове жуте очи, уоквирене сплетом доброћудних бора, упорно ме мере и шаљу ми један саучеснички миг. Примиче ми се сасвим близу, као да се боји да се звук његових речи не разнесе кроз ливаде:

– Видим да и ти не волиш контролу. Али ако хоћеш да пређеш преко реке – јер зашто би иначе силазио доле – врати се натраг до превоја и пођи, уместо овом стазом којом си дошао, оном десном којом ћеш сићи у долину а да никога не сретнеш. Мало је дуже, али је сигурно.

– Хвала ти, стари, иако нисам онај за кога ме сматраш.

– Знам да и ти, као и ја, не волиш туђе униформе.

Кад сам прилично одмакао, окренуо сам се. Замка се удаљила, али старчев поглед носим на врату. Видим како диже руку на стари поздрав, мешајући ко зна какве успомене са мојим сусретом.

Стаза десно од гребена вуче ме у пуну планинску пустош, кроз подводне падине и разбацане четинаре. Сам сам на свету и између неба које трепери и клокотања мочварних вода под мојим тешким корацима нема ни шума ни покрета. Самоћа ми доноси сигурност, али продужује време. Када сам поново између размакнутих грана угледао сунце, оно је клизило ка планинском гребену са оне друге стране реке. Силазио сам поново у долину. И одједном планина постаје весела и богата бојама. Бокори алпског крина окружују стазу којом силазим. И једна мисао, сасвим изван мога неспокојства, граби ме: сутра је 1.јули, Иванкин рођендан. За двадесет три године како смо заједно, још ниједан тај дан није прошао а да је нисам засуо цвећем.

Сагињем се под теретом ранца и почињем да правим поклон за сутрашњи рођендан, који као радосни талас брише све моје стрепње.

Тресак камена који се измакао испод људског корака затеже ме и одскачем као на пушчани пуцањ. Доле испод, само на двадесет корака, три човека са пушкама о рамену пењу се ка мени. Двојица су француски официри, трећи је у тиролском оделу какво су волели да носе чланови Гестапоа. Сваки покрет за мене је катастрофа. Нагињем се опет над цвеће, као да је оно једини циљ мог лутања у планини. Када већ чујем кораке крај себе, окрећем им се, онако како се срећу људи усамљени у планини, са осмехом који се тешко оцртава на кожи затегнутој неспокојством.

– *Türkenbund, das ist die schönste Alpenblume* – додацује ми весело Тиролац.

– *Bonjour, messieurs! Les fleurs ici sont magnifiques.*

Француски официри ми отпоздрављају:

– *Nous ne sommes pas des botanistes, nous cherchons les chamois* – додацују ми они.

– *Moi, je préfère les fleurs des Alpes* – гурам мој нос у круничне листиће овог спасоносног цвета да не виде како ми се крв враћа у лице које гори.

Ни официр Другог бироа не може да, у човеку који бере цвеће, осети бегунца изван закона. Иванкин рођендан донео ми је срећу.

Два сата касније, док се сунце лагано спушта иза румених врхова Канисфлуха – три небеске куле високе преко 2000 метара – корачам први пут алпским аутомобилским путем дуж реке, јер – пошто ми је Ау остао за леђима – имао сам да пређем њиме осам километара до првог моста. Осам километара ризика и опасности. Корачам као човек кога воде на стрелиште. Мој се поглед окреће као фар око мене. Непријатељ може да буде свугде. На глави ми је качкет набијен до ушију, очи су ми скривене црним стаклом, а лик ми је измењен риђом брадом која ми пре даје лик скитнице него озбиљног професора.

Моје шесто чуло је одједном узнемирено. Окрећем се. Мој се поглед камени. Два југословенска војника на бициклима, са митраљетима преко леђа, долазе од Ау. Само титовци имају оружје и превозна средства. Лагано скрећем на крајњу леву ивицу пута, окренут њима леђима и напрегнутог слуха. Чујем и њихове гласове мада још не схватам речи. Знам да су сасвим близу и да ће ме прећи. Булет са алпским цвећем је мој штит. Дижем га одједном и приносим лицу као да сам жедан његовог тешког мириса.

– И када сам јој пружио конзерву, одмах је легла поред мене....

Кикоћући се због те авантуре са каквом сеоском девојком, они пролазе, не осврћући се на лудог аустријског ботаничара који вуче

огроман букет алпског цвећа по ужареном друму. Осећам се као мртавац на новом року који корача, иако скоро бесвесно. Сунце се слива на моје мокро теме и го врат. И док пролазим кроз облаке сивог праха који остављају француски војни аутомобили, који један за другим јуре без радозналост погледа кроз ову долину страха, изгубио сам сваки појам удаљености и времена. Дрвени мост ме одвлачи од овог издајничког пута и грабим, одједном нашошлом снагом, преко њега на стазу дуж супротне, леве обале реке којом се крећу само краве.

Преда мном је Mellau, циљ овог мог провлачења кроз главну клопку, у којој се нико није сетио да ме тражи. Mellau у моме надању треба да постане моје ново јатачко гнездо, моја тајна поштанска кутија и депо мога снабдевања. Он је само пет километара удаљен од Безау и у негдашњим данима без великог неспокојства то је била честа недељна шетња за нас троје...

Моје усне и чекињаста брада лагано дрхте на ово сећање.

У тешкој жежи пред буру, која притиска долину и на крају дана, врата Versorgungsheima сестре Адезије отворена су у пустоши као да је цео крај изумро. На прстима се пењем уз уске дрвене степенице које тихо шкрипе у изненадној свежини која пада по мени као авет. Лагано куцам врхом прста на трећа врата с леве стране ходника, празног и заборављеног.

– Herlin! (Уђите!)

Иако сам брзо затворио врата за собом, остајем у њиховом оквиру као прикован блеском страха и запрепашћења којим се испунио поглед инжењера Сурикова. Скаче као помамљен са столице:

– Ви... ви, господине директоре, овде...

Његово лице постаје одједном сиво. Са постеле, на којој је одмарала својих скоро стотину кила, одбацује се као кугла Шура, жена Сурикова, и граби рукама своје вилице раздвојене криком:

– Јутрос су овде били и све су испитивали да ли вас није ко видео... Ви сте упали у клопку...

Збуњен као сељак који окреће у једној руци свој прашњави качкет а у другој огромно, скоро непристојно цвеће, стадох напред одаје:

– Не бојте се. Када су ме већ јутрос тражили и нису ништа нашли, то је баш разлог да више не дођу. Уосталом, нико ме није видео када сам овамо ушао и ја ћу отићи чим падне ноћ. Разуме се, ако ме будете хтели дотле да задржите.

Мој негдашњи сарадник, инжењер на Радио-Београду, чији сам био генерални директор до рата, сећа се одједном да постоји гостопримство и хвата ме за руку:

– Разуме се да сте добро дошли и да остајете овде докле хоћете... Ми се за вас само толико плашимо, а и ми као да опет живимо у доба Чеке... Титови партизани нам прете и ми смо пре два дана ишли у Feldkirch да тражимо заштиту Француза и Нансенов пасош.

Трећину људског века бежи ова руска породица из једне земље у другу, са Крима на Галипоље, из Турске у Софију, из Бугарске у Београд, из Југославије у Ворарлберг, и увек искрсава за њима претња злих сенки тајних политичких полиција. И овај дом католичких калуђерица није више за њих сигурна заштита.

– И овде код нас има један аустријски комуниста, столар који је изгубио руку у рату. Он је јутрос први био са Титовим партизанима. Срећом, он је цело поподне у крчми где игра карте и тек увече долази у дом на вечеру.

– Суриков, ипак ми само ви сада можете помоћи...

И излажем му свој план. Не треба доћи у директан додир са мојом женом ни ћерком на које мотре. Нада, њихова ћерка, другарица и вршњака моје, и тако често одлази у Безау код Наташе Јонић, жене ухапшеног министра, која је такође Рускиња. Нека она преко ње обавести Иванку да ми од сада преко Мелау шаље храну коју ћу ја узимати када буде најбољи тренутак.

– И нека Наташа Јонић однесе ово цвеће мојој жени. Сутра јој је рођендан.

Шура Суриков, којој је појава једног прогоњеног одметника донела нов потрес усред њеног измрвљеног живота вечног избеглице, упила је у себе рефлексе страха под прекорним погледима мужа. Утишана, таман је почела да спрема руски чај, који су негде добили од једног свог сународника у француској војсци, када је моја порука пала као камен на њему изнуђену уздржљивост. Усред нашег тихог разговора завереника, то је био крик протеста:

– И ви долазите овде да шаљете цвеће, док потере свугде јуре за вама?!

– Сура, пажалуста (молим те)!

Раскидан између своје супруге у паници и свог бившег директора у невољи, Суриков је очајан.

– Опасност није разлог да заборавим на рођендан своје жене. Уосталом, овај букет ме је спасио и не знам да ли бих без њега и био овде...

Куцање на вратима, која смо закључали, зауставља моје речи, које су биле само шапат да се не чују с друге стране зида овог каравансераја бродоломника набачених таласом зле судбине.

Дајем знак прстом да не треба отварати.

Куцање је сада јаче.

– Мама, зашто не отвараш.

То је Нада, која у сиву, пригушену светлост ове скоро манастирске собе, уноси својих дванаест година, неоштећених животом, и своје округле образе румене од журбе.

– Спрема се страшна бура...

И потом се њен елан зауставља у средини собе и она је као омамљена мојој појавом.

– Ах, ви сте овде... Кад би то само Милица знала. Сада сам је видела у Безау код Јонишке, толико се брину за вас, јер немају никаквих вести. Из Schönebacha су им причали како су вас гонили... Онај Титов официр се хвалио да вас је ухватио пре два дана, али смо видели да то није истина, јер су баш данас објавили у општини да се повећава уцена за вас и да дају 3000 марака ко вас поткаже...

Обрве њеног оца су постале претећи лук и његов поглед је тако тежак да се руши као претња на њено брбљање.

– Зар није требало то да кажем?

– Не, Недо, то је добро, ја треба све да знам да бих могао да се успешно браним.

Девојчица одушевљено прихвата моју молбу да постане мој тајни гласник.

– Ви сте сада као Пугачов који бежи степом...

Иако рођена у Југославији, Нада познаје и историју своје земље и њене сибирске драме и побуне.

Црна завеса кишних облака затворила је небо. Горе, на планинским врховима, громови тутње и пале невидљиве врхове. Сумрак који је одједном продро у одају, избрисао је све наше изразе. И онако наши пригушени гласови, изгубили су се у бури која се срушила на Mellau. Водене камџије шибају преко замрачених окана.

У тој ноћи уништења коју оркан спушта као покров на долину и планине, моје је неизбежно склониште.

– Ви не можете по овој бури наставити пут. Не можемо бити тако нечовечни да вас пустимо у ову непогоду. Хоћете ли да се поверимо сестри Адезији? Она би вас можда могла где да склони за ноћас...

– Не, нипошто. Нико не треба да зна да сам овде. Уосталом, ви знате како је Љермонтов певао: „Само је у бури спокојство“.

Киша са непрозирном ноћи и громови били су и до сада моји савезници.

У соби је пуна тама јер се нико не усуђује да упали светиљку. У тишини која нас је зграбила чује се само фијук ветра у долини и водени рафали по окну. Ја покушавам да се подсмехнем својој невољи:

– Када сам имао двадесет година написао сам свој први роман: „Кроз буру“. И чини ми се да сам тиме изабрао жиг своје судбине.

Калуђерице затварају капију Versorgungsheima тачно у 10 часова ноћу, да је поново отворе у шест ујутру. За мене је овај ред отварања и затварања веома важан.

Четврт сата пре него што ће надстојница дома да окрене свој тешки кључ у брави, као сенка клизим кроз осветљени ходник и низ степенице, пусте у овом часу када сви бивши људи спавају или пију усамљени. Само из капеле, чија су врата пришкринута, чујем уједначене гласове калуђерица на вечерњој молитви. Иза још отворене капије упадам као камен у влажну непрозирност. Mellenbach, који хучи разбешњен као онај мој несрећни поток у планини, сада је мој путовођа. Пресудно је да ми увек буде са десне стране и да не паднем у њега. Кроз црну кишу назирем, када се окренем, још неколико замагљених светиљки у селу које остају за мојим леђима, док се ближим тамо где мислим да је улазак у клисуру. Обазриво пипам ивично камење штапом, који ми је мој руски пријатељ даровао, и откривам пут у чије разваљене локве упадају моји несигурно кораци.

По нарогушеном хучању које се прелама о дрвене стубове, откривам да је неки мост близу. Моја је одлука тешка као животни опстанак: да ли да продужим невидљивим путем ка клисури, настављајући уз набујали поток, или да пређем преко тога моста који ће ме одвести у шуму где ће ми дрвеће дати заштиту за ноћ.

Безбројни мостови су повезали мој живот. Прелазим сада и овај, чију дрвену ограду опипавам врхом своје палице док доле тутње слапови који тресу подлогу. У апсолутној тами осећам да је небо нада мном нестало. Ја сам у тунелу од савијених грана које се спуштају са обе стране стазе и са којих се изненада руше на мене млазеви задржане воде.

И одједном један једва видљиви одблесак, једна бела несигурна сенка у црнини. Као шумска авет један уски и танки окречени зид. Је ли то караула? Овде нема границе. Обухватам га рукама као девојку и откривам у његовој средини дрвена врата. Изнад моје главе више слутим него видим танки крст загњурен у смолу ноћи. То је једна сасвим мала, уска као стражара, капелица Калварије, каквих је пуно у овој земљи још неизгубљене вере.

Врата тихо шкрипе и измичу преда мном. Нашао сам заклон. Одједном двери нестају и заглушени тресак пресеца моје надање и буди, као звоно узбуне, заспалу ноћ.

Тама престаје да буде потпуна, јер само двадесетак корака од мене, са друге стране стазе, осветљава сè прозор на кући чије постојање нисам ни слутео. Капела у коју сам упао је таман толико велика да могу да стојим у њој усправљен као кип или да се згрчим

на једној клупици уз сами зид. Врата, на која сада пада одблесак светлости пробуђеног прозора леже раширена као моје распеће на кишној земљи.

Чупава глава сањивог човека у гњеву промолила се кроз отвор:
– Wer ist da? (Ко је ту?)

Прибијен уза зид који ме потпуно заклања, ја сам невидљива шимера Калварије. И мој дах се зауставио.

– Wer ist da? – глас се претећи пролама у ноћи и још два осветљена окна изгубљених сеоских кућа у овој усамљеној колонији раскидају таму која је одежа која ме скрива. Приљубљен, стопљен са неосветљеним зидом, ја са ужасом очекујем силазак узбуњених сељака.

Киша која сада поново пљушти помамљено и светлуца као лава по једва осветљеном камењу једног дела стазе, хлади сувишну радозналост већ оквашених глава и један спасоносни глас и мене и њих утишава:

– Das ist immer diese verfluchte Katze (То је увек та проклета мачка.)

Мачка штеточина је вероватно добро позната у колонији, пљусак напољу је исто тако убедљив и капци се затварају, светла се гасе и мрачна, стопљена у бескрај, ноћ се враћа као спасење.

До првог свитања, када ћу моћи да назрем облике пута и да измакнем пре буђења колоније, седам сати бдења у овој капели у коју сам узидан, откуп су мога спасења.

*

Када је над крстом капеле црно ноћно небо постало млечна магла, у којој сам опазио оне ноћас изненада осветљене прозоре три усамљене куће, на врховима прстију похитао сам ка тамном тунелу повијених грана који је водио ка мосту. Требало је да у сам освит зоре, пре свих ранилаца, прођем кроз клисуру и да се дочепам планинске стазе за Hoher Freschen, где су његове непроходне шуме на 2000 метара висине требало да буду моје ново скровиште.

Нови сурови декор урамљује моје бекство пред људским сусрећом. У мутној кишној зори мала села с друге стране реке су још у сну. Мој путовођа је једна једина мисао: изаћи из теснаца Mellenbach, који тутњи нашошао од киша, и дочепати се планинских грена пре пуног почетка дана.

Најзад, после трећег пређеног моста, носим тешко свој терет и умор бесане ноћи уз влажну и стрму падину брега. Пут је дуг и мучан као моје неспокојство.

Одједном у сивој светлости дана, која капље кроз оловно небо, једна усамљена кућа искрсава иза групе дрвећа тако нагло да не

могу да се више зауставим. Али над кровом нема дима. То је опет једна млекара без становника. Бележим је у сећању ако не буде другог склоништа.

Пола сата касније, на истој овој раскаљаној стази, није требало да се питам да ли иза дрвеног зида алпске колибе која се указала има људи. Три млада сељака као да мене чекају, мотрећи са отворених врата.

Док корачам неодлучно, желећи да избегнем задржавање, гласови ме заустављају:

– Хеј, ти, оди овамо!

– Grüss Gott!

– Кога ти тражиш у планини – било је њихово скоро непристојно питање.

– Тражим пут за Hoher Freschen.

– Хајде у кућу да попијеш млеко.

Ватра са огњишта уноси топлоту у моје уморно и покисло тело, али ме њихова питања леде.

Ко сам ја? Зашто идем по оваквом дану у планини? Кога тражим у Hoher Freschen?

Срећом, знам да је тамо један манастир који је уточиште свих луталица. А уз то – ја сам професор из Варшаве.

Сва тројица још носе чакшире Wehrmachta и на моје референце из Пољске уста једног се развлаче у задовољан осмејак:

– Пјенкне пањенке... барзо добже кохац.. (Лепе девојке.. добро воде љубав.)

То су његове успомене из похода на Пољску. Срећом, његово знање пољског језика се свршава са још неколико непристојних узвика, јер бих иначе одмах изгорео са својом лажном народношћу.

Са зделом врућег млека дошао је одједном, као замка око врата, захтев.

– Данас по планини лутају људи који се крију. Има још увек СС-оваца у бекству. Ми нећемо да одговарамо пред окупационим властима да смо једног помогли. Покажи нам твоје папире.

– Ваше је гостопримство чудно. Као да сам упао у Гестапо. С којим правом ви мене легитимишете? Али да вам савест буде мирна, ево моје објаве.

Дозвола коју ми је послао мајор Берниер је мој штит.

Сва тројица се нагињу над парче хартије чија је једна половина на немачком и чију је аутентичност гарантовао печат 6. батаљона мароканских стрелаца.

Три моја инквизитора, климајући задовољно главом, враћају ми папир.

– Извините, али морамо бити неповерљиви.

Одбијају да приме новац за млеко и показују ми правац куда се иде за манастир у далекој планини. Када се удаљен okreћем у киши видим их како са врата прате моје кораке.

Цео систем мога бекства је сада уништен. Једно ново неспокојство ме граби. Они су прочитали на дозволи моје име, јер су се баш ту задржали и загледали. Ако је и у њихову општину стигло саопштење о уцени коју су титовци ставили на моју главу, онда сам им ја сам саопштио где ме могу наћи.

Свршено је са Hoher Freschenom. Морам да мењам правац. Како не знам где има другог моста на надошлој реци, морам опет да се враћам ка оном којим сам се јутрос пребацио на ову падину. Да не бих прошао поред колибе бивших Хитлерових алпских ловаца са полицијским инстинктима, тражим нов пут кроз шуму у правцу реке. Најзад цео овај изгубљени влажни пејзаж почиње да се мути око мене. У сутону ноћи који пада, један зид ме зауставља. Иако сам дошао са леђа, познајем контуре оне празне млекаре коју сам јутрос прву срео.

Лагано, као провалник, гурам горњу половину врата – отварају се као два хоризонтално постављена капка – која шкрипе као помамљена. Одаја, са једним великим казаном на огњишту је пуста. Као да сам слутио јутрос да ће ова кућа бити моје склониште.

Вече је пало, залепљујем на сто запаљену свећу и режем драгоцену тиролску саламу.

Горњи део врата, који сам добро затворио, одскаче са јауком шарки. Скачем и ја, са ножем у руци. Једна утвара упада у моју ноћну самоћу. Слаби одблесак свеће пада на округлу, чупаву главу дечака од дванаестак година чије ме црне крупне очи питају:

– Шта тражиш ти овде?

– Ето, склонио сам се од кише да вечерам па да се вратим у Mellau – правдам се на његово немо питање.

Без речи лице нестаје са врата, капак се залупљује и ја остајем опет сам, са новом узрујаношћу.

Као стена пада на мој крајњи умор једна претећа мисао: ако је овај дечак из колибе три Хитлерова војника, за један сат имаћу целу банду овде.

Али је мој сан, после тридесет шест сати непрекидног лутања и сталних узбуђења, јачи од мога страха. Ништа више не може да промени моју одлуку да спавам у овом сенерају.

Праве Јаковљеве лествице воде на таван, моје предодређено ноћиште. Заривен у сену заборављам на сва гоњења и опасности.

*

Људски гласови ме избацују из мога лежишта. Кроз два округла отвора на крову светлост кишног дана једва осветљава

таван. Доле, пред самом млекарим, бар три човека се саветују. Док набацујем ранац на плећа, спреман на бекство, ја напрежем слух да схватим шта се догађа. Људи доле говоре, живо, у њиховом ворарлбершком наречју, и тек покоја откинута реч допире до мога разумевања:

– ... жандармерија... Mellau... чувајте излаз...

Дечко ме је издао. Један одлази да обавести и доведе жандарме. Остали треба да спрече да не побегнем. Врата на млекари се отварају са шкрипом. Једини тренутни спас је да ишчезнем у сену. Уз сам нагиб крова већ сам иначе био ископао праву јазбину чији сад отвор затрпавам за мном.

Лествице се увијају и чујем тешке кораке поткованих цокула по поду тавана. Скупљен у сену стежем револвер у руци.

Два гласа се заустављају на неколико корака од мене. Чујем шуштање сена, али тамо где је отвор од лествица којим су се попели. Нема више покрета и говор долази опет са исте даљине. Свакако су сели. Говоре тако тихо да ни једну једину реч не разумем.

Док моје срце бије као звоно на узбуну, ја сав згрчен и скупљен на петама, спреман сам да се бацам у сусрет улезима.

Последње речи су се угасиле. Тишина. Нема више ни покрета ни звука.

Са свом снагом свога страха и очајања бацам се као из одапете тетиве из моје јазбине. Сено, као вихор, лети око мене. Два човека који леже надомак моје реке затварају очи пред мојом појавом. Изгледам сигурно као страшило носећи на глави, на ранцу и на раменима читав пласт. Свакако да им је прва мисао да је најбоље да изгледа да спавају. Јер испод сена вири цев револвера.

Док мој поглед, прикован на њихова лица, мотри сваки покушај покрета, лагано узмичем у правцу отвора где се спуштају лествице. Људи преда мном су непомични, као мртви.

И одједном... под мојим ногама нема више пода и ја падам као у бездан поред лествица које се срозавају са мном заједно. Један тежак ударац о набијену земљу доње одаје. Ранац на мојим плећима, као одбојник, ублажује мој пад. Скачем на ноге и гледам горе у отвор. Једна округла сенка склања се са њега.

Ништа није поломљено у мени и целим телом се бацам на излаз и упадам у кишу. Треба се пребацити преко моста на другу обалу пре него што гласник не стигне са аустријским жандармима из Mellau.

Трчим без предаха низ наводњену падину и нешто хладно и мокро се слива низ моја крста. То није од кише јер сам заштићен ранцем. Чак и да је крв, нема времена да се заустављам.

Између грања мочварне шуме, у којој земља тоне под мојим корацима, као да хоће да ме задржи, видим најзад доле у ували пуст мост. Четврт часа касније сам на другој обали и прва дубока јаруга се затвара за мном као застор.

*

Овог пута није млекара већ пуста кућа коју бирам за склониште. Врата нису чак ни закључана, становници су оставили и своја радна плава одела обешена о кваке, али мемла непроветреног простора сведочи да овде давно нико није боравио. Ипак, ја у кућу не улазим. Испред трема лествице воде на таван који је моје предодређено коначиште. Кућа, сама, окружена дрвећем, на крају је ливаде на чијој другој ивици је исто тако празна штала. Бежећи од кише доспевам у гомиле сувог сена којим је таван испуњен, извлачим за собом лаке лествице и сада сам као у тврђави, обезбеђен од сваког препада. Као далеки рефлекс пролази кроз мене сећање на Сјенкјевичев роман о пољском витештву када је пан Заглоба тако претворио таван једне штале у бастион из кога се бранио од својих гонилаца козака.

Најважније је то да је мој траг сада изгубљен.

Давно је већ пала ноћ над клисуром. Лежим сатима у црнилу кишне ноћи на угрејаном сену али сан не долази и поред свег умора. И непрекидно слушам хуку и тутњаву надошлих вода Mellenbacha у помама на стотинак метара од мене доле у кањону. И сасвим изненада, као да сам окренуо дугме радио апарата.. Да бих се уверио да сам будан, устајем са ногама утонулим у сено. Ја сам у планини, ван сваког људског присуства и ипак чујем не само својим ухом већ целим својим бићем... Чујем и слушам... Да ли се то сада понавља она чудна ноћ над надошлим потоком код Schönebacha, када сам спасен од мојих прогонитеља лежао узбуђен под гранама јеле?... И пред овом новом, потпуно необјашњивом појавом, у мени расте, као воде набујалог потока, страх једног сасвим примитивног човека пред тајним снагама које као авети искрсавају.

Ја јасно, недвосмислено чујем црквене хорова који својим дубоким гласовима, као они донских козака, покривају сваки хук надошлих вода и уздижу се у бескрај у овој дивљини. И потом оргуље, какве сам некада при најлепшим мисама слушао. У непрозирној ноћи једна цела катедрала изникла је у мојој изгубљеној усамљености. Ја ипак нисам луд, ово није халуцијација, а ова величанствена служба Божја је изван свих реалних могућности. Постајем узбуђен заносном лепотом ових надземаљских песама и тонова. Срећом, то није опело. То је један победоносни и величанствени *Te Deum*.

Један сат, два сата слушах ја ове најлепше људске или надљудске гласове аветињског богослужења. Сав страх је ишчезао из мене и не тражим више ни разумевање јер, уместо моје узбуркане крви, ова се музика свемира разлива кроз моје вене. Одједном ми тако све изгледа могуће. Када у врелим пустињама постоје фатаморгане, зашто да једна чулна обмана није могућа у планинској пустоши? Ко зна из којег храма, можда из бечког Св. Стефана или из Шартреса се врши овај тајанствени пренос путем набујалих планинских вода до у моју узнемирену свест.

У једној апотеози хорови и оргуље ишчезавају као однети вихором. На моме сату, осветљеном цепном лампом, један је сат по поноћи.

Нисам пио алкохол јер сам јутрос у паду смрскао боцу француског коњака, заједно са термосом и стакленом дозом пуном бутера, који су били у моме ранцу, и због те ракије која се сливала низ крста помислио сам да је моја крв.

*

Дани и ноћи ми пролазе у моме новом склоништу у које се увек враћам после правих похода извиђача, јер у овом мени непознатом крају истражујем све пролазе и заклоне. Киша је мој стални пратилац. Једног јутра, када се небо изузетно расветлило, пошао сам ка Mörzelspitzu, једном врху од преко 1800 метара, у истом планинском склопу у коме је и Hoher Freschen. Под врхом планине, у шуми, један страховити урлик на неколико корака од мене зауставио је крв у мојим жилама.

То је ипак био само један велики мрки дивојарац који је ишао као извиђач испред стада и скоро налетео на мене, баш када сам се одмарао на једном пању. На његов знак узбуне настао је крш и лом међу дрвећем. Десетак дивокоза бежало је ломећи грање око себе. Када се најзад све опет умирило, гласно сам се насмејао. Био сам задовољан да се најзад неко и од мене уплашио.

Натапан стално кишом, спавајући у мокром оделу, разболео сам се. Горим у тешкој ватри. Бежећи, нисам понео ниједан лек са собом. Одлучујем се да сутра у зору пођем у Mellau до мојих руских пријатеља.

Тек што су калуђерице биле отвориле капију, док су сви бродоломци из овог дома спавали, загребао сам на врата собе породице Суриков уговореним знаком.

– Тешко сам се разболео. У опасности сам да добијем запаљење плућа. Требају ми аспирини.

Овога пута жена мога инжењера не протестује. Свакако да је мој изглед био мој најбољи бранилац. На топломеру жива се попела скоро до 40°.

– Ви не можете натраг у шуму – шапуће Шура узбуђено. – Бар за неколико дана ми ћемо вам овде наћи склониште. Ја идем да говорим са сестром Адезијом.

У њиховом орману чекају на мене намирнице које ми је Иванка послала. Пре него што је пошла по калуђерицу, Шура скида огледало са зида и испод картона на његовој полећини извлачи писмо моје жене које је ту сакрила.

То је прва вест после оног писма са којим сам се давио у планинском потоку више Schönebacha. Поруке моје жене и ћерке, нежне и топле, окрепљење су за моју отпорну снагу, али ипак моје тело сагорева на тихој ватри.

Црна мантија са белим оквиром око лица лелуја се као аветиња на вратима.

– Ја сам вам спремила лежиште на тавану, где ћете бити сигурни. Пођите са мном.

Али ја се не пењем, већ силазим ка излазу. Рускиња је рекла настојници овог дома невољних да сам Пољак, католик. Сестра Адезија ме уводи у капелицу поред самог улаза и затвара врата кључем. Спушта се на колена на клупицу и склапа руке. Иако замућене главе, ја брзо понављам њене покрете. Крстим се као прави римокатолик.

– Сада изговарајте заједно са мном молитву нашој заштитници Богородици.

– Ја је не знам на немачком, молићу се на пољском.

Климајући главом, она почиње свој тропар.

Срећом да су за њу сви словенски језици исти, јер ја шапушем на српском оно неколико првих речи молитве коју сам некада у основној школи на часу веронауке учио и заборавио:

– Богородице Дјево, благодатнаја Марије, радује сја, Господ с тобоју...

То је све што још знам, али је калуђеричина молитва дуга и ја са различитим нагласцима понављам овај мој поремећени верски диск.

На тавану је већ био један мадрац, са ћебадима, који су друге две калуђерице донеле. Бар овог пута нећу више лежати у сену. Добио сам врућ чај и аспирин. Настојница је закључала врата и однела кључ са собом, али ми је пре тога показала још један излаз на сасвим другом крају тавана са кога су лествице силазиле у празну шталу.

– За случај потребе можете се овако спасти.

Ја се налазим изнад трећег спрата и лествице се спуштају као у амбис. Штала је закључана, али једна врата која воде у пољану су само зариглана изнутра, тако да сам и без кључа имао излаз.

Свуда више мене, између косих греда, висе као гирланде конопци са извешеним лишћем дувана које се овде суши.

Два дана је таван за мене права болница. Моје тело више не гори у ватри.

Трећег јутра, сасвим рано, видим како се брава на вратима повија. Чуо сам шум напољу. Можда је сестра Адезија данас раније донела чај, али обазриво ћутим и не покрећем се на лежишту. Врата се не отварају и неко почиње као бесан споља да их тресе, да их гура, да удара у њих ногом.

– Шта то значи? Ко је ово закључао? – пролама се изненада промукли глас неког грмаља.

Пошто никакав одговор не долази, улез урла:

– Отворите таван, ја хоћу да видим мој дуван!

Чујем лаке кораке и шуштање мантија. Један женски глас одоздо са спрата објашњава да је кључ код сестре Адезије, али да је она изашла и да ће отворити када се врати.

Човек, имам утисак да је пијан, урла, риче, грми:

– Dass ist eine Schweinerei! (То је свињарија!)... Ја хоћу мој дуван... Кога ви кријете на тавану?... Ја идем да обавестим жандармерију...

Зар се опет све понавља? Свршено је са мојим краткотрајним миром. Навлачим наглавачке последње делове одела, набацујем ранац на плећа. Вика је напољу престала. Човек је отишао да изврши претњу. Али чујем друге кораке и узмичем ка лествицама. Врата се отварају. Сестра Адезије је сва узрујана:

– Морате брзо да се склоните. Онај једноруки је нешто наслутио и може брзо довести полицију...

Ваљда видећи да је моје лице, зарасло у браву, остало без трага крви, брзо додаје:

– Надам се да га неће узети озбиљно, јер га сматрају неурачунљивим...

То је опет онај мој непријатељ, комуниста столар. Примајући га у Versorgungsheim и проглашавајући га лудим, калуђерице су га спасле гоњења Гестапоа у дане Хитлера.

Трчећи низ степенице довикујем сестрама и целој породици Суриков, која вири у узбуђењу између довратника:

– Хвала, хвала на свему. Све се наставља по старом.

Ову последњу реченицу изговарам на српском, да је само Руси разумеју.

*

Опет сам на тавану, али оном са сеном, у планини. Пошто сам из писма моје жене сазнао да је Титова војна мисија тренутно

напустила Ворарлеберг, јер је отишла да лови друге жртве око Салзбурга и Бад Гастеина, доносим одједном одлуку да бар за један дан видим моје. За мене је ризик на сваком кораку, па зашто га не бих примио и у Безау?

Чекам да се спусти ноћ па да сиђем на пут крај реке. Сељаци не излазе из својих кућа ноћу. Рачунам да ми треба да пређем једанаест километара до Mellau, кроз који морам по сваку цену да прођем јер нема другог пута за Безау. На један сат после полицијског часа стижем у ово место чија је жандармерија постала права мора за мене.

У перспективи критике

КО ЈЕ БИО КРАКОВ

Књижевни, односно уметнички сегмент животне биографије Станислава Кракова временски је најкраћи, али по уметничким остварењима, односно по њиховој естетској вредности овај стваралац иде у ред најзначајнијих посленика модерног прозног израза двадесетих година. Припадао је кругу тзв. модерниста (експресиониста), Београдској књижевној заједници „Alpha“ (огласила се у историјском двоброју Беговићеве загребачке „Критике“, 1921), групи окупљеној око „Зенита“... Његов први објављени прозни текст „Смрт капетана Ранђића“ сегмент је из романа „Кроз буру“ (у часопису „Мисао“, 1919).

У временском раздобљу 1919–1931 (а то је заправо књижевни део његовог животног века) објављивао је прозне текстове (одломке из романа), приповетке, путописе, репортаже, критичке текстове о књижевној, филмској, ликовној и позоришној уметности у следећим листовима и часописима: „Мисао“, „Прогрес“, „Зенит“, „Критика“, „Радикал“, „Време“, „Трибуна“, „СКГ“, „ЛМС“, „Будућност“, „Наша крила“, „Алманах Јадранска стража“, итд. Објавио је романе „Кроз буру“ (1921) и „Крила“ (1922), књигу путописа „Кроз Јужну Србију“ (1926), потом мемоарске ратне прозе „Наше последње победе“ (1928). Историјско-публицистичком делу његовог стваралаштва припадају књиге „Пламен четништва I“ (1930), „Престолонаследник Петар“ (1933) и монографија објављена у емиграцији „Генерал Милан Недић I–II“ (Минхен 1963, 1968).

Поред наведених књига, у белешци „Од истог писца“ уз роман „Крила“ најавио је и роман „Човек који је изгубио прошлост“ (рукопис није сачуван), затим књигу приповедака „Црвени пјеро“ (објављена је тек недавно у издању „Филипа Вишњића“).

Филмско стваралаштво је други сегмент његовог уметничког активизма. Блиско је сарађивао са пионирима модерног филмског критичког исказа Бошком Токином и Драганом Алексићем (ауторима филма „Качаци у Топчидеру“, снимљеног половином двадесетих година). Филмску критику је објављивао у „Прогресу“, „Трибу-

ни“, „Времену“, „СКГ-у“... Према сведочењу његове кћери Милице Арсенијевић-Краков, снимио је неколико документарних филмова (највероватније су загубљени!), а најзначајнија је „Голгота Србије“, приказана под насловом „За част отаџбине“, поводом чијег је снимања Драган Алексић, на Божић 1930, написао: „Предстоји нам једна уметничка сензација у свету филма. Реткост тим дража и интересантнија...“ Необично је важан и податак да Станислав Краков у емиграцији није припадао Удружењу српских писаца и уметника у иностранству (формирано 1951), нити било којој политичкој емигрантској организацији.

Необично богата, стваралачки и животно веома разуђена, романескна биографија открива нам један важан детаљ: Станислав Краков је књижевни делатник само у трећој деценији овог века и у том временском периоду српској књижевности је даровао невелик број својих књижевних остварења која представљају значајан допринос прозном модернитету двадесетих година. Његов тихи повратак у књижевне просторе српског постмодернитета деведесетих година (од 1989. па до данас; кратке прозне форме и приче ушле су у антологије; ИП „Филип Вишњић“ објављује његова дела у четири књиге – до сада су објављене „Крила“, „Црвени пјеро и друге новеле“, „Кроз буру“), бар према критичком суду младе критике – делује као откровење.

Дакле, ко је Станислав Краков у свету модерне књижевне уметности? Са становишта књижевно-критичке мисли „случај Станислава Кракова“ у контексту српског модернитета може се сасвим различито интерпретирати у равни најзначајнијих остварења двадесетих година: Црњанског, Р. Петровића, И. Андрића, Д. Васића... Својим романима „Кроз буру“ и „Крила“ Краков је у кругу стваралаца који су радикално иновирали овај жанр не само на тематском, садржинском, већ и на формалном плану. Оба романа су структурисана као низови прича које чак и као засебне целине делују аутохтоно, али у ширем епском замаху добијају карактеристична значења филмских секвенца/сегмената. Проблем разарања канонизоване форме романа, нарочито тзв. историјског романа у раним двадесетим годинама намеће се као поетичка доминанта. Краков је, чини нам се у том смислу, нарочито романом „Крила“, најдаље отишао.

„Крила“, условно речено, јесу историјски роман који има своје историјске координате (Први светски рат – Солунски фронт од лета до зиме) али без оне орнаментике која „оптерећује“ тај тип романа: без отаџбинске епске патетике, без националног усхићења и поноса што је део нација у ратној апокалипси; нема у овом роману ни историјских личности, класичних описа ратишта, догађаја; ни докумената, историјских чињеница и детаља, нема главног

јунака (маса има статус главног јунака), али зато ствари, предмети, поједини топоси (куће, висови и чуке, стење, авиони, река, итд.) имају наративну носивост главних протагониста у роману. Сам историјски оквир упућује на микросегменте који су знатно релевантнији за психолошко портретисање и индивидуализацију безимених људских бића која се најчешће приказују као сенке у простору. Поетички радикализам у негацији документарности као најбитнијег чиниоца традиционалног историјског романа назначен је у пародистичко/програмски интонираном уводном сегменту „Докунмент који је коза појела“.

Посебност овог романа у авангардном контексту је и у дефетизму који уноси у национални патриотски миље, тј. „Крила“ су најизразитији антиратни роман.

С друге стране, новелистичке композиције из недавно објављене целине „Црвени пјеро и друге новеле“ иду у сам врх приповедне уметности треће деценије, али својом иновативношћу и поетичким радикализмом данас засигурно се могу сматрати и почетком наративног постмодернитета. Изразита модерност у обликовању приче, тематска разноликост (нарочито у тзв. „љубавним причама“ – еротско постаје поетска парадигма), разарање класичних форми и норми, употреба Фројдове психоанализе (знатно пре српских надреалиста!), метатекстуалност, филмска техника у организовању грађе приче, разарање традиције, поигравање са историјским чињеницама, итд.

Путописна проза у Краковљевом стваралачком опусу заузима значајно место. По својој поетској интонацији у наративној структури, по свом приповедном мајсторству, Краковљеви путописи се издвајају у најзначајнија остварења модернистичког раздобља (уз Црњанског и Р. Петровића), без обзира на то да ли аутор гради причу о духовним и уметничким просторима старе средњовековне Србије, нарочито оне бивше Јужне (данашња Македонија) – приче о манастирима, фрескама, итд., или нам дарује поетске медаљоне о просторима античке Грчке, ренесансне Италије, ужарене Африке, или пак о ружама Холандије, итд.

Напокон, и у мемоарским формама прича је доминантна. Једноставније речено, Краков је у свакој форми мајстор нарације. Стога и није случајно што су текстови са врло уочљивом документарношћу, дакле обилна употреба историјске грађе, у критичким судовима означени као Краковљева изузетна остварења (напр. Црњански и Д. Алексић сматрају да су књиге „Наше последње победе“ и „Пламен четништва“ – најзначајнија прозна остварења). Дакле, и у оним текстовима где доминира историјско, Краков је превасходно приповедач, те се тако и оно што је историјско у структури приче потискује у други план.

Краковљев повратак у историјски контекст модерне филмске уметности, извесно је – тријумфалан је. У есеју-историји „Стварање нашег филма“, Краков у своме филму „За част отаџбине“, првобитној верзији „Голготе Србије“, истиче модерност по узору на руске филмове, документарност, „једну необичну визуелност и лиризам“, динамичност... Драган Алексић је 25. марта 1930. године пишући „поводом прве пробе завршеног филма“ записао да је „историјско лице пантљике“ Краковљевом мајсторском руком у делу „За част отаџбине“, српској филмској уметности даровало изузетно уметничко дело: „О филму г. Кракова треба рећи да је он једна повезана историјска целина првога реда, да је та целина мозаик најдрагоценијих слика и најбоље одабраних сцена, да је веза у празнинама (где није било документарности) одлично изведена, да је Краков сјајно свршио снимање својих апсолутних 1500 метара, и да такав један филм у нашој средини, рађен од човека који ради са одушевљењем и талентом, представља и више од документа, представља право уметничко дело“.

А поводом премијере филма (2. маја 1930. у биоскопу Луксор) Алексић је с ништа мање одушевљења записао да је филм „За част отаџбине“ „првокласно кинематографско дело“, односно, „најлепше уметничко дело уопште које је о рату створено“.

Да ли је то тако, свој суд ће рећи и данашња критика. Као што је, уосталом, нова критичка мисао младих књижевних стваралаца с неподељеним одушевљењем вредновала прозну уметност Станислава Кракова, признавши јој статус изузетно модерне књижевне чињенице.

Фебруара 1993.

Гојко Тешић

САДРЖАЈ

Сећање на оца (<i>Милица Арсенијевић-Краков</i>)	7
Уводна реч (<i>Станислав Краков</i>)	11

ПРВИ ДЕО: КРОЗ РАТОВЕ

I. Краљ и краљица су убијени	17
II. Кроз артиљеријски огањ	30
III. Бекство из пакла колере	41
IV. Академски грађанин	51
V. Нови фронт	64
VI. „Le jour de gloire“	80
VII. И историја је напустила Србију	104
VIII. Смрт са свију страна	119
IX. Мој сусрет са убицом краљева	147
X. Заклао сам човека	156
XI. Кота 2525 – планина славе	179
XII. Крај 17. пука	196
XIII. Апис на губилишту	205
XIV. Паскал на Рововској коси	217
XV. Последњи јуриш	223
XVI. На пламеном брегу	232
XVII. Цвеће шафрана је знак победе	238
XVIII. Једна армија капитулира	245
XIX. Хвала, мој мртви пријатељу!	250
XX. На рукама девојака	259
XXI. „Impossible!“	271
XXII. Срушени мост	293
XXIII. Три питања	310
XXIV. Смрт није дошла на састанак	329

ДРУГИ ДЕО: КРОЗ АУСТРИЈУ

Објашњење (<i>Милица Арсенијевић-Краков</i>)	352
I. Изван закона	353
II. Спаљена прошлост	379
III. Једна мала капела у ноћи	398
У перспективи критике: Ко је био Краков (<i>Гојко Тешић</i>)	415

Станислав Краков

ЖИВОТ ЧОВЕКА НА БАЛКАНУ

Издавач:

Наш дом • L'Age d'Homme
Београд, Кнез Михаилова 40

За издавача

Владимир Димитријевић

Лектор и коректор

Радован Лакићевић

Слог и штампа

ВОЈНА ШТАМПАРИЈА

Београд, Генерала Жданова 40б

Тираж 500 примерака

2004.

ISBN 86-7268-043-X

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

821.163.41–94

КРАКОВ, Станислав

Живот човека на Балкану / Станислав Краков. – Београд : Наш дом ;
[Lausanne] : L'Age d'Homme, 2004 (Београд : Војна штампарија). – 421 стр. ; 23
см. – (Библиотека Отпори)

Тираж 500. – Стр. 415–418: Ко је био Краков / Гојко Тешић.

ISBN 86-7268-043-X

COBISS.SR-ID 117264652

Кажу да у последњим тренуцима живота самртник види пројектовану у свести целу своју прошлост. Три пута сам већ ушао у те последње секунде, а једном био и закорачио са обе ноге преко те тајанствене границе између живота и смрти, али никакву пројекцију дотле доживелих догађаја нисам имао.

Тај живот, живот једног човека са Балкана, одиграван у једном чудном вртлогу националних, верских, идеолошких, политичких и друштвених сукоба, страсти, међусобног уништавања, немилородних судбина, језивих трагедија, често усред једне херојске симфоније подвига и страдања, желим овде да евоцирам.

Четири велика рата, кроз које сам имао прилике да провучем свој живот, иако ту доста оштећен, неколико револуција, државних удара, атентата, грађанских ратова, дали су томе мом животу један драматичан декор и још више једно опште обележје. Јер то што ја хоћу да евоцирам, то није само мој живот, то је – отклонивши детаље – углавном живот милиона људи са једног истог географског подручја и из једне исте историјске епохе, често неразумљиве и невероватне за оне који су били изван тога простора и изван тога времена.

Ако ова моја далека и блиска сећања допринесу да људи емпиричног и несентименталног Запада упознају тежње и потребе, полете и страдања бар мога српскога народа – а оне су исте за све народе са Балкана – народа који је само у току непуне половине столећа, коју сам ја проживео, изгубио трећину свога становништва бацајући се непоштедно у крв и пропаст да би достигао оне снове какви су људска слобода, национална независност, државна равноправност и колективна част, онда ћу сматрати да сам испунио најважнију своју животну мисију, и да ми је три пута био дат рок баш да бих тај посао обавио.

Станислав Краков